

חוברת זו של 'קתדרה', שביעית במניין, מופיעה ערב יום העצמאות השלושים למדינת ישראל. בפתחה קטע מיומנו של דוד בן-גוריון מיום 22.3.1948 (י"א באדר ב', תש"ח), המאיר את תוכניותיו ופעולותיו, במארס-אפריל 1948, של מי שעמד להיות ראש-הממשלה הראשון, ואשר היו ראשיתו של תהליך הקמתה של ריבונות יהודית בארץ-ישראל.

נתנאל לורך, שפרסם בתשי"ח את הספר המקיף הראשון על קורות מלחמת העצמאות, מנתח במאמרו 'מזלה של עיר הבחירה' את האסטרטגיה המוגבלת, שנקטו שני הצדדים במלחמה על ירושלים, ודוחה את התיאוריה בדבר קנוניה כביכול, שקבעה מלכתחילה את גורל המלחמה הזאת. במדור תעודה מובא הפעם תרגומם של קטעים נבחרים מ'יומן גדוד נהגי הפרדות', שכתב באלכסנדריה יוסף טרומפלדור בכתב-יד על דפי פנקס קטן. ב'סיפור ימי' התרעם זאב ז'בוטינסקי על פרסום מכתביו של טרומפלדור מחזית גאליפולי, וחשש שמא חשיפתם של החיכוכים הקטנים וקשיי היום-יום של המחנה יעמעמו את הילת הגבורה של הגדוד. אולם 'יומן גדוד נהגי הפרדות' מוסיף ומחזק את ההערכה לפריצת-הדרך הנחשנית של הגדוד ולמאמציו של טרומפלדור להמשיך לקיימו. חברי 'גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור' ראו בטרומפלדור לא את הגיבור הצבאי אלא את נושא הרעיון הקומונאלי. אלקנה מרגלית מתאר במאמרו את נסיונו של הגדוד להקים קומונה שיתופית ושוויונית ואת מפגשו של נסיון ייחודי זה עם החברה הסובבת אותו, מתוך השוואה לפראקטיקה הסוציאליסטית באירופה.

בדיוני קתדרה הוצה איתמר רבינוביץ על מקורותיה והתפתחותה של תוכנית סוריה-רבותי בשנים 1918-1939. בדיון השתתפו החוקרים משה מעוז, אמנון כהן וכן אליהו אילת. האחרון הכיר מקרוב, בתפקידו במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, את לבטי הרעיון הפאן-ערבי ותוכנית סוריה-רבותי.

במנחם-אב תרכ"ג החל להופיע בירושלים העיתון העברי ה'חבצלת', חמישה חודשים לאחר הופעתו של 'הלבנון'. הגליונות הראשונים של עיתון ה'חבצלת' אבדו; אחד מהם היה מוכר על-פי צילום, ואילו שניים אחרים עלו באש בדליקה בספריית בית-המדרש לרבנים בניו-יורק. צבי אילן עלה בידו לגלות במפתיע במחלקה לכתב-יד מזרחיים של הספריה הבריטית, את חמשת הגליונות הראשונים של ה'חבצלת' בשלמותם. החוקר א"ר מלאכי שחזר את תוכנם של גליונות אלה בעזרת עיתונים אחרים, ועתה — לראשונה בתולדות חקר העיתונות העברית בארץ-ישראל — מתאר צבי אילן את הרקע להופעתו של העיתון ואת תוכנם של הגליונות הראשונים על-פי הגליונות המקוריים של ה'חבצלת'.

דב גביש מתאר במאמרו את תצלומי-האוויר הראשונים של ארץ-ישראל, שצולמו על-ידי חיל האוויר הגרמני והבריטי במהלכה של מלחמת-העולם הראשונה. גילה פֶּלֶס מביאה עובדות ומסמכים, המתפרסמים רובם בפעם הראשונה, על 'התערוכה האמנותית הראשונה בארץ-ישראל' ועל ראשיתו של המודרניזם בציור הארץ-ישראל בשנות העשרים הראשונות — תקופה שבה החל המודרניזם לכבוש מקום מרכזי בחיי הספרות והאמנות בארץ-ישראל.

ועדת המערכת:

פרופ' יהושע בן אריה, חגי בן שמאי, ישראל ברטל ד"ר אברהם גרוסמן,

ד"ר ישראל לוין, ד"ר יורם צפריר — האוניברסיטה העברית • ד"ר יואב גלבר — אוניברסיטת בן-גוריון •

ד"ר אלכס כרמל — אוניברסיטת חיפה • ד"ר יהודה ניני — אוניברסיטת תל-אביב •

פרופ' נתנאל קצבורג — אוניברסיטת בר-אילן •

עורך: ד"ר יעקב שביט

מרכז ועדת מערכת: יהודה בן פורת

מזכיר: חננאל גולדברג

יש להכריז שמדינה יהודית קיימת¹

[קטע מיומנו של דוד בן-גוריון]

אביהו בר־אֵיל

בקטע מיומנו של בן-גוריון, הניתן להלן, באו לידי ביטוי מגובש החלטותיו בדבר הצעדים שיש לנקוט לקראת הבאות, והחלטתו הנחושה להכריז על הקמת המדינה היהודית. כרוב הרשימות ביומנו גם דברים אלה קצרים ומרוכזים.

22.3.48 י"א באדר ב'

כנוס הוה"פ הציוני הכרחי בהקדם האפשרי. חברינו באמריקה מציעים 4 לאפריל. אין לחכות בפעולות עד אז. מלבד הגברת קצב הגיוס — וההנהלה מפגרת כל הזמן, וביחוד אנשי הכלכלה — יש להכריז:

- (1) שמדינה יהודית קיימת.
 - (2) שהוקמה ממשלה יהודית.
 - (3) שבי-15 למאי מודיעים על ביטול המנדט, והיא מתחילה בפעולתה ושמות חבריה יתפרסמו רק אז. (עד אז לדעתי אין להודיע על הרכבה האישית).
 - (4) ושנעשות כל ההכנות לקיים השרותים אם בפיקוח ועדת או"מ כשתבוא ועדת או"מ לבצע החלטות העצרת ואם ועדת או"מ לא תבוא.
 - (5) שנקיים את הגבולות שהוחלט עליהם — אולם נראה עצמנו בני חורין בשטח זה, אם ינסה מי שהוא בכוח או מתוך כניעה לכוח, לשנות הגבולות.
 - (6) שאנו מוכנים להסכם עם הערבים על יסוד החלטת או"מ.
- השאלה המכרעת אולי — מחוץ לציור — אם הישוב יגלה בגרות ואחדות מספיקה בימי מסה אלה.

חשיבותו של קטע-יומן זה רבה מאוד. החלטתו של בן-גוריון לכנס בהקדם את הוועד הפועל הציוני נבעה מן המיפנה הפתאומי שחל במדיניותה של ארצות-הברית והצעתה של זו להקים משטר-נאמנות של האו"ם בארץ-ישראל.

אמנם דיווחים על מיפנה זה במדיניותה של ארצות-הברית כבר נמסרו לבן-גוריון על-ידי אנשי המשלחת של הסוכנות היהודית בארצות-הברית בפברואר 1948.¹ אולם דיווחים אלה היו עדיין בגדר הערכות ורמזים, ולא העידו על גיבוש סופי של קו אמריקאני מדיני חדש. רק ב-19 במארס הודיע הסנטור וורן אוסטיין, נציג ארצות-הברית באו"ם, כי ארצו תציע להקים בארץ-ישראל משטר נאמנות בינלאומית.

לבן-גוריון ברור היה, שהקמת המדינה היהודית תלויה עכשיו אך ורק בתגובתו של היישוב היהודי ובכוח רצונו וכך הוא אומר במסיבת-עיתונאים בתל-אביב ב-20 במארס:

1 יומני בן-גוריון, ארכיון המכון למורשת בן-גוריון.

הקמת המדינה היהודית לא היתה נתונה למעשה בהחלטת האו"ם מיום 29 בנובמבר — אם כי להחלטה ההיא היה ערך מוסרי ומדיני רב — אלא באפשרות הכרעתנו בכוח בארץ. על-ידי כוחנו או — אם נרצה ונספיק לגייסו במלוא יכולתנו — תקום המדינה גם עכשיו.²

להבהרת רצון זה וכדי לתת לו גושפנקא רשמית ומעשית ביקש לפעול מהר ככל האפשר. לכן הוא מנסח שש נקודות, שאותן הוא יביא לפני הוועד הפועל הציוני ואשר תבהרנה לעולם שהישוב היהודי נחוש בהחלטתו להקים מדינה יהודית בארץ-ישראל.

הנקודה הראשונה היא בעלת אופי הצהרתי. הנקודה החשובה ביותר היא הנקודה השנייה — זהו הצעד המופגן המוחשי ביותר של תנועה לאומית לקראת הפיכתה לישות משפטית-פוליטית מוכרת, וברור שזו התשובה המוחצת ביותר של בן-גוריון לכל תוכנית שתציע המשך מצב נאמנות או תלות בכוח זר כלשהו.

ב-25 במאָרס קיבלה הנהלת הסוכנות את ההצעה להקים ממשלה בת 13 חברים, וב-30 במאָרס הודיע בן-גוריון על הקמת 'מנהלת העם'.³ אבל אם הקמת ממשלה יהודית הוא צעד הפגנתי כל עוד נמשך המאנדאט הבריטי בארץ, הרי הנקודה השלישית באה להבהיר, שממשלה זו חשא באחריות ממשית ביום סיום המאנדאט הבריטי, וכך לא ייווצר בארץ-ישראל חלל ריק מבחינה משפטית ופוליטית.

הסתייגותו של בן-גוריון מפרסום שמות חברי הממשלה היהודית נובעת אולי מחששות להתנכלותם של הבריטים לאנשים אלה.

שיתוף-הפעולה עם האו"ם יהיה רק בתחום השירותים ובסיוע למימוש החלטתה מיום 29 בנובמבר. אין כל נכונות לקראת שיתוף-פעולה רחב יותר, וזאת שלא תתפרש כאן אפשרות של הסכמה עם צורת חסות כלשהי של האו"ם על ארץ-ישראל.

חשובה מאוד היא הנקודה החמישית. זו מקבלת משנה-תוקף לאחר פלישת צבאות ערב לארץ ולאחר השתלטות צה"ל על שטחים, שעל-פי תוכנית החלוקה יועדו למדינה הערבית. אכן נקודה זו מבהירה לעולם, עוד לפני הפלישה ובשעה שהישוב היהודי היה נמצא עדיין במצב של נחיתות צבאית, מה תהיה עמדת המדינה היהודית בתום המלחמה לגבי גבולותיה. בולטת כאן אמונתו הגדולה של בן-גוריון בכוחו הצבאי של היישוב, דווקא בשעה שההתפתחויות בשדה-הקרב היו לרעתו. באותם הימים גרמה המלחמה בדרכים לאבידות כבדות בנפש, נקודות-ישוב רבות היו מנותקות, והיישוב בכללו לא נטל עדיין את היוזמה הצבאית לידי אלא הסתפק בתגובות על התקפות הערבים ובנסיונות להעביר שיירות-אספקה ליישובים נצורים. על מה התבססה אפוא אמונתו של בן-גוריון בכוחו של היישוב?

אמונתו התבססה על העובדה, שלאחר ארבעה חודשים של מעשי איבה לא נעזבה אף נקודת-ישוב אחת, לעומת גל בריחה של ערבים מיישובים ערביים, ובעיקר מערים מעורבות, משכונות שהיו מוקפות שכונות יהודיות. כמרכן האמין בן-גוריון, ש'כוח האדם הוא רק אחד הגורמים במערכה, חשוב לא פחות ממנו הציוד ועוד יותר החוסן המוסרי והאינטלקטואלי. כי לא הכמות בלבד קובעת... וכוחנו העקרי צפון ביתרון האיכות'.⁴

אולם בן-גוריון משאיר פתח להסדר עם הערבים על יסוד ההחלטה מיום 29 בנובמבר, אם הללו יסכימו כמובן להסדר זה.

הדחיפות בכינוס הוועד הפועל הציוני, הנזכרת בראשית הקטע שהובא לעיל, נבעה מעל לכול מצורך פוליטי. הסוכנות חייבת היתה להמציא תשובה מיידית למדיניותה החדשה של ארצות-הברית. בן-גוריון ראה גם צורך בטחוני להקים סמכות אחידה ומרכזית, כי בלעדיה אין ביטחון,⁵ אבל בעיית הסמכות האחידה שתנהל את ענייני הביטחון לא היתה חדשה, ואין קשר ישיר בינה ובין המחשבות שהוא מביע ביומנו ב-22 במארכס.

הדחיפות היתה בצורך להעניק גושפנקא רשמית לדברים שבן-גוריון הביע במסיבת-העיתונאים ב-20 במארכס שנאמרו על-ידו כאדם פרטי,⁶ ובקבלת החלטה על מדיניות שתחייב את התנועה הציונית ותאחד אותה מאחורי קו מדיני ברור ומוצהר. שהרי מדיניותו של בן-גוריון ברור שלא היתה זוכה בתמיכתו של משרד-החוץ האמריקאי, ועלולה היתה ליצור קרע עם ארצות-הברית ומשתמע מכך עימות חריף בין התנועה הציונית והמימשל בארצות-הברית. כדי לעמוד איתן בעימות זה בשאלה גורלית ליישוב היהודי בארץ, לעתידו ולעצם קיומו, ומשום שבן-גוריון ער היה לקשיים שהיישוב עתיד לעמוד בפניהם, חייב היה אפוא לקבל תימוכין מלאים של הוועד הפועל הציוני. הוא אף מביע זאת בסוף דבריו ביומן.

ואמנם, הוועד הפועל הציוני קיבל את עמדותיו של בן-גוריון והכריז: 'עם תום שלטון אכזב של ממשלת המאנדאט, ייתם שלטון זרים, ובארץ-ישראל יקום העם על נחלתו ויקיים את עצמאותו במולדת'.⁷

הוועד הפועל פונה גם לערביי ארץ-ישראל לשיתוף-פעולה ומודיע, שלמן ה-16 במאי, כלומר למחרת סיום המאנדאט, תפעל בארץ ממשלה יהודית. הוועד הפועל מחליט על הקמת מועצת העם — מועצה מחוקקת זמנית — ומנהלת העם — ממשלה זמנית — שתיטולנה על עצמן את האחריות המדינית ויבטאו את הריבונות היהודית בארץ-ישראל מיום 16 במאי.

אמנם, אין להפריז בחשיבותן של החלטות הוועד הפועל הציוני מבחינת השפעתן הבינלאומית, ואין לשער שהאמריקאים היו נסוגים מתוכנית-הנאמנות שלהם רק בגלל החלטות אלו. אבל החלטות הוועד הפועל הציוני בתחילת אפריל 1948 הן ראשיתו של תהליך הקמתה של ישות ריבונית יהודית בארץ-ישראל שגולת-הכותרת שלה היא הכרזה על העצמאות ב-14 במאי 1948. תהליך ממשי זה מתחיל למעשה במחשבות שנתגלמו בשש הנקודות, שבן-גוריון התווה ביומנו ב-22 במארכס 1948.

5 ד' בן-גוריון, במדינת ישראל המחדשת, תל-אביב 1975, עמ' 80-81.

6 '... אנו המכריעים בגורל הארץ. אנו הנחנו המסד למדינה היהודית, ואנו נקים אותה. העיקר שנדע ברורות מה אנו רוצים — ונפעל ללא רתיעה, בהתאם לרצונו ההיסטורי של עמנו.

'לא נסכים לשום נאמנות — "טראסטישיפ" בלע"ז — לא זמנית ולא תמידית, אפילו לא לזמן הקצר ביותר, לא נקבל על עצמנו עוד שום שלטון זר — ויהיה מה שיהיה. נעמוד על חיסולו המהיר ביותר של השלטון הבריטי ועל יציאתו מהארץ בלי כל דיחויים.

'ונדאג ביתר שאת — לבטחון. כל מאמצינו, אמצעינו, יכולתנו, אנשינו ורכושנו קודש לבטחון. 'המדינה היהודית קיימת ותתקיים — אם נדע להגן עליה. והמדינה היהודית תמצא את הדרך להבנה הדדית עם עמי ערב. לא היה לנו אף פעם סכסוך עם העם הערבי, ואם פני הערבים לשלום — מושטת אליהם ידה של המדינה היהודית.

ראשיתה של ה'חבצלת' (תרכ"ג) — עם גילויים של חמשת הגליונות הראשונים

צבי אילן

הוצאתם לאור של העיתונים העבריים הראשונים בירושלים, בשנת תרכ"ג (1863), 'הלבנון' וה'חבצלת', היתה צינור דרך חשוב בחייו התרבותיים-הרוחניים של היישוב היהודי בירושלים ובארץ-ישראל, אבן-פינה בתולדות העיתונות היהודית בפרט ובתולדות היישוב בכלל. מחקרים רבים נכתבו על ראשיתה של העיתונות העברית בירושלים, אולם מחקר ה'חבצלת'¹ סבל מקושי גדול, לפי שגליונותיו הראשונים לא עמדו לרשות החוקרים.² א"ר מלאכי ראה וחקר, לא במלואם, שני גליונות של העיתון, ועל האחרים כתב לפי מה שליקט בקפידה מעיתונים יהודיים בני-הזמן באירופה, שהעתיקו מעט ידיעות ומאמרים מן הגליונות הראשונים.³ אולם גם שני גליונות אלה אבדו.⁴ הגליון השלישי ידוע אמנם,⁵ וצילומו⁶ הובא במלואו, גם אם לא נחקר כמעט תוכנו — על אף החומר החשוב שיש בו לתולדות העיתון ולתולדות התקופה (אולי משום שהיה אחד מתוך קצובת גליונות, וקשה הוא לקריאה). מקובלת ההשקפה שלא נותר מ'חבצלת' הקדומה אלא גליון שלישי זה.⁷ בעת שהותי בלונדון בשנה האחרונה ערכתי מעקב ובדיקה שיטתיים (שאין כאן המקום לפרטם) אחר הגליונות הראשונים של העיתון. וכך עלה בידי לאתר את כל חמשת הגליונות הראשונים של ה'חבצלת'. אלה נמצאו במחלקה לכתבי-יד מורחיים של הספרייה הבריטית⁸ (קודם-לכן ב'בריטיש

- 1 עם מחברים אלה יש למנות, נוסף לאלה שיובאו להלן: א"ר מלאכי (אנגלמן), לוח ארץ ישראל, תרע"א, עמ' 107–109; ש"ל ציטרון, העולם, ו (1912), גליון 28, עמ' 13; י"י ריבלין, מזרח ומערב בעריכת א' אלמליח, א (תר"פ), עמ' 294–296; א"ל טויבר, קובץ החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה לזכר לונץ, תרפ"ח, עמ' קצ-קצב; קובץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ-ישראל, בעריכת ד' ידילוביץ, א' בניסן תרצ"ה, ב' בניסן תרצ"ו [להלן: קובץ], מאמרים שונים: י' קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית, ד, תשי"ד, עמ' 127; ג' קרסל, תולדות העתונות העברית בארץ-ישראל [להלן: תולדות], תשכ"ד, עמ' 27, 33, 41; גליה ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל, תשכ"ט [להלן: ירדני, העתונות], עמ' 17–33; שושנה הלוי, פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים [להלן: הלוי, פרקים], ב, תשל"ו, עמ' 239–254.
- 2 ראה, דרך משל: הלוי, פרקים, ב, עמ' 253.
- 3 א"ר מלאכי, סורא, ד, תשכ"ד [להלן: מלאכי, סורא], עמ' 307–334.
- 4 ירדני, העתונות, עמ' 329, הערה 41.
- 5 מ"ד גאון, קובץ, א (תרצ"ה), עמ' 31, הערה 2.
- 6 שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו [להלן: הלוי, ספרי ירושלים], עמ' 258–261.
- 7 ראה: א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים [להלן: פרומקין, תולדות], ג, תרפ"ט, עמ' 268–269; בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, 400 שנים לדפוס בארץ-ישראל, חוברת תערוכה, תשל"ז.
- 8 The British Library, Department of Oriental Printed Books and Manuscripts

מוזיאום') בכרך דק ונפרד, שעל כריכתו נרשמה שנת 1863 וסימון חטיבת 'חבצלת' — HP 151.⁹ ולא זו בלבד אלא שגליונות 4 ו-5 של העיתון אותו גם בספרייה נוספת.¹⁰ הגליונות נשתמרו במצב טוב. על פיהם אפשר לעמוד על דמות העיתון ותוכנו ממקור ראשון. גודלו היה 19.6 ס"מ x 33 ס"מ (קטן מעט מן 'הלבנון'). יש בו שגיאות-כתיב לא מעטות והלשון לעתים משובשת. הפיסוק הוא כשל ספרים עבריים מסורתיים: היעדר הפסיק והיוקקות בראש-וראשונה לנקודה ולנקודתיים. במאמר הפתיחה נדפסו הנקודות בראש השורה ולא בתחתיתה — כמקובל היום. העמוד נסדר בשני טורים, כותרות-המשנה הודפסו באותיות גדולות וסוגים שונים של קווים הפרידו בדרך-כלל בין המאמרים. כל אלה מעידים על הרצון להוציא לאור עיתון נוח ונעים לעיני-הקורא. בזמן הקרוב יפורסמו גליונות אלו בספר מיוחד העתיד לראות אור בהוצאת 'יד יצחק בן-צבי'.

הגליון הראשון של 'חבצלת'

הגליון הראשון של 'חבצלת' הופיע בירושלים ב"ד במנחם-אב תרכ"ג. שם העיר כתוב בעברית ובאותיות לאטיניות, וכן שם העיתון 'חבצלת' (כך, ולא כפי שכותבים רבים — ואף בעיתון עצמו — 'החבצלת'). מימין לכותרת מובא (באותיות רש"י, בהן הודפסו מדורים וקטעים בעיתון, כמו בעיתונים ובספרים אחרים באותם ימים) מחיר העיתון בארץ ובארצות אירופה השונות — לשנה ולרבע-שנה, למשל: 'בארץ פרייסין וכל ארץ אשכנז [פרוסיה וגרמניה] 2 טהאלער 16 ז"ג [זילבער גרושן — גרושי כסף], או 19 ז"ג לרבע שנה'.

משמאל לכותרת נדפס (בכתב רש"י): 'יוצא לאור (לע"ע) פעם אחת בחדש וכל איש יחפץ לאספו אל תוך ביתו יוכל להשיגו על ידי כל פאסטאמט'. את העיתון אפשר היה אפוא לרכוש בדואר, והוא יצא 'לעת-עתה' אחת לחודש, גם אם כוונת המו"ל להוציאו לאור לעתים תכופות יותר. בהמשך נמסר מחיר המודעות ושכרו של סוכן העיתון 'בכל מדינה ומדינה' (היינו, 'עשרה למאה'). מתחת לכותרת נאמר 'מכתב עתי [עיתון] לבית ישראל' ומובאת תעודתו —

ישיע חדשות מערי יהודא וחוצות ירושלם: יודיע גדולות מבית תוגרמה בכללה. יגיד ויבשר כל הנעשה והנשמע בכל ירכתי תבל: לרוות נפש כל קוראיו דשן: ואשר אליו ינהו כל זרע ישראל כי ידעו את שלום ירושלם וזכרה לא יסוף מלבכם נצח!

ובהמשך נדפס: 'מאת ישראל ב"ק מדפיס', ולאחר-מכן: 'הרימי בכח קולך מבשרת ירושלם' (ישעיה מ ט).

החל בגליון השני שונה עיצובה של הכותרת, המחיר וההפצה החליפו ביניהם את מקומן, מימין ומשמאל לכותרת — דבר ההפצה מוקם מימין והמחיר הועבר שמאלה. מתחת לשמו האנגלי של

9 תודתי לד"ר רזנוואסר, מנהלה הקדם של המחלקה, ולצוות העובדים הנאמן על העזרה שהושיטו לי.
10 Mocatta Library, University College, London. הם נכרכו בטעות, בכרכי 'חבצלת' המחודשת, תר"ל — גליון 4, בכרך 31-5620 (805), לאחר עמ' 61, וגליון 5 בכרך תר"ל-תרל"ו, אף הוא לאחר עמ' 61. תודתי למנהלי הספרייה ר' פינקו וט' לוי, וכן למנהל ספריית ה-Jews' College, לוי סוקולק, ולש' סלנג'ר מספריית School of Oriental and African Studies, University of London על עזרתם בימים הרבים שבהם עשיתי במסדותיהם. כן אודה לח' ספרן מאוסף קרסל, Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies ולג' ביגר, על שהואיל לקרוא את כתב-היד של מאמרי זה.

העיתון, *Habazeleth*, הוספה השורה: 'על מכבש הדפוס משאת אדונינו השר משה סער [סר] מונטיפיורי הי"ו ואשתו הגבירה שרת יהודית תנצב"ה'. על מקורו של כתוב זה נעמוד עוד להלן, אך נעיר שב'חבצלת' המחודשת נסדרה שורה זו בסופם של הגליונות. מתחת לכותרת של הגליון הראשון מובא, ללא כותרת-משנה, מאמר-מערכת הנמשך עד אמצע העמוד השני. במאמר זה העלה המו"ל את הצהרת-הכוונות שלו (ללא חתימתו). באותם ימים כוון התואר מו"ל ל'עורך' – הוא המעריך בגליונות 'הנשר' 'הלבנון' וב'חבצלת' בשנותיה המאוחרות יותר. לאחר הפתיחה נאמר:

ניצני 'החבצלת' טרם נראו בארץ, עודם בחיק ערוגות מטעם. ונרדם עוד לא נתן ריחו הטוב לרוות נפש העם דשן – אם אמנם, אחרי צאתו מבטן אדמתו והשרון ימלא מהוד יפעתו. נרמז כאן מקור שמו של העיתון 'חבצלת השרון' (שיר השירים ב א).¹¹ להלן הביא הכותב את שלושת סעיפיו של מאמרו: 'יבשר! יגיד! אף ישמיע!' לאחר-מכן הוא מרחיב נושאים אלה:

'י ב ש ר': כי קרובה 'החבצלת' לתת פריה
'י ג י ד': מה ראה על ככה להצמיח על מיטב שדהו השושנה הזאת
'א פ י ש מ י ע': מה יתן 'החבצלת' ומה יוסף לשאת ענף לשלוח בדים להאריך דליות ולפרוש מוטות פארותיו עד כי יף בגדלו – ועצי הלבנון לא יערכו אליו בהוד גדלו ובצבי תפארתו. עד כי אף אליו ינהרו הגוי כלו...¹²

במלים 'עצי הלבנון' נרמזת בבירור כוונתו כנגד העיתון המתחרה, שהקדימו במספר חודשים, 'הלבנון': הוא יעלה עליו ורק אל 'החבצלת' ינהר העם כולו. עתה שב ב"ק לפרט כל אחד מן הנושאים:

א 'יבשר כי קרובה 'החבצלת' לתת פריה! כי את אחת ממכונות-המועקה (פרעססע) [דפוס] אשר לי הקדשתי להמ"ע [להמכתב עתי] הזה. ואחת או פעמים בחודש יבכר פריי וישמור מועד צאתו לאור בכל עת...

גם מדבריו אלה עולה כי ב"ק חשב להגדיל את תדירות הופעתו של העיתון.¹³

ב 'י ג י ד מה ראיתי לנטוע על מיטב שדי 'החבצלת' הזה? אני זה לי שלשים ושבע שנה מאז עזבתי את ארץ מגורי. (בארדיטשוב) ובנפש תאוה הקדשתי את ימי לבלותם בעיר עז לנו [ירושלים] וארץ הצבי. ואך בעינים פקוחות צופה אני מעת דרכו רגלי על מפתן שערי ערי הקדש איך מיום אל יום ההשתנות רבה בהם וכאשר יחדש הבוקר יצמיח חדשה... ואמרתי. אם ה' הביאני עד הלום ובית דפוס עשה לי לטרף חוקי ע"י השר... סי' [ר] משה מונטיפיורי הי"ו לא אמנע הטוב מכל אחינו הנפורים אשר

11 ואולי גם על-פי ישעיה לה א – 'ישושם מדבר רציה ותגל ערבה ותפרח כחבצלת', פסוק ההולם את מגמתו של העיתון, להראות את הארץ בפריחתה המחודשת.

12 דברים אלה נכתבו בוודאי אף הם בהשראת דברי-הנביאים על הבשורה והישועה; ראה: ישעיה נב ז; נחום ב א. בסופו של הגליון (להלן) טען ב"ק במפורש שכוונתו להוציא את העיתון אחת לשבועיים.

צמאה נפשם לארצם. לדעת משלומה מה חדשות בה. אשר רוח תקוה חדשה מרחפת עליהם. . . . וע"כ [ועל כן] אזרתי כגבר חלצי ומתני שנסתי להוציא מ"ע 'החבצלת' הזה בכל עת שבו יודע לאחב"י [לאחינו בני ישראל] כל הנעשה והנשמע בארצנו הקדושה. . . . להקים דבר מלכינו סלה.

בדבריו אלה העלה אפוא את מגמתו של העיתון: לתאר את ההתקדמות הרבה שחלה בארץ בכלל ובירושלים בפרט, למסור ליהודים ברחבי-תבל את חדשות הארץ, להפיץ ביניהם את רוח התקווה המרחפת עליה, להעלות את ענייני ארץ-ישראל על סדר יומו של היהודי באשר הוא שם, כדבר המוטו: 'הרימי בכח קולך מבשרת ירושלם'. לאחר-מכן, בסעיף ג, אומר העורך:

מה יתן 'החבצלת' ומה יוסיף: הוא יצרור בכנפיו את הזכרונות העתיקות הנשואות על העה"ק [עיר-הקודש] ואשר חלף ועבר על ירושלם מימי היא [!] עד היום הזה ואשר רבות שמענו כן ראינו מיום הוסד ישיבת האשכנזים באה"ק [בארץ-הקודש] אשר עבר ראשיהם, אשר ישתוקקו כל בני עמינו לדעתם, ומשלומם בעת הזאת ובמה היא משתנית מכל חלקי הארצות. גם בתוכם בבואם יבאו חדשות הנעשות בכל ערי ממלכת הסולטאן מעיר המלוכה קאסטאנטינופאל יוקחו מהמ"ע היוצא שמה אשר רוח הממשלה דובר בו, ועד קריה קטנה אשר בירכתי תבל. . . . בעיתים הללו. . . . בהתנער הממשלה מתרדמתה יוצמאו [יומצאו?] חדשות מיום אל יום אשר נחוץ לדעתם. גם הזמן יביא חדשות מכל המדינות וארץ מרחקים אל תוך מ"ע 'חבצלת' הזה — תקותנו חזקה ונשגבה, כי כל העם בכל המקום אשר דבר 'החבצלת' יגיע ימהרו לאספו אל תוך ביתם לאכול מפריו ולשובע מטובו וימהרו לשלוח דבריהם אלי לדרשו מאתי וידי נכונות להשיב לכל שואל. . . .

כאן מחזק ב"ק את הנאמר על מגמת העיתון: לספר על ההתעוררות שחלה באימפריה העות'מאנית (הכוונה לרפורמות המדיניות ולהשלכותיהן), מתוך נאמנות לממשלה, קו שבו הצטיינו כל גליונות העיתון. לא היה זה מקרה: העורך שאף להראות שהארץ נתונה לשלטון מתעורר ומתפתח, שהבטחון לאזרחיו הולך וגובר. השקפה זו עוברת כחוט-שני בכל גליונותיו הראשונים של העיתון. העורך הביא, כאמור, בגליון הראשון ובגליונות הבאים תיאור מסכם על מה שנתהווה בארץ בדורות האחרונים, מהם דברים רבים שהוא עצמו חווה מבשרו בעשרות השנים שעשה בארץ. הוא חש שהוא עומד בפתחה של תקופה חדשה ובא לספר מה אירע עד אז. הוא פנה גם אל הקוראים לשלוח מדבריהם להדפסה בעיתון.

לאחר-מכן מובא קטע ובו פירוט של שלושת עקרונות-היסוד של העיתון. את שני הראשונים קרא אמת ושלוש, ואילו לשלישי לא נתן כותרת וכונתו לדייקנות, מהימנות ואמינות — ערכי-יסוד בכל כתיבה. הוא דגל לא רק בהימנעות מפרסום דברים הפוגעים באדם זה או אחר אלא אף אי-פרסום דברים המטילים דופי בציבור, בעיר-הקודש:

כל דבר גדול וקטן יועלה על מזבח הדפוס בכור הבחינה יצרף כמטהר כסף, וחכמי לב ויראי ה' המה יפקחו עיניהם וינסו את הענין עשר פעמים האמת היא [?] היש בו ענף ריב וכל תלונה או לא [?] היש בו דבר דופי ח"ו על כבוד עיה"ק או לא? היש בו קלון כל איש קטן וגדול. . . . ואם מאחת מהנה תמצא בו ירה יירה ואל החבצלת לא יעלה. . . . הן את אשר יולד פה אנחנו באחת מארצות הקדש צפת טבר' [ה] חברון, יפו, שכס בהם ובחצירה [ם] והן הדברים אשר

ממרחק יבאו – כולם יבחנו האמת אתם... ואם לא, לא נאמר להם וחלונותי¹⁴ ה' אלקים יעזר לנו להפק זממינו הטוב והחבצלת תתן פריה ותהי תאוה לעינים ומתוק לחיך כאשר יחלנו.

לפנינו אפוא תעודה רבת-חשיבות למגמתם של יושבי ירושלים לעשות נפשות לארץ-הקודש ולענייניה בגולה, ובכך הוא מצטרף לדבר העורכים של 'הלבנון', כפי שפורסם חצי שנה קודם-לכן כמודעה.¹⁵

ישראל ב"ק – מר"ל ומדפיס

בגליונות 'חבצלת' שנתגלו יש ידיעות על העורך ישראל ב"ק ותולדותיו.¹⁶ ב"ק עלה מברדיצ'ב, שם היה בן למשפחת מדפיסים יהודיים,¹⁷ שאבותיה – וכך גם הוא – צירפו לשמם, את התואר 'מדפיס' (דרוקר). אחד מאבות המשפחה נהרג בפרעות ומכאן שם המשפחה – 'בן קדושים', ב"ק. לפי מיפקד מונטיפיורי בצפת בשנת תקצ"ט היה בן 35 בעלותו לארץ. הוא התיישב בצפת, שם עסק, בדפוס גדול שהביא עמו, בהדפסת ספרים עבריים. ב"ק מוסר, כאמור, כי עלה 37 שנים קודם-לכן, היינו בשנת תקפ"ו (1826). לפי מיפקד צפת ולפי דבריו ב'חבצלת' בשנת תרל"ב, שהזכרנו לעיל, יוצא שעלה בשנת תקצ"א או תקצ"ב. הפרטים הביוגראפיים הנוספים שמסר ב"ק בגליונות 'חבצלת' הראשונה אינם מוסיפים לכירור שאלה זו. בהיותו בצפת הקים על הר מירון (ג'רמאק, בשמו הערבי) משק-חוה שעבודת שכיריה נוהלה על-ידי בנו ניסן. היה זה נסיון חלוצי של יהודים עולים לעסוק בחקלאות, ורבה חשיבותו בתולדות היישוב. בעת מרד הפלחים באיברהים פחה המצרי בתקצ"ד נהרס הדפוס על-ידי הערבים, אולם

- 14 במשמעות של 'חלה פני', לבקש, להתחנן, להתפלל.
- 15 ב'הנשר' (התוספת הספרותית ל'המבשר' למברג), גליון 14, י"ד ניסן תרכ"ג, עמ' 59–60. ה'מודעה' פורסמה שנית, בדיוק רב יותר אך ללא ציון המקור, על-ידי ז' פבונר, אצל יהלוביץ, קובץ, ב, תרצ"ו, עמ' 16–19.
- 16 גליון 3, עמ' 10; וכן דבריו של ח"צ שניאורסון בגליון 4, עמ' 15. וראה מהספרות העניפה עליו. לדבריו שלו ראה: 'על ידי הרב המדפיס ישראל ב"ק', חיים דוד אזולאי (חיד"א), סדר עבודת הקודש, תר"א, וראה גם ציטוט מדבריו להלן. חבצלת (המחדשת), ב (שבת תרל"ב), גליון 14, עמ' 106–107; הועתק על-ידי א' יערי, זכרונות ארץ-ישראל, א, עמ' 144–145; וציונים ביבליוגרפיים, שם, ב, עמ' 1276; וראה על נסיבות כתיבת המאמר: ג' קרסל, מכתב כתבי י"ד פרומקין [להלן: כתבי פרומקין], תשי"ד, עמ' כג–כד, וכן עמ' טו–יז. *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, I, 1890, pp. 308–309. י"ד פרומקין, חתנו ושותפו בעריכת 'חבצלת' המחודשת, בהספד לב"ק: חבצלת, גליון 7 (י' כסליו תרל"ה), עמ' גג–גד, וגם בכתבי פרומקין, עמ' 201–202, 1887. דבריו בנו ניסן: ספר דרכי איש, תרל"ה; וראה: הלוי, ספרי ירושלים, מספר 230, עמ' 97–98. א' ברלינר, ירושלים, של א"מ לונץ, ב, עמ' 67–68 (חלק לועזי). א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, תרפ"ט, עמ' 268–269 [להלן: פרומקין, תולדות]. א' ריבלין, מילואים להג"ל, עמ' 77. ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תשט"ו, עמ' 7–21; נדפס קודם-לכן: כתבי פרומקין, עמ' 215–221. אנציקלופדיה אוצר ישראל, ג, עמ' 154. מ"ד גאון, קובץ, ב, עמ' 30. א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, א, עמ' 14–15. י' טריוואקס וא' שטיינמן, ספר מאה שנה, 1938, עמ' 413–422. י' בן-צבי ארץ-ישראל בתקופה העותמאנית, תשט"ו, עמ' 401–402, 408. ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל, תשכ"ג, עמ' 11–12, 45 [להלן: גת, הישוב]. מ' בניהו, בית דפוס של ר' ישראל ב"ק בצפת וראשית הדפוס בירושלים, ארשת, ד (תשכ"ו), הלוי, ספרי ירושלים, עמ' טו–כה; וקודם-לכן בספרה: הספרים העבריים שנדפסו בירושלים, תשכ"ג. הנ"ל, פרקים, ב, עמ' 241–242. י' הרון, חוקן ההתיישבות בגליל, 1971, עמ' 13–31. ד' וילנאי, אריאל, ב, עמ' 1563–1570. ג' קרסל, פותחי החקוקה, א, תשל"ו, עמ' 54–55. י' ברטל, "תכניות ההתיישבות" בימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל (1839), שלם, ב (תשל"ו), עמ' 253, 263–264.
- 17 ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תשי"י, עמ' 141–142.

ב"ק חידשו והמשיך להדפיס בו עד שחרב ברעש שפגע קשות בצפת בשנת תקצ"ז (1837). ב"ק עבר לשבת במשקו. חייו כחקלאי השפיעו עליו במשך כל ימיו, כפי שעולה גם מתוך יחסה של 'חבצלת' הקדומה ליישוב הארץ — בדברי ב"ק עצמו וכן ב'חבצלת' המחודשת, מתר"ל ואילך. בראשית ביקורו השני בארץ, בתקצ"ט, ביקר סך משה מונטיפיורי בצפת ובמשקו החקלאי של ב"ק בג'רמאק. ביקור זה השאיר חותמו על פעולותיו של הנדיב ונתהווה קשר בין השניים.¹⁸ בהזדמנות זו ביקש ממנו ב"ק לשלוח לו מכוונת-דפוס חדשה, שתחליף את זו שנהרסה ברעש, ונראה כי התכוון לחדש את דפוסו בצפת. מאוחר יותר העביר ב"ק למונטיפיורי מכתבים שקיבל מדמשק בעניין עלילת-הדם שם.

ב"ק נסע לאלכסנדריה שבמצרים לדרוש מאיכרהים פחה שימלא בהטחתו לשלם את כל נזקי הגזילה שגולו הפלחים את יהודי צפת בהתקפה השנייה שערכו בשנת תקצ"ח. בשוכו ארצה התעכב בירושלים, ושם שכנעו דניאל אלקלעי לעקור לירושלים ולהקים בה בית-דפוס. ב"ק נעתר, אך היתנה כי לא יוכל איש מלבדו להדפיס שם, כל עוד עוסקים בכך הוא או באי-כוחו:

... וירא אנכי פן יבאו מי ומי להשיג גבולי לעשות דפוס כתבניתו או לא כתבניתו ויהיה לי גרמא בניזיקין ואחם ידעתם כל הטרחות והיגיעות הנצרכים לזה בממון ובדמים עדי יעמדו כל משב"ח הדפוס על מכוננו ועתה אם יש את נפשם של גדולי חו"ר [חכמי ורבי] הספרדים ה' [ה' ישמרם] דפה עה"ק ת"ו [תיבנה ותכונן] אזי יחתמו לי בחת"י [בחתומת ידם] הסכמה ורמ"ח [לשון נקייה לחרם] על כל באי עולם לבל ירים איש את ידו להשיג את גבולי פה בארץ החיים לעסוק במלאכת הדפוס כל זמן שאני וב"כ [ובאי כוחי] מתעסקים בזה ויען דניאל ויאמר אלי הנה נשאתי פניך גם לדבר הזה ותיכף ומיד אור כגבור חלציו והלך ועשה ופעל ישועות בקרב הארץ. והשיג לי הסכמות מכל חו"ר גדולי הספרדים ה' [ה' ישמרם וינצרו] וגדולי חו"ר האשכנזים ה' [ה' ישמרם וינצרו] כאשר יש תח"י [תחת ידי] הסכמותיהם בחתימת ידיהם הטהורות ומפני כי אין מקום אתי להדפיס פה על הספרי ק' [דש] הלזו כי קצרה היריעה אדפסם אי"ה בספרי קדש האחרים אשר עוד ידי נטויה להדפיסם.¹⁹

הסכמות אלו רבה חשיבותן להבנת ראשיתה של 'חבצלת' והוויכוח שהיה לב"ק עם בעלי-הדפוס שהדפיסו לאחר-מכן את 'הלבנון'. ההסכמות נדפסו בנפרד: 'הסכמות רבני ירושלם לבל ירים איש את ידו להשיג את גבולי כ"ז [כל זמן] שה"ר ישראל ב"ק וב"כ עוסקים במלאכת הדפוס'.²⁰ הם נדפסו גם בסוף ספר התקנות וההסכמות מאת הרב חיים אברהם גאגין (דפוס ב"ק, שנת תר"ב):²¹

... אנחנו הבאים על החתום רבני ומשגיחי עיה"ק ירושלם תובכ"א עלתה הסכמתנו ואנחנו גוזרים בכח תורתנו הקדושה לבל ירים איש את ידו להשיג את גבולו [של ב"ק] לעסוק

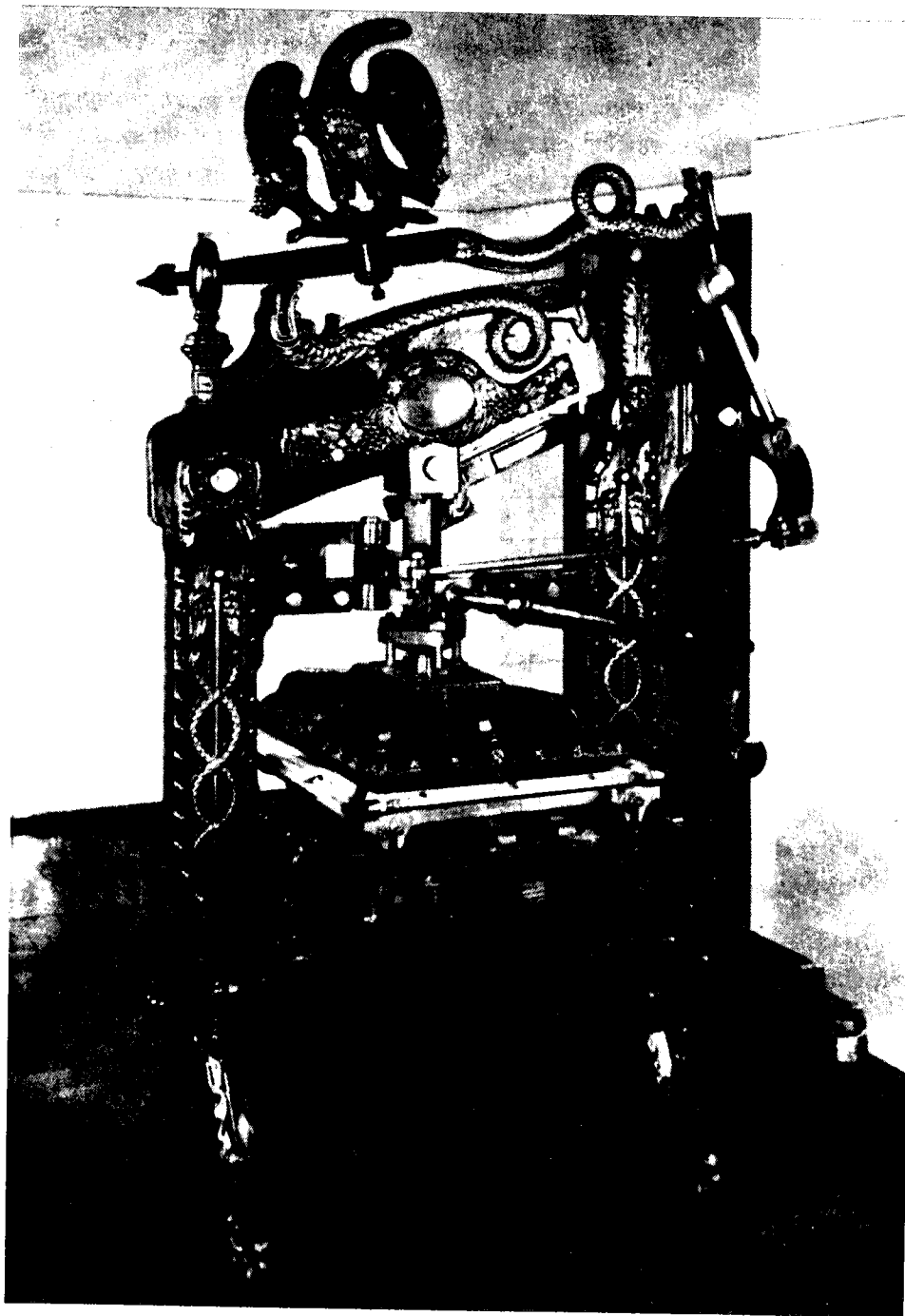
18 לתיאור המאורע ראה: לידי יהודית מונטיפיורי (בעילום שם), *Notes from a Private Journal of a Visit to Egypt and Palestine* (not published), 1885, pp. 238/9; ולהערכת הפרשה ראה: י' ברטל, שם, עמ' 231–296.

19 ב"ק, בהקדמה לסדר עבודת הקודש לחיד"א, תר"א, הספר הראשון שהדפיס בירושלים; וראה: הלוי, ספרי ירושלים, מספר 1, עמ' 1. במהדורת הספר מתר"ד חוזרים שבעה רבני הספרדים בירושלים ומאשרים את תוקף חזקתו.

20 ירושלים תרכ"ג; לפי ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, א, 1951, אות ה, עמ' 848; הלוי, שם, מספר 78.

21 וכן נדפסו בסדר תפילת ישראל, עם הסכמות נוספות; וראה: הלוי, שם, מספר 3 ו-4. לא מאצתי לצערי הסכמה בספר התקנות וההסכמות שב-British Library, דומני שעותק זה שונה במעט מזה המתואר אצל הלוי, שם.

ראשיתה של היחבצלת' – עם גילויים של חמשת הגליונות הראשונים

מכשיר הדפוס ששלח מונטיפיורי לב"ק. הדגם Clymers Patent, No. 970, Columbian Press, מן הפירמה Clymers & Dixon manufacturers 1841, London. המכונה נמצאת בדפוס לוויין-אפשטיין, בת"י

במלאכה הנו' [כרת] פה עיה"ק ירושלם או בא' [חת] משארי ארבע ארצו' [ת] 22 החיים כל זמן שהר' ר' ישראל נרו הנזכר וב"כ העוסק במלאכת הדפוס . . .

לאור הסכמות אלו, שפורסמו ברבים בדרכים שונות, סבר ב"ק שאיש לא ישיג גבולו כל עוד הוא חי ולא יהינו לפתוח בית-דפוס נוסף בירושלים; 23 החל משנת תר"א הדפיס בעיר ספרים על מכונה שהרכיב משרידי מכונתו הישנה. שנה לאחר-מכן קיבל ממונטיפיורי כשי מכונת-דפוס משוכללת ומכונה ליציקת אותיות. מאז נרשם בכל הספרים שהוציא ב"ק ובגליונות 'חבצלת', כי נדפסו על מכונת-הדפוס מתנת מונטיפיורי. ואף זאת — בגליונות 'חבצלת' משנת תרכ"ג הובעה הערכה לפעולותיו של הנדיב מונטיפיורי למען היישוב בארץ, שהוזכרו בפירוט רב. תחילה הדפיס ב"ק ספרים רבים — 46 עד שנת תר"ח (לפי שושנה הלוי), ואילו מאז ועד תרכ"א — במשך 13 שנים — הדפיס 16 בלבד, והיו שנים שבהן לא הדפיס כלל. אותה תקופה היה בין השאר גם בחוץ-לארץ, עסק בעניינים יהודיים שונים, לרבות השגת רשיון להקמת בית-כנסת לעדת החסידים בירושלים, בראשה עמד. בית-כנסת זה — 'תפארת ישראל' — נזכר הרבה בגליונות 'חבצלת', כפי שנראה עוד להלן.

מקום העיר ירושלים

מחציתו של העמוד השני של גליון 'חבצלת' הראשון מוקדשת למאמר 'מקום העיר ירושלם ותכונתה'. חלקו הראשון נקרא 'ירושלם הרים סביב לה'. אין מובא שם המחבר וא"ר ומלאכי 24 וזיהה אותו נכונה כר' יהוסף שווארץ. הקטע לקוח מספרו 'תבואות הארץ' (הוא חלק ב' של דברי יוסף), פרק ז: 'החצר הפנימית', עמ' קו, שנדפס על-ידי ב"ק בשנת תר"ה, שהובא כאן בשינוי הכותרות. הקטע השני, 'מקום המקדש', לקוח אף הוא מאותו ספר, עמ' קנב, וב'חבצלת' הוא ממשיך גם בעמוד 3.

בטור ימין בעמוד השלישי בא המאמר 'מבשרת ירושלם' (על-פי הפסוק בישעיה המופיע בעמוד הראשון של העיתון). מאמר זה אינו חתום ונראה שלא ב"ק או עוזרו י' ריבלין כתבוהו (ראה להלן). מובא בו תיאור קצר של תולדות ירושלים, לרבות תמצית התפתחותה בדורות האחרונים:

. . והנה זה בערך ששים שנה מאז כננוה עיר מושב למקהלות אשכנזים. 25 אשר אז ציון מדבר היתה וירושלם שממה. כי בהלום איש בין השוקים והרחובות מלבד האשפתות והמושפכים בראש כל חוצות. 26 . . . מי מלל אז לירושלם כי בעוד ששים שנה תהיה ירושלם

22 חברון, טבריה וצפת.

23 פרומקין, תולדות, ג, עמ' 274, הערה 1: עמ' 276, הערה 4. נאמר שהרבנים 'הסכימו' לכל יפתח אדם דפוס בארץ-ישראל לבד מב"ק, עד שנת תר"ך, היינו במשך עשרים שנה.

24 מלאכי, סורא, עמ' 312. הוא משער שהדבר לא נעשה בלי הסכמת שווארץ. יש בכך אפוא חזוק לדעה שבתחילה, לפחות, לא היו המחנות חצויים, לפי ששווארץ פרסם גם ב'הלבנון', גליון 3 (כ"ז ניסן תרכ"ג), עמ' 15, ואף תמך בעניין הגורלות ל'עץ חיים' (עיין להלן).

25 התיישבות היהודים האשכנזים, הנזכרת גם ב'דבר העורך' לעיל, מכוונת לעליית הקבוצה הראשונה לירושלים בראשות מנחם מנדל משקלוב ור' אברהם שלמה זלמן צורף בתחילת המאה ה'י"ט; וראה: מ' אליאב, פרקים, א, עמ' 46-45; י' בן-אריה ואחרים, פרקים, ב, עמ' 15 (ושם ספרות).

26 על בעיית הנקיון והסניטאציה בירושלים ראה: רות קרק, קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 83-85.

עיר כלילת יופי. מי זה אמר כי הארץ הלזו הנשמה אשר גם המרחק יבדיל בינה לבין כל קריות חוצות, וים חומתה, כי היא היום תכיל בקרבה שלשים אלף גברים תושבים מלבד גרים הרבה מאד.²⁷

להלן נאמר כי –

והבאים מכל לשונות הגוים להשתחוות בהר הקדש שנה שנה אין ספורות למו²⁸ – איפה עיר בכל ירכתי תבל אשר כל אלה היו לה, אשר אחר שממותה אלף ושמונה עשר מאות שנה [!] ורחקו מעליה בניה יצאוה עוד תרחיבי מקום אהלה, ומשכנות לזרע יעקב יהיו בתוכה.

במאמר-משנה, 'בית אל', נאמר כי בירושלים –

בהיום אשר בה בעז"ה כארבעת אלפים נפש מקהלות ספרדים ויש להם ארבעה בתי כנסיות גדולים ומפוארים.²⁹ וגם ישיבת בית אל³⁰ ושם מתפללים ויושבים ולומדים חכמי הקהלה ונקראו בשם קהל חסידים וגם כמה וכמה ישיבות שיושבים ולומדים ומרביצים תורה ברבים.

רבת משמעות היא העובדה שב"ק התחיל תיאורו דווקא בעדה הספרדית. עובדה זו מלמדת על הכבוד שרחש לבני-העדה, שהיתה אז העיקרית בעדות העיר, ועל הקשרים שקיים עמה מאז הזמינוהו ראשיה לפתוח את בית-הדפוס שלו בירושלים, כעשרים שנה קודם-לכן; על קשריו עם ראשי-העדה נעמד עוד להלן. בהמשך נאמר: 'כאלפים איש מקהלות אשכנזים בתוככי ירושלים אוכלים לחם חוקם איש איש ממדינתו'. שלושים-אלף תושבי-העיר וששת-אלפים יהודיה הנזכרים, עניין רב יש בהם ומן הדין להשוותם למקורות אחרים מאותן שנים, לפי שמספר האוכלוסים הכללי גבוה ממה שידוע עד כה. על-פי תעודה בריטית ממאי 1864 ישבו בעיר 15 אלף נפש,³¹ ובהם 8,000 יהודים, אלפיים יותר ממספרם על-פי החבצלת'.³² מספרם של היהודים במקור יהודי אחר מאותה תקופה גבוה יותר: 4,000 ספרדים, 2,800 אשכנזים ו-500 מערבים (יוצאי צפון-אפריקה), וסך-הכל היו בעיר, ככתוב שם, 7,200 (אף-על-פי שצירוף המספרים מגיע לסך של 7,300).³³ להלן מסופר על מוסדות האשכנזים:³⁴ תריסר בתי-כנסיות ובתי-מדרשות –

מהם אחיות [!] נחלה: כי חצר רבינו יהודה החסיד ז"ל³⁵ מקום אחוז לכוללות הפרושים הוא להם בנחלה לצמיחת לדורות עולם. שמה בתי מדרשות כלולי מכלול הדרת קודש ובית הכנסת

27 על מספרי האוכלוסין ראה להלן.
28 דברים אלה הולמים ידיעות ממקורות שונים על התגברות רבה של תנועת הצליינות לארץ, בתקופה שלאחר מלחמת קרים. ראה: ש' אביצור, חיי יום יום בארץ-ישראל במאה הי"ט [להלן: אביצור, חיי יום יום], עמ' 164–170.
29 בתי-הכנסת רבן יוחנן בן זכאי, אליהו הנביא ה'אמצעי' וה'איסטנבולי'. ראה: א' אלישר, פרקים, א, עמ' 61–79.
30 בן-אריה, פרקים, ב, עמ' 14, 16–17, 24.
31 A. M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem, 1838–1914*, II, London 1941, p. 331 [להלן: חיימסון, קונסוליה]. וראה גם: גת, הישוב, עמ' 20.
32 והשווה המספרים אצל: מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תשל"א [להלן: אליאב, אהבת ציון], נספח א; בן-אריה, פרקים, א, עמ' 95; הנ"ל, עיר בראי תקופה, עמ' 316; וכן: ע' שמלץ, פרקים, ב, עמ' 54.
33 מצוטט מתוך מכתב אלברט כהן למו"ל כתבי-העת 'בן חנניה', הכרמל, ה (י"ט בחשוון תרנ"ה), עמ' 26.
34 על המוסדות והכוללים ראה: בן-אריה, פרקים, ב, עמ' 23–27.
35 גת, הישוב, עמ' 196–198; בן-אריה, פרקים, ב, עמ' 28; א"ב ריבלין, ירושלים, קובץ בעריכת י' גלים ומ"ח קצנלבוגן, 1977, עמ' 193–199.

גדולה [!] ורוממה מפוארה גדולה בהוד והדרת קודש אין ערוך אליה שמה בית וועד לחכמים ולמושב בית דין: ובתים רבים לת"ת של תשב"ר [תינוקות של בית רבן].

להלן מסופר על פעולת —

עקיבא לעהרן נ"י נשיא אה"ק ת"ו באמשטרדם יע"א [יכוונה עליון, אמן — או ביטוי דומה לו] זה כשבעה ועשרים שנה אשר האציל ממאודו וקנה לו שם עולם בחומות ירושלם ת"ו כי קנה חצר גדול [!] פעה"ק [פה עיר הקודש] ירושלם והבית הגדולה [!] אשר בה במרום החצר הקדיש לבית המדרש ע"ש כולל פרושים.³⁶ ובית תפלה יקרא לה לכל באי שערי. שמה סוכת שלם [שלום].

בהמשך דבריו תיאר את בית הכנסת של החסידים, 'תפארת ישראל', ואת מוסדותיו:

למטה בית המרחץ וטבילה. על גביהם בתים לת"ת ומצד דרום וצפון עזרת נשים ובנוי [ה] על חילה בכלילת יופי משוש כל הארץ, מכוון כנגד הר הבית [לתיאורים נוספים של 'תפארת ישראל' ראה להלן]. . . . כן הגביר מו"ה [מורנו הרב] משה פינקלשטיין מבריסק והגביר ר' אלי' זעלדאוויץ מברעזין קנו חצר כליל יופי נקרא ע"ש כולל הוראדנא יש בתוכה בהכ"נ הנקרא בית הילל³⁷. . . חסידי חב"ד קנו חצר אחת . . .

בהמשך דבריו אמר המחבר כי 'כן קהלות ילידי ווארשא קנו להם חצרות ובנו בתי מדרשות לתורה ולתפלה', ולכך מתלווה הערת-שוליים: 'יום אתמול שם הרב המפורסם כו' מו"ה יעקב יהודא ליב לעזון נ"י משליחותיו [!] מכולל ווארשא. ואשר יצמיח חדשות נודיע אי"ה בגליון הבאה [!]' . בגליון הבא ובבאים אחריו לא הובאה על כך שום ידיעה, וכנראה לא היה זה מקרה. נראה כי העיתון לא זוהה עדיין לחלוטין כצד בוויכוח שבקרב הקהילה (עיין להלן). לפיכך יכול היה ב"ק לספר על מוסדות הפרושים בצורה עניינית ושאלף להביא מדבריו של יעקב יהודא ליב, ממונה כולל ווארשא.³⁸ יש להניח שהלה סירב למסור דברים לב"ק ולעיתונו והוויכוח סופו שפרץ וקיבל ביטוי מעל דפי העיתון בגליונות הבאים. בהמשך התיאור נאמר: 'גם קהל ילידי הו"ד [הולנד ודויטשלאנד, היא גרמניה] ואונגרין [הונגריה] קנו חלקה אחת כר נרחב. חורבה אחת מחורבות ציון ויכונו שם ששה עשרה [!] בתים תחתיים ושניים ודעתם לבנות שלשים עליהם'.³⁹

36 על ע' להרן, נשיא 'הפקידים והאמרכלים' ופעולת כולל הו"ד ראה: אליאב, אהבת ציון, עמ' 14–22, ועוד לפי המפתח: הנ"ל, פרקים, א, עמ' 48–50; ג' קרסל, פותחי התקוה, א, עמ' 65–70 (וראה ספרות על כך, להלן). יש לשים לב שהעיתון מדווח כאן על הפרושים ומוסדותיהם ללא טינה או קינטור (ראה להלן).

37 לא מצאתי הזכרת בית-כנסת בשם זה במקום אחר בספרות. בהערת המו"ל לידיעה זו נאמר שקניית חצר זו נעשתה 'ע"י הרב ה"ג דורש טוב לעמו כמוהר"ר מנחם מענדל הי"ו ירושלמסקי'. פעלי אדם זה נזכרים גם בגליון הבא, ועוד נרחיב עליו את הדיבור. מהערה זו ומהערה אחרת שבשוליה-העמוד אני מסיק שהמאמר לא נכתב על-ידי ב"ק או ריבלין עוזרו (עיין להלן).

38 פרומקין, תולדות, ג, עמ' 267.

39 על 'בתי-מחסה' ראה: י' ברטורא, קשת, מח (קיץ תש"ל), עמ' 38–53; אליאב, פרקים, א, עמ' 50–52; שם, עמ' 122–127.

עץ חיים

במאמר בשם 'עץ חיים' חוזר העיתון ומתאר את קורות יהודי ירושלים:

וזה לערך חמשה[!] שנים אשר בא לפה הרה"ג הנכבד וכו' מוהר"ר שאול בנימין כ"ץ הרב דראדשקעוויץ ממשפחת הרב ועמו בצוותא הרב הישיש הנכבד המפורסם מוהר"ר יהודה ליב יעבץ נ"י ויתר הגבאים אשר עמם שנימנו לדבר מצוה הנ"ל ועשו ותיקנו ת"ת של תשב"ר ואספו וקיבצו מעות לתקן בדק הבית של ת"ת בחצר מקור חורבת רבינו יהודה החסיד ז"ל זכותו יגן עלינו, מקום כולל פרושים הי"ו ה' ישמרם וינצרים וגם כמה בתים מפוארים והושיבו כמה מלמדי תינוקות — וגם קנו חורבה גדולה בתוך העיר לטובת ישיבת עץ חיים אשר נחיסדה זה מכמה שנים ע"י מהרי"ל יעב"ץ נ"י ועל ידי הר"ר המופלג וכו' מוהר"ר ארי' ליב הכהן נ"י ועתה בחוט המשולש הרשב"ה הנ"ל וטובים השנים העמיסו העול ע"ע [על עצמם] בקניית החצר הנ"ל להכנסת הישיבה ע"ח [עץ חיים] ובה הרבה בתים תחתיים שנים ושלישים וכבר התחילו לבנות ולתקן ולפארה ...

אל נושא זה נשוב להלן בדברינו על הריב הפנימי בירושלים. בהמשך מסופר כי 'הרב הגביר המפורסם בתו"ר [בתורה וביראה] מוהר"ר זוסמאן יעב"ץ נ"י קנה חצר אחד אחוז עם החצר אשר לכולל הוראדנא הנז' [כך] ובו ארבעה בתים וממגורות ובתים לתבשיל ובור מים ...'.⁴⁰ לאחר-מכן מובא מאמר קצר בשם 'עת בשורה', וגם בו נדון להלן, בפרשת המריבה. בראש עמודו הרביעי של הגליון הראשון מובאת ידיעה חדשה, בת הזמן — 'דבר מלך שלטון':

ביום ג' בשבוע זאת בא לפעה"ק שר החיל שר אלפים: אשר שלחה אותו הממשלה מקוסאנטינאפל[!] להרים אנשים לצבא מהעיר ירושלים ובנותיה חברון וכפריה, שכם וסביבותיה: ומכל הערים והכפרים אשר בכל החבל. ולא ישא פני איש ולא יהדר פני עשיר ונכבד. רק כל הבא בשנים ואשר לו כח לשאת עבודת הצבה[!] על שכמו אלה יאספו ויבאו. ועליהם ידו גורל. ואת אשר יצא לו הגורל הוא והי' [ה] עבד.

בשוליי-הידיעה נדפס באותיות פטיט: 'ואת אשר יוצאו חדשות על ידו. עלינו להודיע אי"ה'.⁴¹ בגליונות הבאים 'מסופר עוד על פעולות השלטון, בעיקר להבטחת שלום הציבור בארץ, ועוד נדון בכך. הידיעה הבאה — 'אבל גדול' — היא הספד נמלץ 'למוהר"י יעסיל זצ"ל שהי' [ה] מורה ומנהל לעדתו בק"ק קאידינאו ברוסי[ה] ובשנה האחרונה לחייו עלה ארצה'.⁴² כן נדפס מספד בשם 'אבל יחיד', על ר' מרדכי זאב אייטינגא בעל הספר 'מפרשי היס'. בשוליים הביא המו"ל רשימה ארוכה על הנחמה שיש בעובדה שכן הנפטר, הרב יצחק אהרן, ישב על כסא אביו (נשיא כוללות גאליציה) ומספר ש'בשבוע העבר נשלח לו לשמו מראשי יח"ס [יחיד סגולה] דפה מכתב נחמה ונזר נשיאות הארץ לעטר'.⁴³ עניין זה נזכר בשני מקומות נוספים באותו גליון של 'חבצלת', בעמוד 7 ובעמוד

40 גביר זה היה מו"ל ומוכר ספרים בווארשה, ששלח כספים לאביו בירושלים, בין השאר לצורך הושבת אשכנזים בשכם ב-1859 בקירוב; וראה: מלאכי, סורא, עמ' 310; הלוי, ספרי ירושלים, עמ' 43.

41 ציטוט הידיעה: המבשר, ג (ו' באלול תרכ"ג), גליון 33, עמ' 168.

42 מלאכי, סורא, עמ' 310, הערה 10. מלאכי מוסר שרב זה היה מאנשי ירושלמסקי ובקונטרס 'אמת ומשפט' (להלן) נאמר שרצו למנותו דיין בבית-דין של סיעת ירושלמסקי, אך לע"ע [לעת עתה] לא רצה לקבל כי הוא מוהר מבנו הגביר שלא יתערב במחלוקת. על מחלוקת זו נשוב ונדון בהמשך דברינו.

43 הספד על מ"צ סג"ל אייטינגא ראה: המבשר, ג (ב' בתמוז תשכ"ג), עמ' 122-123.

14. לאחר-מכן מובא מאמר תורני-הלכתי, 'מודע לבינה', שלא נזכר שם כותבו ואמור היה להימשך, אף כי אין לכך זכר ב-5 הגליונות הראשונים. הגליון הראשון מסתיים ב'מודעה' מטעם המו"ל:

זה יצא ראשונה—והתקוה מרחפת על מפעלינו כי פרוח תפרח החבצלת מחדש לחדש (לע"ע [לעת עתה]) או אחת לשבועות שתיים אי"ה ונייחל כי ימצא חן בעיני עם ב"י [בני ישראל] ינהרו אליו מאפסי ארץ ומי האיש אשר יאבה את ידו להיות סוכן ידיענו נא, והיתה בשכרו עשרה למאה! וכל הכותב מכתב אלינו יתן חופשה למכתבו מדמי הפאסט, ואנחנו עומדים הכן למלא משאלות כל שואל כהלכה.

ומתחת לדברים אלה כתוב: 'כל החפץ לכתוב אלי יכתוב כפי האדרעסא אשר לפניו פה: Israel' 'Back, Buchdrukar [!] in Jerusalem'

הרקע להופעת ה'חבצלת'

כמה מהדברים הרשומים בגליון הראשון, גם אם אין הם אלא רמז לאירועים שהתרחשו ביישוב היהודי בירושלים, פותחים פתח להבנת הרקע להופעת ה'חבצלת'.

נראה שההכנות לפרסום העתון ארכו זמן-מה, לפחות שבועות אחדים לפני שהופיע הגליון הראשון. ועל כך כתב הרב משה יהודא ליב בקונטרס 'אמת ומשפט', 'כי מתחילת שליש אחרון בחודש תמוז תרכ"ג'⁴⁵ התכוונו ב"ק ואחרים להוציא עיתון בשם 'חבצלת'. אפשר שרעיון הוצאת עיתון בירושלים עלה עוד קודם להוצאת 'הלבנון'. כך עולה מדברי חיים מיכל מיכלין,⁴⁶ נכדו של אחד מעורכי 'הלבנון' בראשיתו, מיכל הכהן. בוודאי שמע זאת הכותב מסבו, אך קשה לסמוך על מהימנות הדברים, לפי שיש במאמרו מספר אי-דיוקים. אולי נתחלפו לו או לסבו התקופה של 'חבצלת' הראשונה והתקופה בה היה שותף לב"ק בהוצאת ה'חבצלת' המחודשת, שנים לאחר-מכן. מכל מקום, יש קשרי זמן, מקום ויחסים בין הופעת 'חבצלת' ופעולתם של עורכי 'הלבנון' ומדיסיון, שהיו קשורים ביריבות כפולה: (א) הזכות להדפיס ולהוציא לאור דברי-דפוס בירושלים; (ב) מחלוקת פנימיות ביישוב היהודי בירושלים.

בשנת תרכ"ב הוקם בירושלים דפוס שני, על-ידי י"מ סלומון ומ' כהן, ואליהם הצטרף גם יחיאל ברי"ל. האחרון נהג לשלוח מירושלים ידיעות ל'המגיד' ואילו אחד השותפים, סלומון, ועמו א"ל הורביץ, כבר פרסם חוברת של ירחון תורני בשם 'תורת ציון'.⁴⁷ בעלי-הדפוס חשבו להתפרנס ממלאכתם. מעשה זה, שהיה צעד קדימה בפרודוקטיביות של יהודי ירושלים, נתקל בהתנגדותו הקשה של י' ב"ק, שחשש לפרנסתו. תחילה הציע לצעירים אלה שותפות, אולי בהוצאת עיתון;⁴⁸

44 בגליונות הבאים תוקנה השגיאה. מדי פעם שובצו בעיתון מלים באותיות לאטיניות וערביות.

45 שם, עמ' ג: מלאכי (סורא, עמ' 307-308) מייחס בטעות עניין זה למכתב מט"ו סיון תרכ"ג שהוא תאריך החרם על ירושלמסקי.

46 קובץ, ב, עמ' 39.

47 ד' יודילוביץ, קובץ, ב, עמ' 9-14: הלוי, פרקים, ב, עמ' 240, 243.

48 ואולי לכך מכוונים דברי ח"מ מיכלין (קובץ, ב, עמ' 39).

ומשלא הצליח⁴⁹ והדפוס החדש המשיך בפעולתו—הובא עניין זה לפני בית-הדין של העדה האשכנזית.⁵⁰ ב"ק טען שלפי ההסכמות שנמסרו לו כאשר נענה לפתוח את הדפוס בירושלים, אסור לאיש להשיג את גבולו. הוא הראה את הספרים שבהם נדפסו ההסכמות בשני עשורי השנים הקודמים, אך לא יכול היה להראות את ההסכמות המקוריות, שאבדו לטענתו.⁵¹ הרבנים לא רצו לפסוק לטובת ב"ק וכך הותר לבעלי-הדפוס החדש להמשיך במלאכתם.⁵²

בראש חודש אדר תרכ"ג הוציאו את גליונו הראשון של עיתונם 'הלבנון', וזכו לתגובות מעודדות ולציטוט בעיתונות היהודית—העברית והלועזית—באירופה.⁵³ אפשר כי עובדת פרסומו ברבים של הדפוס החדש בשל העיתון דווקא, המריצה את ב"ק להוציא עיתון משלו. לב"ק לא היה נסיון עיתונאי מיוחד. במלאכת-העריכה סייע לו כנראה יוסף ריבלין, שעבד בדפוסו כמגיה,⁵⁴ ומאמר מפרי-עטו, 'ברכת השנה', נתפרסם בראש הגליון השלישי של 'חבצלת'. עוד קודם-לכן נהג ריבלין לשלוח כתבות לעיתונות.⁵⁵ יש להדגיש שנמנה עם חוגי-הפרושים, והיה ידיד לעורכי 'הלבנון', ואף דבר זה מלמד כי מלכתחילה לא היה קיטוב גדול בין המחנות. מכאן תובן גם עמדתו הפשרנית של ריבלין במאמרו לקראת השנה החדשה בגליון ג' של 'חבצלת' (ראה להלן). ריבלין אמנם הצליח מאוחר יותר—בהיותו מקובל על כל הכוללים—לאחד את כולם ב'ועד כללי', בו שימש כמזכיר. ראינו לעיל שעוד בגליון הראשון, בפתח 'חבצלת', הביע ב"ק תקווה שעיתונו יעלה על 'הלבנון'. היה זה שלב אחד במאבק בין בעלי שני הדפוסים. הדים למאבק זה עולים מההסכמה שפורסמה בראש הגליון הרביעי של 'הלבנון'.⁵⁶ על-ידי רבני בית-הדין של האשכנזים, ובהם שמואל סלאנט;

49 ייתכן שההוצאת עיתון היתה מכוונת פנייתו של ב"ק אל הממשלה התורכית לקבלת רשיון. ראה: A. Galante, *Nouveau recueil de nouveaux documents inédits concernant l'histoire des Juifs de Turquie*, Istanbul 1952, pp. 55–56 [להלן: גלנטי]. התרגום: הלוי, ספרי ירושלים, עמ' לא. לא מצאתי את כתב-העת בו פורסמו מכתבים אלה תחילה — *La Boz de Türkiye*, 170 (15.12.1946), גלנטי (שם, עמ' 53–56), לא הביא את המכתבים לפי סדרם הכרונולוגי. בדרך-כלל הביא לכל מכתב שני תאריכים: מקומי ובסוגריים — התאריך לפי מניין הנוצרים. במקרה הנדון התאריך המקומי הוא 23 במארס [Mart] 1863, ואילו בסוגריים רשום: 5.4.1867. תאריך זה מאוחר מאוד ואינו סביר.

50 העניין מתואר לפרטיו במאמרם של בעלי הפלוגתא של ב"ק: 'והייתם נקיים מה' ומישראל', הלבנון, גליון 10 (ח' חשוון תרכ"ד), עמ' 70–72.

51 שושנה הלוי (במבוא למפתח הלבנון, בהוצאת יד בן-צבי, ירושלים תשל"ד, עמ' י), טוענת כי בהגבלה של אי-השגת גבולו במשך חמש שנים יש משום חריצת גורל. איני סבור שיש לייחס לכך משמעות כה רבה. הרי גם בראש ספר 'שער ההקדמות' (המסומן אצלה שם, במספר 117) נאמר בהסכמת ח' רפאל ידידיה אבואלעפיה וב'מודעה רבה' מהמו"ל שאסור להדפיס את הספר במשך 15 שנים. הספרים היו מכוונים גם לגולה וזו גם סיבה לכך שקצבו זמן לא-הדפסתם. הצעירים רצו לעסוק בדפוס ולא רצו להתחשב בהסכמות הישנות. אפשר שעניין הגבלת הזמן לא היה חשוב בעיניהם.

52 מלאכי (סורא, עמ' 7), העיר כי הפוסקים היו רבני הפרושים, יריביו ביישוב הירושלמי של ב"ק, שעמד בראש החסידים.

53 לדוגמאות מספר ראה: הכרמל, גליון 16 (ט"ו בטבת תרכ"ד), עמ' 126–127, 186–187; המבשר, ג (כ"ט באדר תרכ"ג), גליון 12, עמ' 65–67; המגיד, ז (י"ז באייר תרכ"ג), גליון 18, עמ' 140; גליון 20, עמ' 156; גליון 29, עמ' 228.

54 מלאכי, סורא, עמ' 331.

55 ריבלין פרסם ב'המגיד', עוד בשנת תרכ"ב. כתבותיו קובצו ב'מגילת יוסף', בעריכת נ' קצבורג, תשכ"ו; על פעילותו הציבורית והספרותית ראה: שם, עמ' 13–16.

56 כ"ה באייר תרכ"ג, עמ' 16.

נאמר בה: '... ובקשתינו מאת אחינו אשר לא ישיגו את גבולם [של בעלי הדפוס החדש, מוציאי 'הלבנון'] בכל ענין אשר יתחילו להדפיס פע"ק לבלי יוגרם להם היזק ח"ו'.⁵⁷ נראה שדברים אלה נכתבו בעקבות הידיעות של תוכנית ב"ק להוציא את ה'חבצלת'.

שושנה הלוי⁵⁸ שללה את ההשקפה כי המריבה הפנימית היתה הרקע עליו הופיעו העיתונים העבריים הראשונים בירושלים; אך דבריה צודקים רק בחלקם. הוצאת 'הלבנון' לאור לא היתה אמנם קשורה—כולה או רובה—בוויכוח הפנימי, אך לא כן ה'חבצלת'. כשהביא 'הלבנון' את דבריהם של ראשי הפרושים (להלן) שייך עצמו למחנה שלהם. ממילא היתה הקמתו של עיתון אחר במה לאופוזיציה. נתהווה כאן הרכב של טעמים נוספים: לצרכיה של עדת החסידים כבת־תחרות לפרושים, ולעניין מאבקו של ב"ק עצמו למען דפוסו ומעמדו כמדפיס יחיד בארץ ובירושלים במשך עשרות שנים. מעמדו זה הובטח על־ידי הסכמות כתובות וחתומות, שנתפרסמו ברבים במשך עשרים שנה, ואיש לא קם לערער עליהן. אולם משעה שדייני הפרושים פסקו נגדו והציגוהו כזייפן, קיבל מאבקו תמריץ ולפיכך היה לו עניין מיוחד בהוצאת העיתון. שני העיתונים החלו לקחת חלק פעיל יותר ויותר במאבק, הם היו למבטאיה ולבסוף—קרבותיה. הדבר השפיע במידת־מה על תוכנם של גליונות 'הלבנון' וה'חבצלת' ועל הכותבים בהם, איש־איש למחנהו ולדגלו.

הקהילה האשכנזית בירושלים היתה נתונה באמצע המאה הי"ט בתהליך של פיצול לעדות ולכוללים רבים, וביניהם שררו ניגודים ומתח.⁵⁹ העדה העיקרית היתה זו של הפרושים—ואף היא היתה מפולגת.⁶⁰ אנשיה ביקשו לקיים שלטון בקרב האשכנזים כולם ולהתחזק כנגד הספרדים, שהיו רוב מניין ובניין בעיר.⁶¹ החסידים נמנו עם אלה שביקשו להיות עצמאיים ולא להיות כפופים לפרושים, בראשם עמדו ישראל ב"ק ומשפחתו, שהגיעו לירושלים לאחר הפרושים. הם עסקו בהקמת מרכז משלהם, בית־הכנסת 'תפארת ישראל'—כנגד המרכז הפרושי הגדול בחורבת ר' יהודה החסיד.⁶² היחסים בין שני המחנות היו מתוחים מאוד. והנה פרצה מחלוקת בקרב עדת הפרושים עצמה, והיא נסובה על ישיבת 'עץ חיים'.⁶³ ישיבה זו נוסדה עוד בשנת תר"א בחצר ה'חורבה', וחמש שנים קודם לשנת תרכ"ג נתמנה על־ידי רבני האשכנזים הרב שאול בנימין הכהן (כ"ץ) קרליץ מדרושקביץ כגבאי הישיבה.⁶⁴ הוא הצליח בתפקידו, כפי שנאלצו להודות גם מתנגדיו ב'אמת ומשפט'. עזר לו ר' מנחם מנדל יאנוווער־ירושלמסקי, שהיה עמו בסיעה אחת. הם ביקשו להרחיב ולשפר את פעולת התלמוד־תורה, ולהשיג אמצעים כספיים להחזקתו. הם רכשו 'חורבה גדולה בתוך העיר לטובת

57 סלאנט היה בין המשתתפים הקבועים ב'הלבנון'. למשל: גליון 3 (כ"ז בניסן תרכ"ג), עמ' 15.

58 הלוי, מבוא למפתח הלבנון (לעיל, הערה 51), עמ' ט; הנ"ל, פרקים, ב, עמ' 240–246.

59 גת, הישוב, עמ' 32; בן־אריה ואחרים, פרקים, ב, עמ' 24–25, 28.

60 גת, הישוב, עמ' 195.

61 י"ר ריבלין, קובץ, א, עמ' 10–14.

62 גת, הישוב, עמ' 194–198.

63 מלאכי, סורא, עמ' 307 ואילן; הנ"ל, תלפיות, ט (כסליו תשכ"ה), חוברת א–ב, עמ' 415–432. כונס בספרו: פרקים

בתולדות היישוב, תשל"א, עמ' 105–113; גת, הישוב, עמ' 205–207.

64 פרטים על כך בקונטרס 'אמת ומשפט' תרכ"ג (להלן); לפי: פרומקין, תולדות, ג, עמ' 272, סעיף נב, ושם ספרות;

גת, הישוב, עמ' 205; מלאכי, סורא, עמ' 308–309; הלוי, ספרי ירושלים, מספר 92, עמ' 42–43.

ישיבת עץ חיים' (כמסופר בחבצלת, א, עמ' 3). חברו עמס גבאי נוסף ב'עץ חיים', ר' יהודה ליב יעב"ץ⁶⁵, ר' שמואל שלמה בויארסקי⁶⁶ ור' אריה ליב כהן-רייס⁶⁷. כדי להשיג אמצעים כספיים, הם הנפיקו בחודש חשוון תרכ"ג שטריי-גורל והפיצו בקרב יהודים בארץ ובגולה.⁶⁸ שושנה הלוי ציינה בצדק ששטריי-גורל נדפסו בדפוס השותפים, אלה שהוציאו כעבור זמן-מה את הגליון הראשון של 'הלבנון'. מוצדקת אפוא המסקנה כי עד אז לא היו הדפוסים קשורים לחלוטין בריב פנימי בעדת הפרושים: ראשי הפרושים קמו נגד הוצאתם של שטריי-גורל ובית-דינים פסק לנדות את ירושלמסקי.⁶⁹ הם פרסמו קונטרס בשם 'אמת ומשפט', בו הודיעו על נידויו. הקונטרס יצא בעילום-שם מחברו, ללא ציון בית-הדפוס ויש להניח שפורסם בדפוס שותפי 'הלבנון', שהרי לא סביר כי ב"ק הדפיסו. תחילה מובאת פסיקתם של עשרה רבנים, ובראשם משה יהודה ליב (הוא 'הרב הגאון שהי' [ה] אבד"ק [אב-בית-דין קודש] בקוטנא'): 'שמואל מנחם מענדיל יאנווער המכונה ירושלימסקי מובדל מעדת ה...'. לאחר-מכן נאמר כי באסיפה היו עוד עשרים תלמידי-חכמים שסמכו ידם על כך. בעמוד ג, לאחר חרפות וגידופים שהופנו כלפי יריביהם, נאמר בדברי משה יהודה ליב, מתחילת שלישי אחרון בחודש תמוז תרכ"ג:

... ולמען תפוש לבות אחינו שבחול התנכל ראש הפריצים הנז' [כנראה ירושלמסקי] ומשנהו ראש המשחית [שמואל שלמה בויארסקי] והי' [ה] להם הכהן ההדיוט ליבוש וואלקיווסקער לחבר ושלשתם התאחדו עם ר' ישראל ב"ק המדפיס להדפיס מכתב עמל⁷⁰ אשר ישראל יכנהו בשם חבצלת כי מבין קוצים סילוני מכאיבות יצמיח מפיה כזבים מיפה פחזותם ונבלותם. ובלבבם יחשבו כי עתה בלשונם יגבירו ותכחד האמת מהארץ. אכן אתה אל אמת שעה שועת עם דל ראה ה' והביטה כל הגדיל המתפרץ. ...

בעמוד יג מובא 'בדבר מכתבי עמל אשר הדפיסו לשלוח ע"פ חוצות עם גורלות לקבץ ממון על ישיבת עץ החיים', בחתימת תריסר רבנים. בעמוד טז נאמר שהרב יוסף שווארץ כתב ב'המגיד', 'דברים דוקרים... מבלי דעת והתבוננות' ושנפל בכזבי מתנגדיהם של מחברי הקונטרס. בסוף הקונטרס, בעמוד כב, במכתב לרבנים מוילנא, מסופר שהללו—

התחברו והשתתפו עם המדפיס ר' ישראל ב"ק מכולל חסידים וואלינער—להדפיס מ"ע בשם חבצלת ולהפיץ שמה כתבי עמל ואון, מרמה ושקר, והיום הדפיסו נומר הראשון. ואף שבמחשך כל מעשיהם כדרכם ומנהגם בכל זה נודע לנו שמץ מנהם. אשר הדפיסו שהיה אסיפה בביה"מד שערי ציון מפרושים וחסידים וחב"ד ובהסכם כולם מינו דיינים. כל זה הוא

65 סבו של ההיסטוריון והסופר זאב יעבץ. לפי חבצלת, 1, עמ' 3, היה מייסד הישיבה, יחד עם ארי' ליב הכהן (להלן).

66 בעל 'דמעת עשוקים' (להלן).

67 סופר כולל מינסק. ראה עליו: י"י ריבלין, קובץ, א, עמ' 6; וכן: א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 255. היה אביהם של מנהל רשת בתי-הספר של 'עזרה', אפרים כהן, ושל האגרונום, שעבר בשירותו הבארון רוטשילד, חיים (שארל) כהן.

68 הלוי, ספרי ירושלים, מספר 93, עמ' 43–44; שם, נספח ב, עמ' 262.

69 מן המחלוקת החריפה הזו אף אפשר לומר שהכוחות הפועלים לא היו מוגדרים עדיין, איש-איש לסיעתו ולעיתונות. ר' שווארץ, שכתב ב'הלבנון' ודבריו נתפרסמו ב'חבצלת', צידד בזכות ההגרלות וכתב על כך 'קול קורא' ארוך: המגיד, ז (ט' בסיון תרכ"ג), גליון 21, עמ' 164; וראה: מלאכי, סורא, עמ' 312.

70 סירוס מכתב עת, לשון גנאי על דרך הכתוב בישיבה י א.

שקר גלוי לכל, כי לא היה שום אסיפה מראשי העדה זולת איזה פריצים מכת דלהון מעזי פנים שבדור... אולם המדפיס ר' ב"ק הנ"ל מרוח קנאה מכמה ענינים אשר לא נתמלא רצונו ושאלתו מהרבנים הג' [דולים] שי' [חיו] (וגם תקות שכר מכת הנ"ל אשר כסף לא יחשבו לפזר על כל העולה על רוחם) התחבר להם... ודרך כלל ידעו נא שרוב דבריו שהדפיס ושידפיס אין ללמוד מהם להרע או להיטב, כי על אדני השקר ויסודות רעועות נבנות...⁷¹

בעלי 'הלבנון' נתנו כבר בגליון הרביעי, כחודשיים לפני הופעת 'חבצלת' הראשונה, מקום למודעתם של בעלי 'אמת ומשפט', כנגד גבאי 'עץ חיים' וההולכים עמם, האופוזיציה שלהם. הדיו של הוויכוח הגיעו לחוף-לארץ, לשם יצאו שליחי האופוזיציה, וכן לעיתונות—כפי שעולה מן ההודעה:⁷² 'האמת והדברים האלה שלחו לנו הרבנים הגאונים ב"ד [בית-דין] הצדק מכל כוללת אשכנזים הי"ו מל"ג בעומר תרכ"ג שלא להאמין הבאים בחו"ל עם חותמות ו"מזיפים" וכו'. המערכת הוסיפה הערה וממנה משתמע כי נטתה לצד רבני האשכנזים:

בדבר הריב אשר התגלה בשערי המגיד על אודות האנשים שכנו עצמם במרמה בשם גבאי עץ חיים—הנה מאד דאבה נפשינו ראות כל העוול הנעשה בקרית הצדק. דעתנו כי אחינו יחפצו לשמוע מה בפינו על הענין הזה. אך מה נוכל עשות גם היות לא יכילו הגליונות הנדרש להודיע. ומהדבר הזה ירב הסיפור גם בגלות טפח. נקוה כי האמת לא יכחד מן הארץ ומפי המגיד יושר תדעו קושט דברי אמת.⁷³

בעקבות המקום שהוקצה לדברים אלו ב'הלבנון' טבעי היה כי ירושלמסקי וסיעתו יפנו אל ב"ק, שעוד קודם-לכן חשב כנראה על הוצאת עיתון שיחזרה ב'הלבנון'. על-פי מכתב שהזכירו מלאכי, קיבל ב"ק מסיעת ירושלמסקי 3,000 גרוש להוצאת ה'חבצלת'.⁷⁴ מבחינה עיתונאית היתה מעלה בעובדה שה'חבצלת' היה עיתון אופוזיציוני. הוא יכול היה לכתוב ביתר חופשיות—בנושאי ה'חלוקה' ויישוב הארץ, למשל—מאשר 'הלבנון', שנאלץ להתחשב בדעות ראשי עדת הפרושים. גם אם התכוון ודאי ב"ק להתחרות ב'הלבנון' בכל כוחו, תנאי המכירה והחתמה היו זהים בשני העיתונים ואף זה החדש אמור היה להופיע תחילה כירחון. מחירו של העיתון אף הוא חשוב; ידוע על הדפסת ספר שהעביר ב"ק לרשותו מדפוס השותפים על-ידי הורדת המחיר כדי מחצית (להלן). על רקע זה תובן הזכרתו לטובה של ירושלמסקי בגליונו הראשון של ה'חבצלת' (בהערה בעמוד 3), וכן תיאור פעולתם של גבאי 'עץ חיים' (עיין לעיל) להחזקת הישיבה ו'בקניית החצר הנ"ל' והמאמר 'עת בשורה'—כי שמה ישבו כסאות למשפט. במאמר זה נמסר על הקמת בית-דין צדק חדש בירושלים, כפי שהוחלט באסיפה 'בית המדרש שערי ציון דכולל פרושים'. דבר זה נעשה על דעת כוללות החסידים ווהלין, שבראשה עמדה משפחת ב"ק, וכולל חב"ד (נוסף על הפרושים שבאופוזיציה). מתברר אפוא שהאופוזיציה הצליחה לקום כנגד ראשי-הפרושים וכתגובה על

71 תמצית מ'אמת ומשפט': המגיד, ז (י"ח באלול תרכ"ג), גליון 35, עמ' 276. וראה: הלוי, ספרי ירושלים, מספר 92, עמ' 43-42.

72 כ"ה באייר תרכ"ג, עמ' 23-24.

73 הלוי (פרקים, ב, עמ' 246), משערת מנוסח המודעה שהיא פורסמה רק בחלק מגליונות 'הלבנון'. בגליון שהיה לנגד עיני בספריית מוקטה כלולה המודעה.

74 סורא, עמ' 330, הערה 50.

פסק־דין הנידוי — הקימה בית־דין משל עצמה. עמהם נמנה שמואל שלמה בווארסקי, שפרסם קונטרס בשם 'ספר דמעת עשוקים'.⁷⁵ הוא נדפס בדפוס ב"ק, ובו הגיב המחבר על התקפות 'אמת ומשפט'. לדבריו, תכליתה של ההסכמה לדפוס השותפים הצעירים, מוציאי 'הלבנון', כדי שיוכלו להדפיס כל העולה בדעתם. כך לא יצטרכו לעשות זאת אצל ב"ק, העומד בראש עדת החסידים, שיצאה מתחום פיקוחם. והנה בגליון 4 של 'חבצלת'⁷⁶ מתפרסם מאמר באותו שם ממש, 'דמעת עשוקים', בו מתארים גבאי תלמוד־תורה וישיבת 'עץ חיים' את השתלשלות המאורעות, על התקדמות הבנייה בחצר שקנו, והם פנו לציבור לתרום ולהשתתף בהוצאות הבנייה.⁷⁷ המאבק בין העיתונים ובעלי הדפוסים היה חריף ביותר ובא לידי ביטוי בעיקר ב'הלבנון', שהרבה יותר לכתוב על כך.

בכל הגליונות האחרונים של 'הלבנון' לפני סגירתו מופיעים דברים קשים ביותר כנגד מתנגדי העיתון, אנשי האופוזיציה וב"ק. בגליון 10,⁷⁸ במאמר ארוך העוסק בוויכוח — 'והייתם נקיים מה' ומישראל' — דחו העורכים את טענת ב"ק שהסיגו גבולו:

נחוספו עליו בני עולה... להגביר לשונם [ההדגשות במקור] בארץ להבאי' [ש] ריחינו לפני דורשי שלו' [ם] ציון... יתלחשו עלינו אורבי לדימוי נובית ומחוז... אורבי לדמנו בשלחכם אנשים להמית אותנו בתחכם מות כהמים אשר אנחנו נשחה...

הם פנו לב"ק ואמרו:

ואתה ישראל!... אתה השגת גבולינו והנך חוטא ולא להשתכר בהחבצלת (אולת) שאתה מדפיס (עם ריעיך הידועים בשמם בהקונטרס אמת ומשפט)⁷⁹ אף אחר ראית ההסכמה שנתנו לנו הגאונים ב"ד הגדול של אשכנזים ש" ששום אדם לא יהין להדפיס מה שאנחנו החלנו להדפיס (ראה הלבנון נומער 4) ומי לא יודע כי האולת שלך לא תועיל לך ואך אותנו יזיק לפי שעה.⁸⁰ וכל זה שוה לך לנקום על לא חמס בכפינו...

בתשובה לפנייתו של אחד הקוראים (הר' זאב"ד) כתבו עורכי 'הלבנון': 'וכבר שבענו עמל ותלאה ואימות ופחדים על גלינו טפח להועיל — וחוק שמנו להלבנון כי אך שלום ירושלים ידבר'.⁸¹ ובאותו גליון: 'רוח אורבי דמינו... להבאיש ריחנו ולקפח פרנסתנו'. ושוב פנייה ישירה:

אליכם עושקי אדם רודפי בצע... תיראו הן נודיע לאחינו מזמתכם וחרפת מפעלכם... חרפה היא לנו להעלות שמכם על דל שפתותינו... בכל זאת יד לפה שמנו ונשים — כי בהר הלבנון לא נעמיד במות לכלי קרב ומלחמה לירות עליכם.⁸²

75 הלוי, ספרי ירושלים, מספר 95, עמ' 44–45.

76 ט' במרחשוון תרכ"ד, עמ' 16.

77 אפשר שגם מאמר זה נכתב על־ידי בווארסקי.

78 ח' בחשוון תרכ"ד, עמ' 70–72.

79 שמותייהם הוזכרו לעיל בקטע על הוויכוח הפנימי.

80 בגליון האחרון (12) מספרים עורכי 'הלבנון' כי הפסידו באותה שנה על הוצאת העיתון 'יותר מעשרת אלפים פיאסטער טורקי'.

81 גליון 11 (ח' בכסליו תרכ"ד), עמ' 76.

82 גליון 12 (ח' בטבת תרכ"ד), עמ' 80.

'פרחה החבצלת'

שמע העיתון החדש שיצא לאור בירושלים נתפרסם במספר עיתונים יהודיים בחוץ-לארץ. לשמחתו של ב"ק; וכך קנה לעצמו שם בגולה, כ'הלבנון' שקדם לו.⁸³ 'הנשר', מוסף ספרות ל'המבשר', הביא קטעים ממנו.⁸⁴ 'המגיד' הביא ידיעה נרחבת על הופעת 'חבצלת',⁸⁵ ועורכו דוד גורדון ראה בהופעתו, יחד עם 'הלבנון', מאורע חשוב בתחיית-ציון. במאמרו 'הגיוני המגיד, פלאי הזמן', סקר את החדשות בחיבת-ציון ופנה לקורא בכתבו:

וביותר הלא תתפלא בשמעך שגם מירושלים עיר הקדושה יצאו כעת שני מכתבי עת לבני ישראל, הלבנון באדיר יצא ראשית לבשר ירושלים ואחריו פרח תפחה החבצלת להשמיע חדשות מערי יהודה וחוצות ירושלים! מי האמין לשמועה כזאת לפני שנה או שנתיים ועוד תאמרו כי לא יתכן דרך ד'⁸⁶?

כמענה לידיעה זו פרסם ב"ק בגליון 3, עמוד 12, של 'חבצלת' מאמר קצר בשם 'קול תודה' ובו הודה לעורך 'המגיד'. ידיעות על הופעת העיתון וציטוט משני גליונותיו הראשונים ראו אור גם ב-'הלבנון', אך נופל מזה של 'המגיד' ו'הכרמל', מאמר על הופעת 'חבצלת' ראה אור גם ב-'Jewish Chronicle'.⁸⁸ נאמר שם כי לירושלים יש כבר שני ירחונים עבריים. זה עתה הגיעו גליון 'חבצלת'. המאמר המעניין ביותר בו הוא של ח"צ שניאורסון על המושבות החקלאיות המתוכננות בארץ. העיתון הקדיש לנושא זה את מאמרו הראשי.

הגליון השני של 'חבצלת' ראה אור כחודש לאחר הגליון הראשון, ב"ב באלול. יש בו, כאמור, שינויים קטנים בכותרת ומחצית העמוד הראשון שלו (עמוד 5 במניין השוטף של העמודים) מוקדשת למאמר המו"ל, בשם 'פרחה החבצלת'. המחבר ציין את הופעת העיתון, חזר על מגמתו וקרא לרבים לאספו לביתם. וכך נאמר שם:

נצני 'החבצלת' בהר ה'. הר ציון פרחה [!]. ויריחו נרדו נתן ריחו. . . וכמים קרים על נפש עיפה. כן יתענג ברגש לב עוז וחדוה נפש קורא האהוב. בהוד זיו יקר נעימות בדי פארות 'החבצלת' כי ישלח דליותיו על קצוי ארץ.

הכותב ממשיך בלשון מליצית, שיש בה רמז לזיכרון על מעמד הבכורה בין שני העיתונים:

נכבדות מדובר בו. לא ימצא בו ערות דבר. פה דובר נבלה לחפות דברים לא כן. בגנות המדברים מאיש לאיש כה וכה. הו! כי לא להזכיר להשים תהלה [דופי והאשמה] ושמצה.

83 עד הגילוי הנוכחי היו ידיעות אלה המקור היחיד לתוכן 'חבצלת', גליונות 1-2, והן נלקטו אצל: מלאכי, סורא, שם.

84 ג (י' באלול תרכ"ג), גליון 33 (ללא ציון מקור); גליון 35 (כ"ז באלול תרכ"ג), 1-37.

85 ז (י"א באלול תרכ"ג), גליון 34, עמ' 267-268.

86 שם (ר"ח מרחשוון תרכ"ד), גליון 40, עמ' 313.

87 כז (22.9.1863), גליון 39, עמ' 597-599, מאמר ל' וייל; וכן בגליון 47 (17.11.1863), עמ' 726-727.

88 גליון 466 (20.11.1863), עמ' 3-4. מראה-מקום זה לא ראיתי במחקרי 'חבצלת' והעיתונות העברית. ייתכן ששניאורסון הוא ששלח לעיתון את 'חבצלת'. מדובר בגליונות 4-5, שעליהם ועל קשרי שניאורסון וה'ג'ואיש כרוניקל' נמסר להלן.

הוא טוען כי תעודת העיתון — 'להגדיל את אהבת בית ישראל. ולהלהיב... אישי ישראל המפוזרים והנדחים בארבע כנפות ארץ. להראותם עין בעין השגחה הפרטיית [!]. החופפת על הר הקדש'. והוא מסיים: 'אליכם אישים אקרא... הביטו וראו בכל עלי "החבצלת" מהחל ועד כלה... כי אין בו דופי... עתה! אתם בית ישראל קבלוהו בשמחה... תתענגו מיפיה כל מאספי אותה הביתה...'

'נוה שאנן' ומחסה לעניים

במחציתו העליונה של עמוד 6 (לפי המניין השוטף) מתפרסם המשכו של המדור 'מבשרת ירושלים' מהגליון הראשון, תחת הכותרת 'נוה שאנן'. הוא מוקדש לפעליו של סר משה מונטיפיורי, בעיקר ב'משכנות שאננים', השכונה היהודית הראשונה שהוקמה מחוץ לחומות בירושלים.⁸⁹ לפנינו מקור רב-ערך לתיאור השכונה. המאמר פותח בדברי תהילה ומליצה ל'נסיך סער [סר] מונטיפיורי', ומזכיר פעולתו למען יהודי דמשק בעת עלילת-הדם ב-1840. בהמשך מסופר על בואו של מונטיפיורי עם מכתב הסולטן עבד אל-מאג'יד (שמו מובא גם בערבית), על קניית האדמה, על בניית הבתים למגורים 'ולבהמתם ובעירם ולמספוא',⁹⁰ על המטבח שהוקם לכל בית ('בתי תבשיל'), על 'שני בתי מדרשים' לספרדים ולאשכנזים, על בתי-טבילה 'לאנשים ולנשים', על 'שני בורות גדולים למקוה המים' ועל 'בית תנור גדול לאפות בו את הפת. ולמעלה ראש לצד צפונה העמיד רחיים לרוח נושבת [טחנת-רוח] גדולה וטובה יקר הערך'. אחר-כך נאמר שיש באתר מקום למאות בתים, וכי השר רוצה להמשיך במלאכה. את הבתים הקדיש ל'דלת העם נבחרים מכל הכוללים לפי ערך מספר נפשותם וכבר יושבים שמה בעלי בתים מכל כולל וכולל...'. להלן מסופר שהמפעל הוקם לזכר הנדבן יהודה טורא, ובאותיות גדולות נרשם תוכנה של הכתובת החקוקה על הלוח ב'משכנות שאננים'.⁹¹ התיאור המפורט עולה בקנה-אחד עם מגמת העיתון להפיץ ברבים מידע על ההתפתחות שחלה בירושלים ולעורר אחרים להשתתף בה. הוא משתלב בידיעות ובמאמרים שהובאו בגליונות האחרים תחת הכותרת 'יישוב הארץ'.

כמחצית העמוד השישי מוקדשת לפעולותיו של 'הישיש המפואר המשכיל סינאר [סניור] יוסף בלומענטהאל מעיר פאריז'. מאמר זה חתום על-ידי 'גבאי ומשגיחי (קאמיטטע [ועד]) דבניני בתי מחסה פעה"ק ת"ו — נתן יוסף גאלדערגער, יוחנן צבי במוהר"מ שלאנק, אהרן בער אונגוואהר, עזריאל זעליג הויזדורף'.⁹² במאמר זה מועלים דברי-שבח לאיש שבא בפעם השלישית לירושלים — כדי לחוג את יום הולדתו השבעים. לפנינו תיאור קצר של 'המנוחה והנחלה אשר קנו פה אנשי הו"ד; והששה עשר בתים מפוארים ומהודרים אשר נבנו לבתי מחסה בעבור עניי העיר...'. בשטח

89 חיימסון, קונסוליה, א, עמ' 258, 261-266, 278; גת, הישוב, עמ' 286-290; הלוי, פרקים, א, עמ' 141-152. על משכנות שאננים ראה: ז' וילנאי, שם, עמ' 156-157; י' בן-אריה, שלם, א (תשל"ד), עמ' 339-346.

90 מכאן עולה אולי כי חשבו תחילה שהתושבים יעסקו בגידול צאן או בקר או יחזיקו בהמות-בית להובלה (ואולי לעבודת-שדה). לעניין זה השווה מכתבו של פין מ-1.1.1857, חיימסון, קונסוליה, א, עמ' 258.

91 תצלומה הובא בשער קתדרה, 6. ראוי לציין כי גם בגליון השני של 'תבצלת' המחודשת, י"ב בחשרי תרל"א, עמ' 13, יש תיאור פעולותיו של הנדיב למען 'משכנות שאננים', ופירוט פעולותיו האחרות — בגליונות הבאים, שם.

92 על כמה מחברי הוועד ראה: מ' אליאב, ירושלים — עיר הקדש והמקדש (קובץ בעריכת י' גליס ומ"ח קצנלבון), 1977, עמ' 176, הערות 2, 5; עמ' 184; ושם במאמר על 'בתי-מחסה'. ראה גם: בן-אריה, פרקים, ב, עמ' 26.

יש גם 'בור גדול ל'ו אמות באורך ועשרה אמות ברוחב וחמשה עשר אמות בגובהו ובתוכה ששה עשרה [1] עמודים מאבני גזית אשר נשארו מחורבן עיר דקדשינו'. ידיעה 'ארכיאולוגית' זו הובאה גם במקומות אחרים.

להלן מסופר שבלומנטל הקים בפאריס קרנות, שנועדו לתלמידי-חכמים מירושלים ומחברון, 'ולעתיד עוד ידו נטויה להיות בעזר ובסעד עניי עה"ק ובנין הבתים'. בהמשך נמסר כי יוסף בלומנטל הניח את 'אבן הראשה' לשער בתי-מחסה, שנקרא על שמו 'שער יוסף'. לאחר-מכן מובאת במלואה תעודת-היסוד שהניח בלומנטל (שאינה ידועה לי ממקור אחר), והוא חתום עליה בעברית ובאותיות לאטיניות.

קריאתו של שער בשם זה מעלה קושי, לפי שבעיתונים מראשית שנת תר"ל – שבע שנים מאוחר יותר – נקרא השער על-שם יוסף אחר: עם סלילת דרך הכניסה הראשית הוקם שער על-שם הקיסר האוסטרי פראנץ יוסף, שנידב בעת ביקורו בירושלים אלף פלורין לטובת 'בתי-מחסה', שהקונסול האוסטרי היה מתומכי הקמתם.⁹³ אם הכוונה לאותו שער עצמו – כפי שנראה הדבר – יש לשער שאנשי-הוועד קראו תחילה לשער על-שם יוסף בלומנטל ואחר-כך (אולי מתוך שכחה) החליטו לכבד את הקיסר ולקרוא לשער בשמו. עניין זה דורש בדיקה נוספת.

ביקורו של בלומנטל בירושלים עורר הדים בקרב בני היישוב. 'המבשר' העתיק ידיעה על כך מ'הלבנון'.⁹⁴ ב'הלבנון' (הפאריסאי) אף הובאה ידיעה על שובו של הנדיב לפאריס.⁹⁵ בלומנטל תרם בעצמו, השתתף בהקמת חברת 'דורשי שלום ירושלים' בפאריס ועורר אחרים לתרום. הוא פרסם מאמר ב'הלבנון' בשם 'עת לדבר'.⁹⁶ בירושלים הקים את בית-המדרש 'דורש ציון', ליד בתי-מחסה.⁹⁷

המאמר ב'חבצלת' הוא מקור נאה לתולדות ירושלים. הוא יועד כנראה להגדיל את כבודה של העיר ושל אחד העושים לבנינה, אך עורר תגובה מכיוון בלתי-צפוי – תגובה שצמחה על רקע המאבק בתוך היישוב הירושלמי ובין שני העיתונים.

בגליונו השמיני של 'הלבנון', שראה אור שבוע לאחר ה'חבצלת' מספר 98,2 פרסמו הגבאים והמשגיחים של 'בתי-מחסה' מאמר בשם 'הרחק ממך עקשות פה', בו טענו כי הדברים שהובאו בשם ב'חבצלת' – 'לא יצאו מאתנו. על הדברים האלה לא חתמנו שמותינו'. גם אם הודו שנתנו לב"ק דברים בחתימת ידם, הרי אלה נסובו על הנחת היסוד לשער יוסף.⁹⁹ 'הלבנון' ששקד להראות כי ב"ק זייף את מכתבי-ההסכמה שבידו (עיין לעיל), הביא עניין זה כהוכחה למעשה זיוף נוסף.¹⁰⁰ אפשר שהמו"ל הוסיף פרטים על מה שמסרו לו חברי ועד 'בתי-מחסה' בהודעתם, אך אולי לא

93 המגיד, יד (ח' אדר ראשון תר"ל), מספר 6, עמ' 43; אליאב, אהבת ציון, עמ' 272–273.

94 ג (כ"ב במנחם אב תרכ"ג), גליון 31, עמ' 159. וראה: ירדני, העתונות, עמ' 24.

95 ב (ו' בשבט תרכ"ה), גליון 3, עמ' 36–37. כאן מסופר על פעילו של האיש ועל הוועד המרכזי למען יושבי ירושלים.

96 הלבנון, ב (כ"ח במרחשוון תרכ"ו), גליון 22, עמ' 341–344.

97 על נושא זה ועל שאר פעולותיו של האיש ראה: גת, הישוב, עמ' 111, 237–238; אליאב, אהבת ציון, עמ' 330, 343.

הערה 30; אביצור, פרקים, א, עמ' 30; י' קניאל, שם, עמ' 299.

98 י"ט באלול תרכ"ג.

99 ראה: מלאכי, סודא, עמ' 316.

100 א (ח' בחשוון תרכ"ד), גליון 10, עמ' 72.

ביקש את אישורם לכך. ייתכן שעורכי 'הלכנו' אף עודדו את אנשי-הוועד להכחיש את הדבר כדי להבאיש את ריחה של ה'חבצלת'.

בהמשך גליון 2 של 'חבצלת' נדפסה תגובה להתקפתו של 'הלכנו' (עייין להלן) ובראש הגליון השלישי, שהופיע ב"א בתשרי תרכ"ד, למחרת יום-הכיפורים, יש תגובה לפרשה זו ולמאבק בכללו. הובאה כאן 'ברכת השנה' של יוסף ריבלין, בה הובע צער על המריבה בין שני העיתונים. מן הדברים משתמעת גם ביקורת על ב"ק עצמו:

... שנתינו החדשה! ... בדרכי אחותך אל תלכי. כמעשה שנת התרכ"ג לא תעשי — אל תרעי נא כאשר הרעה לנו אחותך ... הה! רעות רבות תחת טוב הביאה ... גם הוציאה מתערה שני חרבות צורים — בעלי פיות [ההדגשה במקור] — לחבל כרם ד' צבאות. אך היא נתנה את ירושלם לשמצה ועמה לגדופים.

לבסוף הובעה התקווה שהמצב ישתנה בשנה החדשה. כבר צוינה עמדת-הביניים שנקט ריבלין במאבק. למלה 'לחבל' צירף המו"ל (ב"ק) הערה ארוכה, שעתה היא מובנת לנו יותר, כעניינים אחרים בעיתון. הוא התנצל על כי נאלץ לפעול, ומודה במקצת טעויותיו:

אם שנותי ברק חרבי. לא לחבל, ולא להשחית. אך להציל וגם להמליט! כי רק אחר אשר ראיתי לנגדי חרב שלופה מרוטה לטבח נטויה להשחית את נחלתי ולכבות את גחלתי. ומי הוא אשר יראה חרב חדה שלופה לנגדו ולא תאחו בחרב או בחנית ידיו? והנה בשחק עדי, כי טרם החילותי להוציא את המ"ע [מכתב עתי] הזה הרבתי להתרות במו להניח החרב מידם. פן בחרב אצא לקראתם גם אני, ולא אבו שמוע. אז אל גנת אמת [ההדגשה במקור] ירדתי ואת 'החבצלת' לקחתי לא לחרב ולא לחנית, אך להציל דבר אמת ושלום [ההדגשה במקור] ואם לפעמים גם עקלקלות וחתחתים ימצא בו, ע"ז אמרו אין אדם נתפס [על צערן] וכו'.

ב"ק טען אפוא שנאלץ לפעול מתוך התגוננות, למרות כל פניותיו לעורכי 'הלכנו'.

תפארת ישראל, וכלילת יופי

בראש העמוד השביעי הופיע המאמר 'תפארת ישראל' — ראשון לשורת מאמרים על בית-כנסת זה של עדת החסידים (שכבר תואר בקצרה בגליונו הראשון של העיתון), שהיה למעשה 'מרכז קהילתי', בלשון ימינו. בגליונות 4 ו-5 הובא תיאור פרי-עטו של ניסן ב"ק, בנו של ישראל, שהיה הרוח החיה בהקמתו ועל-כן זכה שיכונה יותר מאוחר על שמו.¹⁰¹ לפנינו אפוא ידיעות יקרות-ערך ומפורטות על מוסד ירושלמי חשוב זה, העומד בחורבנו מאז שנת תש"ח. על המאמר חתום 'זה שמי לעלם ופרצת י"מה',¹⁰² ובשוליים העיר המו"ל:

101 עוד שמונה שנים קודם-לכן שלח ניסן ב"ק קריאה לגולה לתרום להקמת בית-הכנסת. בהודמנות זו פרסם את דבר גידול היישוב היהודי בארץ והתפתחותו; ראה: ח' מרחביה, קולות קוראים לציין, תשל"ז, עמ' 111-112.

102 בשם זה הוא חותם גם על כתבה בגליון 4, עמ' 14. נראה שהיה איש עדת החסידים. הוא-הוא אולי החותם ימ"ה 'חבצלת', א (ג' בחשוון תרל"א), גליון 3, עמ' 10, ובהמשך סדרת כתבותיו משם ואילך.

הבנין הגדול והנורא הקדוש הל' נעשה בהתאמצות והשתדלות הרב המפור' [סס] מו"ה [מורנו הרב] ניסן ב"ק נ"י [נרו יאיר] ממונה ומנהל עדן ישורן [ישורון] הנ"ל.¹⁰³ כעת הוא בחו"ל. נתבשרו מאתו רב בשורה כי אמצעות הצדיקים הקדושים המפורסמים שליט"א מרימים מאנשי אמת והחרידים לדבר ה' תרומתם והדבתם כיד ה' הטובה עליהם. להשלים הבנין הק' [דוש] הנוכחי. כן נזכה לראותו.

לאחר-מכן נמסרה הודעה על מינויו של הרב יצחק אהרן, בנו של הרב איטיניגא, שעל פטירתו נמסר בגליון הראשון. כן נשלחה לרב ברכה לרגל מינויו, ובגליון הבא, בעמוד 14, מובאים דברי-ברכה בשיר מחורז, 'קול רינה וישועה'.

שלושה-רבעים משטחו של העמוד השביעי מוקדשים למאמר 'כלילת יופי', שכותרת-המשנה שלו היא: 'ירכתי צפון קרית מלך רב'. נושאו של המאמר והמקום הרב שהוקדש לו יש בהם כדי להתמיה. אולם יש להבינם על רקע רצונו של ב"ק להביא בעיתונו את החידושים שחלו בירושלים, גם אצל הנוכחים — ואולי דווקא אצלם — כדי להצביע על התפתחות הארץ על-ידי בני אומות ובני דתות אחרות. זהו תיאור מפורט של המבנים הידועים היום כ'מגרש הרוסים'. התיאור סודר בסעיפים, תוך תרגום מונחים זרים או הבאתם בלשון המקור, לעתים בלאטינית. נראה שכתב זאת אדם שהכיר היטב את המקום, באופן בלתי-אמצעי. אם היתה זו כתבה יזומה — יש לראות בה את אחת הרפורטאז'ות העבריות הראשונות, חומר רב-ערך לכל חוקרי ירושלים. התיאור פותח בהקדמה:

הבנין מפואר ומהודר. אשר ישתעשע כל עין רואה, הנבנה בחלקי העיר הזאת (מחוץ לעיר), בצד צפונית מערבית ממשלת מלכות האדיר קיסר רוסיא יר"ה [ירוס הודו]. וקרוב לבוא בזו הימים לגמרו ותכליתו [!]. עומד על מקום רם ונישא על כר רחב ידיים. החדרים והתיאור כפי שאבאר למטה: כאן אעתיק רק את ראשי הפרקים הסדורים במספרים: 1. בית תפילה גדול ומפואר מאד. 2. בית גדול ומהודר מוכן לשבת ומשכן הבישאף [בישוף] וחברת משלחת וכהנים Mission. ... נשקף על פני הר הזתים, ים סדומי [ים המלח] והירדן. 3. בית מרפא Hospital. 4. בנין גדול ופשוט בעד אורחים זכרים הבאים לשאול ולדרוש מקום הקדוש ירושלם. 5. בנין פשוט, עם כמה חדרים ותאים רחבים בעד מקום אכילה, בעד נשים. 6. בנין פשוט ... בעד עמידת תנורים ובעד אורות סוסים וחמורים ... 7. בנין פשוט בעבור סופרים, מזכירים, נציבים ופקידים ...

בסיום המאמר מוסר המחבר שתכנון הבניינים נעשה על-ידי הארכיטקט הקיסרי אפפינגר:

מה גדלו מעשה וחסד ממשלת מלכות רוסיא ליושבי ירושלם וסביבותיה, כי אנשים רבים דלים ואביונים מצאו מחיה ולחם להשביע רעבונו [!] על ידי מלאכת ועבודת בנין הזה, כי בערך שלשה [!] שנים עבדו ועסקו ששה [!] מאות עד אלף אנשים בכל יום ...¹⁰⁴

103 דהיינו 'ק"ק חסידים וואלינר', הם יוצאי וואלין.

104 על בניינים אלו ראה: ב' קצבורג, יד יוסף יצחק ריבלין — ספר הזכרון, תשכ"ד, עמ' 38–39; "בן-אריה, שלם, א (תשל"ד), עמ' 338–339; הלוי, פרקים, ב, עמ' 153; וילנאי, שם, עמ' 158.

‘קול מבשר’

קבוצת המאמרים התופסת את מחציתו של העמוד השמיני קשורה במאבק בין שני העיתונים ‘הלבנון’ ו‘החבצלת’ ובאירועים בתוך הקהילה פנימה. שם המאמר הראשון הוא ‘החבצלת’ – מכתב-מליצה לעורך, לעודד רוחו במלחמותיו:

כצאתך החוצה ישאך לאמור למי תריצה? כה תאמר לאיש בר לבב: אספני ביתך. ולגבר ריבות רב אסוף ידיך כי יפגשו דוב שכול... לעין השמש יתראה כל צדקותיך. יבושו ויכלמו כל מבקשי רעתך. כל הקמים והחושבים לרעה כאין ואפס יהי' נגדך... שמץ דופי לא נמצא בדברותיך.

בהתייחסו למאמר-התקפה, ‘משל חידה’, בו קידם ‘הלבנון’¹⁰⁵ את הופעת ‘חבצלת’, שכונתה ‘ציץ השדה’, נאמר בהמשך הדברים:

כי יסיתך ‘משל חידה’... פה דובר נבלה וסרה... ונגלה ערותו לעיניו... וירקידם כמו עגל-לבנון¹⁰⁶... אף אתה הקהה את שניו... או יד למו פה תשים... ותנוח דעתך ורעיוןך...

לאחר-מכן מובא ‘תודע’, מעין ‘ידיעה’, מאת ‘הרש”ש הי”ו’ – הוא הר’ שמואל שלמה (בווארסקי). מאנשי האופוזיציה.¹⁰⁷ הוא מספר על יציאת ראש-הסיעה ירושלמסקי לחוץ-לארץ, כדי לעשות שם למען יושבי-ציון. הקטע גדוש דברי הערצה ומליצה ל’איש החסד, בר לבב ונקי כפים’ וכו’. נסיעה זו הותקפה קשות על-ידי ‘הלבנון’, שטען כי בהיותו ברוסיה דיבר ירושלמסקי סרה בסיעת מתנגדיו ובעיתונם.

כותרתה של הידיעה השלישית בנושא זה היתה ‘קול מבשר במחנה העברים’! נאמר בה כי הרב חיים דוד חזן, ‘הראשון לציון’ הספרדי, שלח ‘מכתב עזו’ לרבנים הגדולים של הפרושים, ‘שנתמנו בהסכם כאמור בחבצלת הראשון’, היינו בית-הדין של האופוזיציה (עיין לעיל). בעל המאמר הביע צער על פרסום ‘מחברת המכונה אמת ומשפט [עיין לעיל] מרבני ווארשי [וארשה] אשר שפכו בוז על יראים ושלימים בחנם בלא דבר על לא חמס בכפם וחללו שם שמים וכבוד ירושלם...’. בכך העמיד עצמו הרב הספרדי בצדם של האופוזיציה ו‘החבצלת’. המכתב נדפס בשלמותו בקונטרס, יחד עם מכתב אחר הדין בפרשה זאת.¹⁰⁸ היה זה אחד משלבי מעורבותו של הרש”ל בנושאים אלה. עוד קודם-לכן נאבק באשכנזים,¹⁰⁹ אך נטה חיבה לב”ק, שהיה תמיד מקורב לספרדים בירושלים. אף-על-פי-כן תפס תחילה עמדה נייטרלית במאבק. יתירה מזאת, הוא אף מסר את ספרו ‘נדיב לב’ להדפסה דווקא לשותפי ‘הלבנון’ ונתן להם הסכמה על כך.¹¹⁰ אלא שבמהלך ההדפסה הצליח ב”ק להעביר

105 גליון 7 (כ”א באב תרכ”ג): ראה: מלאכי, סורא, עמ’ 328.

106 לעג ל’לבנון’ על-פי הכתוב בתהלים כט ו.

107 מחבר ‘דמעת עשוקים’.

108 הלוי, ספרי ירושלים, מספר 94, עמ’ 44.

109 ראה: תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב, בערכו: א’ אלמליח, הראשונים לציון. תש”ל, עמ’ 245–253.

110 הלבנון, גליון 4 (כ”ה באייר תרכ”ג). התאריך להסכמה הוא ‘כסלו שנת לעל”א מן כל ברכת”א’.

את הדפסת הספר אל בית-הדפוס שלו, בכך שהקטין — לטענת השותפים — את מחיר ההדפסה כדי מחצית.¹¹¹ הם העתיקו תעודה שנתן להם חזן, ולפיה העביר את ההדפסה בשל 'הדפוס הישן [של ב"ק] אשר פה הזילו לי המקח'. נראה שהעביר את הדפסת ספרו גם בשל סיבות אחרות. הראשון לציין, שנהג ביד רמה במשרתו, היה פתוח אז לרעיונות מתקדמים, דהיינו פרודוקטיביות, עבודה חקלאית וכיוצא באלה. בנושאים אלה שיתף-פעולה עם אחרים ויזם התארגנות, בשיתוף עם גורמים ביישוב האשכנזי, כמו ח"צ שניאורסון, כפי שעוד נראה להלן. את דעותיו — תמיכתו בחברה ליישוב ארץ-ישראל וב'דרישת ציון' של קלישר — ביטא ב'המגיד'.¹¹² הוא יצא נגד אלה שכתבו מירושלים (הכוונה כנראה 'הלבנון') שאי-אפשר לקנות אדמה וכי יש קשיים נוספים בהשגת המטרה. כן עודד פעולה בכיוון התיישבות (וראה עוד להלן). נראה כי אחד מתחילה את הצעירים שייסדו את בית-הדפוס החדש, בראותו במעשה זה פנייה לעבודה יוצרת; אולם, כאשר התייצבו לצד ראשי-הפרושים והעמידו את עיתונם לרשות המתנגדים לדעותיו, הפנה להם עורך וצדד באופוזיציה וב'חבצלת'. אחד ממוקדיו של הוויכוח היה גם שאלת התמיכה בשד"ר 'בתי-מחסה' ח"צ שניאורסון; הלה פגש באוסטרליה את שד"ר כולל הפרושים, הסופר יעקב ספיר,¹¹³ והיה נטוש ביניהם ויכוח מר ורב-שנים. להלן נראה כי חזן התייצב לצד שניאורסון, וכן חדר הוויכוח גם לעניינים משפחתיים, כי ברי"ל, עורך 'הלבנון', היה חתנו של ספיר. ה'חבצלת' המשיך לעמוד לימין הרב חזן. כך, למשל, פרסם את מאמרו של בכור אליהו חזן ס"ט¹¹⁴ בשבח הרש"ל ('אדונינו המלך דודי') ובגנות מתנגדיו, שהושלכו בפקודתו לבית-כלא.¹¹⁵ העיתון אף הרחיק-לכת ובגליון ¹¹⁶ פרסם מאמר בשם 'שיר ציון', ובו טען כי בכור מיוחס המרה את פיו של הרב חזן 'שהכה לאנשי חיל השולטאן יר"ה, והנה הוא בבית האסורים בכבלי ברזל. כן יאבדו כל שונאיך ה'...'. יתירה מזאת: נאמר שם כי חכמי האשכנזים, שניסו להתערב וביקשו מחזן שישוחרר ה'מסית', חדרו לרשות אחרת — 'וקבלו תשובתם מרבני הספרדים הי"ו בתוכחות מוסר דברים המצדיקים וכל העם ישמעו ויראו וידעו כי יש אלקים' [!] שופטים בארץ'. בגליון זה (4) פורסם קטע — במסגרת כתבה על בוא שר-הצבא התורכי — ובו תיאור פגישתם של 'יקר זיו תפארת הרב ראשון לציון' ושל השר. בשל דרך הגשתם של הדברים שומה על הקורא שישווה פגישה זו עם פגישות מני-קדם, כגון פגישתם האגדית של הכוהן הגדול עם אלכסנדר הגדול, הידועה ממקורות בני בית שני. בעמוד 14 אף מובא מכתבו הנמרץ של הרב, בו תמך בחברת 'ביקור חולים' של עדת החסידים ובשליח דרבנן שלה. בקשר למאבק הכללי הועלתה הסברה שהרב פרסם גם קונטרס בשם 'דברי אמת' ובו יצא נגד 'אמת

111 הלבנון, גליון 10 (ח' בחשוון תרכ"ד). וראה: הלוי, ספרי ירושלים, מספר 126, עמ' 56-58.

112 ז (ד' באלול תרכ"ג), גליון 33, עמ' 260.

113 בעל הספר 'אבן ספיר', שעל שמו המושב בהרי ירושלים. ראה עליה: גת, היישוב, עמ' 247-258 ולפי המפתחות.

114 בכור חזן היה נכדו של החכם באשי ח"ד חזן. ראה: תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב, ח, עמ' 3140; גת, היישוב, עמ' 282.

115 גליון 3 (י"א בתשרי תרכ"ד), עמ' 9-10. על הפרשה בחברון ראה: אלמליח (לעיל, הערה 109), עמ' 249.

116 ט' במרחשוון תרכ"ד, עמ' 16. ב' מיוחס נזכר עוד קודם-לכן בפרשת מחשבת ההתיישבות של ספרדים בפאנור. וראה: 'קלחנר, מנחה לאברהם' — ספר היוכל לאברהם אלמליח, תשי"ט, עמ' 114; הלוי, ספרי ירושלים, מספר 70-71, עמ' 32-35. במקום אחר אראה שהרב ח"ד חזן יצא נגד פעולה זו, אך כנראה לא מטעמים עקרוניים, אלא מפני שלא הוא יום אותה ולא עמד בראשה.

ומשפט' של הפרושים.¹¹⁷ הרב ניהל את מאבקו עם יריביו בירושלים גם מעל דפי עיתון עברי בחוץ-לארץ.¹¹⁸

ריב ממושך היה לו עוד במשך זמן רב עם יחיאל ברי"ל, מעורכי 'הלבנון' בראשיתו ואחר-כך בפאריס ובמקומות אחרים. דברים קשים מאוד הוחלפו בין השניים, על רקע היריבות מימי ראשיתם של 'הלבנון' וה'חבצלת'.¹¹⁹ על פרשה זו יצאה גם חוברת מיוחדת: 'אמת מארץ תצמח — להצדיק את ה"ר חיים דוד חזן נגד השטנה בהכרמל ובהלבנון'.¹²⁰

הגליון השני של 'חבצלת' הסתיים בכתבה — 'מכתב ידידות' — ששלח מאיר ריינפעלד מחיפו (חיפה) בכ"ח בתמוז משפט צדק (תרכ"ג). הוא שיבח את הופעת ה'חבצלת' והביא חדשות, תחת הכותרת 'חוף הים'. אין החדשות מרעישות, אך הוא שמר בהן על רוח דבריו של העיתון — והראה כי השלטונות שוקדים לעשות צדק, ודואגים לבטחון הציבור. המחבר סיפר על בוא השר (מושיר באשא)¹²¹ מביירות לעכו, מסיבה לא ברורה. בינתיים 'פקד וציוה לתלות רוצח אחד אשר בבית משמר (לימאן) . . . שהרג כמה נפשות, וכן נעשתה, ותלו אותו על העץ. והוא פלא, כי משפט חרוץ כזה לא נעשתה כעת בארץ'. הידיעה השנייה עסקה באנשים מכפר ליד עכו שמעלו בירושתו של בן-הכפר שנפטר בפאריס. המושיר עשה משפט-צדק, החזיר את הגזילה והנאשמים נדונו לשש שנות מאסר. בשולי-המאמר נכתב 'המשך יבא' — אבל בחמשת הגליונות שבידי אין לו המשך, למרבה הצער, כמו גם למאמרים אחרים.

מעניין לציין שביקור המושיר הניב כתבות נוספות ב'חבצלת'. הראשונה שבהן פורסמה בגליון הרביעי, עמוד 16. היתה זו כתבה מאת א"ב מטבריה,¹²² ובו תיאר את פעולות השר להשכנת שלום ובטחון באיזור הירדן, שהביא את הבדווים תחת שלטון תקין וסדר. הכתבה השנייה ארוכה ומפורטת יותר — היקפה כעמוד שלם.¹²³ הכותב הוא 'דוד זאב כותב הכולל', בצפת, הוא דוד זאב רוזנטל, סופר הכולל, שהיה גם חרוץ.¹²⁴ חרוזיו פורסמו פעמיים בגליונות הראשונים של 'חבצלת' (ראה להלן). הוא פירט את מצב הבטחון הרעוע ששרר עד אז, את חלקו של 'אגיל אגא איש גיבור ושר צבאם' (של הערבים),¹²⁵ את פעולות הצבא להשכנת סדר בגליל התחתון ואת שאר מעשיו של השלטון מביירות ועד עזה. מאמרו נתפרסם תחת הכותרת 'גליל העליון וגליל התחתון', ולקראת סיומו כתב: 'וכפי הנראה כי בעז"ה בקרוב תהי' [ה] ארצינו סלולה שמורה וערוכה ככל ארצות

117 הלוי, ספרי ירושלים, מספר 94, עמ' 44. שושנה הלוי סבורה שהמחבר הוא הרב חזן, לפי הכתוב על כך ב'המגיד', ז (ט"ו במרחשוון תרכ"ד). גליון 42, עמ' 332. דומני שיש מקום לפקפק בכך. לפי הנוסח 'שבוע שעבר הדיענו בהחבצלת תוכן המכתב הנשלח מהגאון הראשון-לציון' (הכוונה לגליון ב, י"ב אלול תרכ"ג, עמ' 8, ועתה אפשר לקבוע בדיוק את תאריכי הכתיבה, היינו שבוע מאוחר יותר) עשו זאת אחרים, ובוודאי אנשי האופוזיציה מסיעת ירושלמסקי הם שלקטו את דברי הרב בפרשת החוברת.

118 הכרמל, ד (כ"ה באדר א' תרכ"ג), גליון 25, עמ' 205 (בתגובה למכתב מזוהף, שנשלח כביכול בשמו בהכרמל, שם, גליון יג, כ"ג בכסליו תרכ"ג).

119 ראה: הלבנון, ב (כ"ה בשבט תרכ"ה), גליון 4, עמ' 52–53; שם, גליון 15 (ה' מנחם [אב] תשכ"ה), עמ' 226–228; וראה גם בגליון הבא ובעמ' 258–260.

120 טריאסטי, תרכ"ד, לפי ב' פרידברג, בית עקד ספרים.

121 הכוונה ב'מושיר' היא, כנראה, למוג'יר, כינוי פחה רם-דרג, הכפוף ישירות ל'שער העליון' בקושטא.

122 הוא אברהם ב"ק, שאר-בשרו של המו"ל. וראה: א"ר מלאכי, ספר היוכל לישראל אלפנביין, עמ' קסט ואילך.

123 גליון 4, עמ' 11–12.

124 מלאכי, סורא, עמ' 327.

125 י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בתקופה העותמנית, תשט"ו, עמ' 349–350; ש' אביצור, חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה ה"ט [להלן: אביצור, חיי יום יום], עמ' 134–135.

ראשיתה של החבצלת' — עם גילויים של חמשת הגליונות הראשונים

אייראפא'. הכותב פתח בשבחים ל'חבצלת' וסיים בחרוזים ל'תפארת ישראל' (ב"ק) ולעיתונו. אגב־כך הוא עוקץ את העיתון המתחרה, 'הלבנון' — 'ועציו כאין וכאפס למולה, כי קוץ ודרדר יצמיח וחולה עלה'.

אל הידיעות הללו מן הדין לצרף את הנאמר בגליון הראשון על פעולת הצבא באיזור הרי יהודה ואת הידיעה הבאה בהמשך לידיעת דוד זאב מצפת — 'בית חורין' ('בלאד הראן') —

הוא מקום לא עבר בה איש בטח כי הארץ הזאת מלאה שודדים ובוזזים ומקום ערים וגבעות. ולעת כזאת נשלח לשם הפחה (עלי באשא)¹²⁶ עם שלשה אלפים אנשי חיל רגלי ואלף פרשים מלומדים מלחמה איש חרבו על ירכו ומזויינים בכלי נשק הרבה מאוד. והנה המחנה הזאת (!) הוצג שמה ללמד את המדינה דרך שלום השקט ובטח שאנן מפחד רעה והודות לה' כי האיר עינינו רבים נוסעים שמה לעת כזאת באין שטן ואין פגע רע אך בהשקט ובטח.

אפשר שהדברים מכוונים לחבל חוראן שבעבר־הירדן, שידע אי־שקט ופשיטות של שוסי המדבר. דוגמאות אלו מבהירות ללא־ספק את מגמת העיתון לתאר ולהפיץ ברכים את השיפור שחל במצב הבטחון.¹²⁷

מן הדין לציין כי תוך זמן קצר נמצאו לעיתון כותבים במקומות שונים בארץ — ירושלים, חיפה, טבריה וצפת. נראה כי היתה ציפייה להופעת העיתון ובאמצעותו שאפו להפיץ את דברם של יישובי הארץ כולם. הדברים נדפסו תוך נאמנות רבה לשלטון. בגליון 4, עמוד 15,¹²⁸ למשל, התפרסמה ידיעה בשם 'רוח המושל', מג' במרחשוון. מסופר בה על בוא שר־הצבא ('אסכער') התורכי — ראש לכל צבאות חיל המלך ממחוז ארבאסטאן — ואתו ואלא באשא והמון צבאות אנשי־חייל. במאמר זה תואר כיצד פנו הכוחות אל ארבעה כיוונים: לשכם (נבלוס), לגאזי היא עזה, לקרית־ארבע היא חברון ומשם לכפרים (קארק סאלט; כלומר לעבר־הירדן) ולחוף הירדן. נראה כי הפעולה נועדה 'להראות את ידו הגדולה' של השלטון, להשכיך סדר ו'לקחת מהם אנשי צבא ומסים וארנונות'... הגיע עת דודים שקט ושלחה בארץ ככל מדינת (!) אירופא.¹²⁹

אין תימה כי מקום נרחב הוקדש לתיאור השתפרותו של מצב הבטחון. שכן עד לשלהי שנות החמישים היו תנאי הבטחון בכי־רע. אין להבין את תולדות הארץ במאה הי"ט בלי לעמוד על התגבשותם של הכוחות העצמאיים של התקיפים המקומיים, של כנופיות השוד והרצח — ועלי 'חבצלת' הראשונה נתנו לכך ביטוי והדגשה מוצדקים.

יישוב הארץ'

תיארנו אפוא שני הגליונות הראשונים של העיתון, שאיש מן החוקרים לא ראה. הגליון השלישי היה ידוע, אמנם, גם אם לא נחקר, ועל גליונות 4–5 כתב מלאכי את מאמרו הנזכר. לכן נסתפק

126 כנראה הכוונה לפחת דמשק בשם זה ולא לעלי ביי, פחת ירושלים ב־1870. וראה: בן־אריה, עיר בראי התקופה, עמ' 144–145.

127 על כך ראה: אביצור, חיי יום יום, עמ' 129–138.

128 ט' במרחשוון תרכ"ד.

129 'הלבנון' הקצה לנושא זה ידיעה קצרה בגליון 10 (ח' במרחשוון תרכ"ד), עמ' 66. ב'הלבנון' גליון 4 (כ"ה אייר תרכ"ג), עמ' 18, נזכרות גם — בתוך ידיעה על הפחה — פעולותיו כנגד עבד א־רחמן, התקיף המפורסם מדונה שליד חברון.

בהערות מספר על הנושאים החשובים ביותר שהובאו בהם, השלובים בעניינים שבגליונות הראשונים.

בגליונו השלישי הביא ה'חבצלת' מאמר שכתרתו 'יישוב הארץ',¹³⁰ ונושא זה תפס מקום נכבד בגליונות הבאים. כתבה זו של ישעיהו גוטליב יש לראות בה אחת התוכניות המעשיות הראשונות להתיישבות בארץ,¹³¹ במקום מוגדר — יריחו — שנים לפני שאנשי 'פתח-תקוה' התעניינו ברכישת אדמותיה. מאמר זה, יחד עם מאמרו של חיים צבי שניאורסון, שנדפס בגליונות 4–5 (להלן), חשוב ביותר להבנת הלכי-הרוח שהחלו מנשבים ביישוב היהודי בארץ בדבר התיישבות חקלאית והכוחות שהשפיעו עליהם מבית ומחוץ. בפתח מאמרו כתב גוטליב כי קרא ב'המגיד' על חברת יישוב ארץ-ישראל, 'וכוונתם רצויה להושיב עם דל עני ואביון על אדמת הקודש לעבדה ולשמרה'. הוא הזכיר את ספר 'דרישת ציון' של צבי הירש קלישר ואת דברי תמיכתו של חיים דוד חזן, הראשון לציון, בגליון 33 של 'המגיד'. שניאורסון הזכירם בשמותיהם בפתח מאמרו, ופירט כי חברת יישוב ארץ-ישראל 'נתייסדה הראשונה בפראנקפורט דאודר בהשתדלות ד"ר חיים לוריא'. ואמנם, זמן-מה קודם-לכן נוסדה חברה זו ועוררה הד רב בעולם היהודי.¹³² הרב צבי הירש קלישר (1874–1795) הצטרף ב-1860 לחברת יישוב ארץ-ישראל והיא שהוציאה (בתרכ"ב) את ספרו 'דרישת ציון', שפעל רבות לעורר את היהודים לעלות לארץ-ישראל.¹³³ דברי התמיכה מהארץ עצמה, של חזן ושניאורסון (עיין להלן), הוסיפו ודאי משקל לפעולותיה של החברה והם שעוררו ודאי את גוטליב להעלות את דבריו על הכתב. לא נתחוויר לי מי האיש, אך ברי שידע הרבה על יריחו באותה עת (עיין להלן). הוא סיפר כי מתחת לעין אל-סולטאן ('מעין אלישע'), יש —

שני בתי רחיים אולם חריבים המה. ועומדים לתיקון אך ורק בערך עשרת אלפים גראש. ומן הרחיים ההמה יוכלו להרויח הרבה — וזה כמו שנתיים דרשתי רשות מהפחה לתקן אותם, והשיבני דבר כי ההכרח לזה פורמאן [פירמאן] מהסולטאן דקושט"א. ונסגותי אחור, לאשר זאת אין ביכולתי להשיגו — אמנם לא כן חברה יקרה ונכבדה הנוכחי[ת] רב חילם לבצע מאומם, להשיג רשיון בחפץ נפשם.

הוא האמין בכוחה של החברה וטען — 'ואנכי איש צעיר אענה את חלקי באשר אנכי מבפנים ונסתי באלה, נפשי יודעת בטוב תהלוכות הארץ ועבודותיה, אשר ע"כ [על כן] אמרתי עם הספר להציע את אשר נודעת לי'. במאמרו הביא תיאור של יריחו וסביבותיה, תושביה ויושבי איזורה, הגידולים החקלאיים, שיטות העיבוד וההשקיה, שיעורי-המס, עיסוק מנזר (דער אל רומי[גרין]) בחקלאות, המים והמעיינות, שיטת העיבוד באריסות של ה'עבד' ועוד. ובסוף מאמרו כתב:

והקרקעות האלו המה מובחרים לזרוע בהם צמר גפן [כותנה] ולנטוע בהם גנות ופרדסים וכרמים כי אר[ץ] משובחת היא לפרי עץ מאכל, ולבנות בתים לישוב הוא בנקל כי אבנים

¹³⁰ י"א בתשרי תרכ"ד, עמ' 10–11.

¹³¹ על 'הועד לעבודת האדמה בארץ-ישראל, תפארת ישראל', כעשור שנים קודם-לכן, ראה: גת, הישוב, עמ' 307–308.

¹³² המגיד, ז. מאמר העורך דוד גורדון 'בשובה ונחת', גליון 14–17 ('ג' וכו"ו בניסן; י"ז באייר תרכ"ג): *Jewish Chronicle*, 455, 4.9.1863, p. 4; 'תש"ב', עמ' 197–205; אליאב, אהבת ציון, עמ' 128 ואילך.

¹³³ ספר דרישת ציון לחברת ארץ נושבת ונלוה עמו ספר ראשון לציון, טהראן, 1861, שנת 'לירושלים עירך ברחמים תשוב' [תרכ"ב].

ראשיתה של החבצלת – עם גילויים של חמשת הגליונות הראשונים

הרבה בשם ומים הרבה ובשם מקומות טובים לעשות כבשן אש לעשות סיד להספיק ולא יצטרך להוצאות רק לבעלי המלאכות ופועלים.

ובהמשך פנה אל ב"ק:

הדברים הלו נא יתלה בחסדו בפרחי החבצלת – יראו ישרים וישמחו דורשי ציון לקח יקחו. והחפצים בטוב ירושלם ת"ו יפנו אלי במכתבים. ואנכי הנני בחסד עליון לשרתם בכל הטוב. חותם באהבת אמץ וחבת הארץ [ץ] ישעיהו גאטליב.

למאמרו של גוטליב הוסיף ב"ק דברי תמיכה ברעיון יישוב הארץ ובחברת יישוב ארץ-ישראל – כפי שביססם על נסיונו-שלו:

אוהבי העצלות הן המה דאפיקו לקלא [הוציאו הקול] כי רפאים יושביה של הארץ והיא לא תצלח. אמנם כן האמת יורה דרכי ועיני כל דורש האמת הרואות חסדי ה' כי לא תמנו בחסד עליון לב המלך האדיר סולטאן יר"ה ושירי המדינה לטוב בעין פקחא. לה' הישועה בהתחברות חברה נכבדה הנז' [כרת] ובתוכם כעין חשמל שרים נכבדי' [ם] מבני עמנו צדיקים תמימי דרך העומדים לנס לבני ישראל. לב חכם לימינו, בעין ביקורת להשיג תוקף דבר המלך יר"ה באין מפריע ואין מכלים דבר.

בדבריו האחרונים תמך אפוא בפעולה – בהשראת השלטון ולא בניגוד לדעתו – והדבר מודגש גם בהמשך:

עיניהם למעלה יביטו וישכילו בשלום הגם אשר העת כעת טוב ויפה הדבר הזה כי אדוננו המלך השולטאן יר"ה שלח מאמרים לכל שרי המדינות שישגיהו בעינא פקחא שלא ישמע עוד שוד ושבר. תחת ממשלתו גם יש אנשי חיל לרוב להיות מחסה לעוברים ושבים כמו בכל המדינות ולאשר אנכי יודע בטוב ההליכות בארץ ונסתי באלה שישבתי בכפר סמוך לצפת כמה שנים בטח שלם ושלוה ואכלתי מחלב חטה וחמאה וחלב לרוב והיה לי צאן ובקר וקימתי המצוות התלויות בארץ. אם חפץ בנו ה' ויעזר לב אחינו הדורשים טוב לארץ וליושביה ולהוציא לאור מחשבתם וצדקתם וימהרו ויחושו את מעשיהם הטוב!

מאמרו של ח"צ שניאורסון שונה באופיו: הוא פרוגרממאטי – מן הקולות הברורים והרמים ביותר שהושמעו למען יישוב ארץ-ישראל. חשיבותו בכך שהוא בא מתוך היישוב בירושלים גופא. זה 'קול קורא לאחינו בני ישראל... ע"ד [על דבר] חברת ישוב ארץ-ישראל'. שניאורסון היה מעסקניה החשובים של ירושלים. הוא יצא לאוסטרליה בשליחות 'בתי-מחסה'¹³⁴ ובעטיה של שליחות זו היתה איבת-עולם בינו לבין השד"ר יעקב ספיר, חותנו של י' ברי"ל מעורכי 'הלבנון', ועם ברי"ל עצמו, על רקע המאבק עם ה'חבצלת' (עיין להלן). במסעותיו לאוסטרליה, לאמריקה ולאירופה נפגש עם המלכה ויקטוריה ועם הנשיא גראנט, עורר יהודים ונוכרים לציון ולהתיישב בה. ב'ג' ואיש

134 א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, תשי"א, עמ' 816-819; צ' כרמל, הדואר, י"ח בכסליו תש"ל, עמ' 54-55; אליאב, אהבת ציון, עמ' 270; אליאב (הישוב היהודי בראי המדיניות הגרמנית, תשל"ג, עמ' 10), מביא את תביעת הוועד של בתי-מחסה לקונסול האוסטרי נגד שניאורסון בקשר להחזרת כספים משליחותו באוסטרליה.

כרוניקל' פרסם כתבות על הצורך בהטבת חיי היהודים בירושלים ובארץ ודבריו עוררו רושם רב בכל מקום.¹³⁵ שניאורסון היה ממבשרי-ציון הראשונים, שהניחו את התשתית לתנועת חיבת-ציון.¹³⁶ באחד המאמרים שראו אור ב'ג'ואיש כרוניקל'¹³⁷ חזר והעלה את רעיונותיו ותוכניתיו להתיישבות ולשיפור סדרי ה'חלוקה' (בגלל רעיונות אלה רדפוהו בירושלים). הוא סיפר על אסיפה שיום בירושלים הרב הראשי חזן בדבר ההתיישבות החקלאית וכי נבחר ועד זמני בראשות חזן, ראש בית-הדין משה בנכנישתי ושניאורסון עצמו.¹³⁸ מעל דפי 'המגיד' כתב הראשון-לציון חזן דברים להגנת שניאורסון כנגד התקפותיהם של הפרושים.¹³⁹ את מאמרו ב'חבצלת' פתח שניאורסון בספרו כי כאשר קרא על ייסוד החברה בפראנקפורט חשב שהנה באה הגאולה, אך 'זה שנתיים ימים חלפו ועברו ועוד לא נעשה מאומה, עוד לא זכינו אף לכברת ארץ קטנה לעבוד אותה ולשבוע מטובה', ובני ירושלים ממשיכים להתגולל בעוניים.

שניאורסון חזר והדגיש כי 'בא העת הגיע היום לקיים מצות התלויים בארץ בקום ועשה ולא בדבור בעלמא . . . הגיע היום לבנות ולנטוע, לחרוש ולזרוע . . . בדבריו קרא לא להרתע מקשיים, לשפר את סדרי ה'חלוקה' הגורמים פירוד וריב בירושלים, שבהם ראה מכשול בדרך לפעולה מאוחדת. אכן פירט בתיאור טובה של הארץ: 'לא תחסר כל בה כאשר היתה מלפנים. מבורכת בתבואה, פירותיה רבים, בנייניה חזקים, מימיה מתוקים, אוירה טוב צח ונקי'. כן העלה את התפתחות המסחר, ופעולתם של סוחרים יהודים ונוצרים בנמלי ביירות, יפו וחיפה ושאר ערי סוריה וארץ-ישראל — 'וכל קנינים ומלאכתם עם הישמעאלים והערביים . . . יש ויש משא ומתן ופרנסה ורווח טוב, עסק ומלאכה, ועבודה רבה בארצנו זאת, ואין מוחה בידינו ומי מעכב?' הוא קם נגד רפיון-הידיים של חברה יישוב ארץ-ישראל 'מלעשות בפועל תחילה קרן קיימת, ונטיעת אילנות, למנות גבאים ולאסוף נדבות . . . קנין קרקעות'. בהמשך דבריו פנה שניאורסון אל חברי החברה:

עוד יש לאל ידכם להרים קרן ישראל ולהוציא לאור פעולתכם הטובה . . . והנה כי אחינו המסו את לבבכם הגידו ואמרו כי לא יתכן דרכיכם¹⁴⁰ הלא לכם לב לדעת ועינים לראות כי אין בפיחם נכונה . . . רבים המה בערי קדשינו המתאבקים בעפר הארץ ושוחים בצמא כל דבריכם מוכנים ומזומנים לכל עבודה בשדה או לכל מלאכה בעיר . . . דעו נא וראו כי לא אנכי לבדי שואג בקול כזה: רבים המה אשר אתי הממאסים במתנת בשר ודם [ה'חלוקה'] ומשתוקקים להתפרנס מיגיע כפם.

באופן מעשי הציע שניאורסון לחברה: 'בחרו לכם אנשים חכמים מקרב אחיכם אשר ישימו עין פקוחה בכלל על מצב ערי קדשינו ויושביה'.

135 *Jewish Chronicle*, 454, 28.8.1863, p. 5. בעקבות דבריו פרסם העיתון מאמר-מערכת בגליון שלאחר-מכן (1863, 4.9, עמ' 4). העיתון מזכיר את פעליו גם בגליון 466 (מ' 20.11.1863, עמ' 3-4), במאמר על הופעת 'חבצלת' ובמאמר-מערכת באותו גליון.

136 ח' מרחביה, קולות קוראים לציון, תשל"ז, עמ' 116, 121, 127.

137 כתבתו מ-2.10.1863, שנדפסה בגליון 30.10.1863, עמ' 6, בתוספת דברי עידוד של המערכת. כתבותיו בעיתונות נלקטו בספרו: H. Z. Snersohn, *Palestine and Roumania*, 1872, pp. 106-122.

138 במאמרו ב'חבצלת' (להלן) לא סיפר שניאורסון על הקמת הוועד וחברותו בו.

139 ז (כ"ז במנחם אב תרכ"ג), גליון 32, עמ' 252. עליו ראה: י' קלזנר, רבי חיים צבי שניאורסון, 1973.

140 הרמו מכון, כנראה, לדברים שנדפסו ב'הלבוך', להלן.

ב"ק שילב בגוף המאמר את פנייתו של שניאורסון להרבות בכתיבה על יישוב הארץ והעלאת קרן יושביה: 'עליך חובה להרים כשופר קולך ולהודיע במקהילות בכל עת מוצא מדי חודש בחדשו ומצב ארצינו קדש ויושביה ואין חכם כבעל הנסיון הנך, עמדת על ראש הגבעה בגליל העליון [ג'רמאק] ויהי לך שדות וכרמים...'. הוא קרא לו לעשות כמעשי 'המגיד' ו'ג'ואיש כרוניקל' – 'להציע מאמר מיוחד פעם ושתיים...'. הלא לך לדעת כי באה עתה הגיע יום להאיר נתיב לאחב"י ולהראותם הדרך ילכו בה והמעשה אשר יעשו'. דומה שפנייתו זו לב"ק היתה מיותרת, לפי שכתב על כך עוד בגליון הקודם, הקצה מקום למאמר גוטליב על יריחו והקדיש יותר ממחצית הגליון ל'קול קורא' של שניאורסון עצמו. תמיכתו של ב"ק ביישוב הארץ עולה מבין גליונות ה'חבצלת'. אך שניאורסון סבל רדיפות מאנשי ה'חלוקה' בעקבות ה'קול קורא' החלוצי שלו, שמלאכי גומר עליו את ההלל: 'בודד היה מאמר זה בפובליציסטיקה הירושלמית בראשית שנות השישים'.¹⁴¹ מן הדין להשוות בקצרה את יחסו של 'הלבנון' לרעיון יישוב הארץ ולחברה בשם זה. מסתבר שיחסו לנושא זה היה שונה מזה של 'חבצלת'. 'הלבנון'¹⁴² גילה זהירות וספיקות רבים,¹⁴³ שריפו ידיים ועוררו תרעומת בגולה.¹⁴⁴ בגליונו העשירי¹⁴⁵ נאמר על אנשי חברת יישוב ארץ-ישראל כי –

העמידו עליהם ענין נכבד ואשרי להם אם יבצעו מחשבתם הטובה. אך רבים מחכמי לב וחפצים בדבר הזה לא יאמינו אם ישיגו הדבר הזה. יען כי בונים ארמון נשגב על אדני השמועה וגדולה הראיה משמיעה. ומה נקל בעת הזאת לשלוח איש מצוין מחברתם אשר בענין יראה ויתבונן על כל אשר ישמעו מרחוק ואז ידעם עם מי לבא בברית אשר יהיה למו לעזר מעיר ה'.

בדבריו האחרונים רמז המחבר לתמיכתם של גוטליב וב"ק שפורסמה חודש קודם-לכן ב'חבצלת' ורמז בהצעתו לפנות לארדווקא אל ב"ק וחוגו בירושלים. יחד עם זאת, יש לזכור כי ב'הלבנון' לא היה יחס שלילי מעיקרו לעבודת-האדמה, כפי שעולה ממכתבם של יהושע ילין ושאלו יהודה בדבר ההתיישבות במוצא.¹⁴⁶ עורכי 'הלבנון' הקדישו מקום גם לידיעה על התיישבות יהודים בשכם (בגליון ח)¹⁴⁷ והקצו מקום רב למאמר על 'חברת כל ישראל חברים'.¹⁴⁸ בגליון 5¹⁴⁹ דנו בשיפור הכללי שחל בירושלים ובארץ כולה. אולם נראה כי היחס לדברים אלה היה חיובי יותר, ברור ומובהק יותר ב'חבצלת'.

141 סורא, עמ' 324.

142 למשל: תשובת גאוני ירושלים, בגליון 4 (כ"ה באייר תרכ"ג), עמ' 20–21.

143 כפי שצוין נכונה בדברי: מלאכי, סורא, עמ' 324; ירדני, העתונות, עמ' 22–23; קרסל (תולדות, עמ' 30), הגדיר זאת כ'פסיחה על שתי הסעיפים'.

144 ד' גורדון, המגיד, גליון 40, כ"ח במרחשוון תרכ"ד, עמ' 313–314: 'הפלא ופלא!... ו א ר ז י הלבנון יאמרו: כי עוד רחוקים אנחנו מידיעת הארץ הזאת וכו'.

145 ח' בחשוון תרכ"ד, עמ' 66.

146 ירדני, העתונות, עמ' 23.

147 החומר בעניינים הקונסטרוקטיביים ב'הלבנון' נאסף על-ידי ריבלין, קובץ, א, עמ' 17, 25–26.

148 גליון 11, עמ' 75–76.

149 כ"ד בסיון תרכ"ג, עמ' 26.

ידברים שבקדושה ו'מבשר טוב'

בעמוד 12 של ה'חבצלת' נדפסה מודעה, בצורת איגרת, בשם 'דברים שבקדושה', בה סיפר ב"ק שעמד לגמור את הדפסת 'שער ההקדמות ושער רוח הקודש ושער הגלגולים'.¹⁵⁰ בגליון 5, עמוד 20, הובאה הודעה חוזרת על ספרים אלה ואחרים שהדפיס ב"ק, ובשתי המודעות — בוודאי ממודעות הפרסום העבריות הראשונות — עניין רב לתולדות הדפוס של ב"ק ולחקר הספרים העבריים בירושלים. כך, למשל, נזכר 'שער החצר' — 'הוא מיוסד על אדני חיבת הארץ הקדושה בו תרי"ג מעלות לא"י שם מחברן איני יכול לגלות'.¹⁵¹ כן נאמר שהדפיס את הספר 'כסא אליהו', 'שמחברו לא נודע'.¹⁵² נאמר גם שהספרים 'שער הפסוקים' ו'ספר הלכות' — 'הועלו על מזבח הדפוס מתת הגביר הצדיק המפורסם קאיץ נסים שמאמה הי"ו שר וגדול...'. הנדבן שמאמה סייע גם בהדפסת ספרו של ח"ד חזן 'נדיב לב',¹⁵³ אך מן הנוסח הכתוב במודעה עולה כאילו הדפוס הוא מתת שמאמה — ולא הכסף להדפסת הספר. לא מצאתי מקור אחר המספר כי נידב מכונת-דפוס לב"ק, כמונטיפיורי לפניו.¹⁵⁴

באותו עמוד (12) פורסמה ידיעה קצרה: 'ביום ב' בשבוע זאת (!) שב בני הרב המפורסם מו"ה ניסן ב"ק נ"י ירושלמה וידו נטויה לגמור בעזה"י בנין הביהכנ"ס תפארת ישראל'. הגליון מסתיים במודעה מטעם גיטל דאבריש מהעיר ראמען במדינת מולדיביה בשם 'זעקת אשה עגונה עצובה רוח', שבעלה עזבה זה שמונה שנים ואין יודעים עקבותיו. ידיעות מסוג זה התפרסמו אז לפרקים בעיתונות היהודית.

בראש הגליון הרביעי הביא ב"ק כתבה בשם 'הגיוני המו"ל', שנושאו — הריב עם 'הלבנון':

אחת דברתי ולא אשנה, הבטחתי הבטחה נאמנה. אמת מארץ תצמח, פרוח תפרח החבצלת, אמרות טהורות, נאמנו דבריה לבית ישראל, ולא אחת לקול משטימה ורבו קסת חיצו בליסטראות, וכאפס ואין נחשבו דוברי הוות... שפת אמת תיכון.

לאחר-מכן הובא המאמר 'מבשר טוב' על פעליו של 'אברהם כהן, מכונה סי' [ניור] אלבערט כהן בפאריז'. כשם שב"ק לא חסך שבחים ממונטיפיורי כך הרבה דברי ברכה ותהילה לרוטשילד ולאברט כהן שליחו, שאכן רב לו מקומו בתולדות היישוב בארץ, ודברי כבוד לפעולת בית-רוטשילד בירושלים בכלל. על מפעליו של כהן מסר המו"ל — 'בהר ציון וירושלים — יסד בית החולים (הוספיטאל) נקראת הוספיטאל דע באראן רוטשילד יר"ה... שרים נשגבים המפורסמים בכל קצו ארץ בית באראנען דע רוטשילד יר"ה, למען אהבת ציון וחיבת ירושלם'. לאחר תיאור מפורט של בית-החולים וסדריו והעזרה לעניי ירושלים, הובא קטע מאלף על חינוך הנערים הנוקקים, שכל אחד מהם קיבל 20 גרוש לחדש —

150 אפשר שאלה הספרים הרשומים אצל הלוי (ספרי ירושלים, מספרים 89-90), אלא שאצלה השנה היא תרכ"ג, ואילו ב"ק בחבצלת זו, מ"א בחשרי תרכ"ד, אומר: 'הנני קרוב לגמור דפוס... וכנראה זה שם, 117, מתרכ"ה.

151 דומה שהכוונה לדוד בן שמעון (דב"ש): הלוי, ספרי ירושלים, מספרים 72, 73, עמ' 35.

152 השווה: הלוי, שם, מספר 56, עמ' 27.

153 הלוי, שם, מספר 126, עמ' 56-58.

154 הלוי, שם, מס' 91, עמ' 42. היתה זו כנראה נדבת כסף, שהרי בשער הספר נאמר כי שמאמה 'הזיל זהב מכיסו להדפיסו' (יחד עם 'שער הפסוקים' הנ"ל) ונראה שכן צריך להבין את הנאמר בחבצלת.

וגם לרבות כי העמיד מלמד להועיל והנערים ההמה מחוייבים לילך לבית מלמד ההוא בכל יום שעה או שתים לפנות הערב ללמוד תנ"ך. וגם ביום ש"ק [שבת קודש] וימים טובים לישראל ההכרח יאלוף להנערים לבלי ללכת אחר הבחורים הולכי שובב, ומכרחים לבוא לבית הספר . . .

לבסוף מסופר על התרומה השבועית של מאטילדה אשת א' כהן לעניים 'מכל הכוללים ספרדיים, פרושים, חסידים'.¹⁵⁵ מיד לאחר-מכן בא המאמר 'קול מהיכל' מאת יהודה בהרב יעקב דוב מרמאן, חתנו של ב"ק.¹⁵⁶ גם הוא דיבר בשבחו של בית-חולים רוטשילד והוא הביא פרטים על חברת ביקור-חולים ולינת-צדק של 'ק' חסידים אשכנזיים וואלינר' (שבראשה עמד ב"ק). מסופר בו על בחירת גבאים ושליחת שד"ר לגולה. המאמר ממשיך ומודה לנדבנים בגולה, שהרימו מתת לשד"ר זה (תוך פירוט ערים ואנשים). למאמר בא תיקון בגליון הבא, עמוד 20, המופנה מטעם יהודה בהרב הגדול מרמאן: 'שלוש רב חותני בעל החבצלת'. הקטע נקרא 'עולם התיקון', מעין 'תיקון טעות', בדמות 'מכתב למערכת': 'יאבה נא כבודו בחסדו להציג דברי אלה בפרחי "חבצלת" לתקן את שגיאת המסדרים והרואה בהגהותיו לא הביט בעין יפה'. הוא ביקש להזכיר שנשמטה מהמאמר העובדה ש'השד"ר הוא מנחם נחום במוהרי"ל מגזע רבינו הגדול מאור הגולה מהרש"א . . .'. מיד לאחר-מכן מובא מכתב ההמלצה והבקשה מטעם הראשון-לציון ח"ד חזן לתרום ל'ביקור-חולים' של החסידים (עיין לעיל) וכן לטובת עניי הספרדים. המכתב, מיום ח' בחשוון תרכ"ד, פורסם בשם 'מעשה רב'. המו"ל הוסיף הערה, כי הראשון-לציון 'ישלח לי ע"י איש בריתו המכתב הנחזקי [הנוכחי] . . . דרש ומבקש מאתי להציג דבריו הטוב [!] בעלי החבצלת. שמחתי לקראת דברו הטוב'. הוא הביע תקווה שאכן יתרמו 'לצורך חברת יקרות בק"ח [ביקור חולים] הנז' [כרת]'. בגליון 5, עמוד 20, תחת הכותרת 'קול מהיכל', באה קריאה לתרום לחברה באמצעות השד"ר. הקריאה תחומה עלידי גבאי 'ביקור חולים'.

'מודעה רבה'

בעמוד 16 התפרסם מאמר בשם 'מודעה רבה' הנמשך בגליון 5, עמוד 19, בשם 'מודעה רבה'. בשני החלקים הובאו פרטים על פעולת ניסן ב"ק להקמת מרכז 'תפארת ישראל', פעולות בעלי-מלאכה וגובה תשלומים, סדרי הבנייה לפי צו הארכיטקט, פירוט תרומות ובקשה לתרומות נוספות. המאמר אינו חתום; בעמוד 19 נדפסו שני קטעים לא-חתומים בשם 'גליל עליון', דברי-מספד על אנשים שנפטרו בצפת. מלאכי¹⁵⁷ סבור כי הם נכתבו עלידי דוד זאב רוזנטל, שדבריו נתפרסמו בגליון קודם של 'חבצלת' (עיין לעיל). רוזנטל, סופר ה'כולל' בצפת, חיבר גם את הכתבה הבאה, על ייסוד

155 על א' כהן ראה: ד' גורדון, המגיד, ז (כ"ה באלול תרכ"ג), גליון 36; תולדות א' כהן, עמ' 285 ואילך; ש' ראבין, המבשר, ג (ו' באלול תרכ"ג), גליון 33, עמ' 134-136; בהכרמל (ה), ט"ו בטבת תרכ"ה, גליון 11, עמ' 86 ואילך) מובא נוסח עברי של 'חיי אברהם הכהן אשר בישראל גדול שמו אלבערט כאהן כתובים בעצם ידו בדרך מכתבים אל בנו', אלה פורסמו קודם-לכן ב' *l'Univers Israelit*. I. Loeb, *Biographie d'Albert Cohn*, Paris 1878. גת. הישוב, עמ' 111. 135-137, 149: אליאב, אהבת ציון; פרקים, א, עמ' 147, 195.

156 תהרה (אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, בערך ישראל ב"ק) טוען שפינה בחו נישאה לר' יהודה בלומנפלד, והוא כנראה כותב המאמר.

157 סורא, עמ' 327.

'חברת מרימי דגל התורה בצפת, חבורת תלמוד תורה, אשר נשכרו לה מלמדים, ונתמנו גבאים ומשגיחים... לאות ולמופת כי רבה העזובה והעניה אשר בצפת...'. הכותב סיים גם את מכתבו זה בחרוזים, וקרא להעלות תרומה למוסד. הגליון החמישי של ה'חבצלת' יצא לאור בט"ו בכסליו תרכ"ד — אחרון הגליונות שהגיעו לידינו. בראש הגליון נדפס מאמרו של המו"ל 'מודע לבניה!' רבה חשיבותו לשאלה — כמה גליונות של ה'חבצלת' הראשונה יצאו לאור עד סגירתה. במאמר זה נאמר:

אחינו דורשי ציון וירושלם... יביטו יראו את עמלי ואת יגיע כפי ברוב אונים ואמיץ כח, ישראל עושה חיל, לתת מהלכים לרגלי המבשר מערי יהודה וחוצות ירושלם, לאשר החלה רוב האהבה לפעמה בקרב לבבינו, לרוות צמאון המתאווים נפש תאות לשמה ולזכרה, ולדבר הזה נשאתי את נפשי, ורבת שבעה לה נפשי מאשכלות התלאות, וענבי ראש ולענה, אין ספורות למו, וגם הקשות פועל ידינו לא תרצה, ותסגור דלתיים לפנינו, להיותנו מגידי בעלטה, כמעט רגע עד יעבור זעם. ותהי לנו לפוקה ולצור מכשול דברינו משתול על פלגי מי מנוחות דבר בעתו, כאשר היתה באמנה אתנו, כאשר יעדנו לאחינו. תקוותינו, כי לא נוסיף לדאבה עוד, וחפץ ה' יצליח, וזהו זיו 'החבצלת' והודה, יעלה מעלה מעלה, למשיבת אחינו ידידי 'נחליאל' [כינוי לארץ-ישראל] ונשיב שבעתיים אל חיק אהבתם, ונזכה לבשר טוב להשמיע ישועה 'אומר לציון מלך אלהיך' — וכאשר ימשינו ה' ממים האדירים אשר סביב שתו עלינו. נדרי לה' אשלם נגדה נא לכל עמו בחצרות בית ה' בתוככי ירושלם. אספרה לאחי, בתוך קהל אהללה את ה' אלהי 'ישראל' [רמז לשמו הפרטי]!...

יש לראות בדברים הללו דברי-פרידתו של המו"ל מקוראיו. הדברים נאמרים ברמז, אך הם מתפרשים בבירור: הרשות, הממשלה, לא אפשרה את המשך הוצאתו של העיתון! ב"ק הביע תקוותו שהסגירה זמנית וכי ישוב להפיץ את דברה של ירושלים. דברים אלה נכתבו כארבעה חודשים לאחר הופעת הגליון הראשון. אם הופיעו אמנם גליונות נוספים (יש הסוברים שהיו שישה או שבעה גליונות או שהעיתון המשיך להופיע במשך שנה) הרי היה זה לאחר הפסקה — אף כי ספק רב יש בכך. 'הלבנון' שבגליונו האחרון, מספר 12, ראה אור שבועות מספר לאחר סגירת ה'חבצלת' הפסיק אף הוא את הופעתו בעקבות הוראת השלטונות לסגור את שני בתי-הדפוס בהם הודפסו. מתברר כי היה זה תוצאה של ידיעות שהגיעו לשלטונות כי ב'הלבנון' התפרסמו דברים נגד השלטון. זאת נודע מתוך ידיעה ששלח יוסף ריבלין ל'המגיד',¹⁵⁸ לפיה הואשם 'הלבנון' כי בגליונו השביעי חילל את כבוד הממשלה. י' ברי"ל נסע לקושטא כדי לקבל רשיון לדפוס, הריץ מכתב בעזרת יהודים מקומיים וביקש שיתירו את המשך קיום הדפוס.¹⁵⁹ לאחר שנענה בסירוב, נסע לפאריס ושם המשיך בהוצאת 'הלבנון', שקורותיו הם פרק לעצמו בתולדות העיתונות העברית.¹⁶⁰

158 נשלח מירושלים בכ' בסיוון, נדפס בגליון 29 (כ"ג בתמוז תרכ"ד), עמ' 228. נאסף למגילת יוסף — קובץ מאמרים ורשימות על יוסף ריבלין, בעריכת נ' קצבורג, עמ' 235, על הכינוי אדי"ר. וראה: שם, עמ' 230. הערה 3; ידיעתו על סגירת העיתונים: המגיד, גליון 18 (ה' באייר תרכ"ד), עמ' 140 (נשלחה מירושלים בניסן תרכ"ד); וראה: מגילת יוסף, עמ' 230.

159 בספרו 'יסד המעלה' (מגנצא תרמ"ג), מספר ברי"ל כי ע' ונציאני השתדל בקושטא להשיג עבורו את ה'רשיון' לדפוס. הלוי (ספרי ירושלים, עמ' לב), מביאה תרגום מכתבו של ברי"ל לשרי-החוץ התורכי, שפרסם תחילה גאלאנטי.

160 ראה, למשל: א"ר מלאכי, 'לתולדות "הלבנון"', ספר וכסמן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 70–142.

פרשת המלשינות

מה היה אפוא המקור שמסר לממשלה התורכית שב'הלבנון' מתפרסמים דברים נגדה? גליונות 'הלבנון' מתקופה זו ולאחריה רצופים היו דברים על בגידה, רמייה, פחד, סכנות והלשנה. כל אלה היו חלק של המאבק בין שני העיתונים, הטבוע במאבקו הכללי של היישוב בירושלים.¹⁶¹ לעתים נרמז — ולעתים נאמר בלשון מפורשת יותר — כי מישהו הלשין בפני השלטונות.¹⁶² כאשר הודיע חותנו של י"מ סולומון ליחיאל ברי"ל כי הצליח לקבל רשיון מהממשלה להפעיל את דפוס השותפים לשעבר, העיר המו"ל ברי"ל בשוליים שהוא שמח על כך וכי 'תפילתי תקדמך' — למלשינים אל תהי תקוה להשבית מלאכתך.¹⁶³ ש"ז ציטרון כתב כי ההלשנה מקורה ב'הלבנון' החלוקה ומוסדות החסד והצדקה, שברי"ל ידע הרבה על סדריהם וגילה טפח מהם ב'הלבנון' ובמכתבים פרטיים.¹⁶⁴ רמזים לכך אפשר למצוא בדברי 'הלבנון' על צרותיו בשנת בראשית זו ומסתבר אפוא שניהל מאבקו בחזית כפולה ומשולשת — גם בקרב עדת האשכנזים עצמה. אולם אין לכך הוכחה מפורשת. אולם, מצאתי כי אדם מסוים הואשם במלשינות — ח"צ שניאורסון. עמדנו לעיל על תפקידו החשוב והחלוצי בירושלים ועל הוקעתו עלידי חוגי השמרנים בקהילה האשכנזית. שמו לא השתרבב אמנם במאבק, אך לאחר שנסגרו העיתונים בירושלים כתב עליו ברי"ל במפורש. הוא מספר שירד ביפו לאניית קיטור בדרכו לקושטא (לבקש רשיון לדפוס) ובלבנים ניגש אליו לפתע שניאורסון. פחד מוות אפפו —

כי בטרם ניגש אלי זכרתי בנשף חרדתי עת מצאתי כי הפריצים שמו מי רעל בהמים אשר היה בבית דפוסינו להמית אותי ורעי (והמה בהתפשט הודו לפני ב"ד [בית-דין] הגדול שבירושלים) ועל כן עלה על לבי לחשוב כי לקחת את נפשי בא האיש ...

לאחר-מכן ניהלו ויכוח חריף על הסיפון.¹⁶⁵

מעל דפי 'הלבנון' המחודש המשיך הריב בין ברי"ל והרב הראשי ח"ד חזן. בגליון 4 כתב ברי"ל על משרת הראשון-לציון ומדבריו עולים דברי-ביקורת על חלוקת כספי הצדקה והשררה שנהג.¹⁶⁶ בתגובה לכך נשלחו מכתבים נזעמים, אותם הדפיס ברי"ל בעיתונו.¹⁶⁷ אחד המכתבים נכתב עלידי חזן עצמו; במכתב שני, החתום בידי י"ם הקטן ס"ט, ציין הכותב כי לא יכול היה לשאת עוד פגיעות ברב חזן ואמר: 'ואם ריב לך עם שניאורסון [שניאורסון] אשר מסר ואשר הלשין [ההדגשה שלי — צ"א], אל יאשם החכם באשא, ואם גם יד הרב היתה במעל, לאשמת

161 גליון 11 (ח' בכסליו תרכ"ד). עמ' 73; שם, עמ' 76, במענה למכתב הקורא ד' זאב"ד. גליון 12 (ח' בטבת תרכ"ד). עמ' 77-78. כאן, בפנותם לאויבי העיתון, אומרים עורכי 'הלבנון': 'גם בעש"ג [ערכאות של גוים] הלשנתם ורגלם בנו'. הרב מקאלמאר בגליון 1 של 'הלבנון' המחודש, ב (ח' בטבת תרכ"ה), עמ' 2: י"מ סלומון, מעורכי 'הלבנון' בראשיתו, עם הופעת עיתונו 'יהודה וירושלים', גליון א (ב' באדר תרל"ז), עמ' 3.
162 ברי"ל בקול קורא הנספח לגליון האחרון של 'הלבנון', ג (ו' בטבת תרכ"ז), גליון 24.
163 הלבנון, ג (ראש חודש אדר תרכ"ו), גליון 4, עמ' 54.
164 העולם, ו (1912), גליון 28.
165 הלבנון, ב (כ"ז בניסן תרכ"ה), גליון 8, עמ' 120.
166 ב (כ"א בשבט תרכ"ה), גליון 4, עמ' 52-53.
167 שם, גליון 15 (ה' במנחם [אב] תרכ"ה), עמ' 226 ואילך. הרב חזן אומר שברי"ל כותב עליו דברי מלשינות.

העם הוא?¹⁶⁸ בדברי תשובתו,¹⁶⁹ לא הזכיר ברי"ל את שניאורסון, ושמך לא נזכר עוד בהקשר זה. מי היה בעל הכינוי 'י"ם הקטן ס"ט'? מתקבל על הדעת שספרדי לא יעז לכתוב 'ואם גם יד הרב היתה במעל'. אולם נראה כי הכותב היה קרוב לברי"ל וידע על הפרשה מקרוב. לדעת בן-ציון גת,¹⁷⁰ לא היה זה אלא י"מ סלומון, מעורכי 'הלבנון' הראשון. לכינוי זה לא מצאתי אישור במקום אחר ואין זכר להאשמה המפורשת כלפי שניאורסון או כלפי הרב חזן.¹⁷¹

ריבלין מספר ב'המגיד' כי גם ב"ק נסע להשיג רשיון לפתיחתו של בית-הדפוס שלו. הסגירה היתה תמוהה בעיניו, משום שהיה בידו פירמאן לניהול דפוס וראינו כי עוד בסוף 1862 (או בתחילת 1863) שלח ספר לאישור משרד החינוך התורכי (ואולי היה זה, כמשוער לעיל, עיתון לדוגמא?), בהתאם לתקנות החדשות. עיתונו שמר נאמנות לשלטון והוא ביקש לרוממו ולהללו ולכן תמוה מדוע עלה גם עליו הכוונה? יקר גירון, הרב הראשי ליהודי תורכיה ומדעו של ב"ק,¹⁷² שלח מכתב לשר-החוק התורכי ובו בקשתו של ב"ק לחידוש הדפוס.¹⁷³ בין השאר הוא כתב כי ב"ק הדפיס זה 30–40 שנה ספרי-קודש. הוא לא נהג מעולם בניגוד לחוקי המדינה, וידוע כאיש ישר, נאמן תמיד לממשלתו ולא רצו. והנה בא אחד בשם יחיאל [ברי"ל], בעל נתינות זרה, ומרוב קנאה פרסם בבית-דפוס שייסד ספרים שאין דעת הבריות נוחה מהם. יתר-על-כן, לשער העליון נמסר כי בשבועון שהוא מוציא לאור יש מאמרים בלתי מהוגנים. כשקיבל השלטון המקומי, לפי החוק, את הפקודה לסגור את בית-הדפוס, ציווה לסגור את שניהם: '... עבדך החתום מטה [גירון] ערב לרב הנ"ל [ב"ק] המבטיח שלא להדפיס בבית דפוסו כתבי עת מן הסוג הנזכר, לא לעשות דבר נגד התקנות החלות על כל בתי הדפוס... הואל נא לצוות שיפתחו את בית דפוסו בלבד'. הנה כי כן, בעצת היהודים המקומיים ביקשו ברי"ל וב"ק שיותר להם לחדש את הדפוס בלבד, ולא את העיתונים. הם קיוו, כנראה, שבמשך הזמן יוכלו לחדש גם אותם. ב"ק קיבל תשובה חיובית, כפי שעולה מידיעה מירושלים משבט תרכ"ה: '... עוד בא דבר השולטן אדות הדפוס של הרב הישיש מוהר"ר ישראל ב"ק נ"י שיש לו רשות להדפיס מחדש כל ספרי קודש וגם להוציא את מכתבו העתי החבצלת, רק שלא יגע בכבוד המלכות ושריו'.¹⁷⁴ אולם לא נתברר אם אמנם השתמש ב"ק ברשיון זה להמשך הוצאתו לאור של העיתון. על-פי דבריו של נפתלי קלר ב'ביכורים', שנתן יהודי שהופיע אז בווינה, חודשה ההופעה בשנה שלאחר-מכן, היא תרכ"ה.¹⁷⁵ בין הירחונים הוא מונה את ה'חבצלת', ש'החלה לצאת שנית בשנה זו אחרי בטלה מטעם הממשלה'. אלא שקלר, שכתב את מאמרו בא' דר"ח אדר תרכ"ה, היינו יותר משנה לאחר סגירת העיתונים, לא סקר את ה'חבצלת', משום שלא היתה לפניו וידע עליה רק מתוך הודעות ותוכניות להופעה.¹⁷⁶ קלר לא ראה אפוא את

168 שם, שם, עמ' 228. האשמות אלה על שניאורסון, ויותר מרמו על תפקידו של הרב חזן בכך, לא נזכרו עד-כזה במחקרים העוסקים בנושא.

169 שם, גליון 16 (י"ט באב תרכ"ה); להמשך הוויכוח ראה: שם, עמ' 258–260.

170 הישוב, עמ' 282. גת מביא כאן ביאורים נוספים לס"ט: 'סימן טוב' (ידוע גם ממקומות אחרים) או 'סופו טוב'.

171 בידיעה ב'הלבנון', ב (כ"ז בכסליו תרכ"ו), גליון 24, עמ' 373, מדובר על איסוף כספים של שניאורסון ברוסיה, על 'מעל' ומלשינות.

172 ג' כהן, קרית ספר, מב (תשכ"ז), עמ' 505–506.

173 גלנטי, עמ' 55. לפי: הלוי, ספרי ירושלים, עמ' לב-לג.

174 המגיד, ט (י"ז באדר), גליון 11, עמ' 84.

175 נ' קלר, ביכורים, ב (תרכ"ה), עמ' 190.

176 שם, עמ' 190–197.

הגליונות הנוספים של העיתון, אם היו אמנם כאלה. ברי כי היה לב"ק עניין חיוני להמשיך בהדפסת העיתון, לפי שהפסקתו באמצע השנה היתה משום הפרת התחייבותו לחותמים לרבע שנה, חצי שנה ושנה. לדעת מלאכי חייב היה ב"ק להוציא לאור גליון אחד או שניים כדי שלא יפסיד את רשיון המדפיס שלו — כי החוק חייבו לשלוח גליון אחד בשנה לפחות לממשלה כדי לשמור על הרשיון.¹⁷⁷ אולם, מן הדין להזכיר כי בבקשה שהגיש לקבלת הרשיון לחידוש הדפוס הבטיח מפורשות שלא ידפיס כתב-עת. האם קיבל אמנם רשיון לכך, כפי שנמסר בידיעה מירושלים שפורסמה ב'המגיד'? ראויים לתשומת-לב גם דבריו של מאמר-המערכת של 'החבצלת' המחודשת, קרוב לשבע שנים לאחר שנדפס גליונה החמישי של 'החבצלת' הראשונה. במאמר זה, 'קול מהיכל',¹⁷⁸ נאמר: 'הקול אשר תשמעו היום, אחינו שוחרי טוב! איננו מוזר לכם. התענגתם על נעימות קול הזה — כשנה תמימה...'¹⁷⁹ האם המלים 'כשנה תמימה' היו פליטת-קולמוס או עובדה היסטורית?

*

עם חידושה של 'החבצלת' היה בה הרבה מן ההמשך ל'חבצלת' הישנה — הפורמאט נשמר והוא הדין בכותרת (שנוספו בה המלים 'מבשרת ציון'); לעתים השתמשו באותן כותרות.¹⁸⁰ אל העורך נוספו שניים — י"ד פרומקין חתנו ומיכל הכהן, אחד מעורכי 'הלבנון' ומבעלי דפוס השותפים, מבני הפלוגתא החריפים של ימי 'חבצלת' הראשונים. כך נקשרו מחדש עושי העיתונות העברית הירושלמית ויוצריה. 'החבצלת' יצאה בהתחדשה בירושלים מ"ב שנים והיתה למוסד רב-חשיבות בתולדות היישוב והעיתונות העברית, שאין כאן המקום לפרטו.¹⁸¹ המקור והשורשים היו ב'חבצלת' הראשונה שנסקרה בשורות אלה.

לסיום אביא מדבריו של מאמר-המערכת של 'חבצלת' בהתחדשה¹⁸² — בחינת 'חדש וישן נגער'. שם המאמר 'קול מהיכל', כשמו של מאמר שפורסם בגליונה הרביעי של 'החבצלת' הראשונה:

הקול אשר תשמעו היום, אחינו שוחרי טוב! איננו מוזר לכם. התענגתם על נעימות קול הזה — כשנה תמימה — ובעוד הטייתם אוזניכם להקשיב, אהה! ואיננו — עוד לא באתם עד תכונתו, והנה שבת הקול האדיר ונעים הזה, מנסיבות שונות, מה עצבה רוחכם הטהורות, אוהבי ציון! לראות הפרח אשר בזיעת אף שתלנו באדמת ה' השוממה, לא ארכו ימיו, וגם היא אומללה! עתה, מעטה תהלה נתן לנו לבשרכם כי בישע ה' תתענגו בקרוב לשמוע שנית הקול ההוא, ידענו כי עצמותיכם כדשא תפרחנה בהתבשרכם כי מ"ע [מכתב עתי] החבצלת חשוב ותפרח בעה"ק ירושלים ברשיון אדונינו הקיסר החסיד שולטאן עבד איל עוזי יר"ה Son Maïestet Emprial Sultan Abdul Aziz. ישישו וישמחו כל מבקשי דבר אמת וצדק לקראת הבשורה הזאת, כי נכונים אנחנו ברצות ה' להוציא שנית לאור את המ"ע הזה ביתר שאת...

177 סורא, עמ' 332.

178 כותרת שהיתה גם ב'חבצלת' הראשונה (גליון 4), ואף ב'הלבנון' המחודש, ב (ח' בטבת תרכ"ה). עמ' 5.

179 חבצלת, א (כ' באלול תר"ל), גליון 1, עמ' 1.

180 מפליא, כי כאשר נוסדה 'חבצלת' מחדש בתר"ל, נרשם עליה 'שנה ראשונה' (ואילו ברי"ל סימן את 'הלבנון' שהוציא בפאריס 'שנה ב'), אף-על-פי שאותו כיתוב עצמו מופיע גם על 'חבצלת' משנת 1863.

181 על חידוש 'החבצלת' בתר"ל ראה: ג' קרסל, מבחר כתבי י"ד פרומקין, תשי"ד, עמ' יח ואילך.

182 חבצלת, א (כ' באלול תר"ל), גליון 1, עמ' 1.

בשנות העשרים נוסד 'גדוד־העבודה', קמה
'ההסתדרות הכללית של העובדים העברים
בארץ־ישראל', נוסדו הקיבוצים הארציים
וקמה מפא"י (מפלגת פועלי ארץ־ישראל).
אלה נסיונות לנסח פתרונות לבעיה
המרכזית של התקופה והיא: כיצד לבנות
את החברה העובדת בארץ־ישראל—העם
העובד? ומה השיטה הנכונה לפעולה היישובית
של ההסתדרות הציונית. התארגנויות אלה
קבעו את התפתחותם של היישוב ושל
הציונות לאורך ימים, בטווח היסטורי.
גדוד־העבודה שאף לארגן את העובדים העברים
בארץ־ישראל בקומונה כללית, היינו על יסוד
קופה משותפת והשוואת תנאי־החיים של
כל העובדים.
המאמר המובא בזה הוא פרק מתוך מחקר
מקיף על גדוד־העבודה שערך המחבר מטעם
המכון לחקרי עבודה וחברה של אוניברסיטת
תל־אביב. הפרק דן בעימותה של הקומונה
הגדודאית עם החברה הסובבת, תוך השוואה
גם לפראקטיקה הסוציאליסטית. מבחינות
אלה יש בו משמעות אקטואלית מסוימת.

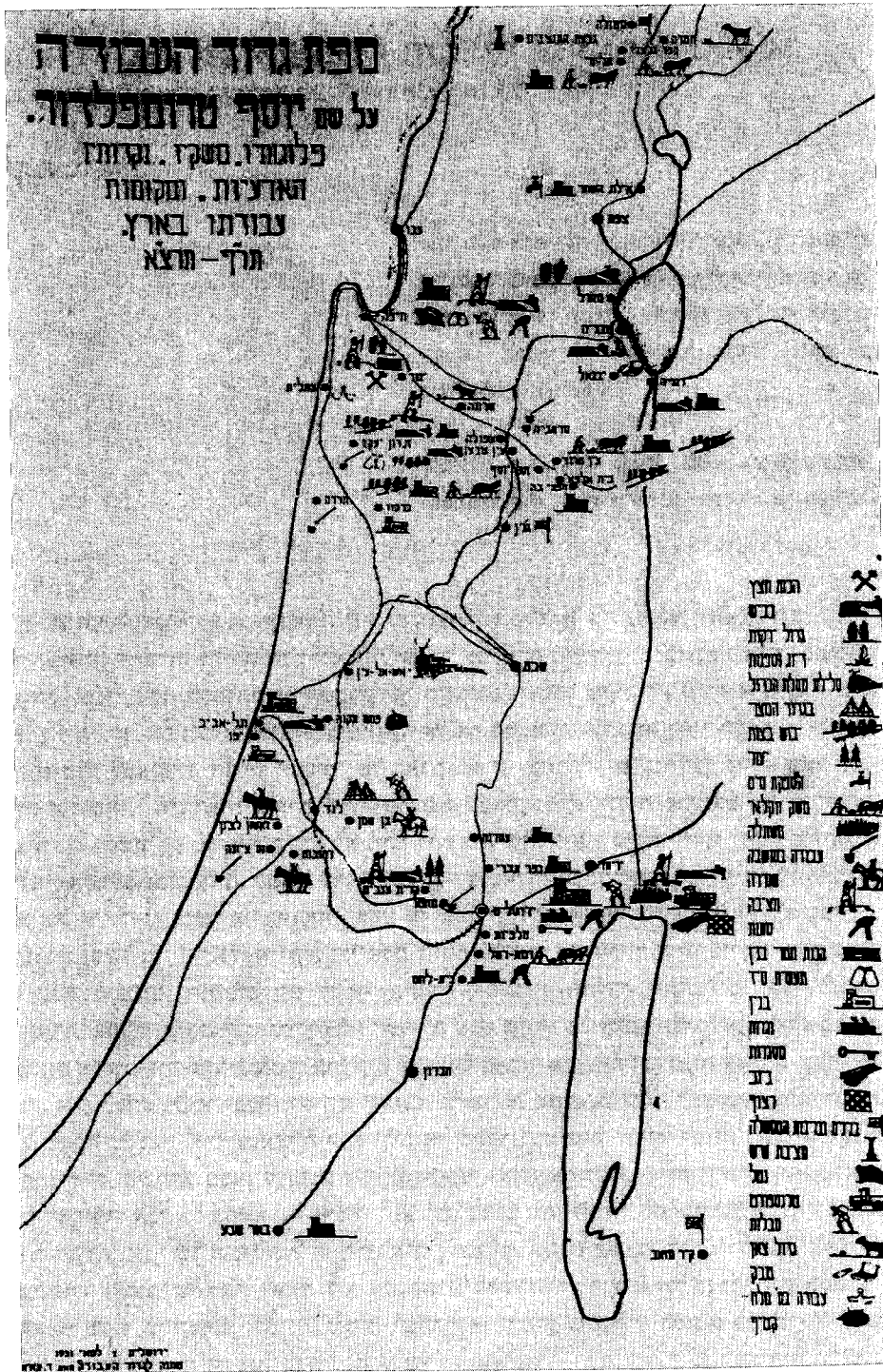
גדוד-העבודה מטווה הדמיון של הקומונה הכללית להתנסות במעשה פרק בהתנהויות החברה העובדת בארץ-ישראל

אלקנה מרגלית

נכנה בשם אוטופיות רק אותן אוריינטאציות המתעלות
אל מעבר למציאות אשר בהיותן לדרכי-התנהגות של
בני-אדם הריהן שואפות לקעקע את סדר-הדברים
הקיים, בחלקו או במלואו (קארל מאנהיים,
אידיאולוגיה ואוטופיה).

סיבתיות היסטורית עשויה לכלול ציפיות-מראש
(Anticipation) (ג"ג סימפסון, מבט זה על החיים).

מבוא: החברה הגדודאית—ייחודה של הקומונה הכללית בהתנסות חברתית
הדבר המשווה ייחודיות להתנסותם ולנסיונותיהם של בני-אדם כיחידים ובקבוצותיהם, וכן בתנועות
חברתיות, אינה מידת ההצלחה או הכשלון של מעשיהם—ומכל מקום לא מידה זו בלבד—אלא
כוחם לדמיין את העתיד ולדבוק בדמיון זה על אף המגבלות הכרוכות בחיי-המעשה—בחזקת
התעלות מעל למציאות. הקיום הבסיסי של האדם, כפרט ובחברתו, עיקרו בכך שהוא ניצב בפני
מצבים של סימני אי-ודאות. האדם פועל במצבים, שאין בכוחו לחזות במלואם את סיכוייהם,
תוצאותיהם וסיכויניהם. בהכרח קיומו לא נותר לו אפוא אלא ליטול סיכון, היינו לנסות ולהתנסות
בנסיונות אישיים וקיבוציים, לפעול בדרך האקספרימנטאציה החברתית, להכריע ולקבל החלטות
במצב של אי-ודאות ובשל אי-הודאות. והרי זה תחום-הייחוד של החירות האנושית, ההיסטורית,
והקיבוצית. בשל אי-הודאות אנוסים בני-אדם להיות כביכול בני-חורין, היינו בני בחירה והכרעה
שיש עמה סיכונים, ואנוסים הם לעמוד ביסורי ההתנסות, החרדה והסיכונים. וכבר לימדנו
קירקגארד, שמבחינה אובייקטיבית האמת העליונה שיש בכוחו של אדם להשיגה אינה אלא בחזקת
אי-ודאות אך מבחינה סובייקטיבית מחזיקים בני-אדם באותה אי-ודאות בדבקות פנימית ובכוח של
אמונה; ניתן לפרש ולומר: בכוח דמיונם ורצונם. תיאור זה תואם או דומה לתפיסת האוטופיה של
קארל מאנהיים. בלי 'אוריינטאציות המתעלות אל מעבר למציאות' (היינו דמיון) לא ניתן לשנות
את המציאות. משתמע מכאן שהמסע לתיקון חברתי, ואולי אף לשינוי דרכי-האדם, הוא מלאכה
ארוכה, אפורה. אכן, כל מהותו של הדמיון הוא בכך שאינו ניתן לחיזוי. לפתחה של תנועה חברתית
רובצת תמיד הסכנה של רוטיניזאציה, היינו אובדן הדמיון. ואולם לא כזה היה גורלו של הגדוד על
אף משבריו. היפוכו של דבר: הגדוד לא היה מסוגל להשתחרר מדמיונו ועל כן נתון היה במשבר.
מן האמור ברור כי המושג 'דמיון', 'דמיון חברתי' או 'דמיון היסטורי' המובא במאמר זה שונה
בתוכנו ובמשמעותו מן ההקשר הרגיל של מושג זה, שעיקרו—הזיה, ניתוק מן המציאות וכדומה.

אדרבא, המושג 'דמיון', כפי שאנו משתמשים בו כאן, הוא אולי הכושר הייחודי של האדם לתכנן ולבאר מעשים וליטול סיכונים נוכח מציאות בלתי-דאית. הדמיון יוצר ביטחון במקום ששוררת בו אי-ודאות, והוא מצב יסודי של כל תנועה חברתית. אולם התעלות מעל למציאות אין פירושה לינתק ממנה אלא לפעול לשינויה.¹

בזכותה של ה'אוטופיה' נוצרת 'מציאות'. בתי-החרושת מימי רוברט אוואן ותומאס קארלייל – ה'טחנות השטניות' – (The Satanic Mills), כפי שכונו אז, אינם דומים עוד לבתי-החרושת בימינו ולא מעט בשל כוח-הדמיון של המורדים במציאות. תנאי-חיייהם של הפועלים היהודים בארץ היום, אפילו בירוחם ובשדרות, שוב אינם דומים לתנאים בכבישים ובעבודות הציבוריות, אם כי דמיונם של רוברט אוואן ושל חלוצי הקומונה הכללית לא נתגשם במלואו אלא מעט מן המעט.

חלק ראשון: הגדוד כקומונה כללית

א. האקספרימנטאציה הקומונוטארית; הראדיקאליזם הקולקטיביסטי

דמיון הקומונה הכללית של הגדוד הוגדר ככושר לחרוג מעבר למציאות במגמה ליצור סדר-דברים חדש. בדמיון זה היה אפוא פוטנציאל ראדיקאלי, עוקר דברים מיסודם, ולא חשוב הדבר אם פוטנציאל זה לובש צורת קומונה כללית, או נוסח התקנות (Rules) של פראנציסקוס הקדוש. לעולם יש לזכור את הפוטנציאל הראדיקאלי שבדמיון הקומונה הכללית, כדי לפרש את מעשה הגדוד ואת קורותיו, את הדינאמיקה הייחודית שלו בתנועת-העבודה העברית. ברעיון הקומונה הכללית היתה טמונה אפשרות של התפתחות פנימית משלו. הדמיון הקומונוטארי התפתח כדי קריאת-תגר על עצם שיטת הקניין הפרטי, על אי-השוויון, ההירארכיה והבירוקרטיה ועל יחסי-העבודה הכרוכים במשטר מינהלי-בירוקרטי-הירארכי, המנכרים את האדם והופכים את העובדים ליצורים נטולי הכרעה והחלטה. רעיון הקומונה קרא תגר על זכויות-יתר ועל קיפוח, בין אם מקורם בכוח קניין ובעלות ובין אם נובעים הם מעמדת שלטון במשאבים, מצד בירוקרטיה ומרכיז כוח מינהלי בידי בירוקרטיה וטכנוקראטיה, אפילו תהא זו חברה ריכוזית בנוסח הצעתו המקורית של בן-גוריון בדבר חברת העובדים, משנת תרפ"א. הרעיון של הקומונה הכללית כלל תפיסה של ארגון תהליך-העבודה ויחסי-העבודה על יסוד דימוקראטי, בדומה לתפיסה האנארכיסטית. היה על כן בקומונה משום התמרדות כנגד כל מערכת שליטה, אם בכוח הון ואם בכוח הפוליטי-בירוקראטי;

1 מאחר שפרק זה לקוח מתוך חיבור שלם ושיטתי נאלץ המחבר להסתפק בשורות אלו, כדי לתאר את התפתחות התפיסה המדריכה אותו בהסבר התנועות החברתיות, לאחר שעסק קודם-לכן בנייתן של שתי תנועות חברתיות אחרות (ראה: א' מרגלית, השומר-הצעיר מעדת נעורים למארקסיזם מהפכני, 1971: הני"ל, אנאטומיה של שמאל, 1977). בהקדמה לחיבור עצמו מוסברת שיטת-ההסבר זו בהרחבה ואולם מן העניין להזכיר בזה לשם השוואה אינטרדיסציפלינארית, את דבריהם של מ' סקריון, 'על הסבר וחיזוי בתורת האבולוציה', ושל ג'ד סימפסון על 'דטרמיניזם באבולוציה'. הדברים מובאים בקובץ: *Man and Nature—Philosophical Issues in Biology*, ed. Munson, New York 1971. כן יוחרו: מאמרו של ת' דובז'אנסקי 'מקרה ויצירתיות באבולוציה', בקובץ: *Studies in the Philosophy of Biology*, ed. F.J. Ayala & Th. Dobzhnky, London 1974; A.H. Masslow, *Peak Experiences*. מן הראוי שחוקר ההיסטוריה יתן דעתו על הדברים הנ"ל בדבר מהות ההסבר הביולוגי, בפרט שכמעט כל המחברים הנ"ל מתייחסים בדבריהם בפירוש למהות ההסבר בהיסטוריה.

הקומונה יצאה נגד מינהל של גוף ביורוקראטי-טכנוקראטי ושל תגמולים היירארכיים, למען ניהול עצמי של פועלים ושליטת העובדים במשק; מבחינת תמריצים לעבודה שללה הקומונה את עקרון הרווח כשם ששללה את עקרון התגמול המודרג וההירארכי, כנהוג במשק הקאפיטאליסטי או במשק המינהלי-הירארכי; הקומונה כללה את הרעיון של תכנון המשק מבחינת הייצור והאספקה, אך לא בדרך ריכוזית-ביורוקראטית אלא בדרך דימוקראטית-התאגדותית, שוב בדומה לנוסח האנארכיסטי. היא העלתה גם בתחום זה את עקרון ההשתתפות והמעורבות שהיה לקריאת-הקרב של השמאל 'הדימוקראטי' החדש בימינו (Participation). חלוקת תפקידים בעבודה לא הוכרה על-ידי הקומונה כתהליך הצמוד להנהגת אי-שוויוניות במעמד. בכל אופן, בחברת הכבישים הלגיטימאציה של סטאטוס ותגמולי-סטאטוס המוענקים למוקדי-כוח השליטים במשאבים לא היתה עדיין נראית לעין. דויד רמז, נתן חרובי וא' הרצפלד לא היו מומחים גדולים יותר ולא מנוסים יותר בהנהלת משק ציבורי ובארגון תהליכי-העבודה ממנחם אלקינד ודויד הורוביץ. המציאות היתה בגדר של השערה; כולה בגדר של אי-ודאות, והתנאים היו פתוחים ואף מחייבים אקספרימנטאציה בתחום המשק, הנהלת המשק, העבודה והשיתוף. לא היו בנמצא שיטות מקובלות ושגרה המקיימות יציבות; לא היו כוח-עבודה מיומן ולא מנגנון טכני. מפלגות 'פוליטיות' נטלו על עצמן תפקידי קבלנים ויצירת סקטור משקי-ציבורי עצמאי. גם המסורות והנסיון של אנשי העלייה השנייה הועילו אך מעט. הבעיה המרכזית—הלאומית והחברתית כאחת—הוסיפה להיות כמקודם: ליצור מקורות-עבודה, ולו גם מינימאליים, שיאפשרו קיום לעובד היהודי בארץ, וליצור צורות-ארגון, מינהל, עבודה ומשק ההולמים מטרה זו. הבעיה לא נפתרה במשך כל שנות העשרים; להיפך, משבר העלייה הרביעית רק הוסיף להדגיש את היעדר הפתרון. אקספרימנטאציה בצורות מינהל, משק ושיתוף, היא תרומתו העיקרית והראשונית של גדוד-העבודה לקונסטרוקטיביות (היינו לאקספרימנטאציה) הציוני-החלוצי, שממנו החלה את דרכה תנועת-העבודה העברית כולה, ובכלל זה גדוד-העבודה. כבר נאמר כי אקספרימנטאציה זו, שהיה בה מלכתחילה משום מגמה לראדיקאליזם ולאוטופיות (במובנו של מאנהיים), היינו רוח הקונסטרוקטיביות, הראדיקאליזם היצירתי וההתנסות (בדומה למשנת ובר על רוח הקאפיטאליזם) הלמה את המנטאליות של חומר אנושי מיוחד זה ש'טולטל' בתוקף האירועים ההיסטוריים אל מחוץ לכל יישוב, לשממת הכבישים (כדרך שטולטל, להבדיל, המוני אירים לבניין מסילת-ברזל בהתחלת המהפכה התעשייתית). זאת ועוד, התקווה לאיזון תקציבי ולקיום רמת-חיים, ולו גם מינימאלית, בתנאי-הכבישים ובמשך כל שנות העשרים בארץ היתה בגדר הבלתי-אפשרי, ולא נותרה אלא הדבקות הנלהבת בדמיון.

האקספרימנטאציה, כאמור, הקיפה את הכול, שכן שום דבר לא היה ודאי, ורבות מן המגמות שצוינו אינן נחלתו הבלעדית של הגדוד, אלא שהגדוד בשעתו ושלא כרבים אחרים התמיד בדמיונו הקומונוטארי והחזיק בו בכוח ליכוד קיבוצי וחברתי, גם אל מעבר לתקופת הכבישים והעבודות הציבוריות, אם כי חלו בו בקיעים שהולידו בסופו של דבר לפילוג ולהתמוטטות. והרי זה דבר ראוי לציון, שכן במציאות הכבישים אפילו אנשי 'השומר-הצעיר' המלוכדים במסורת ייחודית תנועתית, תרבותית וחינוכית ממוצאם בגולה, היו צפויים עד 1927 לפיזור ולאובדן זהותם הקבוצתית. מעיד על כך הביטוי רב-העוצמה, הפיוטי וחודר-לבבות, שנתן

מאיר יערי ל'הלם' שגרמה מציאות הכבישים לדמיון היוצר של עדת אנשי 'השומר-הצעיר'.² והנה לנוכח הלם זה עמד כוח-ההתמד של הגדוד למרות ההטרונות של החומר האנושי שבו. ייתכן כי כוח-ההתמד הזה, כוח החיות והמרדנות נבעו מעצם הדמיון שבקומונה הכללית וצורת 'הקיבוץ-הארצי' שהגדוד היה ראשון ביצירתו. מכאן גם התקווה להתפשטות הבלתי-פוסקת של הגדוד, הליכוד והאחריות ההדדית. אכן הקיבוץ הארצי בצורת הקומונה הכללית של כל העובדים בארץ נועד להיות המוסד שיבטיח יציבות בעבודה, ביטוח הדדי וביטחון סוציאלי, באופן שלא נודעו כמותם כלל בארץ; הוא נועד להבטיח קיום לעובד גם בזמן אבטלה, כי אין אדם פוסק מלהיות חבר הגדוד, לאחר שנגמרת העבודה שבה הועסק במקום מסוים ובקבוצה מסוימת; כי האחריות להבטחת קיומו היא על הגדוד כולו; והוא הדין במקרה של מחלה, נכות, פגיעה בכושר-העבודה וכדומה.

לא היה בימים ההם בארץ מוסד מסוג זה. הגדוד היה גם איגוד לעזרה הדדית בלימוד מקצוע והשתלמות מקצועית וכך פעל כבר בחברת הכבישים; למותר לחזור ולהדגיש, כי הגדוד היה ארגון שחתר להתיישבות ולמשק עצמי של חבריו שיספקו את צורכיהם ולפיתוח יוזמות וענפי-ייצור חדשים. אפשר שדווקא בכוח פתיחותו לכול—פתיחות שהיתה מקור חולשתו של הגדוד—אתה מוצא את סוד כוח-ההתמד והתנופה ותחושת-העצמאות והכושר לעמוד במבחן בתנאים קשים. בארעיות, בחוסר הוודאות לגבי המחר, באבטלה, בנוודות, והעיקר בייאוש הצורב וברגש הקיפוח, ההשפלה, ה-Resentment, יצר הגדוד, או מכל מקום, שרטט דמיון של מוסד המבטיח קביעות קולקטיבית כלשהי לפועל, ביטחון סוציאלי כלשהו, ניהול-עצמי ותחושת-ודאות כלשהי, וזאת בקנה-מידה כל-ארצי. הגדוד היה הראשון בתחום זה, אף בהשוואה להסתדרות הכללית. אי-הוודאות האיומה, חוסר הביטחון ביום המחר והבדידות הנוראה בכבישים, הם שהולידו את תופעת 'הדבקות הפנימית הנלהבת ביותר' ברעיון הקומונה, שהיתה כמובן אף היא בחזקת אקספרימנטאציה ואי-ודאות מבחינה אובייקטיבית. גם מבחינת היקפו ויוזמתו היה הגדוד אב לכל האקספרימנט של הקיבוץ-הארצי.

כבר בחנוכה תרפ"ד ציין 'האפט',³ שהגיע הזמן לשחרר את הפועלים מהדאגה ליום המחר, מחיי-שעה שאין בהם כל פרספקטיבה לאיזה חוץ-מבטחים. לא ייתכן, טען האפט, להמשיך כך, כי זה למעלה מכוח אנושי, ויש להבטיח לפחות ל'סוגים ידועים' של פועלים עירוניים... עבודה קבועה, במקצועות קבועים ולו גם במספר מצומצם ובהדרגה אטית; הגדוד לא השלים עם דאגה ל'סוגים ידועים'; דאגתו היתה נתונה לכלל ולשיתוף כללי, על יסוד שוויוני-קומונוטארי.

ודאי, ברשת הענפה של אקספרימנטאציה חברתית במציאות של שנות העשרים הראשונות לא היה הגדוד יחיד. צורות שונות קמו ועלו, והכול כדי לנסות לפתור את הבעיה המרכזית של התקופה: יצירת אפשרות קיום כלשהי לפועל יהודי בארץ. כבר אמר קירקגארד, כי היאוש הוא מגרעת ויתרון כאחד. אכן באקולוגיה החברתית והתרבותית של שנות העשרים בארץ, בחברה שכוונה 'טרם-מוסדית' ו'טרם-ארגונית', שררה חירות הדמיון על ליקויה ויתרונה. לא היו מוסדות ושלטונות שיעזרו, ועל כן לא היו גם מי שירסנו את כוח-הדמיון היוצר. מכאן הצמיחה היצירתית,

2 ראה: מ' יערי, בדרך ארוכה, מרחביה 1947, עמ' 16-25; א' מרגלית, השומר הצעיר—מעדת נעורים למאקסיזם מהפכני, חל-אביב 1971, עמ' 84-85.

3 'האפט', 'כוחה של יצירה', סולל-בונה, ירושלים חנוכה תרפ"ד.

חירות האקספרימנטאציה והצמיחה החברתית הוולונטאריסטית ועלייתן של קבוצות מנהיגות ואידיאולוגים בשנות העשרים בהיקף שלא נודע עוד כמותו בתנועת העבודה. בתחילת שנות העשרים התארגנו קיבוצי 'השומר-הצעיר' מיסוד העדה, החבורות השונות שהתקבצו בכבישים, וכן קבוצות וקיבוצים למיניהם, ארעיים או מתמידים זמן מסוים. אולם גם בשפע הזה של צמיחה חברתית בלט הגדוד בייחודו כראשון לקיבוצים הארציים בארץ, בהתמדה שלו ובקונספציה החברתית-משקית—הקומונה הכללית, כצורת-חיים וכדמיון חיים מוצעים לכלל העובדים בארץ. כלומר, הגדוד בלט בכלליותו ובפתיחותו לכול, בלא הבדל השקפה פוליטית ובראדיקאליזם הקומונוטארי שלו. מן הבחינה הזו דומה היתה שאיפתו של הגדוד לזו של ההסתדרות הכללית של העובדים שנועדה אף היא להצטיין בכלליותה; הגדוד, עם זאת, הצמיד את הכלליות שלו לצורה קומונוטארית בעלת תכונות מיוחדות, ואילו ההסתדרות לא התנתה את כלליותה בקומונוטאריות. להיפך, ההסתדרות מכוח כלליותה היתה פתוחה לכל הצורות החברתיות. כאן השורש לדיאלקטיקה אופיינית, שהתקדמה במערכת-היחסים בין ההסתדרות והגדוד: תוך זמן קצר נוצרה אסימטריה בין הדמיון של החברה, כפי שחווה אנשי הגדוד ומנהיגיו—אולי מכוח אותה אקולוגיה חברתית-תרבותית שבקרבה צמחו לבין הדמיון של החברה, כפי שחווה וניסו להגשימה מנהיגי ההסתדרות. ייתכן כי מקורו של דמיון אחר זה בנסיגת החיים ובמנטאליות השונה של מנהיגי ההסתדרות. היה זה ההבדל בין הראדיקאליזם הקומונוטארי הקולקטיביסטי לבין פתיחות ההסתדרות ל'חברה' העובדת לכל צורותיה, לציבור הרחב, הפתוח, על מאווי וסטיותיו מן העקרונות. ראוי לציין, כי אסימטריה זו לא היתה נחלתו של הגדוד בלבד, אלא גם של התנועה הקיבוצית כולה בעתיד, ואולם הראדיקאליזם הקומונוטארי שבדמיון הגדוד יחד עם גורמים אחרים, החריף מאוד את מערכת היחסים בין הקבוצה לחברה בכלל, במידה שלא נודעה קודם לכן, ואולי גם לא בעתיד. מן העניין לעיין, ולו גם בקצרה, בהוצאתה של התפיסה הקומונוטארית הגדודאית מן הדמיון אל הפועל.

ב: השוואה לפי צרכים ולא לפי רווחים – העיקרון הקומונוטארי השוויוני

בסיסמה זו הגדיר אלקינד בסוף 1925 את התפיסה השוויונית, שהיא גם התפיסה הדיסטריבוטיבית ונוסחת הצדק החברתי והשוויון של הגדוד. דומה, שהסיסמה עצמה אינה אלא ניסוח במלים אחרות של העיקרון הסוציאליסטי: 'מכל אחד לפי יכולתו ולכל אחד לפי צרכיו'. היה זה עיקרון מנוגד בהחלט לפילוסופיה הדיסטריבוטיבית של חלוקות המשאבים במשטר הקאפיטאליסטי. הוא גם לא התקבל בסקטור המשקי העצמי של ההסתדרות, פרט לקומונות—ואף כאן לא בקנה-מידה ארצי. שאיפתו של הגדוד היתה להנהיג עיקרון דיסטריבוטיבי ושוויוני זה בגדוד כולו כגוף אחד באופן ארצי. מבחינה זו לא היה דומה לגדוד, לא בזמנו ולא לאחר התפרקותו עד היום. המשטר הרוסי-הבולשביקי היה בלי ספק רחוק מהגשמתו של עיקרון זה. הקומונוטאריזם של הגדוד נבדל בתכלית ממה שכונה ברוסיה קומוניזם, ואלקינד ידע זאת גם כאשר פנה 'שמאלה'.

למרבה הצער, לא השתמרו בידינו אלא מעט מקורות ראשוניים ללמדנו אם אמנם וכיצד הופעל עיקרון זה הלכה למעשה.

בתקנון, שהתקבל כנראה בוועידת-מגדל ועורר התנגדות רבה בגדוד, נאמר בסעיף הדין בקופה הכללית, כי 'כל ההכנסות (שכר-העבודה ופרי-התוצרת) של כל פלוגות הגדוד והחברים

הבודדים נכנסים לקופת הגדוד, היינו כל ההכנסות ירוכוזו באופן מוחלט בקופת הגדוד, ואילו 'המועצה העליונה' (של הגדוד) מחלקת את הכנסות הגדוד לצרכים השונים, הספקת חברים, הרחבת המשק, היינו ריכוזם של תקציבי ההספקה וההשקעות בידי המועצה העליונה. לא נאמר דבר ביחס לעקרון החלוקה, האם תהיה זו לפי הצרכים או לפי מספר ימיה העבודה של החבר, והאם תהיה שוויונית בין הפלוגות. ההצעה של פלוגת ראש-העין לא הפליגה כל-כך ובפירושה הסתייגה מהיקף השיתוף הכל-גדודאי באספקה, ואפילו בהשקעות. נאמר שם בין השאר:

בסוף השנה המועצה העליונה עושה מאזן כללי של הגדוד. הריווח הנקי מתחלק בין החברים לפי מספר ימיה העבודה אחרי ניכוי לקרן הגדוד. למועצה העליונה יש רשות להקדיש סכומים ידועים למטרות כלליות (ההדגשות שלי—א"מ).

גם בתחום האספקה מדובר בהצעה זו על 'תקציב מינימאלי' משותף. ההצהרות של אלקינד וארבר בוועידת-מגדל בדבר הקומוניזם של הגדוד אינן מבהירות במלואן את השאלות הסתומות הללו. אולם מן החומר הרב יחסית ב'מחינו', במקורות אחרים של הגדוד ומהצהרות מאוחרות של אלקינד וסליטרניק ניתן לומר, כי אמנם הופעלו הריכוז המוחלט של ההכנסות וריכוז ההספקה וההשקעות. במשך תקופה של שנה או שנה וחצי פעלה בגדוד מה שכונה 'השיטה התקציבית'⁴ שנועדה להעמיד את הפעולות של הפלוגות השונות 'על יסוד משקי בריא' ולהנהיג שוויון תנאים-החיים בין כל הפלוגות. לשם כך עובד במרכז הגדוד תקציב לכל פלוגה ופלוגה. מחמת תנאי-הזמן, כלומר אי-ודאות בדבר גובה ההכנסות עד לגמר העבודה ואף מעבר לתאריך זה, יצא התקציב 'ממידה אחת, שהיתה בערך קבועה והיא ההוצאה ההכרחית לסיפוק הצרכים המינימאליים של החברים', כלומר נקבעה רמת-אספקה מינימאלית, ואילו ההכנסה 'היתה מאומדת לפי מידת ההוצאה'. ביסודו של חישוב זה היתה ההנחה כי ההכנסה אכן תכסה את הוצאות קיום רמת-חיים מינימאלית זו. הטרנאג'י שבדבר הוא, שהשערה זו לגבי ההכנסות לא אומתה ולא נתאפשרה אפילו רמת-החיים המינימאלית שנקבעה. בכל זאת היה בשיטה זו משום נסיון להנהיג ביקורת וסדר. הגזברות הראשית אמורה היתה לבקר את ההכנסה וההוצאה של כל פלוגה ולשמור על איזון התקציב ומניעת חריגה. 'השוואת תנאי-החיים בין הפלוגות' נועדה להתבצע 'על-ידי חלוקת כל ההכנסות של הגדוד בין חבריו במידה שווה'. וכך גם בתקופה זו הוצאו כספי ההשקעות של המשק על-פי החלטות 'הפלוגה-המשק', בהתאם להתחייבויותיה בפני נותני הכספים (קרן-היסוד, פיק"א וכד'). ולגזברות הראשית לא היתה שליטה בכספים אלה. רק 'כספי ההוצאה לצרכיהם האינדיבידואליים של החברים היו מרוכזים בידי הגזברות המרכזית, והיא היתה מקבלת אותם ישר מנותני-העבודה'. השיטה נכשלה, כאשר 'במקום השוואת תנאי החיים בפלוגות נתקבלה תמונה של אי-שוויון גמור'. הסיבות לכך: הגזברות הראשית לא יכלה להבטיח אפילו את רמת-האספקה המינימאלית לפלוגות, בשל הגרעונות של פלוגות ירושלים, למשל, שהיתה שקועה בשלב של לימוד מקצוע וכיבוש עבודה ולכן קופח חלקם של החברים. פלוגות מסוימות השיגו כספים מחוץ לגזברות המרכזית, או שלא מסרו את מלוא הכנסותיהן לגזברות. ריכוז הכספים גם גרם לירידת תפוקת העבודה כי לחברים לא היה כל תמריץ להתאמץ על-מנת להגדיל את הרווחים. מדבריו של 'הפטמן

4 ראה: 'הפטמן, השיטה הכספית והכלכלית של הגדוד, גדוד העבודה ע"ש י' טרומפלדור, תל-אביב תרצ"ב.

ניתן להסיק שהגדוד לא חזר עוד לשיטה זו. ניתנה אוטונומיה לפלוגות בסידוריהן המשקיים והכספיים והמרכז גבה את מסיו למימון הוצאותיו. פלוגות שלא הוכיחו יכולת-קיום, פוזרו. עם הנהגת שינויים אלה, מציין הפטמן, גברה היוזמה בפלוגות להגדיל את הרווחיות והצטבר נסיון רב בהנהלת המשק, אך רפתה השאיפה להשוואת תנאי-החיים בפלוגות. על כן ניסה הגדוד שיטה שלישית: הושארה היוזמה בידי הפלוגות כדי שיהיו הללו נושאות את עצמן. עם זה ניסו להעמיק את ביקורת המרכז שתכליתה היתה השוואת התנאים בין הפלוגות על-ידי העברת כספים מפלוגה לפלוגה לפי החלטות המרכז.⁵ המשבר הכלכלי החמור שפקד את הארץ משנת 1926 ואילך יצר, בפלוגות העירוניות במיוחד, גרעונות גדולים, ואפילו אנשי השמאל כבר נואשו מהשוואה עם הפלוגות העירוניות. המשקים בהתיישבות היו נתונים בהתפתחות משקית, אף כי המוסדות המיישבים צמצמו דווקא אז את התקציבים. אך המשקים הסתכסכו בהלוואות ולא היתה לגזירות הראשית אפשרות לפקח על המשקים ולהבטיח שתקוים בהם רמת-חיים לפי התוכנית שנקבעה לגדוד כולו.

שאיפת ההשוואה הכללית בגדוד—הקומונה הכללית—לא הושגה, בראש-וראשונה בגלל אכזריות התנאים: חוסר הון-יסוד וקרן-מילואים בידי הגזברות המרכזית, המשבר הכלכלי שפקד את הארץ, הגרעונות, שיתוק ההתיישבות וצמצום התקציבים הציוניים. נוספו על כך היעדר הנהלת חשבונות מסודרת ויעילה והיעדר נסיון בשטח זה. זאת ועוד, הפטמן בסכמו את נסיון הגדוד מהרהר:

ברור הדבר, כי לשם השוואה מוחלטת בתנאי החיים, השיטה הראדיקאלית ביותר היא שיטת הריכוז המוחלט, אבל כנגד הראדיקאליות שבשיטה זו, יש חשש למניעת האיניציאטיבה בכל מקום [היינו, תמריצים]. לקיומה דרוש חומר-אנושי מובחר בעל הכרה גבוהה מאד.

והרי כבר נאמר שהגדוד שאף להתרחבות מתמדת ולא הקפיד בבחירת החומר האנושי שהצטרף לשורותיו.⁶ שום תנועה קיבוצית לא חזרה עוד על הנסיון של הגדוד להנהיג שוויוניות מוחלטת וכללית. מצד אחד כללה גם ההצעה הראשונה של בן-גוריון בדבר הקמת חברת העובדים את ההשקפה של כלליות האספקה וריכוזה, אף כי לא על-ידי העיקרון הגרודאי של השוויון המוחלט המידי לפי הצרכים. מצד אחר, כשהסביר את הצעתו, הדגיש בן-גוריון את הצד השני של המטבע והוא הסכנה הנשקפת לקואופרטיבים ואף למשקי הקבוצות להפוך למפעלים, שיהיו 'לקנינים הפרטי של בעליהם'. 'המשביר אף הוא אינו אלא חברת-האספקה רכושנית ביסודה', טען, והסכנה היא

5 הפטמן מתאר את השיטה בוו הלשון:

הגזבר המרכזי היה מבקר כל פלוגה בכל חודש. נעשו סיכומים של ההכנסה וחלוקתה לפי מספר החברים וצרכיהם, ובהתאם לזה קיבלה כל פלוגה פקודה שהיא רשאית להוציא סכום כך וכך ויכולה לעשות את הסידור הפנימי של הקימוצים בסעיפים השונים על דעת עצמה.

אין פירושו של דבר אפוא כי סכומי ההוצאה לנפש הושוו בין כל הפלוגות. יתרה מזו הפלוגה היתה רשאית לחלק את ההכנסות לפי סעיפי הוצאה שונים כראות עיניה. ועוד מוסיף הפטמן, כי לאחר שאושר הגדוד על-ידי הממשלה כחברה קואופרטיבית, הוציא לשוק שטרות משלו. כל פלוגה קיבלה מן המרכז סכום כסף בשטרות להון חוזר, והכנסות הפלוגות הוקדשו לפרעון השטרות הללו. לפי שיטה זו, סבור הפטמן, היתה מתגשמת 'ההשוואה הנורמאלית בין הפלוגות' לולא תקופת המשבר הגדול בשנים 1926 ו-1927.

6 על עניני עין-חרוד, הוצאת גדוד העבודה, תל יוסף תרפ"ג, עמ' IV, X.

עין-חרוד בראשית ההתיישבות (רוכב על סוס: צבי ניסנוב)

שהעובדים עצמם יתפלגו למעמדות מחמת פער בהכנסות. אכן, הקומונה הכללית מיסודו של הגדוד נבדלה בכל הנקודות האלה מן הקואופרטיב ומן הקבוצה. על-אף העובדה שהשוואה ברמת-החיים של כל חברי הגדוד ופלוגותיו לא הושגה כנראה מעולם, אין ספק כי שאיפה זו לא פסקה להיות 'האידיאה המאירה' במחשבתם של דוברי הגדוד, ומכל מקום של חלק מחבריו. כך לדוגמה, הדגיש אלקינד בתרפ"ג, כי 'הערובה הממשית היחידה לאספקה קומונאלית של הגדוד היתה בריכוז הכספים', ואילו בתרפ"ה מדובר בחוברת שהוצאה על-ידי מרכז הגדוד על 'הקומונה של הגדוד המשווה את תנאי החיים בין הפלוגות השונות של הגדוד' בעיקר השקפתו של הגדוד, ועל 'הרחבת הקומונה הצרכנית הכללית',⁷ אף כי שם כבר לא דובר על 'ריכוז הכספים' אלא נאמר כי 'ההשוואה (בין הפלוגות) מובטחת (1) בתקציב משווה שנקבע לכל סוג המצרכים... על-ידי המועצה המרכזית של הגדוד (2) בחלוקת הכספים המוצאים לצרכי הספקה על-ידי הגזברות המרכזית'. בחוברת זו אף מודגש כי כפר-גלעדי נבנה בדרך האוטונומיה. במושב השלישי של המועצה השישית של הגדוד⁸ הביע אלקינד את דעתו, 'שאת התקציב צריך

7 גדוד העבודה על שם "טרומפלדור, הוצאת הוועד-המרכזי, ירושלים תרפ"ה, עמ' 14.

8 מחיינו, גיליון לו (ב), כ"ב בחשוון תרפ"ג (13 בנובמבר 1926).

לקבוע על-פי הרווח הבינוני של הגדוד בכל חודש, כלומר לפי ההכנסה ולא לפי אומדן הצרכים המינימאליים. בתארו את מצב הגדוד הוא אמר דברים ברורים:

הכנסנו שיטת-חשבונו לפי התקציב [היינו השיטה התקציבית כנ"ל], היתה לנו ביקורת על ההוצאות, אבל ביקורת זו היתה לרוב אחרי מעשה... והשיטה הכספית שלנו לא העמידה את הפלוגה לפני ההכרח להתחשב עם התקציב... לא היה ריכוז כספים... לא הבדילו בין כספי ההספקה וכספי העבודה.

אלקינד דרש להבטיח להבא את ריכוז הכספים, אולם חברים רבים ומרכזיים בגדוד דחו את השיטה (אטקיין, אוסטרובסקי, סטודניל, רוכל) וטענו שאפשר להגשים את השיטה התקציבית רק בדרך וולונטארית ולא דרך ריכוז; הפלוגה צריכה לקבל את סכומי הכנסתה במישרין, ולא באמצעות הגזברות המרכזית. כן מונעת השיטה את 'הלחץ הכספי הדרוש על הפלוגות הנמצאות בדפיציט' ואין להן התמריץ ליעל את עצמן. 'צריך להעמיד כל פלוגה במצב כזה שתרגיש את המאזן שלה'. רוכל אף ציין כי בכל מקרה אפשר להקפיד על הפרדת כספי-המשק מכספי-האספקה. גם בפלוגתא זו, והדברים בולטים לעין, נתפלגו היריבים על-פי קווי-מחשבה שכבר נתגלו והובלטו בוויכוחים קודמים בקשר לעצם השיתוף. במרכז הוויכוח עמדה שאלת הקופה-המשותפת ומשתמעת ממנה הפלוגתא העקרונית-אידיאולוגית בגדוד שביקשה כבר קודם לכן לקבוע סולם-עדיפות בין ציונות לסוציאליזם — לפי מסורת הוויכוחים עוד ב'החלוץ' ואולי גם ב'צעירי-ציון'.

כבר במושב הראשון של מועצת-הגדוד התשיעית שהתקיימה בתל-יוסף באב תרפ"ד, חזר אלקינד ודרש 'לעשות את הכל בכדי להעביר את ההשוואה הגמורה בתנאי הקיום של הפלוגות'. הוא אף הוסיף הערה אופיינית, כי 'ישנה עתה האפשרות לשלוט בסידור השוואה זו'. דבריו רומזים, כנראה, על שיפור התנאים הכלכליים. מן הדרישה משתמע כי עוד בסוף 1924 לא הושגה מטרת ההשוואה הכללית.⁹

כבר הוזכר, שבתקנון שהתקבל כנראה בוועידת האיחוד במגדל הודגש עניין ריכוז הכספים וריכוז החלוקה, ואילו בתקנון שהתפרסם בתרפ"ה¹⁰ הושארו, אמנם, הסעיפים הללו אך נאמר בו כי-

ענייני הכספים מתנהלים ע"י גזברות מרכזית מורכבת מהגזבר המרכזי והגזברים של הפלוגות. הגזברות מחליטה בסידור ענייני הכספים ומסדרת תכנית כספית ככל חדשיים לשלושה חודשים למפרע... הועד-הפועל המרכזי קובע כל 6 חודשים את התקציב הכללי של הוצאות האספקה וההנהלה בכל הפלוגות בהתחשב עם הרווח הבינוני של כל הגדוד ועם התנאים השונים של סיפוק הצרכים בכל מקום ומקום.

הגזברות המרכזית היא גם המחלקת את הכספים בין סעיפי ההשקעה וסעיפי הצריכה. ש' סליטרניק, שהיה גזבר הגדוד, הסביר את ההגיון בשיטת-ההשוואה של הגדוד על אף כשלונותיה; הוא הצביע על הזבוז הנורא ששרר כאשר כל פלוגה סידרה את אספקתה היא כראות-עיניה. עוד בטבת

9 מחיינו, גיליון כז, כ"ג באלול תרפ"ד (22 באוקטובר 1924).

10 לעיל, הערה 7.

תרפ"ג¹¹ הצביע סליטרניק על אי-השוויון ואי-הסדרים באספקה: הוא טען כי בעוד שבסידור-עבודות רכש הגדוד נסיון, אף כי גם בתחום זה לא שררה שיטה 'מחוסר ביקורת התוצרת וסטטיסטיקה מרכזית של כל עבודות הגדוד לענפים', הרי 'באספקה לא היה חשבון'; הכלכלה לא היתה בכל המקומות שווה:

באותו זמן שבמקום אחד כמעט שרעבו, השתמש המקום השני בכל מיני קופסאות ועבר על התקציב ועכשיו הוא בעצמו רעב... ההספקה צריכה להנתן בתוך מסגרת של שובע ואוכל מבריא, אבל בשיטה.

על כן מסכם סליטרניק באייר תרפ"ד¹² (מאי 1924) ואומר:

מה חידשנו בסידור הכלכלה ומה השפיע לטוב על סידורה? הכנסנו סידור חשבונות כזה שהוא במובן מיכאני מבליט ומבקר את הוצאותינו בכל סעיף וסעיף של הספקה, והכרחנו לעמוד על כל דבר שיוצא מגדר הרגיל... לא רק מנהלי-חשבונות או בעלי תפקידים הנהלתיים, אלא כל חבר בגדוד לא יכול לעבור על הטבלא החדשית ולראות שעברו באיזה שהוא סעיף על התקציב מבלי להתעניין איך זה ואיך לתקן את הדבר.

סליטרניק מציע להרחיב את השיטה התקציבית לכלל המשק של הגדוד, 'ולהכניס בכל פלוגה ופלוגה הנהלת-חשבונות פרליתית תקציבית'. כבר קודם-לכן, ב-1924 דרש סטאטיסטיקה של התוצרת כשם שיש סטאטיסטיקה של האספקה, ושיבח את החיסכון שהשיגה הסטאטיסטיקה של האספקה. הוא ציין, כי 'התקציב שלנו יכול להתאים ובאמת מתאים לכל הארץ'. על אף הבזבוז שבאספקה נפרדת בכל פלוגה ופלוגה, אי-השוויון בתנאי-החיים והמחסור וחוסר-הביקורת על התוצרת, ראה אפוא איש מרכזי כסליטרניק, כבר באמצע 1924, את הפתרון המעשי בשיטה התקציבית, שתנוהל באופן ריכוזי ומתוכנן, ובאמצעות סטאטיסטיקה המשקפת בכל עת את המצב מבחינת איוון התקציב ופיריון העבודה ומחלקת את הסיכונים של אבטלה, מחסור, גרעונות, מחלות וכדומה בין הפלוגות כולן.

ג. תכנון משקי וחברתי

על רקע הכאוס ששרר בחברת-הכבישים, על רקע אכזריותם של תנאי-הקיום ואי-הביטחון ליום המחר בחיי נוודות וארעי אלה, אין שחר, לכאורה, לשימוש במושג תכנון בכל מובן שהוא. מושג זה חסר כל משמעות גם לגבי החברה הטרומ-מוסדית בארץ בשנות העשרים וכן בתנאי השיתוק התקציבי של המוסדות הציוניים הכלליים שגרם לשיתוק בפעולת ההתיישבות העובדת הציונית. עם זאת, דווקא מצוקת אי-הביטחון הגמור חייבה מגמה של תכנון כלשהו. כל הבחינות, ובראש-וראשונה הצורך להבטיח את עצם הקיום וכן הצורך הפסיכולוגי החיוני של האדם באשר הוא להיאחז בוודאות כלשהי — חייבו גיבוש תוכניות או, למזער, יצירת אשליית-תכנון המולידה

11 מחינתו, גיליון לח (י"ח [3] במקורו), ט"ז בטבת תרפ"ג (4 בינואר 1923).

12 מחינתו, גיליון נב, י"ב באייר תרפ"ד (16 במאי 1924).

פרספקטיבה של ודאות. אכן בקרב העובדים והקרוכים אליהם ובקרב ההסתדרות הציונית עצמה, לא פסק הוויכוח על התכנון הגיאוגרפי והמשקי של ההתיישבות החקלאית, ובכללה, כמובן, ההתיישבות הלאומית העובדת. הוויכוחים על הצורות החברתיות הרצויות של ההתיישבות העובדת והנסיגות להזלת ההתיישבות החקלאית העובדת בלטו מיד לאחר המלחמה (מושב, קבוצה-קטנה, קבוצה-גדולה וכד'); כן לא פסקה ההתנסות בצורות-משק והחיפוש אחר צורות ארגון ומשק (משק-מעורב, הקואופרציה האופנהיימרית עוד לפני המלחמה וכד'). כל אלה היו בבחינת ניסויים בתכנון צורות-משק וצורות-חברה, ההולמות את המשק ואת הלך-רוחם של המתיישבים. הסקטור המשקי-התיישבותי של העובדים וגם הסקטור הקבלני של העובדים, לא היו אלא התנסות חברתית-משקית, היינו התנסות בתכנון. והרי תוכנית הקמת חברת העובדים, כפי שנוסחה על-ידי בן-גוריון בתרפ"א, היא דוגמה בולטת לשאיפה להנהגת תכנון כולל, משקי וחברתי. וכך הוגדרה המטרה על-ידי בן-גוריון: 'שיטת משק-עבודה כוללת ורבת ענפים המאחדת בתוכה את החקלאות והתעשייה, ההשברה וההספקה של כל היישוב העובד'. זאת ועוד:

במקום משקים פרטיים ויחסי הכלכלה הנושנים בתוך העובדים גופא — משק עבודה כללי ומשותף לכל ציבור הפועלים בארץ, משק עבודה שמגמתו היסודית היא בסיפוק צרכי היישוב העובד באמצעי התוצרת העצמית שלו.¹³

אכן, בקונסטרוקטיביזם הציוני-החלוצי היה גלום בהכרח רעיון התכנון המשקי והחברתי, שיצא חוצץ נגד האנרכיה המשקית שיוחסה לשיטת היוזמה הפרטית ה'חופשית' וה'שוק החופשי'. תהליך דומה היה גם מנת-חלקם של תנועות-פועלים אחרות: הדחף לתכנון הפעילות המקצועית והרצון לתרבת את המדבר האנושי ששלט בבית-החרושת, בתקופת התיעוש המוקדמת, מקורו, אף הוא, בחוגים שהיו צרים למצוקת הפועלים.

אין פלא אפוא שהגדוד העלה בשנים הראשונות לקיומו וב'לשוננו' הוא את המונחים של 'משק תכניתי כללי של הגדוד', ולאחר-מכן אפילו 'בניין תכניתי של משק לאומי'. כבר בוויכוח עם לבקוביץ, בתרפ"ג, הסביר אלקינד את הקונספציה של הגדוד:

בהווה, השוואת תנאי החיים ויצירת כוח כלכלי גדול על-ידי איחוד ההספקה של מספר גדול של אנשים, ובעתיד, הבטחת השוק לעודפי התוצרת החקלאית בגוף כלכלי אחד המיוסד על הספקה קומונאלית.¹⁴

אכן, העיקרון שהנחה את הנהגת השיטה התקציבית שהחלה כמתואר באומדן האספקה של הצרכים המינימאליים הדרושים לחבר גדוד, לא היה ביסודו אלא הרעיון של אבטחת הכנסה מינימאלית, או רמת-מחיה מינימאלית, שווה לכל נפש בגדוד. האיזון התקציבי, הסטאטיסטיקה, הביקורת שהשיטה שאפה להטיל על הפלוגות כדי להגיע לידי השוואה באספקה — הם היסוד לתכנון חברתי של רמת-המחיה, אפילו נראה הדבר כאוטופיה של צעירים נלהבים ובעל-ידמיון, או כתקווה שלידתה בשממה האנושית ששררה בחברת הכבישים. הוא הדבר בנוגע לסיסמה שכבר הוזכרה: 'השוואה

13 קונטרס, צב, ו' באלול תרפ"א (9 בספטמבר 1921).

14 על עניני עין-חרוד (לעיל, הערה 6), עמ' XIV-XV.

חברי גדוד העבודה בתל-יוסף (1924)

פלוגת גדוד העבודה בתל-אביב

לפי הצרכים ולא לפי הרווחים'. עיקרו של רעיון 'ההשוואה של המחירים' בכבישים ובעבודות הציבוריות הוא מעשה תכנון והבטחת מינימום לכול. באותה מידה התיאורים שהובאו לעיל בשם 'סליטרניק בדבר הנהלת-חשבונות וסטאטיסטיקה שתאפשר פיקוח ובקרה על פרויקט-העבודה ועל התפוקה—מה שכונה בגדוד 'ביקורת התוצרת'—אינם אלא נסיון לתכנון תהליך-העבודה. ודאי, כל המכשולים שהיו לרועץ לגדוד בתוכנית-ההשוואה שלו, הכשילו גם את מאמצי התכנון שלו. אין להתפלא על כך אם נזכור את אי-הביטחון לגבי יום המחר ששרר בתנאי-הכבישים ואת הוועזעים הכלכליים, המחסור והמשברים הכלכליים שפקדו את העובדים ואת היישוב במשך כל שנות העשרים. לא פחות מכרעת בהסברת כישלון זה היתה העובדה שלאנשים שהיו ממונים על כך לא היו נסיון והכשרה בתכנון כלכלי וחברתי בקנה-מידה ארצי ואף לא בתכנון קבוצות-עובדים שמנו 600 או 700 איש—היקף שלא נחשב מוערי בימים ההם. כמו בעניין ההשוואה היה גם לרעיון התכנון הגיון המתחייב מעצם המציאות; עם זאת, באופן פאראדוקסאלי, לא אפשרו התנאים האכזריים את מימושו של הצו שהתחייב ממצאות זו. הרי כמה עדויות מפי אנשי הגדוד עצמם: במושב הראשון של מועצת-הגדוד התשיעית, באלול תרפ"ד, ציין אלקינד: 'בהספקה קבענו מזמן תקציב. את אותו תקציב [היינו 'נורמות' של תפוקה והשקעה] צריך לקבוע גם ביחס לעבודה. זהו תקציב העבודה'. אכן, המועצה החליטה: 'על המרכז לעבד תוכנית משק הגדוד בהתאם לצרכי ההספקה שלו וליצור את היסודות של משק תוכנית כללי של הגדוד'. כן ציינה המועצה בהחלטותיה את התוצאות החיוביות של השכלולים המיכאניים והמקצועיים, שהונהגו בענפי-עבודה שונים, ותייבה את הפלוגות לגלות עירנות לנסיגות אלה לשם 'הרמת התוצרת'. כבר במושב השלישי של המועצה השישית, בתשרי תרפ"ב, הדגיש אלקינד שהגדוד הוא

גוף כלכלי אחד . . . אי-אפשר שכל פלוגה תנהל את עבודתה רק לפי הבנתה היא. צריך שיהיה ארגון שיקיף את כל העבודות ויתן להן כיוון. היתה טנדנציה של אבטונומיה לכל מקצוע ומקצוע, אבל דרוש ארגון אחד שיתן כיוון כללי לכל העבודות יחד.

המגמה להפריד בין העבודות הציבוריות לבין העבודה החקלאית; בין קופת עין-חרוד לבין קופת הגדוד 'יכולה להביא לידי התפוררות הגדוד'. מדברים אלה מובן כי במגמה לרכז את הניהול הכספי לפי השיטה שתוארה לעיל ובעצם הנהגת השיטה התקציבית כלולה התפיסה הדורשת להנהיג תכנון משקי לגדוד כולו.

במועצה-הכפולה, שהתקיימה לאחר חמש שנים לעבודת הגדוד בראש-השנה תרפ"ו, שונתה הנוסחה בדבר מטרת הגדוד והוחלט כי 'על המרכז לבחור ועדת עבודה מרכזית לשם ביקורת וקביעת תוכנית העבודה של כל הפלוגות'. אמנם, החזרה התכופה על דרישה זו מעידה, כי הכוונה לקבוע תכנון בקנה-מידה של הגדוד כולו לא הושגה. אכן, באותה מועצה הוסבר בפירוש, כי 'הפרוצס הסטיכי של העלייה הרביעית ושינוי הקורס בציונות אינם מאפשרים בניין תוכניתו של משק לאומי נורמאלי'. אף-על-פי-כן לא הרפו אנשי הגדוד, לפחות חלקם, מרעיון התכנון. עוד לקראת מועצת-הפלוגות של הגדוד, בדצמבר 1926, כתב ליאו קאופמאן. מיריביו הבולטים של השמאל בגדוד, כי

הצורה הכלכלית-חברתית של הגדוד לא משתנית וביחוד ארבעת היסודות העיקריים: (א)

יהודה קופילביץ
(אלמוג) (1924)

קופה-כללית (ב) השוואת תנאי-החיים (ג) סידור תוכנית עבודה, תוצרת והספקה מרכזיים (ד) דיספוזיציה מרכזית של כוחות העבודה.¹⁵

הגדוד, לכל פלגיו, לא הירפה אפוא מחזון התכנון המשקי והחברתי, מכל מקום במסגרת המצומצמת של הגדוד עצמו. אולם 'הפרוצס הסטיכי של העלייה הרביעית' ושינוי הקורס בציונות' מוטטו את האמונה בקרב אנשי השמאל בדבר האפשרות לכונן משק קומונוטארי מתוכנן ואף 'בניין תוכנית' של המשק הלאומי' כולו במסגרת תהליך בניין היישוב על-ידי ההסתדרות הציונית באמצעות עלייה סטיכית וזרימה של הון יהודי. במסקנה זו מסתמנת פרשת-דרכים גורלית וטראגית ודילמה מכרעת ממנה נובע גם פירוד הדרכים מן הקונסטרוקטיביזם הציוני החלוץ.

ד. תכנון ושוויון מתוך חירות: ניהול-עצמי ושליטת הפועלים במשק

ב'הנחות לדין-וחשבון לחמש שנות קיום הגדוד', לקראת המועצה הכפולה שנערכה בראש-השנה תרפ"ו,¹⁶ הגדיר מ' אלקינד את תפיסתו בדבר 'הדימוקראטיה התעשייתית' בנוסח הגדוד. בניגוד למגמות הריכוזיות המתגלות בגדוד בתחום התכנון הרי ביצוען של התוכניות נתון במסגרת דימוקראטית ביזורית של ניהול עצמי. אלקינד העלה את הסיסמה של—

ארגון במשק הקומונאלי (הפרוצס היצרני) [על יסוד] הנהלה עצמית, דצנטראליזציה ואוטונומיה מאקסימאלית וסידור העבודה לכל יחידת עבודה (פלוגה).

חנוך רוכל (1921)

לשון אחר המקובל בימינו: ניהול-עצמי ושליטת העובדים במשק (Self Management and Workers' Control). אלקינד דחה את תפיסת התמריצים על-פי הנוסח הקאפיטאליסטי, היינו את 'הרגולאציה של כמות וטיב התוצרת על-ידי תשלום כספי [כמו] בקאופראציה ובקאפיטאליזם המדיני [הכוונה כנראה למדינת או ממשלת]'. ובמקומה העלה את רעיון 'אחריות קולקטיבית הדרגתית [הכוונה כנראה למודרגת]; הפלוגה [אחראית] כלפי הגדוד. הקבוצה כלפי הפלוגה. הפרט כלפי הקבוצה'—הוזה אומר: שיטה ביזורית מוחלטת. כמו כן, וביתר שאת, דרש עידוד תמריצים על-ידי אחריות קולקטיבית בעבודה—צוותי-עבודה בלשונו.

בהנחותיו בראשית תרפ"ו פסל אלקינד בפירוש הן את הדגם של ארגון העבודה שאומץ ברוסיה והן את דגם 'סולל-בונה', כפי שהתפתח באותה תקופה. בשני דגמים אלה ראה משום

קאפיטאליזם מדיני [היינו מדינת] [המבוסס על] שיתוף בפרוצס הכלכלי של שני כוחות מובדלים: בעלי אמצעי התוצרת והפועלים, בעלי האספקה והצרכנים שיש להם מטרה היסטורית משותפת ואינטרסים כלכליים יום-יומיים מתנגדים.

היינו הפרדה בין 'בעלי אמצעי הייצור' והעובדים, בין היצרן והצרכן. בניגוד לעקרונות המאפיינים שתי שיטות אלו ראה אלקינד בגדוד 'קומונה [המיוסדת על] שלטון עצמי מלא ומרוכז של הקולקטיב העובד על תוצרתו והספקתו'. באותן הנחות חזר אלקינד והדגיש את החשיבות של האפאראט

יצחק לנדנברג (שדה)
(ירושלים) (1921)

15 מחיינו, גיליון עו, כ"ז בתשרי תרפ"ז (5 באוקטובר 1926).

16 ארכיון תל-יוסף, תיק טז 151.

לביקורת התוצרת הבא במקום ההסתמכות על הנהלת-חשבונות גרידא.¹⁷ מן הקריאה בגליונות 'מחינו' מתקבל הרושם הברור כי שאלות של ארגון הפלוגות, ארגון הביקורת על התוצרת (התפוקה), ארגון ההספקה, מוסדות הגדוד והדימוקראטיה הפנימית—כלומר ההתנסות הארגונית-ניהולית והחברתית—תפסו מקום נכבד במחשבתם של החברים 'מן השורה'. מן העניין לראות עתה כיצד פותחו העקרונות של מה שאנו מכנים היום 'דימוקראטיה תעשייתית', היינו עקרונות הניהול העצמי, שליטת העובדים במשק, הביזור והדימוקראטיה הפנימית בהתפתחותו של הגדוד, ותרומותיהם של עקרונות אלו בהתפתחותו של הגדוד. אין הכוונה למצות את העניין אלא לציין כמה קווים עיקריים.

כעקרונות אחרים של הגדוד צמחה בקרבם גם 'הדימוקראטיה התעשייתית' מתוך מציאות עבודתו ובהקשר לאקולוגיה החברתית-התרבותית שבה פעל, למן 'החלוץ' בחוץ-לארץ ועד לכבישים. העובדה היסודית היא, שהגדוד התלכד מראשית קיומו מקרב קבוצות בכבישים שפעלו באופן עצמאי.¹⁸ לנדנברג מציין ב"ו בשבט תרפ"א (26 בדצמבר 1920) בדין-וחשבון על אסיפה כללית של מחנה גדוד-העבודה בכביש טבריה-טבתה,¹⁸ כי כאשר עבר הגדוד למחנה מיוחד משלו (הכוונה, כנראה, למחנה-יוסף בחמי-טבריה) נבחר ועד בן חמישה חברים, וכן ראש-הגדוד (הוא 'לנדנברג'). אולם שיטה זו, הוסיף לנדנברג, לא הלמה את 'צורת ההנהלה המסומנת בתקנות הגדוד', שקבעו כי הגדוד מורכב מקבוצות,

אשר ראשיהן הנם מועצת הגדוד המנהלת אותו. הקבוצות האלה הסתדרו לא מזמן וביסודן הונח העיקרון, כי אם החברים מתאימים איש לרעהו [כנראה בעבודה] הם יתאימו גם בחייהם הפרטיים [היינו כחברי הגדוד].

תפקידיהם של ראשי הקבוצות, מוסיף לנדנברג, לא היה ברור—

אולם כאשר עמדה לפנינו קבלת עבודה חדשה מצאנו לנחוץ לשתף את ראשי הקבוצות באופן רשמי באחריות קבלת העבודה וכך הודענו למרכז ההסתדרות החקלאית [שהייתה, מבחינה רשמית, הקבלן של הכביש, האחראי בפני הממשלה] כי דבר החוזה החדש וקבלתו יהיה תלוי בהסכמת ראשי הקבוצות. אולם סידורים אלה נשאו אופי זמני ועל כן הוחלט באסיפה הנ"ל ליצור את 'מועצת צירי הקבוצות'... אשר תשא בעול סידור העבודה הטכנית ובהנהלת כל עניני הגדוד [הדגשה שלי—א"מ].

ברשימה מאוחרת יותר המתארת את פלוגת מגדל מוסבר כי 'כל קבוצה בת 12–13 חברים שלחה ציר למועצה' וכך 'נוצרה מועצת צירי הקבוצות'... וזו בחרה מקרבה וועד מוציא לפועל.¹⁹ בעל-הרשימה מסביר את ההגיון המנחה גישה זו:

הקבוצות היו שונות ביסודן זו מזו. אחדות נתלכדו... עוד בהיותן ב'החלוץ' בחוץ-לארץ, מתוך כוונה ברורה להמשיך בהרכב אנושי זה את חיי הקבוצה בארץ. היו קבוצות שנתארגנו

17 ההנחות נכתבו בצורת ראשי-פרקים במקומות מסוימים קטועים, ולא תמיד ברור בתכלית המובן של הפסקים.

18 הסולל, א, ט"ו בשבט תרפ"א (26 בדצמבר 1920).

19 א' כנעני (?), 'רשימה על פלוגת מגדל', גדוד העבודה על שם 'ט' טרומפלדור (לעיל, הערה 4), עמ' 29.

סמוך לעלייתן רק לשם עלייה משותפת והיו שנתלכדו על-ידי ההנהלה [בכבישים, כנראה], או מעצמם בתוך הגדוד, כי כך חייבה צורת הארגון. היתה הסכרה: אם החברים מתאימים זה לזה בעבודה הרי הם יהיו תואמים גם בחייהם הפרטיים. הקבוצה היתה תא אורגאני חברתי חשוב בחיי המחנה והעבודה. ההנהלה לא יכלה להיות צופיה על כל פרט ביחסו לעבודה ולחברה. קשה היה לחשוב, שכל המחנה הגדול [בכביש] יתמזג לגוש אחד בתור בודדים, ואת התפקיד הזה מילאה בהצלחה הקבוצה.

א' כנעני מציין ברשימתו על פלוגת ראס-אל-עין²⁰ כי הארגון הפנימי של פלוגה זו מבוסס על שכלול ארגוני חשוב עקב ההחלטה בדבר קביעתם של צירי הקבוצות (עד אז היו הקבוצות מחליפות פעם בפעם את ציריהן). נבחר ועד פועל קבוע. מסתבר מן האמור, כי התא היסודי בהתחברות הגדוד היתה הקבוצה שמנתה כתריסר חברים. יתרה מזו, בכבישים שבהם 'התקהל' מאות אנשים באורח מקרי, היתה הקבוצה התא הראשוני לאינטגרציה חברתית כלשהי וליצירת כלים ארגוניים, וכך היה גם בגדוד. להלן אחדות מתכונותיה ומתפקידיה של הקבוצה הגרעינית:

- א. כאמור לעיל, היתה הקבוצה ממונה על סידור-העבודה הטכני ועל הנהלת העבודה. על אחריותה נחתמו חוזים עם הקבלן הראשי; היא היתה התא שהופקד על הניהול-העצמי, נשאה באחריות משותפת לצוות-העובדים ונתנה את דעתה על ביקורת התוצרת.
- ב. הקבוצה היתה התא המוביל להתחברות, היינו לליכוד חברתי; ביסודה של גישה זו היתה טבועה ההנחה, שעלולה היתה להתגלות כמוטעית, כי תיאום בעבודה ייצור מה שכינה ש' פורייה 'תיאום סדרת היצרים', כלומר שילוב והארמוניה חברתית. אי-הקפדה על בחירת החומר-האנושי היתה מלכתחילה נקודת-התורפה של הגדוד.
- ג. הקבוצות כיחידות ארגוניות בחרו את המוסדות המרכזיים, כלומר הגדוד היה מייסודו התאגדות של איגודים-קבוצות, אפילו אם התארגנותן של קבוצות אלו היתה לעתים מקרית, כמתואר, ורק חלקן באו מלכודות מ'החלוק' ומחוק-לארץ.
- ד. הקבוצה היתה יחידה המתווה את מדיניות העבודה (חוזים נחתמים על דעתה).
- ה. הקבוצה היא צוות-העבודה, היוצר ככל האפשר הומאניזציה, עזרה-הדדית, שוויון בתגמולים והזדהות במדבר האנושי של חברת-הכבישים.

ריכוז הכספים והשיטה התקציבית הריכוזית כפי שתוארו לעיל שתכליתם היתה השגת השוויון נישאו אפוא על-ידי ארגון שהיה ביסודו דימוקראטי וחירותי, לפי דגם אנארכיסטי כמעט. נראה כי בשלבים הראשונים לקיום הגדוד היתה נהוגה בו מעין 'דימוקראטיה ישירה'. כך נקבע בתקנון המקורי של מועצת-הגדוד במגדל כי

כל העניינים הכלליים של הגדוד מתנהלים ע"י המועצה הנבחרת באספות הכלליות! [הדגשה שלי—א"מ] עפ"י רוב דעות מוחלט בקלפי. לאסיפה הכללית נתונה גם רשות לקרוא חזרה את ציריה מתוך המועצה.

מניה ומנחם אלקינד ובנס אורי (ירושלים 1924)

באותו תקנון נקבע גם כי

הגדוד מתחלק לפלוגות על-פי מקומות העבודה. הפלוגות מוציאות לפועל עבודות גדולות ומורכבות המתחלקות לקבוצות שכל אחת מהן מקבלת חלק עבודה או ענף המשק על אחריותה.

כפי שצוין, לא נבחרו, בתחילה, צירים קבועים. אחר-כך נבחרו הצירים לכהונה שנמשכה שנה אחת, ובתקנון שפורסם בתרפ"ה כבר לא נזכרת זכותה של הקבוצה להחזיר את ציריה במהלך שנת כהונתם. כן יש מלכתחילה מעין הקבלה בין הסמכויות והבחירה על-ידי הקבוצות מזה ועל-ידי 'האסיפה הכללית' מזה. אכן, אין ספק, שבגדוד נמשכה אקספרימנטאציה מתמדת ואינטנסיבית בשאלת הבטחת הביקורת על התוצרת, המשמעת בעבודה, ארגון המוסדות, היינו טיב היחסים בין הקבוצות והמוסדות המרכזיים יותר, וארגון הפלוגות. דומה שאפשר לגלות בתולדות הגדוד התפתחות מן הדימוקראטיה הישירה שהיתה נהוגה בו בימיו הראשונים והיתה מבוססת כולה על הקבוצה הקטנה, אל ארגון-עבודה ריכוזי יותר, ממוסד ואפילו 'ביורוקראטי' כביכול. בין שאר הסיבות המסבירות התפתחות זו אפשר למנות גם את האדישות שגילו החברים מן השורה; כן היתה התפתחות מן הקבוצה הכללית אל 'הקבוצה המקצועית', כתוצאה מן ההתמקצעות שנתגלתה גם

בעבודות הציבוריות, ובפרט בבניין, והתהוותם של מקצועות חדשים בקרב העובדים, ולנוכח בניין משק בהתיישבות שחיב, מטבע הדברים, ארגון שהיה שונה מן העבודה התד-צורתית בכבישים באופן יחסי. את עבודת-הכבישים אפשר היה לנהל בארגון על-פי קבוצות הומוגניות כמעט בתפקידיהן ובעבודתן.

עם זה אין בשום פנים לומר כי ההתפתחות בגדוד היתה חד-כיוונית וחד-משמעונית—מהדימוקראטיה הקבוצתית אל המיסוד המרכזי. והרי כמה הוכחות לכך. במועצת-הגדוד התשיעית באלול תרפ"ד ציין אלקינד תמורות חשובות שעברו על הגדוד מבחינת הדימוקראטיה הפנימית והניהול העצמי של הפלוגות: פלוגת תל-יוסף ופלוגת ירושלים ביטלו ופיזרו את מועצותיהן ובפלוגות החדשות, לא הוקמו כלל מועצות. אלקינד הסביר כי המועצות התבטלו בגלל אדישות חבריהן: 'המועצה היתה אורגאן יותר מדי כבד', ואז הוחלט להעביר את סמכויותיה לאסיפה הכללית. אלא שהאסיפה התגלתה כגוף לא יעיל בגלל המקריות ששלטה בהרכב משתתפיה, חוסר קוורום ו'העייפות מאסיפות'. כתוצאה מכך 'התבצע על חשבון המועצה מצד אחד סידור העבודה המקיף [היינו ועדה מבצעת] ועם זאת הגברת הסמכויות של הוועד-הפועל הפלוגתי [היינו ריכוזיות]'. אלקינד מתריע כלפי הפאסיביות שמגלים החברים: 'קשה לגייס כוחות חדשים לתפקידים בגלל השתמטות מאחריות והתרכזות בעבודה פיזית מקצועית'. בדברים אלה נשמעת ההאשמה כי החברים מבכרים את האינטרס האישי של רכישת מקצוע וחי-הפרט על פני הדאגה להנהלת ענייני-הכלל. על כן החליטה המועצה כי 'כל החברים העובדים בענף עבודה אחר בפלוגה מאורגנים בקבוצה מקצועית', והם חייבים להיות קבועים. כפי שנאמר לעיל, הקבוצה במקורה היתה התחברות בין פרטים שמניעה הם חברתיים או מקריים—בין אנשים שעבדו יחד בכבישים. עתה הוחלפה הקבוצה 'סתם' במונח—קבוצה של חברים 'העובדים בענף עבודה אחד'. כלומר, הייצוג מעתה הוא על בסיס מקצועי. אין ספק שלשינוי זה היתה משמעות. הקבוצה על-פי הנוסח החדש היתה ביסודה צוות-עבודה. אכן נאמר בהחלטות, כי כל קבוצה כזו אחראית באופן קולקטיבי בפני הפלוגה בעד ביצוע העבודה, היינו, היא המכשיר לביקורת התפוקה: 'ועדת סידור העבודה המקיף הנה הארגון המרכזי ומבקר כל העבודה בפלוגה. הארגון הזה מורכב מבאי כוח הקבוצות המקצועיות' והניהול העצמי והדימוקראטי הוחזר עתה, אפוא, לתא הקבוצתי המקצועי—לצוות התעשייתי. אף-על-פי-כן אין להשתחרר מהרושם כי כוח החלטה ובקרה רוכז למעשה, בידי 'ועדת סידור העבודה המקיף', וכי שותקה הפעילות של האסיפה ושל הקבוצות בכלל. עם זאת בהחלטות המועצה השביעית בשבט תרפ"ג נאמר, כי מוסד זה—ועדת סידור העבודה המקיף—'יכול להיות מפוטר על-ידי משפט חברים'. האפאתיה, או ההשתעבדות בפועל או מתוך חוסר עניין, לעולם הם האויב הגדול של כל דימוקראטיה השתתפותית והם הסוללים את הדרך בפני ביורוקראטיזציה ושלטון ריכוזי המסתמך על בחירה דימוקראטית דווקא. אנשי-הגדוד היו צרים כנראה לתופעות ידועות אלו וחיפשו להן פתרונות.

הרי כמה דוגמאות המעידות על חיפושים אלה. בשבט תרפ"ה אנו מוצאים ב'מחיינו' הצעה מטעם ועדה, שנבחרה על-ידי המרכז לעבד 'חוקה לארגון הפלוגות'.²¹ בהצעה באה לביטוי ירידת קרנה

21 מחיינו, גיליון ס, הוספה פנימית, ג, כ"ו בשבט תרפ"ב (20 בפברואר 1925).

והשפעתה של האסיפה הכללית בפלוגה. על-פי ההצעה תתכנס האסיפה הפלוגתית אחת לשלושה חודשים, ואם לא יהיה קוורום לאסיפה ייקבע תאריך נוסף שבו 'כל מספר המשתתפים' יחשב לקוורום. עם זאת הותקנו גם תקנות להבעת אי-אמון במוסדות. לעומת זאת הוצע שהקבוצות המקצועיות תתכנסנה מדי שבוע. על אלה הוטל לבחור את מועצת הפלוגה אחת לשנה, לקבוע את ההוראות לצירים במועצה, לטפל בסידור-העבודה במקצוע, לעסוק בביקורת התוצרת ולבחור באי-כוח לסידור-העבודה המקיף וההשתלמות המקצועית. המועצה תבחר בוועד פועל של הפלוגה ותקבע את התוכנית השנתית של המשק. הוועד הפועל אינו רשאי לדחות את ישיבות המועצה. הוועדות השונות נבחרות על-ידי המועצה. קיצורו של דבר, גם בהצעה זו עדיין מרובים הביזור בניהול, מידת הניהול העצמי והפיקוח הדימוקראטי, עם זאת גדלו גם האפשרויות להתהוות מנגנונים לניהול מקצועי, ואלו על חשבון הפיחות שחל בהשתתפותם הישירה של החברים בניהול ענייני הפלוגה. על התגבשותם של תהליכים אלה מעיד זאב כהן ברשימה שפורסמה באותו גיליון של 'מחינו'. הכותב ציין את ההתלבטות ביחס לארגון הפלוגות עם התרחבותן של הפלוגות העירוניות אשר קלטו חברים ש'הכירו' [את הגדוד] לפי חדר-האוכל או לפי מחסן-הבגדים, ו'מיד לאחר האוכל בורחים מהפלוגה לרחוב ומבלים את הזמן הפנוי על-יד דלת הסינמה'. כמו כן הוקיע הכותב דווקא את הדעה, ש'נפוצה בייחוד בין חברינו הישנים', אשר השלימו עם המצב שבו 'כל העניינים מתנהלים על-ידי הארגונים הנבחרים ולא חשובה האקטיביות של החברים'.

התפתחות זו סיכם והסביר אלקינד בשנת תרפ"ה באומרו כי ההתרחבות הבלתי-פוסקת של הגדוד חייבה 'יצירת אפאראט מנהל, קביעת תקנון ידוע, הכנסת מומנט של בקורת, ארגון דמוקראטי-פרלמנטארי, ארגון ממשלתי בזעיר אנפין'.²² צורות אלו מנוגדות כמובן לדימוקראטיה הישירה, ההשתתפותית. כבר קודם-לכן, בהחלטות המושב הראשון של מועצת-הגדוד התשיעית בתל-יוסף, בל' באב תרפ"ד (30 באוגוסט 1924) נקבע בשאלת התכנון הכללי, כי 'פעם בחדשיים מסתדרת ישיבה משותפת של גזברי כל הפלוגות עם הגזברות המרכזית הקובעת את תכנית הכספים לחדשים הבאים'. הוחלט כי גזברי הפלוגות חייבים לדווח לא פחות מאשר אחת בחודש לגזברות הכספית כדי לאפשר בקרה על ביצוע התוכנית.²³

במסגרת סידורים פונקציונאליים אלה היה הגדוד מוכן לקלוט כל צורת התחברות, למן הקבוצה האינטימית ועד לקיבוץ האורגאני בנוסח 'השומר-הצעיר' ועד ל'קבוצה הגדולה' נוסח לבקוביץ. כמו-כן היה מוכן לקלוט כל ענף משקי למן ענפי חציבה ומלאכה בעיר ועד להתיישבות החקלאית. בכלל היוזמות המרובות שהגדוד שלח ידו בהן תפסה היוזמה ההתיישבותית מקום מרכזי. עם זאת, כל היוזמות החברתיות והמשקיות שהגדוד מוכן היה לאשרן, כל צורות השיתוף והמסגרות החברתיות שהגדוד מוכן היה לקלוט היו כפופות לעקרונות החברה הגדודאית בתחום הקומונוטארי-שווינוני, האספקה והצריכה, התכנון המשקי והחברתי ושליטת העובדים על המשק. קיצורו של דבר: הגדוד ראה את עצמו קומונה-כללית לכל חבריו, ולא קומונה המאחדת רק יחידה מקומית, התיישבותית או אחרת.

מכוח תפיסות אלו נוצרה, כאמור, אסימטריה בין התפתחותו של המבנה ההסתדרותי, לבין

22 גדוד העבודה על שם י' טרומפלדור, ירושלים תרפ"ה, עמ' 11.

23 מחינו, גיליון נז, כ"ב באלול תרפ"ד.

ההתפתחות שאִפיינה את הגדוד. כמִרְכֵּן התפתחה אסימטריה בין התפיסה הקיבוצית־קומונוטארית של הגדוד לתפיסתן של קומונות אחרות, ולאחר־מכן קיבוצים ארציים אחרים. התפיסה הייחודית של הגדוד את מושג הקומונה—הקומונה הכללית—היא שהפרדה בינה לבין הזרמים הקיבוציים האחרים. ולא הערכה שונה בדבר חשיבותה של היוזמה ההתיישבותית.

חלק שני: אסימטריה בין התפתחותו של מבנה ההסתדרות לבין מבנהו של הגדוד

הסקטור המשקי־הציבורי העצמי של העובדים העברים בארץ־ישראל בשנות העשרים נוצר כמעט במקרה, בהיסת־הדעת. לידתו מכורח הצורך לקלוט חלוצים־עולים מחוסרי־אמצעים, עוד בטרם היות ההסתדרות ויוזמה זו נטלו על עצמן המפלגות ה'פוליטיות' וההסתדרות החקלאית. מדובר בעיקר במשק הקבלנות העצמית של ההסתדרות החקלאית. בתחום של עבודות הממשלה, בכבישים ובעבודות הציבוריות, היינו במשרד לעבודות ציבוריות שהוקם בחסותה של ההסתדרות החקלאית דווקא, וכן במשק הקבלני וההתיישבותי של ההסתדרות הכללית. סקטור זה הוקם משום שלא היה בפשטות כל גורם אחר, לרבות ההסתדרות הציונית, שהיה מסוגל ליטול את היוזמה המעשית לארגן וליצור עבודה כלשהי לקליטתם של החלוצים המתפרצים לעלות ארצה בשנים 1919, 1920, 1921; במלים אחרות לא היה בארץ שוק־עבודה ו'שוק פנימי אורחי'—כפי שכונה הדבר בדין־וחשבון של ההסתדרות הבניין—שיוכל לקלוט עובדים:

צרכי העלייה ואפשרויותיה הם שאילצו את המפלגות, 'אחדות־העבודה' ו'הפועל־הצעיר', לתור אחר הזדמנויות עבודה רחבות... ולתת ראשם בעולם של מפעלים גדולים, מקצועות לא שיערום.²⁴

היוזמות החלו דווקא בסקטור העבודה הממשלתי החדש, לא בתחום 'השוק הפנימי האורחי'. דומה כי התפתחות זו מאפיינת תהליכים המתרחשים בארצות נחשלות שבהן אין 'שוק פנימי אורחי'. אכן סביב לסוגיה זו של פיתוח המשק נסב כבר אז הוויכוח בהסתדרות הציונית ובקונגרסים הציוניים. המשימה המרכזית שעמדה בפני התנועה היתה יצירת שוק־עבודה. בסקטור הציבורי העצמי של העובדים נולדו אפוא שלושת הקיבוצים הארציים, שהוקמו בעיקר על־ידי חלוצים מן העלייה השלישית: גדוד־העבודה, הקיבוץ־המאוחד (שהוקם אמנם בהנהגתם המובהקת של אנשים מן העלייה השנייה) והקיבוץ הארצי של 'השומר־הצעיר'. גדוד־העבודה, ראשון הקיבוצים הארציים, הוקם, כאמור, בסקטור המשק הציבורי־הקבלני, בעבודות הכבישים, עוד בטרם היות ההסתדרות הכללית. אכן גדוד־העבודה, כמו ארגוני־חלוצים אחרים מן העלייה השלישית, שימש גורם דוחף ויוזם לאיחוד העובדים בארץ במסגרת ההסתדרות הכללית. לפני מלחמת־העולם הראשונה ובשנות המלחמה עיכב הפירוד ששלט במחנה־העובדים הקטן בארץ את מימושו של הרעיון. בגלל טבעה של התפתחות זו בחברה העובדת והיישובית, שתוארה לעיל כחברה טרום־מוסדית, אפשר היה לצפות שתצמח תחושת עצמאות ויוזמה עצמאית בקרב אנשי־הגדוד. אין צריך לומר כי

24 פנקס ההסתדרות העובדים הכללית, ירושלים, שבט תרפ"ג (ינואר-פברואר 1923).

טבעיות באותה מידה היו צמיחתן של תחושות אלו בקרב חלוצי-הגדוד עוד בהיותם בחוץ-לארץ—אף זאת בשל משבר החברה היהודית בגולה. לחלוצים שהקימו את הגדוד לא היתה מנהיגות ומקור סמכות מקומית בהיותם בחוץ-לארץ, ומוסדות-חברה סמכותיים לא נמצאו להם גם בבואם ארצה, בוודאי לא בכבישים ובעבודות הציבוריות. ממציאות זו נובעות שתי עובדות יסוד: ראשית באופן מקביל ובעת ובעונה אחת התפתחו בארץ שני גופים—ההסתדרות הכללית וגדוד-העבודה. לשניהם היה דמיון משלהם בדבר ארגון החברה העובדת בארץ ובניין יישובה. יש לזכור כי כבר בוועידת לונדון ב-1920, קודם שההסתדרות הכללית באה לעולם, הציגו בן-גוריון ודוכרים אחרים של תנועת-העבודה, תוכנית ותפיסות מיוחדות על אודות קליטתם של עובדים יהודים בארץ ובניין היישוב. שנית: בשל השוני בנסיון החיים ובתרבותם החברתית של שני הגופים, היתה צפויה או אפשרית התפתחות אסימטרית ואלו נוגדת בין המבנה של הסקטור המשקי-הציבורי של העובדים—הקבלני וההתיישבותי—שגובש בהסתדרות הכללית לבין תפיסותיו של הגדוד.

א. התפתחויות במבנה הסקטור המשקי-קבלני של העובדים

דומה כי אפשר לאפיין במשפט אחד מגמת-התפתחות זו: השאיפה לכונן משק אדמיניסטרטיבי ריכוזי בהנהלתו, בפקוחו, מכל מקום להלכה, ובשליטתו של הוועד-הפועל של ההסתדרות בנוסח 'חברת העובדים'; מגמה זו היתה מנוגדת לתפיסת המשק כהתאגדות של איגודים בשליטתם של העובדים בו ובניהולם העצמי, שאפיינה את מגמת-התפתחותו של הגדוד ואת תפיסותיו, כמתואר. שני האקספרימנטים החברתיים הללו התפתחו בתנאי אביונות, מחסור וסבל קשים; שני הנסיונות הסתיימו בגרעון, ההסתדרות והגדוד לא הצליחו בשנות העשרים לגבש דרך לבניית משק שיאפשר קיום כלשהו לפועל העברי בארץ. גורם אחר שיצביע על דרך אחרת ויגשימה לא היה בנמצא. זה עיקר המעשה, אך הלקחים שהפיקו שני הגופים מהתפתחות דומה זו שהיתה מנת-חלקם של שניהם היו שונים כשוני המבנה התרבותי-החברתי שלהם. בדין-וחשבון על הגדוד מכסליו תרפ"ה²⁵ מצביעים על שלוש תקופות בתולדות הגדוד. קנה-המידה לחלוקה זו הם תנועת החברים בגדוד ומצבו הכלכלי:

- א. מ"א באלול תר"פ (25 באוגוסט 1920) עד תמוז תרפ"א (יולי-אוגוסט 1921);
- ב. מתמוז תרפ"א עד תמוז תרפ"ג (יוני-יולי 1923)—תקופת נשירה ודריכה במקום;
- ג. מתמוז תרפ"ג עד כסליו תרפ"ה (נובמבר-דצמבר 1924)—תקופת התאוששות בגדוד וגידול כלשהו.

יש בידינו תיאור כמעט מקביל בדין-וחשבון שהגיש המרכז לוועידה השנייה של הסתדרות פועלי-בניין בירושלים, אדר תרפ"ד, המתאר את הנסיון בקבלנות העצמית של העובדים, במשרד לעבודות ציבוריות ובהסתדרות פועלי הבניין.²⁶ לא נביא בזה אלא את הקווים הנוגעים לענייננו.

25 גדוד העבודה על שם י' טרומפלדור, ירושלים [כסליו?] תרפ"ה (נובמבר-דצמבר 1924).

26 ראה: פנקס הסתדרות העובדים הכללית, תל-אביב, כ"א באדר א' תרפ"ד (27 במארס 1924); וכן: פנקס, ירושלים, שבט תרפ"ג (ינואר-פברואר 1923).

מיוני 1920 עד פברואר 1924 ביצע המשרד לעבודות ציבוריות עבודות בסך כולל של 641,000 לי"מ, מזה בוצעו בתקופה שבין יולי 1920 עד אפריל 1922 עבודות בסכום של כ-225 אלף לי"מ— זו תקופת הכבישים והעבודות הציבוריות שבוצעו בקבלנות בשרות הממשלה. כבר בתקופה ראשונה זו 'הוכנסו', בלשון הדין-וחשבון, 'למעגל הכללי הלאומי יותר מ-200 אלף לי"מ מכספי המדינה'. לשון אחר: נוכח 'היעדר שוק פנימי אזורי' והיעדר יזמים פרטיים שהיו נכונים לארגן עבודות אלו, ובמחסור מוחלט כמעט בהון עצמי מצד היזמים הציבוריים, נוצר 'סקטור משקי הסתדרות'. מכלל סכום זה, קרוב לרבע מיליון לי"מ, שהיה מחזור-העבודות הקבלניות של המשרד, היה גרעון של כ-25 אלף לי"מ; בזה נכללו 14 אלף לי"מ הלוואות שניתנו למשרד על-ידי ועד-הצירים לסידורים ראשוניים ולהון-חוזר לביצוע העבודות. בתקופה שבין ראשית 1922 עד ראשית 1924 התמזגו העבודות הציבוריות בכבישים, בסלילת מסילות-ברזל ובמחנות-הצבא שנמסרו על-ידי השלטונות ליהודים; פעולות המשרד התרכזו עתה בעבודות-בניין בערים ופותחת 'חרושת הבניין השיתופית', של ההסתדרות כלומר מפעלי מלאכה ותעשייה הקשורים בבניין. לפי הדין-וחשבון זרמו לקופת-המשרד בתקופה זו 45% עד 50% מן הסכומים שהושקעו בעבודות הבניין במשק העברי המעסיק עבודה עברית. גם התקופה שבין אפריל 1922 עד פברואר 1923 הסתיימה בגרעון, ולו גם קטן מקודמו, ורק שנת-העבודה, מפברואר 1923 ועד פברואר 1924, התאזנה. גם במסורו על עבודות-הבניין חוזר הדין-וחשבון ומדגיש את המיעוט היחסי של עבודה ב'שוק הפנימי האזורי' בעיקר בשל חוסר הון:

חוסר קרדיט אפותקאי מספיק... אם הבנק הברנדסאי יחדש את פעולותיו, תתחלנה מיד עבודות בניין בירושלים, ואם יהיו אמצעים לבנק הציוני, יבנו גם ביתר ערי הארץ.²⁷

במועצת-הצירים השלישית של הסתדרות הבניין שהתקיימה בחיפה, בניסן תרפ"ד, נמסר כי החלה בארץ פעולת בניין ועבודות ציבוריות 'בעזרת אמצעים לאומיים', וכי הממשלה מספקת פחות עבודות ליהודים והרעה את תנאי-העבודה עד לרמה שפועל יהודי לא יכול היה לעמוד בה. אולם 'עיקר הפעולה של האמצעים הלאומיים התבטאה בעזרה אפותקאית לבניין בתים בערים וגם פעולת המשרד הופנתה לצד זה'. בסקירה משנת תרפ"ג²⁸ (ינואר-פברואר 1923) נמסר, שהכבישים הגדולים ושאר העבודות שנעשו בתקופה שימשו מקלט-עבודה במשך שנה וחצי (היינו בתקופה הראשונה שצוינה לעיל—יולי 1920 עד אפריל 1922, לערך) ליותר מ-2,000 עובדים, וכן 'גשר-מעבר למקצועות עבודה שונים' לעוד 2,000 איש. בתקופה זו קלט הגדוד כ-600 חברים, והרי זה חלק לא-מבוטל. דווקא בתקופה ראשונית זו—בהיעדר שוק-פנימי, בהיעדר פעולה מצד המוסדות הציוניים ועם התגברות היוזמה העצמית של העובדים—צמח דמיון הקומונה הכללית של העובדים בארץ. מן העניין אפוא להוסיף ולתאר כמה ממאפייניה של תקופה זו. החלוץ שהגיע ארצה נקלט במובן מסוים ב'חברה סגורה', כמעט מלאכותית, שבה שררו 'כללי-משחק' מיוחדים: היסודות העיקריים של עולם מיוחד זה היו רעיונות ההשוואה, היוזמה העצמית והמשק העצמי. הפרספקטיבה לעתיד היתה ההיקלטות בחקלאות—בהתיישבות.

27 פנקס, שם, כ"ד באדר א' תרפ"ד, עמ' 6.

28 פנקס, ירושלים, שם, שבט תרפ"ג.

לאמתו של דבר, בתקופה ההתחלתית, שנמשכה שנה וחצי או שנתיים, לא התהוו עדיין מקצועות ברורים ומוגדרים בקרב החברה העובדת הזאת, וכמובן גם לא דיפרנציאציה מקצועית בין החברים. אמנם בסקירות הנזכרות נאמר שכ-3,000 עד 4,000 פועלים קיבלו חינוך ראשון בעבודות חפירה, חציבה, מילוי, ריצוף, וכן למדו את מלאכת הכבישים, אבל העבודה כשלעצמה הייתה ארעית. במועצת-הצירים הראשונה של פועלי העבודות הציבוריות שהתקיימה באדר א' תרפ"א (פברואר-מארס 1921) הוכרו כי 'פועלי העבודות הציבוריות מכירים עצמם כחלק מאורגן בהסתדרות הפועלים החקלאיים'. במועצה זו נקבעו גם התקנות דלקמן: 'א) השוואות המחירים בין העבודות השונות; (ב) הקיבוץ אחראי עיקרי בהגשמת העבודות; (ג) הקשרים עם החקלאות'.

לא היתה כמובן גם דיפרנציאציה רבה בהכנסות: המועצה דרשה מן המשרד 'לאמץ את כוחותיו ולשמור על סידורי התשלומים במועדם', אך הגשמתה של משאלה זו לא נתאפשרה. ציינו לעיל כי במציאות זו לא גובשו כל סידורים לביטחון סוציאלי של העובדים. המועצה הראשונה תבעה מן המשרד 'ליצור קרן בשביל הניזוקים בעבודות ציבוריות'. קרן זו וקופת-חולים שקדמה לה היו בבחינת נדבכים ראשונים במערכת הביטחון הסוציאלי שכוון בארץ. הכתובת להפניית דרישות אלו היתה המשרד לעבודות ציבוריות, שכן לא היה אפשר לצפות שהממשלה או ההסתדרות הציונית תישאנה בעול זה. בראשית 1922, מחמת הקיצוץ במחירים בעבודות הממשלה נמנעה, כמעט לגמרי, אפשרות קליטתם של יהודים בעבודות אלו: 'שעור המחיר של הממשלה למטר מעוקב חצץ עם חיפוי ופיזורו בכביש היה 25 ג"מ ואילו מחיר ההסתדרות לפני קביעת השוואת המחירים היה 50 ג"מ'.²⁹ אשר להנהלת העבודות וארגון חסרה היתה בכלל בארץ שכבה של 'אינטליגנציה טכנית', ואין צריך לומר שכזאת לא היתה מצויה אף בקרב העובדים שיזמו את מפעל הקבלנות העצמית. גם ב-1924 עדיין הדגיש הדין-וחשבון של המרכז לוועידת פועלי הבניין את המחסור בכוחות-עובדים מסוג זה בדברים אלו:

האינטליגנציה הטכנית בארץ עדיין לא הקימה מתוכה מוסדות בני סמך ובלתי תלויים שיטפלו ברצינות בשאלת הוזלת הבניין. כי אין כלל ציבור של עובדים טכניים. מחוץ למשק המשרד יש רק יחידים [מחוץ למשרד] השקועים בהתחרות פנימית.³⁰

עם זאת, ציין הדין-וחשבון את צמיחתם של כוחות טכניים בתוך מחנה העובדים: 'גילוי כשרונות סידוריים וטכניים רבים בתוך הקיבוצים גופא, וביניהם כשרונות הנותנים תקווה רבה'. דוגמה נוספת:

בסידורי הנהלת החשבונות נתקלנו בקושי הרבה יותר גדול מאשר בסידור ענפים אחרים של ההנהלה. מנהלי-החשבונות שישנם בארץ עבדו בגולה בעסקים בנקאיים ובתי-מסחר ולא היו בכלל מנהלי-חשבונות בעלי ידע מספיק בהנהלת-חשבונות של עסקי בניין מורכבים ומפוזרים. הנהלת-החשבונות בעבודה שיתופית היא עוד יותר קשה מאשר במשק הפרט... לקוייה מאד הנהלת-החשבונות בתוך הקיבוצים גופא.

29 פנקס ההסתדרות הכללית, ירושלים, שבט תרפ"ג, הוספה ז.

30 פנקס ההסתדרות הכללית, תל-אביב, כ"א באדר א' תרפ"ד, עמ' 12.

מחסור זה הוא המניע לאקספרימנטאציה בשטח הניהול וההסתמכות על קיבוצי עובדים, או קבוצות עובדים, שיקבלו על אחריותם את ביצוע העבודות, אשר לפחות בתקופה ההתחלתית היו פשוטות יחסית, אם כי מורכבות דיין לגבי כישוריהם הדלים, חוסר ההכשרה והנסיון של החלוצים בתחום זה. גם בשלב זה של התהוות היישוב היהודי בארץ היה, אפוא, הגורם האנושי – למרות יוזמתם, מסירותם, השכלתם וכשרונותיהם של החלוצים – גורם מעכב; בתקופה הנדונה בלט היעדרם של כוחות ארגון וניהול מנוסים. על כן היתה צורת החיים הקיבוצית והשיתופית, לכל גווייה וסוגיה, עצם מעצמו של הסקטור המשקיי-ציבורי של העובדים, והיא שבנתה את הסקטור הזה. בצורת-חיים זו לא בלטה ולא חיבלה כל כך העובדה שלמשרד לעבודות ציבוריות לא היה סגל עובדים טכניים שלו כישורים ונסיון בתחום הארגון והניהול. הקבוצה, כדברי הסקירה, 'היתה הכוח המסייע העיקרי להנחלת ידיעת המלאכה לחברים', היינו להכשרה מקצועית בכבישים ובפרט בבניין – תהליך שהסתייע בעזרה ההדדית של כל חברי-הקבוצה. כך היא הניחה יסוד להתהוות מקצועות ולדיפרנציאציה מקצועית בשלב מוקדם שהם תנאי לפיתוח ולקליטה. בכוח המאמץ הקולקטיבי והעזרה ההדדית גובשו המקצועות היחודיים. מאלפת הטבלה הקרויה 'רשימות ההתמחות', לפי סקר שערך ו' פרויס באוגוסט 1922 ובינואר 1923;³¹ הוא בדק ומצא, כי כבר באוגוסט 1922 היו יותר מ-33% מכלל החברים בהסתדרות הבניין 'מאומנים', ובינואר 1923 אפילו 42%. התהווה מאגר של כוחות מקצועיים בבניין ובחרושת הקשורה בו, ונוצר בזה התנאי הראשון לפיתוח כלכלי; הופיעו פועלים עברים, נאמר בסקירות אלו, בתחום

הנחת לבנים, יציקת בטון, גווג [מלשון גג], במלאכת הריצוף, חיצוב, סיתות, תעשיית אבני מלט ולבני מלט, טחינת אבן, שריפת סיד, נגרות, בישול אספלט, טיח בניין באבן ועוד.

מקצועות אלו נימנו בקרב הסקטור המשקיי-ההסתדרותי כבר ב-1922 וב-1923. על זאת יש להזכיר ולציין את שנאמר כי הצורה הקיבוצית שימשה גם תחליף לסידורי ביטחון סוציאלי שלא היו קיימים. לא ייפלא, אפוא, שהתנהלה בתקופה זו אקספרימנטאציה עשירה בצורות ניהול וארגון: מועצת-הצירים הראשונה (של פועלי העבודות הציבוריות) שהתקיימה באדר א' תרפ"א הביעה את 'הכרתה', כי העבודות הציבוריות צריכות להיעשות בהנהלה העצמית ועבודה אחראית של קיבוצי פועלים מאורגנים (גדודי-עבודה, צוותות), והמשרד נדרש 'לסייע ליצירת קיבוצים מאורגנים על-ידי מסרו לידיהם עבודות שלמות או חלקי עבודה מקיפים'. במלים אלו מסכם הדין-וחשבון משנת 1924 את האקספרימנטאציה בתחום הניהול:

שלוש צורות היו לנו בהגשמת העבודה: (א) עבודה שכירה בהנהלת המשרד (ב) אחריות הקבוצה על טיב המלאכה וכמות החמרים (ג) מסירת חוזי העבודה לקבוצה בנכיון אחוזים והוצאות לקרן מילואים... קדמה צורת ההנהלה, אחריה באה שיטת מסירת החוזים בנכיון אחוזים... ורק בוועידתנו האחרונה מלפני שנה נתקבלה החלטה על מסירת עבודות באחריות על טיב המלאכה וכמות החמרים.³²

31 פנקס ההסתדרות הכללית, שבט תרפ"ג, הוספה ז.

32 שם, עמ' 13.

אולם הוועידה השנייה של פועלי הבניין בהתייחסה ל'סולל-בונה' החליטה:

הוועידה רואה בקיבוץ את היסוד להצלחת הפעולה המשקית של ההסתדרות. על הועד המרכזי [של הסתדרות הבניין] ועל ועדי הסניפים לדאוג לסידור קיבוצים משקיים ולסייע לביסוסם על-ידי מסירת עבודות לידם בהנהלה עצמית ורק במקרים יוצאים מן הכלל לסולל-בונה לסדר עבודה גם בשיטה הנהלית.

המחסור בהון היה מכשול בדרכה של הקבלנות העצמית של העובדים כבר בשעה שעסקו בעבודות הכבישים ובעבודות הציבוריות, וכך גם בעבודות הבניין. על תלונות פועלי הבניין, בדומה לתלונות של העובדים בכבישים, על אי-הסדירות ואופן התשלומים של המשרד, תשלום חלקי, במזומנים והיתר בפתקאות ל'משביר' וכדומה משיב הדין וחשבון הנוכח בצינו את מצוקת ההון של המשרד:

הסיבה העקרית... היא תנאי קבלת העבודה בארץ. מסכות חוסר בנק לאיפותיקא שנייה מוכרח הקבלן להמציא קרדיט משלים לבעל הבניין... מלבד ההון החוזר לתשלומי המלאכה, מקנה חמרים ועוד, היתה נחוצה למשרד קרן מיוחדת להלוואות לנותני העבודה לזמנים ארוכים וקרן כזו לא היתה במציאות... תשלומי בנק האפותיקאי, ההנהלה הציונית, שטרות של נותני עבודה לזמנים קצרים הקלו רק במידה ידועה על המחזור... באין סכומים אלה היה המשרד מוכרח לשאת, יחד עם הפועלים [הדגשה שלי—א"מ] בעול הכבד הזה.

בתנאים אלה נאלץ המשק הקבלני של העובדים לחפש צורות ארגון ומינהל חדשות ואחרות מאלו שהיו מקובלות בשנים הראשונות: 'סולל-בונה' התבסס על הון מניות שנועדו להפצה בקרב העובדים וב'סדרות השונות של הישוב' בין 'הפועלים היהודים בחוף-לארץ' ובעזרת 'ועידת ארץ-ישראל העובדת'. נוסף לכך דרשה הוועידה השנייה של פועלי הבניין מאת 'קרן היסוד השתתפות'... בהון היסוד של החברה [היינו 'סולל-בונה'] עד לסך 25 אלף לירות מצריות, כדי להקים קרן של הון-יסוד בהיקף של 50 אלף ל"מ. המטרה היתה, אפוא, לגייס הון-עצמי באמצעות מניות. המפנה הזה ביצירת מה שכונה 'הון הפועלים' עורר התנגדות מצדדים שונים. בקובץ 'סולל-בונה' שיצא לאור בתרפ"ד כתב הוגו ברגמן (לימים פרופסור ש"ה ברגמן) על 'הון הפועלים' כי זו רסטוראציה, שכן הארגון בצורת 'חברת מניות' נועד להחליף את התפיסה הקודמת שלפיה שאף המשרד לאחד את 'השתתפות' (היינו הקואופרציה) עם העבודה המקצועית בצורת 'גילדה', המאחדת את שני היסודות—לארגן את העובדים באשר הם עובדים ולהעסיקם בתור 'נותן עבודה קואופרטיבי'. לדעתו של ה' ברגמן, יש בגישה החדשה המבקשת לכוון חברת-מניות משום פרספקטיבה חדשה: 'הפועל נעשה אחראי בעד הצלחת עבודתו, בכספו, בפרוטה שחשך לו. מעמד הפועלים המאורגן בתור בעל רכוש ובעל אשראי'.

אך היה היבט נוסף למפנה זה שנגע במישרין בבעיות המינהל, והיבט זה נכלל או נרמז גם בדבריו של ה' ברגמן על 'הגילדה'. כבר במועצה הקבועה של הסתדרות הבניין שהתקיימה בירושלים, בטבת תרפ"ג,³³ טען בן-גוריון בזכות שליטת ההסתדרות כולה על כל ענפי משק הפועלים:

33 פנקס הסתדרות העובדים הכללית, ירושלים, שבט תרפ"ג (ינואר-פברואר 1923).

פלוגת מגדל ליד המחצבה

המשרד צריך להיות לא של קיבוצים ואף לא של הסתדרות מקצועית, אלא של הסתדרות העובדים כולה... היא מחלקת ההסתדרות הכללית לעבודות קבלנות. המועצות העירוניות [היינו, מועצות הפועלים] תפקחנה על פעולות סניפי המשרד. להסתדרות המקצועית המקיפה יהיה מרכז נבחר שהוא אשר ידאג לאיגוד והגנת העובד.

בן-גוריון דחה את עקרון הניהול הדצנטראליסטי על-ידי גופים קיבוציים וקבוצות אוטונומיים. גם י' טבנקין קיבל את תפיסתו של בן-גוריון, שאמר כי אסור למסור את ההתיישבות לחקלאים ואת הבניין לבנאים: 'אסור שלפועלי המקום תהיה מונופוליה על כל עבודות המקום'. טבנקין טען בפירוש, כי 'אי-אפשר לעשות את הקיבוצים אחראים לחוג נעול. נעילה זו תביא לידי משרדים

רבים נבדלים'. התפיסה החותרת לשליטת ההסתדרות כולה ורואה במשרד לעבודות ציבוריות (או גם במרכז החקלאי) 'מחלקה' של ההסתדרות הכללית, הונחה ביסוד 'חברת העובדים'. השאלה היתה אם יש לארגן את המשרד לעבודות ציבוריות כקואופרטיב של קואופרטיבים או כמחלקה של הוועד הפועל של ההסתדרות. באותה מועצה, טען, למשל, א' ארבר, מאנשי גדוד העבודה, כי 'המשרד והקיבוצים צריכים להיות דבר אחד'. הלל דן טען בזכות הארגון בצורת 'שתפת' כדוגמת חבורת העמק, על יסוד השוואת מחירים. כבר במועצה זו הועמדה, אפוא, בספק האפשרות של צמיחה חברתית כוללת, המתבססת על שיטות ארגון שיתופיות ושוויוניות, וזאת עקב הצל המאיים של הגרענונות, חוסר ההון וחוסר אפשרויות קיום. טבנקין נאלץ להודות, כי 'האבטונומיה הרבה של הקיבוצים לא הועילה להצלחתם'. רמז הציע לארגן את המשרד כ'שתפת' [היינו, חברה שיתופית] סגורה בעלת מניות, שבה יהיו בידי הוועד הפועל של ההסתדרות 50% מכלל בעלי זכות הדעה וההכרעה בחברה השיתופית שתאושר על-ידי הממשלה. שיטה זו נבחרה משום שהקנתה לחברה בסיס משפטי לגייס הון; זו, אכן, היתה רביזיה. ועוד הסביר רמז, כי אי-אפשר להציג כתנאי להשתתפות בחברה את 'השוואת מחיר העבודה המקצועית לעבודה הפשוטה כל עוד לא נקבעה השוואת מחירים כללית בהסתדרות. נשאר נאמנים לשאיפות ההשוואה אך אל נאמר קומונה'. הוא ציין, כי 'רוב החברים אשר הצביעו בעד [השוואת המחירים] . . . ולמדו מקצוע יצאו מן הקיבוצים'. אף זו היתה רביזיה. 'לנדנברג (שדה) מן הגדוד טען, שביטול ההשוואה יצור שני מעמדות בהסתדרות, ואילו טבנקין דרש מההסתדרות לעבד תוכנית מורחבת של השוואת מחירים, אשר במרכזה תעמוד המשפחה וצרכיה ו'לא שאלת בעל המקצוע המתבסס על מונופוליה וחושש להתחרות'. בסופו של דבר ניצחה התפיסה הריכוזית-מינהלית של בן-גוריון, והיא שהונחה ביסוד חוקתה של חברת העובדים, או בשמה המלא: 'חברת העובדים העברים השיתופית הכללית בא"י בע"מ'. בשמה של החברה נשמר עדיין המושג קואופרציה. בתקנון חברת העובדים נקבע כי אין מניותיה סחירות ואין החברה מחלקת רווחים. ועידת כל חברי החברה היא בעצם ועידת ההסתדרות, שכן 'כל חברי ההסתדרות הינם חברים לחברת העובדים'. ואמנם נקבע במפורש כי הוועידה היא 'המוסד המוסמך העליון של החברה'. חברת העובדים שולטת בכל חברות-הבת שלה. 'סולל-בונה', למשל, היא ממנה מנהל אחד בהנהלה שבה שבעה חברים, אך מניות-היסוד של 'סולל-בונה' הן 'קנין חברת העובדים' ולמניות אלו יש בהצבעה 'מספר דעות שווה למספר יתר המצביעים'. זכות-ההכרעה היא למעשה ולהלכה בידי הפועל של ההסתדרות. אכן, בן-גוריון עצמו הדגיש בדבריי-הסבר לרעיון חברת-העובדים: 'הנהלת החברה נבחרה בוועידה הכללית של החברה, שהיא גם הוועידה הכללית של ההסתדרות, באופן שהוועד הפועל של ההסתדרות הוא למעשה הנהלת חברת העובדים'.³⁴

הסמכויות שהוקנו לחברת-העובדים הן עדיין רחבות מאוד: 'לקבוע את מחירי היבול והתוצרת של משקיה . . .', את 'שיטת התשלום ושכר העבודה במשקי החברה . . . ועסקיה'; עם זאת אין מציניים יותר את השוואת המחירים. התפיסה המינהלית—ארגון החברה על יסוד מניות והיעדר מדיניות של השוואה וניהול עצמי הם שהבדילו ברורות בין עקרונות 'חברת-העובדים' לעקרונות של גדוד-העבודה. הגדוד ראה בצורה הקיבוצית-קואופרטיבית אבן-פינה לכל התאגדות רחבה יותר, על

34 קונטרס, קית, י"ז בכסליו תרפ"ג (7 בנובמבר 1922).

דרך התאגדות של איגודים בקומונה כללית. התפיסה של בן-גוריון היתה הנהלת-ריכוזית. המטרות היסודיות שהנחו את מקימי 'חברת-העובדים' לא היו שונות מן הכוונות של הגדוד: (א) ריכוז משאבים של הסקטור המשקי, הציבורי-ההסתדרותי, המתהווה כדברי בן-גוריון עצמו, כשלב ב'הגשמת הציונות הסוציאליסטית—הקמת חברת העובדים של העם העברי בארץ... התאים הגרעינים הראשונים של חברה עובדת זו'.³⁵ כמו כן נאמר כי החברה הוקמה כדי לבצר את מעמדם של המפעלים האלה 'בפני התחרות של משקי הרכוש המנצל, לשם כלכלה עצמית של המעמד העובד כולו'. (ב) שליטת הציבור כולו—המ ע מ ד—על המפעלים ועל המשקים, ועל יחידותיו השונות של הסקטור ההסתדרותי, כדי לשמור על כיוון התפתחותו של המשק ודרכי-פעולתו. הבעיה המרכזית היתה כיצד לבנות את הארגון הפנימי של הסקטור הציבורי-ההסתדרותי המתהווה. אולם נוסף לכוונות אלו, שהוצהרו בפירוש על-ידי בן-גוריון, היו מטרות נוספות שאותן רצו להגשים על-ידי הקמת חברת-העובדים, כגון עקיפת השוק הקפיטאליסטי, ריכוז הון עצמי לנוכח צמצומו ושיתוקו של התקציב הציוני ומיעוט 'השוק האזרחי הפנימי' בארץ. מטרות אלה הודגשו על-ידי מ' אלקינד, י' טבנקין ורבים אחרים, ומעל לכול על-ידי בן-גוריון כאשר דיבר על 'הון מעמדי', 'יצירת הכלכלה העצמית שלנו'³⁶ וכו'. בן-גוריון דיבר באותה תקופה על

יצירת רשת ציונית של עובדים [שהיא] תנאי מוקדם ראשון להגשמת הציונות... תנועה ציונית חדשה העומדת כולה ברשותנו... והתנאי המוקדם השני להגשמת הציונות היא יצירת הרשות הכלכלית המשותפת של מעמד העובדים.³⁷

ביחס לעקרונות אלה, שהם מיסוד-היסודות של תפיסת הציונות הסוציאליסטית בסוף 1922 ובשנת 1923 לא היתה כל פלוגתא בין בן-גוריון לבין חברי-הגדוד. יתרה מזו, כבר בוועידה הציונית בלונדון ב-1920 דרש בן-גוריון מאת ההסתדרות הציונית להכיר באוטונומיה של ציבור-העובדים (לעתיד ההסתדרות), הממלא פונקציות מסוימות שהן כלל-יישוביות וכלל-ציוניות. דרישה זו היתה עצם מעצמה של תפיסת הציונות הסוציאליסטית: האמונה שציבור-העובדים הוא גורם אוטונומי, 'ריבוני' כביכול בחברה פלוראליסטית, הדוגל בשיטה משלו בשאלות של בניין היישוב וריכוז העם העברי בארץ ובכל המפעלים והיוזמות הנוגעות לציבור העובדים בתחום הגשמת בניין היישוב ו'הגשמת הציונות'. ציבור-העובדים רשאי לנהל את ענייניו על אחריותו ובהתאם לתפיסתו, גם כשההון הוא לאומי ובפרט כשההון הוא לאומי. בסוגיות-יסוד אלה של הציונות הסוציאליסטית לא היו, אם כן, חילוקי-דעות בין בן-גוריון לבין אלקינד. עם זאת, שני הבדלים יסודיים מפרידים בין השניים: (א) אלקינד וחבריו-לדעה בגדוד ראו את תהליך 'יצירת הכלכלה העצמית' של העובדים ו'הרשות הכלכלית המשותפת של מעמד העובדים' בדרך הקומונה הכללית של כל העובדים, שנועדה להיות התאגדות של איגודים על יסוד הנהלה עצמית, ביזורית, 'מלמטה למעלה', מן היחידה אל ההיקף. בן-גוריון וחבריו-גרסו את השליטה העצמית של הפועלים בצורה ריכוזית, באמצעות הוועד הפועל הנבחר שירכוז וינהל את ענייניו של הציבור כולו. שוני זה בגישה היה קיים למן הרגע הראשון, אך הוא הובלט והודגש בתפיסה של 'חברת-העובדים'. (ב) הבדל שני הוא בתפיסת יעודו

35 שם.

36 קונטרס, קיט, כ"ט בכסליו תרפ"ג.

37 שם.

הלאומי של ציבור העובדים או מעמד הפועלים, בקרב ההסתדרות הציונית כולה. בן-גוריון, כחבריו האחרים לדעה, ראה את מפעלם של העובדים בארץ במסגרת לאומית מקיפה ורחבה. הם שאפו לריכוז העובדים היהודים בארץ והיקלטותם על כל צורותיהם החברתיות והארגוניות השונות, ללא הבדל. את מימושו של תהליך זה הם ראו בזיקה למדיניות הציונית כולה. אלקנה וחבריו ראו את עצמם קודם לכול תנועה השואפת לבניין קומונה כללית: הם אמנם סברו כי את בניין הארץ כולה יש לקדם באמצעות הקומונה הכללית, אבל ההתרכזות האינטלקטואלית והאמוציונאלית היתה מלכתחילה ומעצם טבעה קומונוטארית ובמידת-מה אקסקלוסיביסטית-אוואנגארדית. הבדלים מהותיים אלה, שיצרו אסימטריה בין תפיסת הגדוד לתפיסת ההסתדרות, כבר נתגלו בקשר לוויכוח על מבנה המשרד הקבלני 'סולל-בונה' וחברת-העובדים, וכן בכבישים, בעבודות הציבוריות ובבניין. גם רעיון הקומונה הכללית וגם רעיון חברת העובדים נוצרו, ראש לכול, במצב של היעדר 'שוק אזרחי פנימי', היעדר סקטור קאפיטאליסטי ויחזמה פרטית, המסוגלים לספק עבודה ומחיה לעולים חסרי-אמצעים; שניהם פרי תקופה אחת.

ב. ההתפתחות בתחום הסקטור ההתיישבותי של ההסתדרות

אותה אסימטריה נוצרה גם בתחום פעולתה של ההסתדרות החקלאית בהתיישבות העובדת, שהיא המגזר השני החשוב של הסקטור המשקי-הציבורי ההסתדרותי, שהתרחב ונוצר בחלקו עם העלייה השלישית. יתרה מזו, גם הקבלנות ההסתדרותית, שהחלה בכבישים ובעבודות הציבוריות, התפשטה או שאפה להתפשט אל התחום החקלאי. תחום החקלאות אף הוא היה פתוח לאקספרימנטציה וחייב את העוסקים בו לשלוח ידם בנסיונות חדשים ובתכנון המשק והחברה, שכן הנסיונות שנעשו בענף זה בתקופת העלייה השנייה היו, כמתואר, מזערניים ובלתי-מבוססים. אף זאת: בשטח החקלאות עמד החלוץ העולה שהתעתד להיות לפועל, בפני הדלת הנעולה של המושבה. אכן בדין-וחשבון של המרכז החקלאי נאמר, כי 'המושבה לא נענתה למאמצים להרבות את מספר הפועלים העברים', וכי

מהנסיונות והמו"מ הרבים שהיו למרכז עם אנשי המושבות שבהם השקיע הוא, בזמנם, הרבה כוחות ומרץ—הוכחה בפעם המאה המציאות המרה, ששום דבר בעולם לא ישנה את המצב במושבות.

הפועל העברי נאלץ ליצור לקליטתו סקטור משקי משלו.

קווי-ההתפתחות בקבלנות ההסתדרותית ובמשק ההסתדרותי החקלאי היו אפוא מקבילים: ההוכחה הברורה לכך הוא הדין-וחשבון של המרכז החקלאי לשנים תר"פ-תרפ"ב.³⁸ צורך משותף דחף להקמתם הן של הסקטור ההסתדרותי בעבודות הציבוריות והבניין והן של משק העובדים וקבלנות העובדים בחקלאות—הצורך לקלוט עולים-חלוצים בלתי-מנוסים בעבודה, ומחוסרי-אמצעים, להבטיח להם מחיה מינימאלית בחקלאות המתבססת על עבודה עצמית. מטרה זו לא מומשה במשך כל שנות העשרים, ולא כל שכן בשנות העשרים הראשונות. בלשון פשוטה מדברים על כך מחברי הדין-וחשבון, אנשים פראגמאטיים, הטרודים מאוד בדאגות הקיום:

38 פנקס ההסתדרות הכללית, ירושלים, שבת תרפ"ג (ינואר-פברואר 1923).

יש דבר מה הקודם לכל הויכוחים הסוציולוגיים על צורות ההתיישבות השונות [הכוונה ודאי לוויכוח על השאלה מה עדיף—קבוצה קטנה, מושב, קבוצה גדולה וכד']: יסוד משק בריא, אפשרות הצלת חקלאית—כלכלית [ההדגשה שלי—א"מ], מבלעדיה לא חיברא שום התיישבות בת קיימא.

ומפרש הדין-וחשבון:

שנים אחדות רצופות של הפסדים דיכאו את רוח החברים והרבה מהם התיאשו מלראות את משקם מבוסס ומשוחזר ממשא החובות הרובצים המוטל עליו. עצם הדבר הזה, ששנים של עבודה ובתנאים קשים כאלה ובהתאמצות, לא הביאו בתוצאתן אלא דפיציט—דחף הרבה חברים וחקלאים טובים מתוך החקלאות. מלבד זה ישנם חברים שלא עמדו פשוט בנסיון: לחיות חדשים שלמים בכלכלה גרועה מאוד, בחוסר שמן, סוכר ועוד [סוגים] הכרחיים של מזון האדם, בלי יכולת לספק את הבגדים ההכרחיים וההוצאות הכי מינימאליות. לא כל אחד מסוגל להמשיך ככה.

אמנם גם בתחום זה הושגו בתקופת העלייה השלישית הישגים בממדים ובהיקף שלא נודעו קודם-לכן:

בזמן קצר של שנה וחצי יצאה לפועל התיישבות חקלאית חדשה, שעולה בכמותה פי שניים מההתיישבות החקלאית שנוצרה במשך 12 שנה [הכוונה ודאי למן תחילת העבודה ההתיישבותית של ההסתדרות הציונית]. קרוב לאלף עובדים ועל שטח של כ-45.000 דונם—מכילות הנקודות החדשות שנוצרו מראשית תרפ"ב ועד עתה. נוסף על 690 העובדים ושטח של כ-20 אלף דונם, שהכילו הנקודות שהיו קיימות בזמן ההוא... המספר הכללי הנוכחי של העובדים במשקים החקלאים הוא 1628 איש.

אך כל מעשה היצירה החלוצית היה חדש, נסיוני, וחמור מכל, חסר עתיד בטוח. במציאות זו גובשו עקרונות חדשים: ראשית, ההדגשה על שליטת העובדים במשקים, ניהול-עצמי, ואחריותם למשק. בלשון הדין-וחשבון:

עמידת המשקים הגמורה ברשות העובדים... עד שאין עוד דואג למשק מבלעדיהם עצמם, שאחריותם השלמה והגמורה עליו [על המשק]... שהם בעצמם [החברים] אחראים בעד הרווח או הדפיציט של המשק.

כדי להגיע למצב זה, נאמר בדין-וחשבון, יש לבטל את—

שיטת התקציבים הניתנים למשקים הקימים... יש צורך לאפשר למשקים אלה הלוואות ידועות ליצירת ענפי משק חדשים וביצורם של הקיימים... ייחוד סכומים מסוימים לפיתוח ענפים מסוימים... והתאמצות המשקים עצמם לפתח ולשכלל את הענפים האלה.

יש דבר מה הקודם לכל הויכוחים הסוציולוגיים על צורות ההתיישבות השונות [הכוונה ודאי לוויכוח על השאלה מה עדיף—קבוצה קטנה, מושב, קבוצה גדולה וכד']: יסוד משק בריא, אפשרות הצלחה חקלאית—כלכלית [ההדגשה שלי—א"מ], מבלעדיה לא תיברא שום התיישבות בת קיימא.

ומפרש הדין־חשבון:

שנים אחדות רצופות של הפסדים דיכאו את רוח החברים והרבה מהם התיאשו מלראות את משקם מבוסס ומשוחזר ממשא החובות הרובצים המוטל עליו. עצם הדבר הזה, ששנים של עבודה ובתנאים קשים כאלה ובהתאמצות, לא הביאו בתוצאתן אלא דפיציט—דחף הרבה חברים וחקלאים טובים מתוך החקלאות. מלבד זה ישנם חברים שלא עמדו פשוט בנסיגת: לחיות חדשים שלמים בכלכלה גרועה מאוד, בחוסר שמן, סוכר ועוד [סוגים] הכרחיים של מזון האדם, בלי יכולת לספק את הבגדים ההכרחיים וההוצאות הכי מינימאליות. לא כל אחד מסוגל להמשיך ככה.

אמנם גם בתחום זה הושגו בתקופת העלייה השלישית הישגים בממדים ובהיקף שלא נודעו קודם־לכן:

בזמן קצר של שנה וחצי יצאה לפועל התיישבות חקלאית חדשה, שעולה בכמותה פי שניים מההתיישבות החקלאית שנוצרה במשך 12 שנה [הכוונה ודאי למן תחילת העבודה ההתיישבותית של ההסתדרות הציונית]. קרוב לאלף עובדים ועל שטח של כ־45.000 דונם—מכילות הנקודות החדשות שנוצרו מראשית תרפ"ב ועד עתה. נוסף על 690 העובדים ושטח של כ־20 אלף דונם, שהכילו הנקודות שהיו קיימות בזמן ההוא... המספר הכללי הנוכחי של העובדים במשקים החקלאים הוא 1628 איש.

אך כל מעשה היצירה החלוצית היה חדש, נסיוני, וחמור מכל, חסר עתיד בטוח. במציאות זו גובשו עקרונות חדשים: ראשית, ההדגשה על שליטת העובדים במשקים, ניהול-עצמי, ואחריותם למשק. בלשון הדין־חשבון:

עמידת המשקים הגמורה ברשות העובדים... עד שאין עוד דואג למשק מבלעדיהם עצמם, שאחריותם השלמה והגמורה עליו [על המשק]... שהם בעצמם [החברים] אחראים בעד הרווח או הדפיציט של המשק.

כדי להגיע למצב זה, נאמר בדין־חשבון, יש לבטל את—

שיטת התקציבים הניתנים למשקים הקימים... יש צורך לאפשר למשקים אלה הלוואות ידועות ליצירת ענפי משק חדשים וביצורם של הקיימים... ייחוד סכומים מסוימים לפיתוח ענפים מסוימים... והתאמצות המשקים עצמם לפתח ולשכלל את הענפים האלה.

יל יסוד זה הוחל בביטול—

יזלפיה משלמים לכל חברי המשק שכר קבוע־מראש, אפילו הסתכמה

טכניים ומינהליים—היו אך בתחילתם. שאלת חוסר ההון היתה גם כאן, כמו בקבלנות ההסתדרותית, מרכזית; על כן שמה לה ההסתדרות החקלאית

למטרה ולשיטה, שהרוב הגדול של האמצעים... ייצא על יצירת ענפי משק כאלה שהם עלולים לשאת פרי ובזמן הקרוב, כגון משק הפלחה, משקי הפרות והעופות וכדומה. התקציבים שסופקו על-ידי ההסתדרות הציונית היו מצומצמים ומקוטעים ולא ניתנו בזמן הדרוש.

ומצד אחר רבצו על שכם המשק חובות גדולים מן העבר, ובכללם 'הלוואות שלוקחו לייסוד המשק [מאפ"ק]. שנים אחדות חלו הפסדים... גם מן החוץ לא נכנסו אליהם אלא סכומים קטנים מאד, אשר הלכו ברובם הגדול לאינוונטאר ובניינים'. תיאור מצב זה דיו כדי להמחיש ולהסביר מדוע שאפה ההסתדרות החקלאית לחפש דרכי תכנון בבניין המשק ובהנהלתו וגם בתכנון החברה הקיבוצית והרכבה; בצד הרצון לתכנון משקי ומינהלי היתה גם השאיפה לרכז ולעצב את סמכויותיה של ההסתדרות החקלאית כלפי המשקים, ולתת לריכוז סמכויות זה גם ביטוי משפטי מחייב גם כלפי המוסדות המיישבים, החיצוניים. כאמור, יש דמיון בין תהליכים אלה לבין מה שאירע גם בגדוד. עם זאת השאיפה המרכזית היתה לרכז ולגייס הון עצמי נוכח צמצום התקציב הציוני וארעיותו. וכך נאמר בדין־חשבון:

סכומי התקציב הציוני היו מתקבלים רק באופן חלקי ובאיחורים מבהילים. המשקים, במקום לקבל בבת אחת את הסכומים המוקצבים הנותנים אפשרות לביצור ענפי המשק, היו מקבלים רק פרוטות פרוטות, המתבזבזות בלי להשיג את המטרה ומספיקות להמשכת קיום עלוב... הרוח השוררת כיום בהנהלת אפ"ק גם כאן וגם בלונדון אינה נותנת אמון בכספי התקציב הציוני, וכמובן שאין להם גם כל אמון בכוח האשראי העצמי של המשקים ובמצב הזה עומדת אפ"ק מחוץ לכל פעולה ישובית-חקלאית... בשעת נתינת ההלוואות לאגודות נטעים, לפורייה, לרוחמה וכו' לא מעכב הקריטריון המסחרי, כנראה, יש כאן יחס שלילי למפרע לכל מפעל ישובי של העובדים מצד ההנהלה המקומית והלונדונית [של אפ"ק כנראה].

כך ראו את הדברים אנשי ההסתדרות החקלאית. הם פירשו את עקרונות ה'מסחריות' ה'רווחיות' וה'אמינות'—שלהם הטיפו בהסתדרות הציונית אנשים כדה־לימה, יעקובוס קאהן ודומיהם—כהתעלמות מן המשק העצמי של הפועלים. וכאשר מפנה הדין־חשבון את פניו פנימה, הוא קובע:

כיום הזה כמעט שאין שום קשר בין המשקים... אין אפאראט כללי אחד, אשר יהא מומחה ומנוסה בכל שאלות סידור וכלכלת המשק... כל משק ומשק הוא תחנת נסיון ידועה לעצמו.

על כן תבע הדין־חשבון כי יובטחו:

ההשגחה העליונה המתמדת מצד ההסתדרות על כל מה שנעשה במשקים, וצריכה לבוא העמדת כל המשקים למשמעת הגמורה של ההסתדרות בכל שאלות המשק הכלכליות, מבלי כמובן, שהיא תגע באוטונומיה העצמית של המשק בסידור העבודה והחיים ובעניינים הפנימיים.

עם זאת דורש המרכז החקלאי שחינתן לו הסמכות גם בשאלת בחירת חברים למשק—'הרכבת הקבוצה'—ודורש 'לבל יקבלו שום חבר חדש בלי הסכמתו'. זאת ועוד: דרושה 'פעולה כספית משותפת לכל המשקים ומוכזת בידי ההסתדרות [ההדגשה שלי—א"מ]', כדי 'לברוא את הבסיס לפעולה כלכלית גדולה ולהוציא את פעולתנו הישובית למרחב'. אכן, המרכז החקלאי דרש ממחלקת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית 'השגת אישור מלונדון להלוואה של 25 אלף ל"מ שתהא מוקדשת בעיקר לבניין המקומות החדשים'. ההנהלה הציונית בלונדון, מוסרים מחברי הדין-וחשבון, קיבלה את הדרישה, 'בתנאי שאנו בעצמנו נמצא את המקורות אשר יהפכו את ההלוואה למזומן'. התוצאה היתה, כי 'למעשה הסתדרה כמעט כל ההלוואה ע"י מוסדות הפועלים' (המשביר, בנק הפועלים). הדין-וחשבון מדגיש בפירוש, כי—

מפריע הצד היורדי, באופן רשמי אין אנו בעלי הרכוש, אין אנו חברה מאושרת, והכוח שיש בידנו ביחס למשקים, אם כי הוא די גדול, הנהו רק מוסרי ולא משפטי.

כבר בוועידת 'הסתדרות הפועלים החקלאים' שהתקיימה בשבת תרפ"ג הוחלט כי 'הסתדרות הפועלים החקלאים מתאשרת בתור קואופרציה התיישבותית', "חברת התיישבות העובדים" כסניף אבטונומי של הסתדרות הפועלים החקלאית'. בהחלטה זו באה לביטוי השאיפה לריכוז וגיבוש הסקטור המשקי-הציוני של ההסתדרות החקלאית, המאחד שכירים ופועלים המתעתדים להתיישב עם אנשי-משקים שבהתיישבות הקיימת. באותה החלטה נאמר כי הון החברה יתבסס על מניות, כשמניות-היסוד שייכות להסתדרות העובדים הכללית ולמניות אלו מחצית הקולות באסיפה הכללית. החברה היא בעלת כל המשקים ולה הזכות לערוך חוזים עם החברות המיישבות, ו'אין שום משק ושום קיבוץ חברים יכול לנהל משא-ומתן עם מוסדות ישוביים וכספיים שלא בהסכמת החברה'. ועוד:

יחד עם אישור החברה [על-ידי הממשלה] צריך לגשת גם לאישור כל משק ומשק בתור קואופרציה חוקית, שהנה סניף החברה. כל משק נהנה מזכות האבטונומיה הפנימית בגבול תקנותיה והחלטותיה של החברה.

כמו-כן נקבע כי: 'החברה באה בדברים עם ההסתדרות הציונית בדבר העברת רכוש החקלאי, המושקע במשקי העובדים, ברשות החברה'.⁴⁰ גם עקרונות אלו תואמים את התפיסה שהביע בן-גוריון כבר בוועידת לונדון ב-1920.

כשם שלא היו חילוקי-דעות בין הגדוד לבין הסתדרות העובדים בשאלת הצורך בתכנונו של המשק הקבילי ההסתדרותי וחברת-העובדים בכללה, וכן לגבי המטרות הכלליות של ארגונים אלה, כך היו הגדוד וההסתדרות תמימי-דעים לגבי הצורך בתכנונה של ההתיישבות החקלאית. התכנון היה כורח המציאות. עם זאת, הגדוד או למזער המנהיגים בעלי-ההשפעה בקרבו, דחו את השאיפה לריכוזיות שתמומש באמצעות חברת-מניות ורצו להשיג מטרות אלו בדרך של התאגדות איגודים. דרכם היתה דרך הקומונה הכללית של כל העובדים, בדרך ביזורית 'מלמטה למעלה'. מבנה חברת-העובדים ובכלל זה גם ההתיישבות וכן המבנה של ההסתדרות בכללה באותם ימים אכן

40 פנקס, שם, ב, אוגוסט תרפ"ג.

גרם לשילובו של הכוח הפוליטי-המפלגתי עם העוצמה שנבעה משליטה סמכותית-ריכוזית על המשק. בבחירות למוסדות ההסתדרות בחרו חבריה, בהליכים דימוקראטיים, בצירים על-פי רשימות מפלגתיות בעיקרן. המפלגה, או ה'קואליציה' של המפלגות, שהשיגה רוב בבחירות הרכיבה את המוסדות המבצעים של ההסתדרות. המפלגה או הקואליציה שניצחה בבחירות שלטה בעצם גם בכל הסקטור הציבורי-המשקי של ההסתדרות—בתוקף המבנה המוצע של חברת-העובדים—וממילא שלטה גם על כל כוח-השפעתו של הסקטור הזה בתחום החברתי: קליטת עלייה, פעולות תרבות וחינוך, התיישבות קיבוצית וכד', עד כדי התערבות בהרכב החברים המתקבצים בקבוצה, כפי שרצה המרכז החקלאי. מבנה זה היה מנוגד בתכלית לתפיסת הגדוד בעיקר משום שלחלק חשוב ומשפיע בקרב חברי-הגדוד היו זרות המגמות לעיצוב פוליטי מפלגתי כלשהו של חיי החברה והמשק והם התנגדו להן. רעיון הקומונה הכללית, שאולי נתמך גם על-ידי חברים מן הוועד הפועל של ההסתדרות, הפך מעצם טבעו לתפיסה עצמאית בתחום התכנון המשקי והחברתי והניהולי של הסקטור המשקי-הציבורי של העובדים, המנוגד לשליטה המקובלת בהסתדרות בכלל. הסקטור המשקי העצמי של העובדים, כמו הגדוד, נולדו וצמחו כמעט בהיסח-הדעת, בלא תכנון מוקדם. הם צמחו מכוח ההתנסות והלימוד, ומכוח הרצון ליצור יישוב עובד בארץ. עם זאת יש להדגיש שוב כי המנטאליות והאוריינטאציות האינטלקטואליות והחברתיות-התרבותיות של מנהיגי-ההסתדרות ומנהיגי-הגדוד היו שונות. אין ספק שפער-הדורות וההתנגשות בין העליות תרם להעמקתו של שוני זה; כך, למשל, נאמר בדין-וחשבון שהוזכר לעיל של ההסתדרות החקלאית כי בקבוצה הקטנה ובמושב, שצמחו עוד בתקופת העלייה השנייה, או שנוסדו על-ידי אנשיה היו חברים שחיכו 'במשך שנים' לאפשרות של התיישבות, ובתוכם 'טובי החקלאים בציבורינו'. במציאות זו התעוררו שאלות קשות: את מי יש להעדיף בתור להתיישבות: מי קודם למי? למי הסמכות וההשפעה בתחום זה ולמי המנהיגות. ההרכב של המרכז החקלאי ומדיניותו הושפעה במידה ניפרת מאנשי העלייה השנייה ואילו אנשי העלייה השלישית, עמם נימנו הן צעירי הגדוד והן צעירי 'השומר-הצעיר', גיבשו עמדות משלהם וגילו יוזמה רבה לעצב צורות-התיישבות חדשות. אנשי 'השומר-הצעיר' רצו להקים 'עדה טריטוריאלית רצופה' בהתיישבות, ואילו הגדוד יצר את הקיבוץ-הארצי הראשון ושאף להיות הכוח המתיישב הדומיננטי בעמק.

ג. ההתפתחויות בחברה הגדודאית

המפנה שחל בסקטור המשקי-ההסתדרותי לעבר צורות ניהול, ארגון ומימון חדשים—הקמת 'חברת המניות' ושיטת הניהול הריכוזית—היה פרי המשבר הכלכלי בסקטור זה, פרי הגרעון הכספי שאיים על עצם הקיום. המנהיגות ההסתדרותית מעצם יסודה היתה נכונה לאקספרימנטאציה בצורות ארגון וחברה חדשות, ולגמישות שלא היו מקובלות בגדוד, אשר לפי עצם השקפתו היסודית היה קומונה, וכקומונה כללית לא יכול היה לסגל לעצמו צורות חדשות אלא במסגרת הקומונה. המשבר שגרם למפנה בסקטור המשקי-ההסתדרותי עורר תגובות שונות בתכלית בגדוד. חשוב אפוא להתחקות אחר שלבי ההתפתחות והתגובות בחברה הגדודאית, נוכח המשבר הכלכלי והחברתי בסקטור הציבורי-ההסתדרותי. שהרי שלבים אלה בנסינו של הגדוד השתקפו בתהליך הפוליטיזאציה שלו ובגיבוש האידיאולוגיה של הגדוד. דומה כי לא נחטא בהכללה אם נאמר כי לכל שלב בהתפתחות המעשה של הגדוד ולחוויות שעברו עליו נתלוה פירוש אידיאולוגי. בכך אין תימה, שהרי ציבור ער

ותוסס זה, מעבר לתדהמה שאחזה בו נוכח הנסיונות שעברו עליו, נטה להסיק מהן מסקנות אידיאולוגיות ושיווה להן אינטרפרטאציות משלו. עצם היכולת לתת אינטרפרטאציה ולחפש אוריינטאציות חדשות היא ממאפייניו של חומר אנושי זה.

מן הגרעון הכספי שאיים על הסקטור הציבורי-ההסתדרותי כולו ועל הגדוד בכלל זה, לאחר שלוש שנים של מאמצים חלוציים וציפיות גדולות, הסיקו אנשי-הגדוד, שלא כחבריהם בקרב מנהיגי-ההסתדרות שלא דבקו, כאמור, מלכתחילה בראדיקאליזם הקומונוטארי, מסקנה לגבי הקומונה והיא: המשרב סתר את הציפייה כי הגדוד יהיה בבחינת — 'נסיון דמונסטראטיבי של משק הפועלים'.⁴¹ אין לשכוח כי על-פי חזונו של אנשי-הגדוד ודמיונו נועד הגדוד 'לשמש נסיון למופת המוכיח, שמשק הנמסר לידי פועלים מצליח במובן החמרי, ואפילו במשטר הנוכחי עולה בזול מכל משק אחר'.⁴² הגרעון המאיים על עצם הקיום יצר פער בין הציפיות של הקומונה ובין המציאות ועורר ספק באפשרותו של הפועל העברי בארץ להתקיים ולקיים את הקומונה שלו. פער זה היה מקור לתדהמה. ומה היתה אפוא המסקנה מפער ומתדהמה אלה? מציאות זו התבררה לכל באמצע שנת תרפ"ג, בעיית ה'דיפיציט', הגרעון הכספי, היתה עתה לשאלה המכרעת; הסיסמה היתה: 'להפסיק את הדיפיציטים', והמחיר היה:

צמצום הגדוד מבפנים [ההדגשה שלי—א"מ]... הגדוד הגביל מאד את קבלת החברים וכמעט הפסיקה לגמרי... התחיל להסתלק מעבודות שהיה בהן חשש של הפסד... התחיל לצמצם את לימוד המקצוע.⁴³

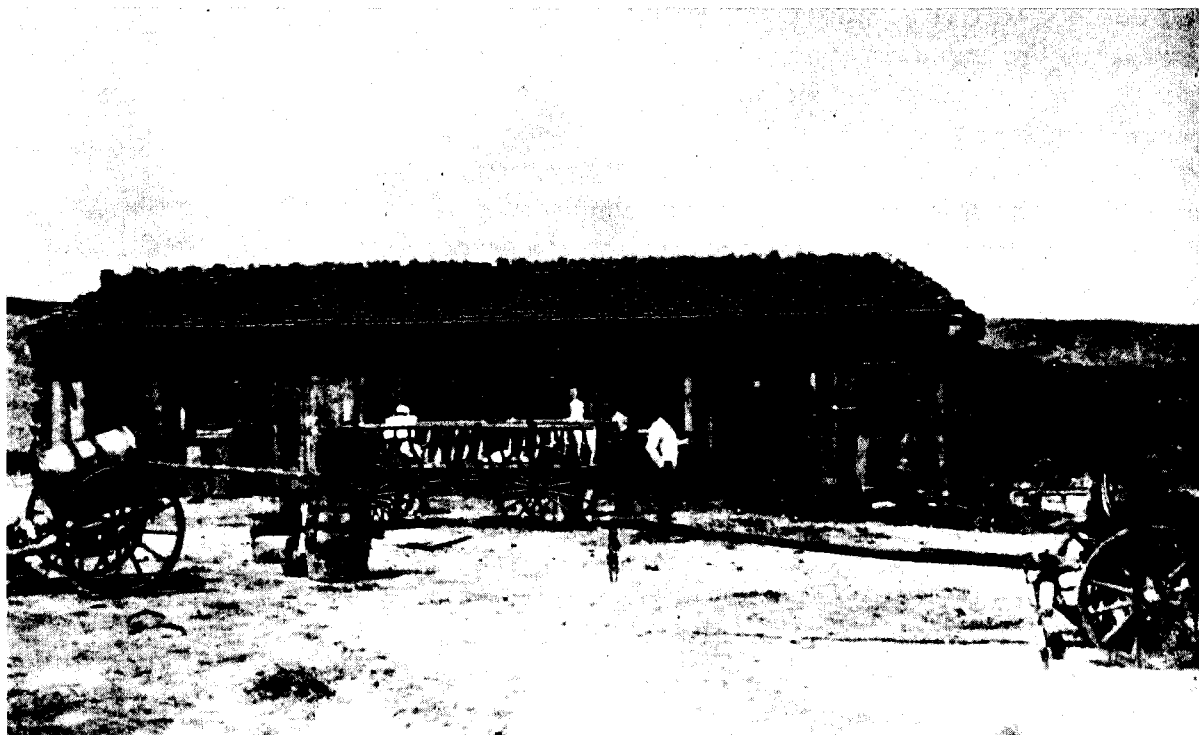
שומה עלינו לעמוד על המשמעות האמוציונאלית והתכליתית של ההחלטה לצמצם את פעולות הגדוד, מבחינתם של חברי-הגדוד אשר ראו בדרך הגדוד את התממשות הדמיון של הקומונה הכללית, שנועדה לפי הדמיון של יוצריה להתרחב ללא-הרף, לשמש 'נסיון דמונסטראטיבי של משק הפועלים' ולהוכיח, 'שמשק הנמסר לידי פועלים מצליח במובן החמרי. אפילו במשטר הנוכחי הוא בזול יותר מאשר מכל משק אחר'. הרצון להרחיב את הקומונה עד שתכלול את כל ציבור-העובדים בארץ היה חלק מהותי מדמיון הגדוד.

הגרעון, כשלעצמו, לא היה תופעה שפגעה רק בגדוד. להיפך, בדין-וחשבון שלו למועצה הכפולה בתל-יוסף, בתשרי תרפ"ד (סוף 1923), ציין אלקינד בפירוש כי 'הגרעון לעובד' בגדוד היה קטן משל פועלים אחרים שעבדו ב'משרד לעבודות ציבוריות ובניין'; זה היה המצב למרות שהגדוד השקיע מכספו-הוא ועל אחריותו בפיתוח ענפים שונים, כגון מחצבה, בניין באבן, דייג, גן-ירקות ועוד. יתרה מזו, בעבודות שונות אף צבר הגדוד רווחים. עם זאת הטיל הגרעון של הגדוד צל כבד על כל מסכת-היחסים של הגדוד עם ההסתדרות ועל מעמדו בהסתדרות. בשלב זה של הדיון אנו עוסקים בפירוש ובהסבר, שאנשים בגדוד נתנו לעצם התופעה של גמר העבודות בהפסד כספי ניפר, מבחינת יעילותו וסיכוייו של הנסיון הקומונוטארי בארץ-ישראל. הגדוד הסיק מן הלחץ שהופעל עליו מצד מוסדות ההסתדרות בקשר לגרעון, כי אין תומך בתנופתו ויוזמותיו בתחום של עבודות כיבוש, של

41 גדוד העבודה על שם י' טרומפלדור, ירושלים תרפ"ה.

42 שם, עמ' 8.

43 שם, עמ' 21.

כפר גלעדי, הצריף הראשון

נסיגנות חלוציים ושל רכישת מקצוע בכוח העזרה ההדדית בקומונה. על כן מוסר אלקינד בדין־חשבון שלו בתשרי תרפ"ד:

מלפני שנה הפסיק הגדוד כמעט מלכל חברים חדשים [הדגשה שלי— א"מ], צמצם את עבודותיו בעבודות יותר בטוחות... התחיל להזהר בחדירה למקצועות חדשים. בנדון לימוד מקצוע קבענו פרינציפ, כי כל מקצוע מוכרח לשאת את עצמו מהתחלתו... כל העבודות הועמדו על הגובה המתאים ועומדות עכשיו על בסיס כלכלי.

הווי אומר, השאיפה להתרחבות של הקומונה צומצמה, והפעילות של הגדוד הועמדה על בסיס של רווחיות ומסחריות. הסיבה להיסט זה מוסברת בחוברת של הגדוד מראשית תרפ"ה:⁴⁴ הכספים הלאומיים לא הספיקו כדי ליצור תשתית של עבודה פרודוקטיבית שבה ייקלטו אפילו המעטים שפרצו עם ראשית העלייה השלישית; מכאן היעדר הכשרה מקצועית והיעדר מימון ציבורי לפעולה מתוכננת של הכשרה מקצועית. הדיפרנציאציה המקצועית ורכישת המקצועות החדשים, שהיו תנאי לפיתוח המשק וליצירת אפשרויות של קליטת פועלים מובטלים בגדוד,

44 גדוד העבודה על שם "טרומפלדור, ירושלים, כסליו תרפ"ה.

התבצעו על-ידי הפועלים ועל חשבונם, כמעט בלא עזרה מצד המוסדות המיישבים. לשון אחר: אנשי הגדוד נאלצו לצמצם את פעולות הגדוד ואת כוונות התרחבותו לאחר שעייפו מלשאת בעול הגרעונות הכרוכים בעבודות התשתית וההתמקצעות בלא עזרה, ובתנאי תחרות קשה עם הפועל המקומי הזול. חוסר העבודה והדפיציטים, נאמר באותה חוברת, הם הגורמים העיקריים ליאוש שתקף את 'החלק הכי גדול של העלייה השלישית'. באותה חוברת מוזכרות גם יוזמותיו העצמאיות של הגדוד: הוא השקיע מכספיו ומימית העבודה שלו ב'סידור ההגנה' על חשבוננו; עסק בפיתוח עבודות לקליטת הפועלים, כגון סידור גן-ירקות ומשתלה; הגדוד נכנס לכיבוש ענפי-עבודה בלא עזרה מן החוץ. לאחר שלוש שנים נוכחו אנשי-הגדוד, כי כל עוד לא מוגשת להם עזרה מבחוץ ולמען הביסוס והרווחיות יש להימנע משליחת יד בפעולות מסוג זה שפריין, גרעונות.

בתקופה מאוחרת יותר, בראשי-הפרקים לדין-וחשבון שהוגש למועצה הכפולה שהתקיימה בראש-השנה תרפ"ו—דין-וחשבון המסכם את חמש שנות קיומו של הגדוד—ציין אלקינד, במבט רטרופקטיבי, כי בחודשים שבין ניסן-אלול תרפ"ב החל הצמצום בגדוד וניכרו אותותיו של המשבר: בתקופה זו קיצצה ההנהלה הציונית את התקציבים; המשרד לעבודות ציבוריות 'שינה את יחסו לגדוד', צמצם את כמות העבודות הנמסרת לגדוד ודרש לעצמו פיקוח גדול יותר על הנעשה בגדוד בתחום ביצוע העבודות; ומעל לכול כבד לחצם של בעלי-החובות ו'המחסור בכלכלה בעין-חרוד ובירושלים'; היו עזיבות מפלוגות ירושלים ועין-חרוד. משמעות הדברים האלה לגבי אלקינד, כפי שהציגם בדין-וחשבון שהכין לקראת המועצה בראש-השנה תרפ"ו, היא 'ה ב ל ט ת הקושי של בניין המשק הקונסטרוקטיבי [ההדגשה שלי—א"מ]' וכן כי 'ההתאמצות הבלתי רגילה מצד הפועל [נשאה]—דיפיציט'. לשון אחר: הטלת ספק בעצם אפשרויותיה של השיטה הציונית הקונסטרוקטיבית הקומונטארית בתנאים הנתונים ואכזבה מכך שהמאמץ החלוצי לא נשא אלא את באושי הגרעון, היינו אי-הביטחון לקיום פועל עברי בארץ בתנאים הנתונים ולפי השיטה המצויה.

סממני המשבר הללו החמירו ביתר-שאת בתקופה שבין תשרי תרפ"ג לסיון תרפ"ג עד כדי-כך שהבטחת הקיום המינימאלי היתה בלתי-אפשרית. בירושלים שררו רעב ואבטלה ולא נראה כל סיכוי לשנות את המצב. המסקנות שהסיק אלקינד ממצבה של העלייה השלישית החלוצית כפי שהן באות לביטוי בראשי הפרקים והדינים-והחשבונות הנ"ל מעידות על כך שאלקינד מיקד שוב את מחשבתו בדמיון הקומונטארי, אלא שעתה תחום ראייתו מתרחב. שכן עתה הוא משקיף על הדמיון הקומונטארי בהתייחסות אל מצב היישוב כולו ואל הציונות. וזה לשונו:

(1) יאוש העליה השלישית בכוח יכלתה של ההסתדרות הציונית והעם היהודי לבנות את הארץ והתחלת העזיבה [כנראה של חלוצים מן העלייה השלישית]. (2) הלחץ המוסרי של הדפיציטים. (3) הכרת חוסר האפשרות לבנות את המשק הלאומי במסשטאב רחב בכוחות הפועלים.

בדברים אלה יש משום יאוש מן הסוציאליזם הציוני-הקונסטרוקטיבי כשיטה לבניין המשק הלאומי בארץ. במשבר הסקטור העצמי של העובדים ובגרעונותיו רואה אלקינד הוכחות לתזיה שלו, שהפועל בכוחות עצמו אינו מסוגל לבנות את המשק הלאומי בקנה-מידה רחב, ולא יועילו לא ההישענות על ההסתדרות הציונית ולא היוזמה הלאומית של העם העברי. מסקנה זו חוללה שינוי

במעמדו של הגדוד בבניין היישוב ובדימויו העצמי. אלקינד מגדיר את השינוי במצבו: 'ממשק לאומי קומונאלי לקומונה בהספקה—פרוטטיפ של חברה קומונאלי'. היינו, אלקינד זונח את היומרה לבנות קומונה שתקיף את כל המשק הלאומי ודבק בתפיסה של בניין בתנאים הנתונים של פרוטטיפ. לשון אחר: ויתור על הגשמת הדמיון של הקומונה הכללית השווינונית לאלתר או בזמן נראה לעין, הצטמצמות בפרוטטיפ בלבד.

אפשר להניח ממה שאירע בגדוד בשנים אלו שמסקנה זאת—אם כי לעתים הנמקוטה שונות ואף מודגשות הסתייגויות מן הקביעה כי חל פיתוח בערכו של הקונסטרוקטיביזם הציוני-החלוצי—היתה בגדר חוויה ותחושה משותפת לכל חברי-הגדוד. אנשי-הגדוד לא הרבו בתאורים חווייתיים ונמנעו מלשון של פאתוס ומיטאפורות, ודאי לא אלקינד שסגנונו מדויק, מפוכח, כיאה לניתוח ראצינאלי ושיטתי חסר רגשיות. עם זאת, דומה כי עלינו לראות בתחושות אלו, שהיו כנראה מנת-חלקם של חברים רבים בגדוד, אבן-דרך בחוויית הגדוד לנוכח מציאותו בארץ. אפשר לשער על סמך התגובות של חברי-הגדוד שהובאו לעיל את תכולתם, אובדן תקוותם, קיפוח דמיונם והרגשת הבדידות שחשו נוכח אדישות הסביבה למאמציהם, ואפילו עוינותה של זו. הם נשאו את נפשם אל תנופה גדולה, אל עבודות כיבוש, הגנה, התיישבות ובניין משק וחברה ולא נרתעו ממאמצים ומסבל קשה, והנה קצרו מחסור וגרעון כספי ונתקלו בקוצר-ידה של ההסתדרות הציונית לבוא לעזרתם. הם גם חשו מעין התנכרות מצד ההסתדרות.

המשק החקלאי (עיין-חרוד) הופרד מן הגדוד בתוקף החלטת ההסתדרות. היוקרה החברתית של הגדוד והאמון בו מצד מוסדות הפועלים והציבור נפגע. העיקה בעיית כיסוי הגרעון הכספי. הגדוד, מעיד אלקינד, סבל מסטיגמה ונחשב ל'סוג הכוחות האנטי-הסתדרותיים' [עד כדי] שלילת תמיכת מוסדות ההסתדרות במפעליו [ועד כדי] סבוטאז והפרעה אקטיבית. בשנת תרפ"ג הגיע מספר העוזבים את הגדוד לפי-שניים כמעט ממספר הנכנסים.

ברקע מצב חווייתי זה יש לראות את סימני-הדרך למפנים האידיאולוגיים שעברו על הגדוד. כבר נאמר, שאנשי-הגדוד קימצו בביטויים חווייתיים, ולא על-נקלה יעמוד החוקר על השינויים ב'הלכי-הרוח'. אולם א"צ גרינברג, המשורר הגדול, שאוזנו כרויה, כדבריו, לתחושות-יסוד, ל'הסתכלות לתוך העובי של הדברים', העיד בסוף 1926:

באזור חזית זה של הגדוד השתלטה יתמות רבה... כאילו הועברו אל שטח השכחה... המחנה היה כאי... היתמות הרוחנית, ולא העוני המתמיד, היא שהעלתה את החומץ על שולחנם של כובשים אלה... ובאין אף ליום אחד באותם הצריפים אורה של שבת-עניים אפילו, אלא שעמום בהמשכים והזדהמות מעבודת פרך כפרד, הכי יש לתמוה: שכך אירע לגדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור... ושגם נביא אחד לא בא אפילו במרמה לנבא להם סיכויים לאיזה מחר רחוק, בהכרח שבלעם החלל הריק שמסביב לתקווה הנופלת.⁴⁵

נראה, כי המשבר מתקופת ניסן תרפ"ב—סיון תרפ"ג הוקל, וגיאות העלייה הרביעית העמידה את הגדוד בפני מצב חדש. נוכל אפוא לראות בשנות תרפ"ד—תרפ"ה, או לפי קביעתו של אלקינד: אדר

45 א"צ גרינברג, 'מעגלות הימים ההם'—צנחר של זהב נשבר, דבר, 31 בדצמבר 1926.

תרפ"ד-אלול תרפ"ה, נקודת-מפנה חווייתית חדשה בגדוד, מורכבת ואפילו רבת-סתירות, כפי שאירע בתנועת-העבודה בארץ כולה: מצד אחד הרגשת רוחה יחסית, ואפילו התעוררות התקווה להתרחבות מתחדשת של הנסיון הקומונוטארי, אך לעומתה, מצד אחר, התסכול הנובע מן התחושה שהפער בין הדמיון הקומונוטארי והתרבות החברתית הקומונוטארית לבין הסביבה והתרבות החברתית המתגבשת בארץ מתרחב דווקא בשל הגיאות והצורות החברתיות הבאות בעקבותיה. מבחינה זו רחוק היה הגדוד מהגשמת דמיונו יותר מאשר בתקופת-המשבר הקודמת. לאחר הצמצום המתואר שכפה הגדוד על עצמו וההקפדה על רוחיות, הוא סיים את השנה השלישית לקיומו 'בלי הפסד חדש בעבודות הקבלנות שלו',⁴⁶ אבל 'תנאי הקיום בגדוד היו למטה מכל מינימום' למרות שיפור המאזן השוטף, וזאת בגלל לחץ החובות מן השנים שעברו. בשנת תרפ"ד החליט הגדוד לחדש את התרחבותו, ואלקנה הגדיר את תקופת אדר תרפ"ד-אלול תרפ"ה (גיאות העלייה הרביעית) כתקופה של 'ההרחבה לשם יצירת תנועה קולקטיביסטית'. אלקנה הדגיש את הצורך ב'חידוש העלייה החלוצית לשם המשכת מפעלנו בארץ... וחידוש התנועה הקולקטיביסטית'. אולם באותם ראשי פרקים דיין-וחשבון לקראת המועצה של ראש-השנה תרפ"ו, בהתקרב סוף הגיאות של העלייה הרביעית, הצביע אלקנה גם על תהליכים אחרים: הקושי לקיים את הצורה הקומונוטארית נוכח הפער בין שתי רמות-המחיה בקומונה ובעיר, פער שהוחרף דווקא עם הגיאות והפיתוי מצד המשק הפרטי. את העובדה שרווחיו של הגדוד עלו באטיות הסביר אלקנה בהיעדר כוחות מקצועיים. חברים רכשו מקצוע בשהותם בגדוד ועזבו אותו נוכח פיתוי השכר הגבוה שהציע להם המשק הפרטי ומטעמים אישיים ומשפחתיים. קיבוצים עירוניים, ציין אלקנה, התפוררו וה'נכונות לפעולה חלוצית פחתה'. את מוקד-המשבר ראה בעימות של הקומונה עם הפיתויים והתרבות של המשק הפרטי. בראשי הפרקים לדין-וחשבון הרחיב אלקנה את הדיבור על 'הגורמים הפסיכולוגיים':

התגברות התרבות הבעל-ביתית והמוסר המשפחתי בתוך הישוב היהודי בארץ ובציבור הפועלים בתוכו; טשטוש הערכים החברתיים של הגדוד לרגל שינוי תנאי המציאות.

כלומר אלקנה חש במחסום המתהווה בין תרבות הדמיון הקומונוטארי לתרבות המתהווה עם הגיאות; הוא חש בניכור שבין הדמיון הקומונוטארי, שהוא תכלית כל מחשבתו, לבין התרבות והחברה המקיפים את הנסיון הקומונוטארי. באופן פאראדוקסאלי, במציאות הכבישים ובעבודות הציבוריות יכול היה הדמיון הקומונוטארי לפרוח ללא-מצרים, אך לא כן נוכח התרבות החברתית שנתהוותה בתל-אביב: עתה התגלו הזרות והמתח שבין שתי התרבויות. והרי לא רק אלקנה חש במתח זה. חיים ארלוזורוב כתב ב-1928, 'אחרי כשלון העלייה האחרון':

כיום על-ידי אפנה ורשאית, הרגלי כלכלת-בית של הבורגנות היהודית-רוסית, על-ידי נשפים, קונצרטים, תיאטראות, ועוד על-ידי כמה-הוכמה קטנות כאלה—העלינו את רמת-החיים למדרגה המעמידה אותנו בניגוד ממש אל כוחות התוצרת של הארץ שאותה אנו מיישבים... בכל החוגים, ואף חוגי הפועלים ופקידים בכלל זה, גדל הדור הצעיר בסביבה

46 גדוד העבודה על-שם י' טרומפלדור, ירושלים תרפ"ה.

חינוכית המכשירה את המתחנכים לאקדימאים, לכנרים-וירטואוזים, ולכל דבר שבעולם, ורק לא פשוט לעבודה ולהתיישבות... בעוד עשר שנים, אולי כבר עכשיו, תהא נחוצה תנועה חלוצית בארץ-ישראל לא פחות מאשר באיזו ארץ אחרת. המעוות הזה הוא במידה לא מעטה תוצאת רמת-החיים.

על רקע ניתוח מציאות זו מעלה ארלחורוב את הסיסמה 'מלחמה לשם פשטות החיים'.⁴⁷ אלקינד ראה את המוצא מן הדיסונאנס הזה שבין הדמיון הקומונוטארי לבין סביבתו 'בצורת ההווי והתרבות הקומוניסטית', ב'יצירת התוכן והצורה של ההווי הגדודאי'. בפנותו אל חברי-הגדוד הוא תובע את

הריסת ההווי הבורגני והיסודות הכלכליים והפסיכולוגיים של התרבות הקאפיטאליסטית, ביטול היסוד הכלכלי של המשפחה, שחרור האשה מטיפול בילדיה ושירות בעלה, הכנסת האשה לעבודה פרודוקטיבית, הרס המשפחה בתור תא תרבותי-ייסודי של החברה... האמנציפציה של האשה... הקטנת מקום המשפחה והגבלתה בתחומים הארוטיים... החלשת הלחץ של מלחמת הקיום והורדת הדאגה האינדיבידואלית להמשכת הקיום היום-יומי. חתירה תחת הסטימול העיקרי של התפתחות החברה בתרבות הקאפיטאליסטית [היינו ביטול שיטת התגמולים הדיפרנציאליים לפי עקרון הרווח].

אלקינד דרש לטפח את 'ההתלהבות החלוצית הראשונה', והוקיע את 'הריאקציה האנטי-תרבותית בגדוד ושכרון ההתפשטות', כלומר אוירת היחפנות, האידיאליזאציה של הפרימיטיביות ותוסר-המחשבה, ההפקרות ותוסר הדאגה, שביטוייה הם יחפנות, הפקרות והריקוד האקסטאטי, כסובלימאציה וכריאקציה לחיי-הגולה. במקום אלה תובע אלקינד 'הקטנת הדאגה הכלכלית והגדלת הזמן הפנוי אחרי העבודה', שיוקדשו לפיתוח התרבות וההכרה הגדודאית, 'מסירות מתוך הכרה במקום מסירות מתוך הפקרות'.

אכן, לא השתיירו בגדוד תעודות רבות כדוגמת ראשי-הפרקים האלה, המאפשרים לנו להציץ ל'עובי' התחושות והחויות שהתעוררו בקרב חברים בגדוד נוכח התרבות המתהווה עם הגיאות— מעין משבר הקומונה בחברת-השפע כביכול. לא היו אלה חוויותיו של יחיד, שפן בהחלטות של מועצת-הגדוד מראש-השנה תרפ"ו, שנחקבלו על-ידי כל הפלגים בגדוד, נאמר בפירוש כי 'הפרוצס הסטיכי של העלייה הרביעית ושינוי הקורס בציונות [בקשר להתיישבות העובדים] אינם מאפשרים בניין תכניתו של משק לאומי נורמאלי'. ועוד נאמר, כי הגדוד הגיע לידי הכרה ש'הגשמת המטרה הסוציאלית היסודית של הגדוד—יצירת החברה הקומוניסטית בארץ [שצורתה, יש להניח, היא הקומונה הכללית]—אפשרית רק דרך המהפכה הסוציאלית—, ולא בדרך הציונות החלוצית-הקונסטרוקטיביסטית, שפן אין הציונות מאפשרת עוד 'בניין תכניתו של משק לאומי נורמאלי'.

יש קושי רב בהבנת המשמעות המדויקת של הנוסחה הזאת. אולם אפשר להסיק מן האמור, כי הגדוד על כל חלקיו, או לפחות ברובו, נואש מן האפשרות של בניין המשק הלאומי כולו בדרך

47 כתבי חיים ארלחורוב, ב: מסקנות, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 56.

תוכניתית בשיטת הציונות החלוצית הקונסטרוקטיבית, ולא כל שפן בדרך של הקומונה הכללית. יתרה מזו, באותן החלטות נאמר עוד 'שהמשק העצמי של הפועלים בתוך המשטר הקאפיטאליסטי אינו פותר את הפרובלימה הסוציאלית בשביל מעמד הפועלים כולו ואף [לא] בשביל העובדים בו'. לשון אחר: אין המשק העצמי של הפועלים עשוי, במסגרת המשטר הקיים, להתפתח ולהיות לקומונה כללית של העובדים כולם, ואף לא להבטיח קיום לעובדים בו'.

אולם המסקנות שהסיקו חלקים שונים וגדולים בגדוד מקביעות אלו היו שונות. אפשר להניח כי הדילמה שניצבה בפני חברים רבים בגדוד היתה כדלקמן: אם אמנם הציונות אינה מאפשרת, כפי שקיוו והניחו בדמיון החברה שחזו, בניין תוכנית של המשק הלאומי כולו ובניין הקומונה הכללית האם יש לזנוח משום כך את רעיון הציונות הקונסטרוקטיבית, החלוצית, או מכל מקום להסתייג ממנו? ומאידך גיסא, האם יש לזנוח את רעיון הקומונה הכללית ולהסתפק בקומונה מצומצמת—אם במסגרת של קיבוץ אחד או בגדוד בלבד—כדי לשמור באמצעותה את הזיקה אל הציונות הקונסטרוקטיבית החלוצית ולדחות את הגשמת רעיון הקומונה הכללית לעתיד לבוא, כשייתגבשו תנאים מתאימים יותר? אכן, זו הדילמה שעליה סובב תהליך הפוליטיזאציה של הגדוד. דילמה זו נבעה בצורה מוחשית מאוד מן ההתנסות החברתית של הגדוד בשנותיו הראשונות בארץ ומן הפער שבין טווח-דמיונו להישגיו הממשיים. האידיאולוגיה שעמדה מאחורי דילמה זו לא היתה כיסוי, או חיפוי, או הסוואה, בחזקת 'תודעה כוזבת', אלא ביטוי להתנסות הממשית, החברתית, ואינטרפרטאציה שנתנו חלוצים נמרצים אלה למה שעבר עליהם בהתנסותם החברתית. בראשי-הפרקים לדין-וחשבון כנ"ל, בשיא הגיאות של העלייה הרביעית, סיכם אלקינד את פרי-ההתנסות של הגדוד במשך חמש שנות קיומו. הוא שאל: 'מה לנו בכל עמלנו, מה עשה הגדוד בשביל בניין הארץ? מה תוצאת עבודתנו ביחס להגשמת מטרותינו ההיסטוריות? [הדגשה שלי—א"מ]'. תשובתו היא:

חלק די גדול בכיבוש, הכשרת הארץ והכשרת החומר האנושי בשביל בניין הארץ... לבוריזאציה ולימוד מקצוע בשביל בניין הארץ; חלק די קטן במשק הלאומי... בניין שלושה משקים, שעוד טרם נגמר... בתי-מלאכה קטנה בירושלים... [יצירת] בסיס עבודה קבוע ל-600-1000 איש.

מי שרגיל בנוסח המאופק והענייני של אלקינד, אינו יכול להתעלם מן האכזבה והתסכול שקיננו בו נוכח הפער בין הדמיון הסוער של החלוץ לבין הישג המעשה: 'חלק די קטן במשק הלאומי'—זוהי תחושת הסתירה שבין המצופה והמדומיין למצוי; יתרה מזו, יש בדברים אלו משום אכזבה שנגרמה לדוברם כשהשווה את הישגיו הנ"ל לגידולו של הסקטור הפרטי המתפתח והבלתי-מתוכנן. כאמור, החלטות המועצה שהתקיימה בראש-השנה תרפ"ו מתירות לנו להסיק שתחושות אלו היו שכיחות למדי בקרב חלקי-הגדוד השונים. עם זאת יש להדגיש שוב כי תחושות אלו, שהיו מנת-חלקם של רבים, לא עוררו תגובות אידיאולוגיות או פוליטיות זהות בחלקים השונים של הגדוד, שפן הגדוד היה ביסודו ומעל-לכול יחמה קומונוטארית ייחודית, דמיון קומונוטארי. הגדוד קם והתגבש כגוף קיבוצי ללא תודעה פוליטית אחידה, ועל כן גם ללא התכונות והכישורים שיכלו לאפשר הפיכת גוף קיבוצי לגוף פוליטי ולהפוך נסיון קומונוטארי לאוריינטאציה פוליטית. אלקינד הבין זאת וציין בדין-וחשבון המתואר את הקושי להגיע

פלוגת ירושלים בעבודת סיתות במחצבת ראטיסבון (1924)

ל'אוריינטאציה אידיאולוגית חדשה [בגדוד] לרגלי שיתוק המחשבה התיאורטית בגדוד במשך כל זמן קיומו. שיתוק מחשבה זה שלט בגדוד למרות שתחושת המשבר הקומונוטארי היתה משותפת לחלקים רבים בו, ואתה תחושת הבדידות במסגרת היישוב המתהווה בארץ ואפילו בקרב ההסתדרות, שלא גילתה, לפחות לפי הרגשתם, הבנה לדמיון הראדיקאלי הקומונוטארי. אך גם נוכח האכזבות שליוו את גיאות העלייה הרביעית וגם נוכח האכזבה מן המשבר שכא בעקבות גיאות זו, בשנים 1926–1927, לא היה ערעור בגדוד על עצם השיטה הקומונוטארית שעיצב לעצמו, שיטה שייחדה אותו מכל הנסיונות הקומונוטאריים האחרים בארץ. אכן המועצה של הגדוד שהתקיימה בראש השנה תרפ"ו, קבעה כי

במשך חמש שנים של עבודתו הספיק הגדוד לקבוע את הפרינציפים ולגבש את היסודות הפנימיים של ארגון המשק הקומונאלי... בתור בסיס לקביעת תקציב ההוצאה יש לקבל את סיפוק הצרכים הרגיל שיהיה שווה בשביל כל הפלוגות... על המרכז לבחור ועדת עבודה מרכזית לשם בקורת וקביעת תכניות העבודה של כל הפלוגות.

ייחודו הקומונוטארי השוויוני והתכנוני של הגדוד ודמיונו לא נתערערו. גם לאחר שנה, לקראת מועצת-הפילוג של הגדוד, שהתקיימה בדצמבר 1926, הדגיש ל' קויפמאן, מראשי יריביו של השמאל בגדוד, כי: 'הצורה הכלכלית-חברתית של הגדוד לא משתנית'.⁴⁸ לאחר הפילוג בגדוד ובעת האיתוד עם הקיבוץ-המאוחד נמצא ייחוד זה משתמר ונותן אותותיו. גם

48 מחיינו, גיליון עז-עז, כ"ז בתשרי תרפ"ז (5 באוקטובר 1926).

במועצת ראש-השנה תרפ"ו, כשדובר על רעיון איחוד הקבוצות בארץ, היינו איחוד התנועה הקיבוצית, הודגש ש'הטנדנציה של האיחוד היא ליצירת קומונה כללית של כל הקבוצות בארץ'. אלקינד, כפי שנאמר, הדגיש בדין-וחשבון שלו יותר מכול את דמיון 'המשק הקומונאלי' על יסודות —

הדצנטרליזאציה והאוטונומיה המאקסימאלית בהנהלת וסידור העבודה לכל יחידת עבודה [פלוגה]... אחריות קולקטיבית-הדרגתית בעד התוצרת... במקום רגולאציה של כמות וטיב התוצרת על-ידי תשלום כספי... השוואה לפי צרכים ולא לפי הרווחים... ביטול שיטת החילופין בתור יסוד לחלוקה והכנסת יסוד אחר פשוט של השוואה על-ידי ריכוז כל השרות והדאגה לסיפוק הצרכים בידי מוסדות האספקה.

תחושת התסכול לא נבעה מערעור האמונה בדמיון אלא מכך שהדמיון הקומונוטארי מצטמק במציאות הן משום שציבור-הפועלים עצמו אדיש לצורות אלו והן משום שההסתדרות הכללית וההסתדרות הציונית אינן מסייעות בידו. היתה זו בדידותם של אנשי-קומונה לנוכח האדישות, ואפילו העוינות לדמיונם.

בתנאי הגיאוגרפיה של שנת 1925 אף התערערו תקוות בקרב אנשי-הגדוד, כי יוכלו לבסס את חברתם הקומונוטארית-הגדודאית, ולו גם במסגרת הגדוד בלבד. שנות-הזעם של המשבר, השנים 1926 ו-1927, שמו לאל גם את שארית התקווה הזו ועל אכזבה זו נוספה גם מרירות שהצטברה ביחסים עם ההסתדרות.

כבר בינואר 1926 מוסרים מפלוגת ירושלים על חוסר עבודה 'הכי ממשי'⁴⁹, ומאוחר יותר, בשנת 1927: 'הסיוע בכל תקפו. הפלוגה מואסת בלחם חסד, היא מחפשת עבודה בכל תנאי וחודרת לשוק הזר' (הכוונה לעבודות ממשלתיות, עבודה במנזר הצרפתי 'ראטיסבון' ואצל ערבים בעיר העתיקה).⁵⁰ על חוסר העבודה בתל-אביב כבר נמסר בפברואר 1926,⁵¹ ואילו לגבי משק תל-יוסף נמסר:⁵²

במשך 4 שנות קיומה של תל-יוסף הספיקה לקבל מהקרן הקיימת 2/3 מהשטח הדרוש לה לפי התכנית המאושרת על-ידי המוסדות המשקיים, מקרן-היסוד כ-40% מהסכום הכללי של ההון היסודי והחוזר... ערכו הריאלי של הסכום שקבלנו מקרן-היסוד עד עכשיו היה 25%-30% מהנורמה התכניתית לביסוס המשק.

בקונגרס הציוני הסביר א' רופין ליריביו את שיטת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית כהתיישבות לשיעורין. ליאו קויפמאן המתון הסביר בתשרי תרפ"ז,⁵³ כי 'המשבר בארץ, שלפי ההערכות טרם

49 מחיינו, גיליון סח, א' באדר תרפ"ו.

50 ספר הגדוד, עמ' 156. במאמרו של בן-ציון ונסקי נאמר: חוסר העבודה מחמיר ומרחיב מפעם לפעם. הפלוגה מתאמצת לעמוד בפני המשבר. בעלי המקצועות, החוצבים והסתתים היו ראשונים לעזיבה. בקיץ באים ענייני תל-חי הידועים ובעקבותיהם הוקם חץ בין הגדוד ובין ההסתדרות. מסביב לפלוגה נוצרת בלוקאדה ציבורית.

51 לוי קנטור, 'חוסר עבודה בעיר', מחיינו, גיליון סח — מאמר שמאלני שעורר התמרמרות רבה בגדוד.

52 מחיינו, גיליון עד.

53 מחיינו, גיליון עז-עז, תשרי תרפ"ז (אוקטובר 1926).

הגיע למרום פסגתו, מסכן במידה שלא היתה כמוה את מפעלנו ובניינו וביחד עם זה את כל התנועה הציונית-הסוציאליסטית. אכן, זו היתה מסקנה שהגיעו אליה אנשים חושבים בגדוד על כל פלגיו. הספק שהתעורר בשלבים הקודמים, בהתנסותו של הגדוד – כולל תקופת הגאות – בדבר האפשרות להגשים את דמיון הקומונה הכללית בשיטת הציונות החלוצית-הקונסטרוקטיבית ובמסגרת המשטר החברתי-היישובי המתהווה בארץ, גבר והחמיר בשנת 1926, כשהתברר לכול המשבר העמוק והזעזוע החברתי שבא בעקבות מה שכונה כשלון העלייה הרביעית. המשבר שימש לרבים הוכחה נוספת, כי גם בשיטת הציונות החלוצית-הקונסטרוקטיבית ולמרות הסבל ונכונות ההקרבה של הצעירים החלוצים, טרם נמצא קיום לפועל יהודי בארץ-ישראל. זה המקור לכל התסכול ולכל חיפושי-המוצא. נוספו לכך תחושות הבדידות והזרות של האקספרימנט הקומונוטארי בכללו בסביבה החברתית, המתהווה ביישוב ובהסתדרות. תחושה זו היתה תמיד בעבר מקור לאכזבה ולמשברים אידיאולוגים בתנועה הקיבוצית, על כל זרמיה. נביא שוב מדבריו של ליאו קויפמאן, מיריבי השמאל בגדוד, לאחר פילוג הגדוד:

(א) בתנועה הציונית התחילה התקפה חזקה על ציבור הפועלים... בעיקר סביב הקיבוצים והקבוצות. (ב) גם בתוך ציבור הפועלים ירד הערך של התנועה הקיבוצית... השפעתם הממשית של הקיבוצים בתוך מוסדות ההסתדרות היא קטנה... [אירעה] התפוררות של התנועה הקיבוצית וביחוד הדואליזם השורר בין הקיבוצים הגדולים. (ג) תנועת המילואים של הקיבוצים [הכויבה]. (ד) המלחמה הקשה של היצירה הקיבוצית בארץ, דרך הבראשית שלה, הפקפוקים והספקות... מחלישים בהרבה את כוחות החברים.

קויפמאן מצביע על 'האלמנטים הליקווידיאטוריים שהופיעו על בימת התנועה הקיבוצית'. כוונתו בוודאי לרשימת האופוזיציה השמאלית שהתייצבה לבחירות בהסתדרות, ובה חברים ממנהיגי-הגדוד.

האכזבה והתסכול בעקבות המשבר הכלכלי והחברתי היו אפוא שלב נוסף והרסני בתהליך התגבשות הפער בין דמיון הקומונה הכללית להישג המעשה; אכזבה זו מצאה את ביטוייה בהגדרות האידיאולוגיות של ד' הורביץ ומנחם אלקינד ב-1926, ובוויכוחים עם מ' ביילינסון, מאיר יערי ואחרים.

חלק שלישי: הדמיון הקומונוטארי של הגדוד
בפרספקטיבה של הדמיון הסוציאליסטי בכללו

מן האמור לעיל ברור למדי, כי הגדוד, כדמיון הקומונוטארי היה נסיון שבא קודם זמנו ומעבר למציאות שבתוכה ביקש להתממש. בהתנסותם למדו אנשי-הגדוד להכיר לא רק את אדישות הסביבה, את המחסור הכלכלי ואת המשברים; הם למדו מנסיונם גם לקחים כלפי פנים: לא רק – התעייפות ואינוואלידיות של חלק חברים לרגלי התאמצות בלתי רגילה בתקופות של כיבוש העבודה... ניצול כללי של הכוחות הפיסיים על-ידי הזנה בלתי מספיקה ותנאי-ידירה גרועים –

כדברי אלקינד בדין-וחשבון הנוכח לעיל, לאחר חמש שנים, הם שבלמו את תנופת הגדוד ומצאו ביטויים באידיאולוגיה של המשמאילים, אלא גם הצורך, שוב כדברי אלקינד בסקיביות

בימי 'הסדר הסוציאליסטי', שהוגשם מיד, דחה בפירוש את הנהגת השוויון בתגמולים, וכן את השליטה העצמית של הפועלים. במקום אלה מדבר לנין על הבקרה והפיקוח של 'האוואנגארד המאורגן' מקרב הפועלים.

מן האמור משתמע, כי הן מן הבחינה של משנות סוציאליסטיות שונות והן מבחינת הפראקטיקה הבולשביסטית הנהוגה ברוסיה היה דמיון הקומונה הכללית ייחודי. הוא לא הועתק מן הכתובים, או מהתנסותם של אחרים; הוא נולד בתנאים המיוחדים של תנועת העבודה העברית בראשית צעדיה, בסקטור המשקי הציבורי העצמי שלה. הדגם הרוסי הבולשביסטי לא שימש, ולא יכול היה לשמש, מופת לקומונה הכללית עד סוף קיומו של הגדוד; אף לא לאותם חברים ש'השמאילו' והסתייגו על-פי דרכם מן הציונות הקונסטרוקטיבית. ואין זה אלא 'טבעי', שכן דמיון הקומונה הכללית היה פרי אקספרימנטאציה חברתית שנערכה בשנות העשרים בארץ-ישראל, בכבישים ובסקטור הציבורי של ההסתדרות, ולא בערכות קרים.

אין זה מעניינו של מאמר זה לקבוע מסמרות בשאלה אם אמנם שוויון חברתי ודיסטריבוטיבי בהיקף ועל-פי נוסחה שהגה הגדוד ניתן בכלל להגשמה בחברה פתוחה ובלתי-סלקטיבית, ולא בתחום הצר של כת דתית, או חילונית, או קומונה סגורה בתוך עצמה. עם זה אפשר לציין כי דמיונות אלה, וכמוהן העזרה ההדדית, הסולידאריות, היכולת לחוש הזדהות עם הזולת לא פסקו מן האדם במשך דורות ותרבויות שונות, אפשר אף להסתכן ולנבא כי לא ייפסקו, ואתם גם לא ייפסק הדמיון של ההינורות מיצרי העולם הזה כמות-שהוא על תאוותיו ועושרו הארצי. דמיון חיי-העוני והצדקה שבעוני לא הירפו מן האדם באותה מידה שדבק האדם בלהיטות בריצה אחר העושר; דמיון האהבה והסולידאריות לא פחת אולי מדמיון השנאה, החשדנות, האלימות, התחרות והתועלתיות האנוכית. אלה דברים לחוקרי מהות האדם ותכליתו. אולם כמסקנה העולה ממאמר זה אפשר לקבוע, כי האקספרימנטאציה הקיבוצית-השיתופית בארץ לא חזרה עוד למבנה של הגדוד ולתפיסה הקומונוטארית שלו, אף כי, כאמור, היה הגדוד אב הקיבוצים הארציים בארץ, והטראומה של גורלו לא הרפתה ממייסדי הקיבוצים הארציים שקמו אחריו וממנהיגיה של תנועת העבודה. עם זאת, היה בהתנסותו של הגדוד משום פאראדוקס, שלקחו יפה לסוגיית ההתנסות הקומונוטארית בתנועת העבודה העברית בכללה:

א. רק בתנאי-מחסור, תנאי חברה טרום-מוסדית, ובהיעדר דיפרנציאציה מקצועית יכול היה לפרוח דמיון קומונוטארי מן הסוג שתואר לעיל. במובן זה היה הנסיון הזה אם לא מחויב-המציאות הרי אפשרי וסביר המציאות (אולי ייתכן דמיון כזה גם בתנאי-שפע מוחלטים כנ"ל ובתנאי גוויעת כל כפייה (גוויעת המדינה) והתבטלות חלוקת עבודה, כדמיון המשנות הסוציאליסטיות שכבר נזכרו).

ב. המחסור האכזרי ששרר במשק ובחברה העובדת בשנות העשרים והסבל הרב, הם שהלמו ללא הרף בנסיונו של הגדוד.

ג. הם ריסנו ותסכלו את הדמיון הקומונוטארי; אולם אילו היו אנשי הדמיון מקבלים את גזירת התנאים הסובבים אותם ונכנעים להם, לא היתה עוד תקומה לנסיון קומונוטארי כלשהו בארץ — נסיון שהתקיים והתמיד, על אף תנאי המציאות, בכוח הדמיון. אלה שנכנעו ונחו את הדמיון הקומונוטארי והטילו עוגן בצורות אחרות של קואופרציה, או שזנחו את הנסיון הקואופראטיבי בכלל.

פאראדוקס זה חל אולי על כל תנועה חברתית שהיא, ולא רק על ההתנסות הקומונוטארית של הגדוד. הדמיון מעצם טיבו אינו מחויב ואינו מוגבל המציאות.

אולם בעוד שבתחום השוויוניות דומה כי חלה בזמננו, אף במשנה ובפראקטיקה הסוציאליסטית, נסיגה וספקנות,⁶¹ הרי בשטח הארגון הביזורי של תהליכי-העבודה על יסוד של עבודת צוותים קטנים, ובשטח הקרוי 'הדימוקראטיה התעשייתית' לנוסחאותיה, למן שיתוף פועלים בהנהלה ועד לרעיון השליטה העצמית של הפועלים במשק, וכן בתחום התכנון הכלכלי והחברתי, לא פסקו הלכה והתנסות עד היום הזה, ולא רק בקרב התנועה הסוציאליסטית אלא גם בחוגים לא-סוציאליסטים, גם בקרב תעשיינים ואנשי-מינהל, ולו מטעמי רווחיות ויעילות בלבד. ארגון העבודה בימינו בבית-החרושת לא זו בלבד שאינו דומה עוד לסדר שהיה נהוג בשנות העשרים והשלושים של המאה הי"ט, אלא שאינו דומה כלל אפילו לנוהגי שנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. שיתוף הפועלים בהנהלת המפעלים ובהתוויית המדיניות הכלכלית והחברתית של המדינה הולך וגובר, ועם זה גובר התכנון הכלכלי והחברתי בכללו. אפשר להסתכן ולנבא כי התהליך הזה עוד יגבר. הדגש על ארגון תהליכי-העבודה בבית-החרושת במפעל, כמו גם על הארגון הכלכלי והחברתי במדינה, הוא על מימוש עצמי של העובד: היינו הגברת תחושת עצמאותו, אחריותו העצמית, סיפוק ומשמעות בעבודתו, שיתוף העובד, ליכוד הצוות וההשפעה של העובד על סביבת עבודתו במובנה המצומצם ובחברה בכללה.

במחשבה הסוציאליסטית שעניינה דימוקראטיה תעשייתית יש זרמים (שהם אמנם עדיין מיעוט) החובעים בפה מלא את הנהגת השליטה העצמית המלאה של הפועלים במפעלים. לעומת זאת, התביעה למתן גישה לפועלים למסמכי המפעל ולספרי-חשבונותיו איננו עוד בבחינת חריגה או נחלת הקיצונים דווקא. הנהלת בית-החרושת הולכת וחדלה להיות הנהלתה הבלעדית של בעל-ההון, זו מגמה מוכרת מזמן: היא חדלה להיות גם הנחלה הבלעדית של מה שגלברייט כינה הטכנו-סטרוקטורה.⁶² כל האמור לעיל הוא שוב בחזקת אקספרימנטאציה חברתית וטכנולוגית. גם בתחום הזה היה הדמיון הקומונוטארי הגדודאי נסיון זוטא טרם זמנו, אך היה בו משום רמז ובשורה לעתידו של המוסד העיקרי בחברות התעשייתיות—בית-החרושת—ולעתידו של העובד בהנהלת המשק וארגון החברה.

מכל מקום נראה הדבר, כי חריגת הדמיון של תנועות חברתיות אל מעבר למציאותם היא תנאי לעצם יצירתיותם, בעוד פיגורו של הדמיון בקרב תנועות חברתיות או אובדן הדמיון מתוך רוטיניזאציה ופרגמאטיזם קצרה-ראייה הוא צעד לשקיעתן ולהתפוררותן. תנועה חברתית נוצרת על-ידי בעלי דמיון ולא על-ידי טכנאים ותכססנים.

61 ראה למשל: ג'ק גלברייט, חברת השפע, תל-אביב 1972, פרק ז: R.M. Tawney, *Equality*, London 1952, Ch. 1: The Religion of Inequality

62 מן הספרות הרבה והמגוונת יזכרו בזה חיבורים אחדים בלבד: S. Agurén, R. Hansson & K.G. Karlson, *The Volvo Kalmar Plant—The Impact of New Design in Work Organization* בהוצאת 'מועצת הראציונאליזאציה' של L.O., S.A.F., היינו הקונפדראציה של המעבידים השבדים והקונפדרציה של האיגודים המקצועיים השבדים. שטוקהולם, ספטמבר 1976. וכן: *Work Organization* בהוצאת הקונפדרציה של האיגודים המקצועיים בשבדיה, שטוקהולם 1977; K. Coates (ed.), *Can Workers run Industry?* London 1968; *Report of the Committee of Inquiry on Industrial Democracy*, Chairman Lord Bullock, London H.M.S.O. Cmd. 6706, 1977; *Gesetz über die Mitbestimmung der Arbeitnehmer*, 18 März, 1976. החוק הועבר בבונדסטאג של גרמניה המערבית.

דיון

תוכנית סוריה-רבתי ושאלת ארץ-ישראל
שורשים היסטוריים, 1918-1939
איתמר רבינוביץ

משתתפים בדיון: משה מעוז
אמנון כהן
אליהו אילת

תוכנית סוריה-רבותי ושאלת ארץ-ישראל שורשים היסטוריים, 1918-1939¹

איתמר רבינוביץ

התגבשותו של משטר יציב ויעיל יחסית בסוריה, ניהול מדיניות-חוץ דינאמית על-ידי משטר זה ורכישת ההשפעה על שכנותיה, ירדן ולבנון, ועל הארגונים הפלשתינאים, עוררו בשנים האחרונות את ההשערה כי משטרו של הנשיא אסד חותר להקים יחידה מדינית בשטחה של סוריה-רבותי, שתהיה נשלטת על-ידי המדינה הסורית שבראשה הוא עומד.

השערה זאת נסמכת, בצד ניתוח ההגיון המנחה, במציאות או לכאורה, על מדיניותו האזורית של משטר אסד, גם על מספר הכרזות ומעשים של מנהיגיו ודובריו. הידועה בהכרזות אלו היא התרסתו של הנשיא אסד במאוס 1974 כלפי ראש ממשלת ישראל באותם ימים, כי 'פלסטין איננה אלא החלק העיקרי של דרום סוריה'.² מאז מיעטו מנהיגי סוריה עצמם בהכרזות מפורשות בנושא זה, וכאשר נשאלו לגבי בראיונות עיתונאיים העדיפו להתחמק מחשובה ישירה. אולם בדרכי עקיפין הם הרבו לרמוז, בייחוד בשנים 1976-1977, כי אכן לכך הם חותרים. אחד מגילוייה המעניינים של גישה זו היה מאמרו המאלף של פטריק סיל, העיתונאי הבריטי, שנכתב בעקבות ראיון מיוחד עם חאפז' אל-אסד ושיקף בלא כחל ושרק מספר מוטיבים מרכזיים, שמשטר הבעת' ביקש להבליט באביב 1977. וכך כתב סיל:

חברותו של אסד במפלגת הבעת' מזה שלושים שנה, ויתר על כן, העובדה שהוא שולט בדמשק, ארץ-המכורה של הערביות, הופכת אותו יורש לחתירה חסרת-פשרות אל מעבר לגבולותיה הלאומיים של סוריה. מדיניותו של אסד דר-תכליתית, מטרתו המשנית להיבנות מחולשתה של מצרים, אך בראש-וראשונה הוא לוטש עיניים אל שכנותיה הקרובות של סוריה, ירדן ולבנון, כשלוחה טבעית של שטחה, החיונית להגנתה. אגב, משולש זה כבר עובדה מוגמרת, אם כי בסגנונו השקט של אסד הוא מתנהל בלא תרועת חוצצרות. אסד שולט עתה באמצעות שליח בלבנון, בעוד המיזוג עם ירדן הולך ומתקדם. אם ביום מן הימים יזכו הפלשתינאים מחדש במולדת בגדה המערבית, לא יהא מנוס מהצטרפותם לקומפלקס זה.³

1 מאמר זה נעזר במחקר שמומן בחלקו בעזרת האגודה הישראלית לקרנות מחקר. תודתי נתונה לאגודה זאת. כן אני חב תודה למר יורם נמרוד, שהעביר לרשותי תעודות שאסף בנושא זה לארכיון הציוני המרכזי, ולמכון למורשת בן גוריון; כמה מן התעודות שצוטטו להלן נלקחו מאוספיהם.

2 ראדיו דמשק, 8 במאוס 1974.

3 *The Observer*, London, 6 March 1977

דברים דומים לאלה התפרסמו בשנה האחרונה בכלי התקשורת הסוריים. כך כתב בטאנונו המובהק של משטר אסד, העיתון 'תשרין', במסגרת מאמר על הישגי המשטר, כי—

לגיאוגרפיה המדינית יש אולי השפעה גדולה בהסברת התופעה של תודעה כלל-ערבית אצל העם הסורי, שכן מארץ זו, העומדת איתן, קרעו את החלק הדרומי, הוא פלסטין, וכן הפרידו ממנה את אלכסנדרטה, וגם לקחו ממנה את לבנון וירדן וככלו אותה בהסכם סייקס פיקו.⁴

רב-משמעות היא גם העובדה, שמשטר הבעת' מעסיק באמצעי-התקשורת שלו עיתונאי לבנוני בשם שוקי ח'יר אללה, מפעיליה הוותיקים של 'המפלגה הלאומית הסורית'. ח'יר אללה מטיף עתה, בלבוש חדש, להגשמת חזון סוריה-רבתי. כך, למשל, קרא במאמר שפירסם ב'אל-ת'ורה' הסורי ב-29 באוגוסט 1976, לקראת ביקורו של אליאס סרכיס בדמשק, להקים פדראציה של סוריה, לבנון, ירדן ופלסטין.

הזיקה בין דברים אלה לבין סכסוך ישראל-ערב והבעיה הפלשתינאית ברורה. ראוי להדגיש שני היבטים של זיקה זו. מתוך הטענה כי ישות מעין סוריה-רבתי, שארץ-ישראל היא חלק ממנה, נגזרת גם המסקנה כי למדינה הסורית יש מעמד מיוחד ביחס לשאלת פלסטין ולציבור הפלשתינאי. עמדתה של סוריה בסכסוך עם ישראל נובעת במקרה זה לא רק מתוך סולידאריות ערבית-כללית, כמו זו של מצרים ועיראק, אלא מתוך מעורבות ישירה של חלק אחד של אותה ישות סורית בגורלו של חלק אחר. שנית, התוכנית להקמת מדינה או פדראציה בשטחה של סוריה-רבתי תעניק למשטרו של אסד אפשרות להציע פתרון משלו למרכיב הפלשתינאי של סכסוך ישראל-ערבי. לפי פתרון זה, תוקם מדינה פלשתינאית אוטונומית בגדה המערבית, שתהיה קשורה במסגרת פדראטיבית הן עם ירדן והן עם סוריה. על ידי כך יינתן לפלשתינאים ביטוי עצמי, כאשר הזיקה לירדן וסוריה כאחת מביטחה להסדר זה לא רק יציבות אלא גם לגיטימציה.⁵

היתרונות הגלומים בתוכנית מעין זו כשביל סוריה ברורים. אולם אין הדיון בהם ובפירוכות המצוינות בתוכנית המשווערת ובהתנגדות הרחבה הצפויה לה, במרכז ענייננו.⁶ דפים אלה מתמקדים באיתור שורשיו ההיסטוריים של רעיון סוריה-רבתי, בבחינת הגלגולים שעברו עליו בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם, ובזיקת-הגומלין בינו לבין הסכסוך היהודי-ערבי בארץ-ישראל בסוף שנות השלושים.

עניין רב מוצאים היסטוריונים בהארת ההווה על-ידי חקירת שורשיו ההיסטוריים, ובבחינת אירועים היסטוריים מזווית-ראייה רעננה המעוצבת על-ידי ההווה. במקרה שלפנינו מאלף במיוחד הדמיון בין כמה ממרכיביה העיקריים של התוכנית המשווערת, שבה מדובר, לבין הסיטואציה, שבה מצאה עצמה הנהגת היישוב היהודי בארץ בסוף שנות הארבעים לנוכח התוכנית להקמת פדראציה ערבית בשטחה של סוריה-רבתי. היסוד העיקרי בשני המצבים הוא ההכרה בכך, שכינון יחידה

4 תשרין, דמשק, 22 בנובמבר 1976.

5 רעיונות מעין אלה פותחו על-ידי מנהיגי סוריה באוזני משלחת לבנונית בקיץ 1976. ראה: אל-ציאד, ביירות, 9 בספטמבר 1976. באורח כללי יותר פותח הרעיון ע"י אלברט חוראני במאמר, 'Lebanon, Syria, Jordan and Iraq', in: A.L. Udovitch (ed.), *The Middle East: Oil, Conflict and Hope*, Lexington, Mass. 1976.

6 בחינות אלה נדונות במאמרי 'Syria, Palestine and Israel', העומד להתפרסם בגיליון קרוב של ה-*Wiener Library Bulletin*.

ערבית אחת בשטחה של סוריה-רבתי עשוי לשמש בסיס להסדרת הסכסוך היהודי-ערבי על ארץ-ישראל ובה, או לחליפין: בסיס לגיוס-משאבים יעיל יותר למאבק הערבי בציונות. יסוד זה מופיע כחוט-השני בהיסטוריה הפוליטית והדיפלומטית של האיזור, ומקורותיו — כאלה של רעיון סוריה-רבתי — מצויים במלחמת-העולם הראשונה והסדר-השלום שנכון בעקבותיה במזרח התיכון. ערב מלחמת-העולם הראשונה קבע ספר-העזר של האדמיראליות הבריטית, כי 'סוריה', במובנה הרחב ביותר, היא אותה ארץ השוכנת בין חופו המזרחי של הים התיכון לבין מדבריות ערב. במובן צר יותר מתייחס השם לאותו חלק של סוריה, שאינו נכלל בארץ-ישראל. זהו השימוש הצרפתי הרגיל.⁷ קביעה זו, כמו שימושים והגדרות אחרים של המונח סוריה בתקופה שקדמה למלחמת-העולם הראשונה, שיקפה את חוסר ההבחנה הברורה בין סוריה-רבתי, או הגיאוגרפית, לבין סוריה-זוטא, היחידה המינהלית-מדינית הממוקדת באיזור שבין דמשק לחלב. במאות שקדמו למאה העשרים היתה קיימת תחושה עמומה כי סוריה הגיאוגרפית, או הטבעית — סוריה, לבנון, ישראל וירדן של ימינו — היא אכן ישות מוגדרת. אולם בנסיבות ההיסטוריות והמדיניות של אותן מאות לא ניצבה שאלת מימושה של ישות זו על הפרק. כנגד תחושה זו פעלו גם נאמנויות רחבות יותר של האוכלוסיה (אסלאמית או עות'מאנית), וקיומן של ישויות מוגדרות לא פחות בחלקים של סוריה כהרה-לבנון, ארץ-ישראל ופנים סוריה.

עם ההתעוררות הפוליטית והרעיונית של המאה התשע-עשרה התגבשו בעשורים המאוחרים שלה ובראשית המאה העשרים שתי גירסאות מנוגדות של תפיסת קיומה של סוריה כיישות מוגדרת. לפי גירסה אחת, שפותחה בעיקר על-ידי נוצרים מקומיים וכותבים צרפתים, סוריה-רבתי (La Syrie Integrale) היא ישות טבעית, לא-ערבית, ושיש לכוננה כמדינה בחסות צרפת. הגירסה האחרת טענה כי סוריה היא ישות ערבית, חלק מן המולדת הערבית, וכי יש להקים בה מדינה ערבית, שתשלב במדינה העתידה שתממש את חזון האחדות הערבית.⁸

מלחמת-העולם הראשונה הביאה לפירוקה של האימפריה העות'מאנית ויצרה להלכה את האפשרות להקים יחידה מדינית חדשה בשטחה של סוריה-רבתי. אולם אפשרות זו התנגשה במציאות המורכבת שיצרה המלחמה.

ההסכמים החשאיים וההבטחות של תקופת המלחמה הולידו ציפיות ומחויבויות להקמתן של שלוש יחידות לפחות בשטחה של סוריה. בה-בעת העניקה המדיניות הבריטית בתקופת המלחמה תנופה רבה ללאומיות הפאן-ערבית ולתנועה שחתרה להגשים אותה. היא מיקדה את שאיפותיה של תנועה זו בשטחה של סוריה על-ידי שהעמידה את האמיר פייצל בראש מדינה סורית-ערבית עוברית, שבירתה דמשק. המתח בין מרכיבים אלה הוא שעיצב את הדינאמיקה של סוריה-רבתי בתקופה שבין מלחמות-העולם. מן הראוי לסקור תקופה זו על-פי שלוש תקופות-משנה:

תקופה א: הסדר השלום — אוקטובר 1918 — יולי 1921. בתקופה זו לא התגבשו עדיין דפוסי ברורים, והמצב נשאר רופס דיו כדי שיאפשר לגורמים העיקריים, שנאבקו

7 British Admiralty, *A Handbook of Syria (including Palestine)*, London 1913, p. 9
 8 A. Huurani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, London 1962, pp. 274–276; K. S. Salibi, 'Islam and Syria in the Writings of Henri Lammens', in: B. Lewis & P. Halt (eds.), *Historians of the Middle East*, London 1962, pp. 330–342

על שליטה בסוריה או בחלקים ממנה, לנסות ולהטות את המצב לצדם: צרפת, בריטניה, פייצל והלאומנים הערבים בדמשק, התנועה הציונית בארץ-ישראל, חסידיה הנוצרים של לבנון העצמאית, התנועה הלאומית הערבית הפלשתינאית המתהווה, ועבדאללה, אחיו של פייצל. חלק מרכזי במאבק זה התנהל סביב הניסיון להפוך את משטרו של פייצל בדמשק לגרעינה של מדינה סורית גדולה, בעלת אוריינטאציה לאומית-ערבית. ניסיון זה מצא ביטוי בכינוס הקונגרס הלאומי הסורי, שהצירים החברים בו באו גם מארץ-ישראל, לבנון ועבר-הירדן, בגיוס תומכים לרעיונותיו בכל אותם אזורים, ולבסוף בהכרתו של פייצל למלך סוריה ב-8 במארס 1920. על אף תקופות קצרות של תקווה להצלחה לא נתממש הרעיון. משטרו של פייצל שלט בשטח מצומצם והיה תלוי בבריטניה. זו וכן צרפת התנגדו בדרך-כלל לרעיון וסירבו להכיר בפייצל כמלך סוריה. לבנון וארץ-ישראל היו מוקדי-התנגדות חזקים לרעיון, ונראה שאף פייצל עצמו לא האמין בסיכויו להשתלט על אזורים אלה. נושאו העיקריים של הרעיון היו הלאומנים הפאן-ערבים הראדיקאליים במחנהו של פייצל.⁹

עניין מיוחד יש בתמיכה שמצא רעיון סוריה-רבתי בין מנהיגי התנועה הלאומית המתהווה של ערביי ארץ-ישראל, תמיכה שהביאה את יהושע פורת לאפיין שנים אלו 'כתקופת סוריה הדרומית' בתולדות התנועה הלאומית הפלשתינאית.¹⁰ אולם מתיאורו וניתוחו של יהושע פורת עולות שלוש נקודות מרכזיות:

- א. תמיכת ערביי ארץ-ישראל ברעיון שארץ-ישראל היא סוריה הדרומית, חלק ממדינה סורית גדולה, לא היתה כללית.
 - ב. גם בתקופת-השיא של אוריינטאציה זו ניכרה דו-ערכיות בעמדתם של הפלשתינאים, שדגלו בייחוד פלשתינאי במסגרת ישות סוריה רחבה יותר.
 - ג. עמדתם של המנהיגים הפלשתינאים היתה אינסטרומנטאלית. הם תמכו בישות סורית גדולה תוך תקווה וציפיה שזו תחזק את כושר-העמידה שלהם מול הציונות. ואולם כאשר התמוטט משטרו של פייצל נעלמה אוריינטאציה זו כמעט כליל מקשת העמדות הפוליטיות של הפלשתינאים, והעמדה היחודית שבה ונעשתה השלטת.
- החקופה הסתיימה בעיצוב דפוסים שנשארו על כנם בעשורים הבאים והתבססו על חלוקת שטחה של סוריה לארבע יחידות: מדינה סורית מקוצצת (שתקום למעשה רק בינואר 1925) בפנים סוריה, לבנון-רבתי, האמירות העבר-ירדנית וארץ-ישראל המאנדטורית.

תקופה ב: 1921 – 1936. אלו היו שנים של קונסולידאציה, שבאה בעקבות התמורות המהירות שנתחוללו בשנים 1914–1921. אולם תהליכי הגיבוש הפנימי לא היו אחידים בכל היחידות.

בלבנון ניכר תהליך ברור של הסתגלות האוכלוסייה המוסלמית, ובכללה אוכלוסיית המחוזות שנקבעו ב-1920 מעל סוריה, לקיום המדינה הלבנונית. נוצר שיתוף-אינטרסים בין המימסד המארוני לבין

9 ההיסטוריה הפוליטית של תקופת פייצל בסוריה טרם נחקרה די צורכה. תיאור ראשוני של הסיעות השונות בממשלו של פייצל ניתן למצוא אצל ח'יריה קאסמיה, אל-חכומה אל-ערביה פי דמשק בין 1918–1920, קאהיר 1971.

10 י. פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית פלשתינאית 1918–1929, ירושלים 1971, עמ' 56–90.

המיסד הסוני, שאיפשר בשנת 1943 להגיע לידי הסכם על 'האמנה הלאומית' ולהקים את הרפובליקה הלבנונית העצמאית. אולם המתחים הקיימים בחברה הפוליטית של לבנון לא נפתרו, כמובן.

היבט אחר של הזיקה בין רעיון סוריה-רבתי לבין הקונפליקט היהודי-ערבי המתהווה בארץ-ישראל הודגם על-ידי המשא-ומתן שהתנהל בראשית 1919 בין הנהגת התנועה הציונית (פרופ' וייצמן והשופט פרנקפורטר) לבין מנהיגי הלאומיות הערבית דאז. בפברואר 1919 נחתם הסכם פייצל-וייצמן, שביקש ללא הצלחה להביא לפשרה בין הציונות לבין התנועה הלאומית-ערבית. רבת-עניין היא ההנחה שהדריכה את ההנהגה הציונית, שחתמה על ההסכם, ואשר לפיה אם יזכו הערבים כמבוקשם בשטח שמסביב לארץ-ישראל, יקל עליהם להשלים עם קיומה של ישות יהודית-ציונית בארץ-ישראל. פייצל עצמו עודד תקוות אלו כאשר כתב לשופט פרנקפורטר ב-3.3.1919, כי 'התנועה שלנו לאומית ולא אימפריאליסטית, ויש מקום בסוריה לשנינו'.¹¹ כשלוננו של הסכם פייצל-וייצמן לא הביא להעלמותו של מוטיב זה מן החשיבה המדינית-הציונית.

הביטוי לחוסר ההשלמה של העדות הנוצריות הלא-קאטוליות עם אופיה של המדינה הלבנונית ניתן בשנים אלו עם ניסוח האידיאולוגיה של המפלגה הלאומית הסורית, שהוקמה על-ידי אנטון סעאדה ב-1934. אידיאולוגיה זו טענה, כידוע, כי סוריה-רבתי היא יחידה גיאוגרפית ומדינית טבעית וכי יחידה זאת עיצבה אומה סורית, שדין ההיסטוריה הוא כי תבטא את עצמה על-ידי הקמת מדינה עצמאית. לאומיות טריטוריאלית חילונית זו היתה עוינת ללאומיות הערבית וליחידות הקטנות שבשטחה של סוריה-רבתי כאחת.¹² ההיסטוריה של מפלגה מרתקת זו אינה מעניינו של דיון זה, אך כמה עובדות ומאפיינים ראויים להדגשה:

- א. המפלגה התפשטה מלבנון לכל חלקיה של סוריה.
- ב. בדרך-כלל משכה המפלגה לשורותיה בני עדות-מיעוט, שלא היו מרוצות מן הסדר הקיים ביחידה המדינית שבה נמצאו.
- ג. המפלגה נשארה קיימת עד היום, לאחר שעברו עליה כמה גלגולים של צורה ואוריינטאציה, והיא הפרתה את המחשבה והמעשה המדיניים באיזור. מעניינת במיוחד היא העובדה, שכמה ממנסחיו הפלשתינאים של רעיון המדינה הדימוקראטית-חילונית הם חברים-לשעבר במפלגה זו (בהקשר זה חשוב במיוחד תפקידם של האחים צאג ושל השאם שראבי).
- ד. עבר-הירדן שנוצרה ב-1921 כיש מאין הלכה והתגבשה כמדינה. הגורם הרביזיוניסטי בעבר-הירדן היה דווקא השליט עבדאללה, שמעולם לא הסתפק בנחלה המדברית שהוקצתה לו. סר הנרי קוקס (Henry Cox), הנציג הבריטי בעמאן, כתב על כך ב-1939 כי: 'It should be accepted as an always present factor, that he will always take any opportunity he may see of bringing more Arabs and more Arab territory under his rule'.¹³ אולם עבדאללה היה ריאליסט, ובשנים 1921-1936 פעל בזהירות רבה, בניסיון לקנות תומכים והשפעה במדינה הסורית

11 ראה: מ' ורטה, 'המו"מ הציוני ערבי באביב 1919 והמדיניות האנגלית', ציון, א-ב (תשכ"ז), וכן M. Perlman, 'Arab-Jewish Diplomacy 1918-1922', *Jewish Social Studies*, VI, No. 2 (1944), pp. 123-154 ארכיון ציוני מרכזי, מס' S/25-3282.

12 א' אילת, 'אנטון סעאדה-דיוקן של מהפכן ערבי', שיבת ציון וערב, תל-אביב 1974, עמ' 368-372; וכן L.Z. Yamak, *The Syrian Social Nationalist Party an Ideological Analysis*, Cambridge, Mass. 1966.

13 F.O.371 23276, מכתב הנציג הבריטי ברבת עמון לנציב העליון בירושלים מתאריך 7 בינואר 1939.

ובארץ-ישראל. עבדאללה גם לא טיפח באותה תקופה חזון של איחוד כל סוריה תחת שלטונו, אלא היה מוכן להסתפק בהרחבת שלטונו צפונה, אל המדינה הסורית או חלק ממנה, או מערבה, לעבר ארץ-ישראל או חלקה המיושב ערבים.

המדינה הסורית המקוצצת, שקמה בפנים סוריה, היא שירשה את מורשת סוריה-רבתי הערבית, שהלאומנים הערבים בתקופתו של פייצל ניסו לכונן. וכך, כאשר כונסה לראשונה ב-1928 אסיפה מכווננת בסוריה המאנדטורית, קבעה ועדת הניסוח שהוקמה על-ידה, כי הטריטוריות הסוריות שנותקו מעל האימפריה הן 'יחידה פוליטית בלתי-ניתנת לחלוקה', וכי פיצולו של שטח זה בעקבות מלחמת-העולם הראשונה בטל מעיקרו. אולם משא זה היה כבד מדי בשביל האליטה הפוליטית של המדינה הסורית. נכון הדבר כי נמשכה הדבקות הריטואלית בחזון סוריה-רבתי הערבית וכי הסירוב לוותר עליו היה מן הגורמים שהביאו אחר-כך לידי פיזור האסיפה המכווננת על-ידי הנציב הצרפתי. אך מלבד התחושה הברורה, כי החזון חסר סיכויים פעלו נגדו שני הליכים אלה:

א. הדבקות בלאומיות הפאן-ערבית. בין חזון זה לבין חזון סוריה-רבתי קיים מתח רעיוני. אמת, ניתן ליישבו בטענה שאיחוד סוריה-רבתי הוא צעד בדרך לכינון האחידות הערבית הגדולה. אולם ברעיון סוריה-רבתי דבקה סטיגמה של 'שועוביה'—עוינות ללאומיות הערבית. מקורה של זו בתפיסה הנוצרית-צרפתית שהזכרנו לעיל, והיא חוזקה בשנות השלושים בגלל הופעתה ופעילותה של 'המפלגה הלאומית הסורית'.

ב. המדינה הסורית המקוצצת רכשה מידה של חיות פוליטית משלה במהלך שנות העשרים ושנות השלושים המוקדמות. מאבקה של התנועה הלאומית נגד הצרפתים על עצמאות לשטח זה ומאבקה כנגד התנועות הספראטיסטיות במחוזות-השוליים שלו, מיקדו בו אינטרסים ונאמנויות חדשים. לקראת אמצע שנות השלושים היו מרבית מנהיגי התנועה הלאומית בסוריה מוכנים להתפשר על עצמאות בשטח המדינה הסורית, תוך ויתור, פורמאלי וזמני לפחות, לא רק על רעיון סוריה-רבתי, אלא גם על תביעתם למחוזות שיסופחו ללבנון ב-1920. בהקשר זה זוהי אחת המשמעויות החשובות של החוזה, שנחתם ב-1936 בין סוריה לצרפת ונועד להעניק עצמאות בחסות צרפתית למדינה הסורית.¹⁴

תקופה ג: 1936 – 1939. בתקופה זו חזר לשרור באיזור מצב רופס יותר משתי סיבות עיקריות: (א) עיראק, סוריה ולבנון זכו בעצמאות נומינאלית, ומכל מקום במידה של אוטונומיה שאיפשרה ניהול מדיניות-חוץ והתערבות רבה יותר של מדינות ערב האחת בענייני השנייה. (ב) המצב הבינלאומי הכללי וכן האתגר הישיר של גרמניה ואיטליה באיזור החלישו את אחיזתן של בריטניה וצרפת בשטח-החסות שלהן.

מצב זה הוא ששימש רקע להחייאתו של רעיון סוריה-רבתי על-ידי שתי המדינות ההאשמיות, שפעלו תוך תחרות ביניהן. כבר הזכרנו לעיל את שאיפות ההתפשטות של עבדאללה לעבר סוריה וארץ-ישראל בתקופה 1921–1936, ואת פעולתו השקטה-יחסית בתחום זה. עם השתנות הנסיבות ב-1936 חידש עבדאללה את פעילותו, ובצורה חיה יותר. הוא פעל במקביל להקמת מלוכה

14 בהקשר זה מעניינים דבריו של הנשיא אסד בראיון לעיתון הכווייתי אל-ראי אל-עאם, ב-10 בפברואר 1977, שבו הסביר כי סוריה ויתרה על תביעתה לחלקים שסופחו ללבנון על חשבונה, על-מנת למנוע הקמת לבנון קטנה ועדתית.

בראשותו בסוריה ולהטלת מרותו על ערביי ארץ-ישראל. וכך ניתן לו לעבדאללה להציע לבריטניה את ייצובה של סוריה וכן פתרון לסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל, כנימוקים טובים לביטול התנגדותה לתוכניתו.

ההתעניינות העיראקית בנושאים אלה היתה אף היא מסורתית, אם כי מוכרת פחות. מן הארכיונים הבריטים, שנפתחו בשנים האחרונות, אנו למדים כי במשך כל שנות העשרים והשלושים נמשכה התעניינות עיראקית באפשרות להושיב נסיך האשמי, עיראקי, על כס המלוכה בסוריה או להביא לאיחוד עיראק-סורי. למדיניות זו נוספו רבדים חדשים בשנות השלושים, כאשר עיראק נהפכה לאחר קבלת העצמאות למרכז התנועה הלאומית הפאן-ערבית, וכאשר גאה בה באמצע שנות השלושים גל לאומני מיליטאנטי. התוכנית העיראקית להקמת פדראציה ערבית בשטחה של סוריה, תוכנית שבאה לעולם ערב מלחמת-העולם השנייה, היא תוכנית יריבה לזו הירדנית, והיא חתרה לנצל את חוסר היציבות בסוריה ובארץ-ישראל ואת השאיפה לאחדות ערבית כדי לכונן הגמוניה עיראקית.

הנהגתה של המדינה הסורית, שזכתה ב-1936 בעצמאות נומינאלית, מצאה עצמה אפוא מול הצורך להגיב על יוזמות חיצוניות להקמת פדראציה ערבית בשטחה של סוריה-רבתי. בין ראשי הגוש הלאומי הסורי הסתמנו בשאלה זו שתי אוריינטאציות, שאת שורשיהן ניתן לאתר עוד בשנים קודמות.¹⁵ האוריינטאציה הדומיננטית יוצגה על-ידי ג'מיל מרדס, שעמד במשך רוב התקופה בראש ממשלת סוריה. ניתן לכנות אוריינטאציה זו כפראגמאטית. בראש-וראשונה היא חתרה למימוש החוזה הסורי-צרפתי ולהבטחת עצמאותה ושלמותה של הטריטוריה שנמצאה תחת סמכותה הנומינאלית. גישתה הדפנסיבית של הנהגה זו ודבקתה בסטאטוס-קוו הטריטוריאלי מתוך חשש שכל שינוי בו יפגע בה, באו לידי ביטוי בדין-וחשבון ששלח אליהו ששון למשה שרת ב-20.3.1938, בעקבות שיחה עם נ"ב (= נסיב אל-בכרי). אל-בכרי סיפר, כי ג'מיל מרדס הביע חשש לכיבוש חלקה הצפוני של סוריה ע"י תורכיה. ראשי הגוש גם החליטו להתקרב לאנגליה, שכן ראו אותה כמעצמה הקובעת יותר מצרפת והביעו חשש שאנגליה עלולה להגיע לידי הסכם עם תורכיה וצרפת לחלוקתה של סוריה: החלק הצפוני לתורכיה, החלק הדרומי לעבר-הירדן, והלבנון בידי צרפת.¹⁶

האוריינטאציה השנייה בין מנהיגי הגוש הלאומי ופעיליו שאבה את השראתה מן האידיאולוגיה הפאן-ערבית, שנושאה היו חברי מפלגת האסתקלאל לשעבר, בראשותו של שכרי אל-קוואלי, וכן עסקנים כנביה אל-עזמה ופח'רי אל-בארודי. אלה צידדו במגמה שקראה לקבל מדיניות פאן-ערבית עוד לפני שסוריה זכתה בעצמאות ממשית. באורח קונקרטי ניתן היה לממש מדיניות כזאת על-ידי מתן סיוע למרד הערבי בארץ-ישראל, שהתנהל במשך זמן מסוים בדמשק. סיוע זה ניתן מתוך שיקולים של מדיניות פאן-ערבית כללית, ולא-דווקא מתוך שאיפה להשיג הגמוניה על התנועה הלאומית הפלשתינאית. הסיוע למרד הערבי בארץ-ישראל נהפך גם לנושא מחלוקת

15 תיאור וניתוח של אוריינטאציות אלה מצוי בתזכיר שחיבר אליהו אפשטיין (אילת) (תורגם לאנגלית בידי א' אבן) בשלהי 1939 על המצב הפוליטי בסוריה. ראה ארכיון ציוני מרכזי, S/25-3500.

16 מכתב ששון לשרת מיום 20 במארס 1938 (6026 013), המכון למורשת בן גוריון.

במדיניות-הפנים הסורית של אותן שנים, משום שהוא הוגש במידה רבה על-ידי אלמנטים ראדיקאליים שנמצאו בשולי הגוש או באופוזיציה.¹⁷

ערב מלחמת-העולם השנייה התחזקה בשורות הגוש הלאומי התמיכה באוריינטאציה הפאן-ערבית. שינוי זה נבע, בין השאר, מכשלונו של ג'מיל מרדם, מהגברת התערבותן של מדינות ערביות אחרות (עיראק, ערב הסעודית ועבר-הירדן). ומן התחושה שאין בכוונת צרפת להעניק לסוריה עצמאות. אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות התרשמו, כי קבוצת קוואתלי מ'מרכות את כל תקוותיה בהופעת המגמה הפאן-ערבית במדיניותה של בריטניה במזרח הקרוב. היא מאמינה כי על ידי הפעלת לחץ על צרפת יכולה בריטניה להגשים מדיניות פאן-ערבית על ידי שילוב סוריה (זוטא) בתוך פדראציה.¹⁸

ניתן לראות דיווח זה כביטוי להלכידות שרווחו בסוריה בחודשים ובשבועות שקדמו למלחמה, ולא כסימן למציאותם של משאבים פוליטיים שעמדו לרשות המבקשים להקים את סוריה-רבתי. כתוכנית-פעולה מוחשית זכתה מדיניותן של עיראק וירדן לתמיכה מעטה ביותר בין ערביי ארץ-ישראל; תמכו בה מספר פעילים לאומנים כאכרם זויעיתר, ובסוריה פעלה סיעה מאנרכיסטית פרו-האשמית, בהנהגתו של ד"ר עבד אל-רחמן שהבנדר.¹⁹ ואולם בעיקרו של דבר, נתקלו התוכניות ההאשמיות בחזית אחידה של עוינות. ההנהגות, המופתי בארץ-ישראל ומכל מקום חלק מראשי 'הגוש הלאומי' בסוריה ראו את התוכניות בחשד ובאיבה. מדינות אחרות באזור, מצרים, ערב הסעודית ותורכיה, הגיבו אף הן בשלילה. צרפת ראתה בתוכניות מזימה בריטית-האשמית לסלקה מסוריה, והבריטים התייחסו לתוכניות אלו, לפחות עד מלחמת-העולם השנייה, בהסתייגות. לאחר פרוץ המלחמה יפתח פרק חדש לחלוטין.²⁰

בפני הנהגת היישוב העמידו תוכניות אלו דילמה ברורה. מצד אחד עלול איחוד ערבי לרכז עוצמה, שתשנה את יחסי-הכוחות בין היישוב היהודי בארץ-ישראל וסביבתו הערבית. מצד שני—וכאן ניכרת חזרה ברורה לקו 1919—ניתן היה להניח שאם איחוד כזה יספק את שאיפות הערבים, עשוי הדבר להקל את לחצם בשאלת ארץ-ישראל. קו זה בא לידי ביטוי בדברים שאמר אליהו אילת בפגישה עם הנהגת 'הגוש הלאומי' הסורי בבלודאן ב-1.8.1936: 'אם השאיפות הלאומיות של הערבים יוליכו ביום מן הימים להקמת משטר מדיני פדראטיבי באזורנו, אין אנו מתנגדים לכך

17 פרטים נוספים לעניין זה ראה במאמרי Y. Wallach (ed.), *Germany and the Middle East 1835-1939*, Tel-Aviv 1975, pp. 191-198 וכן בדו"ח ששלח גילברט מק-קארט, הקונסול הבריטי בדמשק, לסר צ'רלס טייגר בארץ-ישראל, ובו תיאר בפירוט רב את פעולתם של משתתפי ותומכי המרד הארצישראלי בסוריה. הדו"ח מצוי בין ניירות טייגר בסט' אנטוניס קולג', אוקספורד, קופסה 3, תיק 5.

18 ראה לעיל, הערה 15.

19 על אכרם זויעיתר ופעילותו ראה אילת (לעיל, הערה 15), עמ' 286, 421. פרטים על תומכי תוכנית הקמת מלוכה האשמית בסוריה-רבתי (או בחלקה) ניתן למצוא בתזכיר שחיבר קצין בריטי בשם K.N. Donald Mills במארס 1946. התזכיר מצוי ב'ניירות ספרס' בסט' אנטוניס קולג', אוקספורד, קופסה 3, תיק 6.

20 תקופה זאת חורגת מעניינו של מאמר זה, אך רצוי לציין את הופעתו הברורה של המוטיב המרכזי שנזכר כאן בתוכנית הבריטית לפתור את בעיית ארץ-ישראל על-ידי קשירת הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל עם הקמת פדראציה ערבית. עניין זה נזכר ומנותח בספרו של ג' כהן, הקבינט הבריטי ושאלת ארץ ישראל, תל-אביב 1976.

באופן עקרוני, בתנאי שהפדרציה תתבסס על הרמוניה והבנה בין כל הצדדים הנוגעים בדבר.²¹ ואילו תומכי רעיון הפדרציה, בסוריה ובמקומות אחרים, מצאו נימוקים מוכרים כאשר ניסו להסביר להנהגה הציונית את היתרונות הצפונים ברעיון בו דגלו. דוגמא מאלפת לכך היה הטיעון שהעלה ב-1940 אחד מראשי הגוש הלאומי הסורי באוזני אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות, שעמהם קשר קשרי ידידות: 'לפי דבריו', דיווח איש המחלקה המדינית, 'רואים כמה מנהיגים סורים בפדרציה גם פתרון לבעיה הארץ-ישראלית. כל זמן שארץ-ישראל היא בעיה בפני עצמה וערביי ארץ-ישראל עומדים במערכה נגד העולם היהודי, גדול פחדם מהשתלטות היהודים; מה שאין כן אם תתאחדנה ארץ-ישראל, עבר-הירדן וסוריה. אחדות זאת תבטיח את ערביי ארץ-ישראל מפני השתלטות היהודים, ומשום כך יהיו מוכנים יותר לויתורים'.²²

אולם בין הראייה היהודית והערבית לגבי שאלה זו שררה תהום ברורה. התוכניות להקמת פדרציה ערבית, או לכינונה של סוריה-רבית, לא הגיעו בשנות השלושים לשלב מעשי, וכך אפוא לא הצטיירה במלואה הסתירה בין עמדות-המוצא היהודית והערבית. אך סתירה זו היתה קיימת. ההנהגה הציונית חתרה להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. אם נועדה לקום פדרציה ערבית, שאפה הדיפלומאטיה הציונית לנצל סיטואציה זו על מנת לכוון את שאיפותיה של הלאומיות הערבית לאפיקים שירחיקו אותה מארץ-ישראל. אולם הלאומנים הערבים ראו את ארץ-ישראל כישות ערבית, ודאי כחלק מסוריה-רבית. קצתם של המנהיגים הערבים לא ראו טעם לעורר התנגדות ציונית לתוכניות-איחוד ערביות בשלב מוקדם, קצתם אולי סברו שניתן להגיע להסדר עם הנהגת היישוב שיענה לחלק משאיפותיהם, אך גם אם היו מנהיגים ערבים, ששחרו הסדר בין פדרציה ערבית או סוריה-רבית לבין היישוב היהודי בארץ-ישראל, לא היה בכך כדי להבטיח התגברות על שלושה מכשולים חשובים: (א) שוחררי-ההסדר האפשריים נמצאו במיעוט מול הדוגלים באי-ייתור על אופיה הערבי של ארץ-ישראל; (ב) שאלת הפדרציה הערבית וסוריה-רבית היתה נושא במאבק החריף, שכבר התנהל בתוך המערכת המתהווה של היחסים הבינעריביים. מאבקים מעין אלה מחזקים מגמות ראדיקאליות ומחלישים מגמות של פשרה והסדר; (ג) הסדר המבוסס על הכרה הדדית בפדרציה ערבית ובזכויותיו של היישוב היהודי בארץ-ישראל חייב מידה רבה של אמון הדדי; זו לא היתה קיימת.

בין תוכניות אלו לבין רעיון סוריה-רבית, שהופץ מדמשק בשנים 1974-1977, אין קשר ישיר. ההנהגה המדינית בדמשק בשנות השלושים והארבעים היתה אך בחזקת משתתף פאסיבי בתוכניות שניזומו מחוץ לגבולות המדינה הסורית. בין שתי תקופות אלו אין גם רציפות, שכן בין שנות הארבעים לשנות השבעים היה רעיון סוריה-רבית חבוי ורדום. רק באמצע שנות השבעים החליטה ההנהגה הסורית להחיות את הרעיון והתוכנית, אם כתוכנית-פעולה ואם כניסיון לגייס לגיטימציה רעיונית למדיניות-חוץ אפספאנסיניסטית. דעיתכם ולידתם המחודשת של רעיונות ותפיסות היסטוריים היא סוגיה מרתקת בפני עצמה. נראה כי במקרה שלפנינו חברו סיטואציה גיאופוליטית, חוסר גיבוש של כמה ממדינות האיזור ושיקולי תועלת פוליטית על מנת לעורר מחדש את שאלת הזיקה בין רעיון סוריה-רבית ובעיית ארץ-ישראל, ולהוסיף בכך גלגול חדש למוטיב קבוע בתולדות הסהר הפורה מאז גמר מלחמת-העולם הראשונה.

21 אילת (לעיל, הערה 15), עמ' 422-429.

22 ארכיון ציוני מרכזי, תיק S/25-3500, דו"ח מיום 31 במארס 1940.

סוריה־רבתי: רצון ויכולת

משה מעוז

בראש־וראשונה יש לציין את השורשים ההיסטוריים של רעיון סוריה הגדולה. התפיסה הגיאופוליטית של סוריה הגדולה, או 'בר אל־שאם' (ארץ סוריה) כבר מופיעה בתקופות הממלוכית והעות'מאנית ואולי גם לפני כן. ניתן לשער כי השלטון של אבראהים באשא בסוריה וארץ־ישראל—שהיו תחת מינהל אחד בתקופה 1832–1840—תרם במידה מסוימת לחיזוק התפיסה של יחידה גיאוגראפית־מדינית אחת ב'סוריה הטבעית', וזאת למרות החלוקה ל'איאלתים' ('ולאיתים'), שהיתה קיימת במשך כל התקופה העות'מאנית.

במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה ניתנת הגדרה בכתב של 'סוריה הגדולה' מאת נציג של חבורת אינטלקטואלים נוצרים, בראשותו של בטרס בסתאני, שהגו אותה עת את הרעיון של מולדת ('וטן') סורית, במסגרת האימפריה העות'מאנית. אחד מאנשי החוג, ח'ליל אל־ח'ורי, הגדיר ב־1866 בעיתון 'חדיקת אל־אח'באר' את גבולות סוריה כדלקמן: מן הפרת במזרח עד הים התיכון במערב, וממדבר ערב בדרום ועד אנאטוליה בצפון.¹ תפיסה זו מצאה אחר־כך את מקומה בתנועה הלאומית הערבית־מוסלמית, וכן בתנועה הסורית־לאומית של אנטון סעאדה.

בהקשר לזה הערה שנייה, שעניינה בנוסף למימד הגיאוגראפי שדיברתי עליו זה עתה, הוא המימד הרעיוני. שמענו בהרצאה התייחסות ערבית למדינה ה'דימוקראטית־חילונית'. ובכן, גם שורשיו של רעיון זה נעוצים במחצית המאה התשע־עשרה, שוב בקרב אותו חוג רעיוני נוצרי של בסתאני וחבריו. אכן הם כבר הגו את רעיון הקהילה הסורית העל־דתית חילונית. תפיסה זו התפתחה על רקע טבח דמשק של המוסלמים בנוצרים ב־1860. קבוצת משכילים נוצרים הגיעה אז למסקנה, שהבסיס הדתי הוא בסיס הרסני לחיים משותפים ויש צורך ליצור בסיס לא־דתי ועל־דתי לתושבי האיזור, כשהמכנה המשותף היא ההזדהות עם המולדת הסורית. הם דיברו על מולדת סורית, שבה יהיו שותפים מוסלמים, נוצרים ויהודים. רעיון זה אימץ אחר־כך פייצל, בעת ששלט בסוריה בסיסמה המפורסמת: 'הדת לאללה, והמולדת לכולם'. אף הקונגרס הסורי טען ב־1920, שהוא מייצג את האוכלוסייה המוסלמית הנוצרית והיהודית כאחד.

הרעיון של סוריה הגדולה הוא, כמובן, לא הרעיון היחיד שצמח מסוריה. סוריה ידועה כמולדת של אידיאות מרחביות. האידיאולוגיה של הלאומיות הפאן־ערבית נבטה אף היא בסוריה, וגם התפיסה האנטי־ציונית שורשיה בסוריה במידה ניכרת, וכמובן הסוציאליזם הערבי של הבעת'—מקורו גם כן בסוריה.

1 ראה: M. Ma'oz, 'Attempts at creating a political community in Modern Syria', *Middle East Journal*, Autumn, 1972, p. 391

אחת הבעיות הפסיכולוגיות של סוריה שהיא מייצרת ומייצאת רעיונות, אבל אין בכוחה להגשימם; והדבר נכון גם לגבי רעיון סוריה הגדולה. סוריה לא יכלה להגשים רעיון זה במשך עשרות שנים בשל המיבנה הפוליטי הרעוע, חוסר היציבות המדינית, היעדר מרכז שלטוני אחד, וכן מחמת קיטובים עדתיים וחברתיים שלא כאן המקום לפרטם. לא היה לה לסוריה, עד לזמן האחרון, הבסיס המדיני, היציבות השלטונית, העוצמה הצבאית, היכולת הכלכלית ואפילו הרמה התרבותית, כדי להשפיע, לבצע ולקדם באופן פעיל יותר את יישום הרעיונות שצמחו בקרבה.

ואכן, הרעיונות שצמחו בסוריה פותחו וקודמו, כידוע, על-ידי אחרים. כך, למשל, תוכניתו של עבדאללה לאיחוד סוריה הגדולה, לא יצאה מסוריה בעלת העבר המפואר של בית אומאיה ושל המדינה הערבית הראשונה שזכתה לעצמאות בעת החדשה, אלא מנסיכות מדברית בעבר-הירדן ששאפה 'לספח' את סוריה. יומרתה של עבר-הירדן 'לספח' את סוריה נבעה בין היתר מהיותה מדינה יציבה עם מרכז שלטוני איתן, תחילה האמירות ואחר-כך בית-המלוכה, וכן צבא חזק, דהיינו אותם מרכיבי עוצמה שלא היו בסוריה.

בדור האחרון, ובעיקר מאז עליית הבעת' לשלטון, מתפתחת התופעה של צמצום הפער בין היומרה לבין היכולת בסוריה. היומרה לאיחוד סוריה הגדולה, להנהיג את העולם הערבי וליישם רעיונות סוריים—גוברת והולכת. סוריה היא היום אחת המדינות היציבות בעולם הערבי. זו אמנם דיקטטורה, אבל מיגזרים גדלים והולכים של אוכלוסייה מזדהים עם משטרו של אסד. הצבא הגדול, משוכלל, הכלכלה איתנה, וסוריה מתפתחת לקראת גיבוש קהילה פוליטית, חברה יציבה. היא גם מפתחת בהנהגת אסד מדיניות ערבית או בין-ערבית דינאמית, ואף המדיניות הבינלאומית של סוריה ראויה לציון.

אל לנו אפוא לזלזל ביכולתה של סוריה לבצע, או לפחות לנסות להגשים, חלק מן הרעיונות שנוצרו אצלה, ובעיקר את הרעיון של סוריה הגדולה. אשר ל'צירוף' לבנון לסוריה, דומה כי תהליך זה פועל לנגד עינינו, וסבור אני שהתהליך יסתיים בהשתלטות סורית על לבנון, אלא אם כן יפעלו גורמים חזקים לשיבוש מהלך זה. קיימת גם אפשרות של הקמת איחוד פדרטיבי בין סוריה וירדן, וברי כי באיחוד כזה תהיה לדמשק מעמד עדיף.

ברם, כדי לאזן את התמונה צריך לראות גם את הקשיים שעומדים בפני דמשק בתהליך הגשמתו של רעיון סוריה הגדולה. ראשית, משטרו היציב של חוסין ומידת התחכום של מדיניות-החוץ הירדנית עלולים לשמש מכשול קשה לסוריה. בעיה שנייה המקשה על סוריה קשורה בעיראק. עיראק היא יריב רציני מאוד לסוריה, לאחר שדיכאה את המרידה הכורדית, ומפתחת את עוצמתה המדינית והצבאית. לעיראק שפע של מקורות תומריים, הנפט, והיא עלולה לשמש יריב חזק מאוד לסוריה במאבק על השפעה בסהר הפורה, או אפילו בניסיון להקמת סוריה הגדולה.

ולבסוף, ייתכן אפילו שתהליך ההשתלטות הסורית על לבנון ייתקל בקשיים גדולים מצד בני-לבנון עצמם: הרגש הלאומי הכלל-לבנוני, או המארוני-לבנוני, עשוי להתחזק כתגובה להשתלטות דמשק ולעורר תנועת מרי אנטי-סורית. מידת הצלחתה של תנועה כזו תלויה במידה לא-קטנה בסיוע חיצוני, ובמיוחד ישראלי.

סבורני שאם יימצאו גורמים שיצליחו לשבש את מגמת ההשתלטות הסורית על לבנון, תהיה בכך תרומה חשובה לשיבוש התהליך המסוכן מבחינתן של ישראל, לבנון וירדן של הקמת סוריה-רבתי בהנהגת דמשק.

סוריה־רבתי—השתלטות על ארץ־ישראל

אמנון כהן

א

אפתח בשתי הערות.

ראשית, לשורשים ההיסטוריים של המושג סוריה־רבתי. אמנם פרופ' מעוז תיאר אותם, אך נשמט ממנו אחד המרכיבים החשובים, שמקורם קדם בהרבה למאה התשע־עשרה, וכוונתי לבית אומאיה. ממלכת בית אומאיה, שאמנם נזכרה בקשר לירדן, היא כמובן אחד השורשים ההיסטוריים הרחוקים בזמן, אבל משקלם לא פחת כלל במרוצת השנים שחלפו. התפיסה של 'סוריה הגדולה' לא זו בלבד שהיא רווחת בחלל עולמנו מזה שנים רבות, אלא שאחד מיסודותיה החשובים הוא יסוד הגאווה בתוכנית פוליטית זו. בהקשר זה גדול משקלה של מסורת הממלכה האומאית הגדולה, המשגשגת והערבית, אשר סוריה־רבתי היא מרכזה השלטוני והפוליטי.

הערתי האחרת מתייחסת לשיקולים הטאקטיים, שיקולי הכדאיות, שנזכרו בפתח דבריו של פרופ' רבינוביץ: למה כדאי לה לסוריה היום, או מזה שנתיים בקירוב, להעלות מחדש את הרעיון של סוריה־רבתי? בנוסף לשני השיקולים שהועלו כאן, ואשר אני בהחלט מסכים להם, הייתי מציע להעלות עוד מחשבה, עוד אספקט אחד, שגם אם לא נאמר במפורש הרי ודאי שהוא עשוי להיות כלול במערכת השיקולים הסוריים הסמויים. כוונתי לגליל שלנו. חיזוקה של מסגרת פדראטיבית בין סוריה לבין ירדן (והגדה המערבית בכלל זה, מבחינתה של סוריה) היא עובדה פוליטית חדשה יחסית, שימיה כימי העלאות־מחדש של רעיון סוריה־רבתי. אך הואיל ורעיון זה אינו מוגבל רק לחלק של ארץ־ישראל המערבית, הריהו מתאים ביותר מבחינה פוליטית־אופראטיבית לנגח את ישראל בנקודת־התורפה ההתיישבותית שלה—בגליל. בשם תוכנית זו יהיה נוח מאוד לסורים במיוחד לפרוט על הנימה של האירידנטיות של הגליל שאיננו יהודי במידה רבה, שהוא ערבי, אל יחידה פוליטית גדולה, אל מדינה ערבית, סוריה־רבתי.

ב

פרופ' רבינוביץ דן בדבריו בצדק באספקט הסורי של הנושא, בפטיש של התוכנית. אני מבקש לייחד תחילה כמה מלים על הסדן שלה. אין כוונתי בדימוי זה לאלה העלולים להיפגע ממנה, המדינה היהודית־הציונית, אלא דווקא לערבים, שהם אחד היעדים האופראטיביים של התוכנית: ערביי הגדה המערבית. מבחינתם של תושבי הגדה המערבית (ואולי לא רק אצלם), נחשבת סוריה מאז 1973 כשומרת הטובה של אינטרס המאבק בישראל, ודימויו של אסד במיוחד הוא כשל גיבור הלאומיות הערבית. כל זה אינו מעוגן בשיקולים ההיסטוריים, הקרובים או הרחוקים יותר, שנמנו כאן היום, אלא בשיקולים אקטואליים, בני־זמננו. הערכה זו נובעת קודם־כל על דרך השלילה, על

הדרך שבה רואים היום הערבים את מצרים לאחר 1973. מצרים, החזקה והגדולה שבארצות ערב וכן נשיאה סאדאת הוצגו על-ידי חלק משופרות-התעמולה הערבים כמי שמוותרים על חלק משטחי הכיבוש הישראלי, ואילו אסד הופיע כגיבור, כמי שאיננו מוכן לוותר ליהודים. עד לפני כמה חודשים, ועוד היום הזה, נודעת משמעות רבה להשפעתו של אסד על אש"פ, אשר חלק ממנו מקורב ביותר לסוריה וחלק אחר הן יחידות צבאיות, שהן לאמתו של דבר חלק מהצבא הסורי ('צאעקה'). מבחינת שאיפותיהם של התושבים בגדה המערבית—ואולי גם של ערבים אחרים הגרים ממערב לירדן—מתעוררות כתוצאה מן הדיבורים על הגשמה של סוריה-רבתי תקוות רבות. אף זאת: ההתקרבות בין סוריה לירדן בשנתיים האחרונות העלתה את אסד כמי שעשוי בעתיד הקרוב, או הרחוק, להגיע לכלל שליטה ישירה, הסכם פדראטיבי או קונפדראטיבי, שיכלול את הגדה המערבית. מכאן ששיקולים של כדאיות מחייבים לשמור על זיקה ועל קשר עמו.

מכל הבחינות האלה, ודווקא בגלל ההתלהבות הרבה מסוריה ומאסד, היתה הפלישה הסורית ללבנון סיבה למבוכה רבה יותר מאשר התלהבות זו, לאי-בהירות ולאכזבה, שהיו לה ביטויים שונים. פלישה זו יצרה קושי רב במצב שנוצר והיא כיצד ליישב את האהדה לאסד, שבסופו של דבר מכה הוא באחים ערביים, שהם חלק של תוכנית סוריה-רבתי או אלה העתידים לשאת אותה על גבם, בין אם הם נמצאים בלבנון כפלשתינאים ובין שאינם פלשתינאים.

לסיכומה של הנקודה הראשונה יש לומר, שהדברים על סוריה-רבתי, או כפי שהם קוראים לכך סוריה הגדולה או סוריה הדרומית, נפלו על אוזניים קשובות, אותן אוזניים ערביות שרצו לשמוע זאת, ואשר בעליהן ראו בכך התגשמות או סיכוי להתגשמות של הרבה דברים שהם בבחינת הרהורי-לב. לשון אחר: הסיסמה הזאת מצאה חן, מצאה לה ביטוי והד רב משיקולים קוניונקטוראליים. ואם כך הדבר, הרי חוזרים אנו בעצם לתחילת הדברים של פרופ' רבינוביץ, כאשר גם בשנים 1918–1921, כשסוריה הדרומית היתה הפריסמה שדרכה ראו את ארץ-ישראל בתנועה הלאומית הפלשתינאית, גם אז פרטו על נימה זו משיקולים קוניונקטוראליים ולא מתפיסות אידיאולוגיות עמוקות.

נקודה שנייה היא התקופה. התקופה שאנחנו מדברים עליה היא בעיקר התקופה שבין שתי מלחמות-העולם, שבה השיגו המדינות הערביות את עצמאותן, בדרגות שונות, בקצב שונה ובאינטנסיביות שונה. המלה עצמאות טעונה כמובן הסברים שמקומם לא יכירם בהקשר זה, שכן פעמים שמידת העצמאות היתה מצומצמת ביותר, ולאמתו של דבר התקופה שבין שתי המלחמות התאפיינה במאבק להשגת עצמאות מלאה יותר. ואכן במסגרת מאבק זה יש גם לראות את התוכנית הזאת של סוריה-רבתי. הדברים ישימים גם מבחינת סוריה וגם מבחינתן של ארצות נוספות, ובעיקר סעודיה ומצרים. בעצם, סוריה-רבתי פירושו של דבר השתלטות סורית על ארץ-ישראל, על המפעל הציוני וכיו"ב. זהו היעד הפוליטי הקשה מכולם אבל המפתה ביותר. מובן שיש אלמנטים נוספים: לבנון, עבר-הירדן, אולם הלז היא ארץ-ישראל. ארץ-ישראל בתקופה של בין שתי המלחמות היתה יעד לא רק לסוריה-רבתי או לירדן או לעיראק, כפי שנאמר, אלא גם לארצות אחרות, שהחשובות כמובן הן סעודיה ומצרים. סעודיה בשנות השלושים השתעשעה ברעיון, שממלכתו של המלך אבן-סעוד תשתרע על שטח רחב יותר שיכלול גם את סוריה, את ירדן וארץ-ישראל, מעין סעודיה-רבתי. מצד אחר, מצרים היא שמתחילה בתקופה זו שבין שתי המלחמות לגלות עניין גדל והולך בארץ-ישראל. התעניינות מצרית זו חל בה מהפך גדול הרבה יותר מזה שבסוריה. אם לא

נחשיב את השתתפותו של אחמד לוטפי א-סיד בטכס הפתיחה של האוניברסיטה העברית ב-1925, שגם בה ניתן לראות התעניינות, אם כי משיקולים אחרים, הרי מצרים התחילה לגלות עניין בארץ-ישראל בתחום הפוליטי למן שנת 1929, לאחר מאורעות הכותל, ואחר כך בעיקר בשנים 1935/36. תחילה היו אלה בעיקר החוגים האופוזיציוניים המצריים (בדומה למה שאירע גם בסוריה באותו זמן, כאשר לא ה'כותלה' הסורית אלא שהבנדר הוא שהירבה להתעניין בגורל ארץ-ישראל), לא הוופד המצרי שהיה אז בשלטון, אלא דווקא הליברלים הקונסטיטוציוניים כששימשו באופוזיציה, ואחרים. תנופה ניכרת ניתנה להתעניינות זו מצד 'האחים המוסלמים', בעלי המטען הדתי של ההתעוררות לטובת ארץ-ישראל בכלל (המוטיב הדתי הזה חשוב, כמובן, לא רק במצרים). הריאקציה לתנועות של שנות העשרים במצרים, שעיקרן הסתגרות מצרית, מגמה של פרעוניות, מצאה את ביטוייה בנכונות לפתיחות רחבה יותר כלפי העולם הערבי, ובין השאר בזיקה גדלה והולכת לארץ-ישראל ולנעשה בה. לשון אחר: בתקופה שבין שתי המלחמות יש לראות את התוכנית של סוריה-רבתי בקונטקסט רחב יותר של התעניינות. מדינות ערביות שונות, ולא רק סוריה, ירדן ועיראק, גילו עניין בארץ-ישראל, עניין שלא פסק מאז אלא גבר והלך עד לימינו אלה.

ג

לגבי סוריה עצמה מוצא אני לנכון להדגיש את הדברים הבאים, שאינם עומדים בניגוד לקביעותיו של פרופ' רבינוביץ: השינויים הרבים בתוך סוריה עצמה, כמו גם בארצות ערביות אחרות, הביאו גם לשינויים באינטנסיביות של ההתייחסות לנושא של סוריה-רבתי, אם על-ידי הממשלה או החוגים השליטים (אם נכון להשתמש בשם-תואר זה בקשר להנהגתה של סוריה דאז) ואם על-ידי גורמים פורשים מהם, כדוגמת שכיב ארסלאן או שהבנדר. השינויים הללו נבעו בעיקר מן התמורות בהתפתחויות הפוליטיות בסוריה עצמה, כזיקה בין סוריה לבין צרפת בשנות העשרים, בשנות השלושים, ובוודאי לאחר 1936. גם בסוריה עלתה וירדה ההתייחסות לנושא של סוריה-רבתי או סוריה הדרומית, כתוצאה מן ההתייחסות לבעיות פנימיות סוריות, שהיו חשובות הרבה יותר מבחינתם של הסורים. מעניין לקרוא כאן ציטאטה, שמצאתי בזכרונותיו של ח'אלד אל עזם, שהיה אחת הדמויות המרכזיות בפוליטיקה הסורית עד סוף שנות החמישים. באחד המקומות הוא מתאר את הקמת המפלגה הסוציאליסטית (אל-חזב אל-אשתראכיי) של אכרם חוראני, זו שהיתה אחר-כך אחד משני המרכיבים של מפלגת הבעת' ששלטת היום בסוריה.¹ וכך אומר ח'אלד אל עזם על שנות הארבעים, כאשר חוראני הרכיב את המפלגה הזאת והתבסס, כידוע, בעיקר על קציני-צבא, תלמידים ופלאחים: אין זה פלא שחוראני הצליח להטות אליו את לב שלושת היסודות האלה, בהבטיחו את אשר לא היה ברשותו ובהעניקו את אשר לא היה שייך לו, קרי: דרגות ושלטון לקצינים, פלסטין ואבנגארדיות לתלמידים ואדמות לפלחים. ובכן חוראני הבטיח לכל אחד מה שלא היה לו וגם מה שלא יכול היה לתת. חשוב לענייננו שאת פלסטין הוא הבטיח לפחות נבונים מבחינה פוליטית וגם לפחות בשלים מבחינת הגיל, כלומר: התלמידים. אמנם לא היה בידו להעניק להם, אך הדבר מעניין ורלבאנטי לענייננו, שכן עולה מכך חשיבותו הרבה של המושג לציבור, אם כי רק לציבור הצעיר והנלהב. המבוגרים יותר רצו במטרות אחרות, ובשבילם לא היתה פלסטין בשנות

1 זכרונות ח'אלד אל עזם, ביירות 1973, ג, עמ' 38.

השלושים והארבעים יעד פוליטי חשוב-במעלה. כשאנו שומעים היום על ההתלהבות הרבה שבה מקדמים בדמשק את העניין הפלשתינאי, כדאי לזכור שלא תמיד היו כך הדברים, אף כי, כמובן, רמת-ההתעניינות הסורית בנעשה בארץ-ישראל היתה גבוהה פי כמה מזו של מצרים דאז. אולם לא זו בלבד שתוכנית סוריה-רבתי נולדה בסוריה והתפתחה בסוריה במידה רבה, אלא היא גם התמידה בה יותר מבמקומות אחרים, עד עצם השנים האחרונות. שלא כמדינות האחרות ממשיך נושא זה להעסיק את סוריה, גם אם תחיתו לאחרונה אירעה לאחר תקופה ארוכה של קיפאון. ואולם השאלה העיקרית היא: מה מקור חיוניותה וקיומה של התוכנית בסוריה יותר מאשר בארצות אחרות? אם נוציא, אולי, מכלל חשבון זה את ירדן, שסיפחה לאחר 1948 את הגדה המערבית ובכך עשתה צעד בכיוון הקמת מדינה גדולה אחת, הרעיון של סוריה-רבתי הרי התמיד בעיקר בסוריה, והסיבה לכך נעוצה בעיקר בעצם טבעה וטיבה של מדינה זו. מבחינתה של כל אחת מן הארצות הערביות האחרות, פירושו של הגשמת הרעיון הזה יתרח-כוח פוליטי: ירדן, עיראק, סעודיה, או אף מצרים, יהיו גדולות יותר ולכן גם חזקות יותר אם תסופח להן ארץ-ישראל. הדבר נכון, כמובן, גם מבחינת סוריה, אלא שהגשמתה של תוכנית סוריה-רבתי, גדולה או מצומצמת יותר, פירושו של דבר שינוי בסטאטוס של סוריה בעולם הערבי. לשון אחר: השינוי יהיה לא רק כמותי, אלא כמעט איכותי. ממעמד של מדינה קטנה, התלויה במידה מכרעת בעיראק או במצרים בשלושים השנים האחרונות, או בברית-המועצות בשנים האחרונות ממש, תעבור סוריה למעמד של מדינה שלה מרכזיות בפני עצמה. אם תתגשם תוכנית זו יהיו לסוריה טריטוריה גדולה יותר, אוכלוסייה רבה יותר, כלכלה חזקה יותר, וכיו"ב, ומכל זה ייקבע בסופו של דבר מקום מרכזי בעולם הערבי, שיעמוד, אולי, בתחרות עם מצרים על מעמד הבכורה. מבחינה אינהרנטית, תוכנית זו לגבי סוריה חשובה הרבה יותר מאשר לגבי מדינות-ערב האחרות.

ונקודה אחרונה, יש ניגוד פנימי בסיסי בין תוכנית זו של סוריה-רבתי ובין המגמה הכללית של פאן-ערביות, כפי שהיא שלטת בעולם הערבי של ימינו. ההבדל הוא קודם-כל הבדל שבהיקף: תוכנית סוריה-רבתי, יומרנית ככל שתהיה, אינה מכסה אלא חלק מן הטריטוריה של הארצות הערביות. מצרים וארצות ערביות אחרות נכנסות במסגרת התפיסה הפאן-ערבית, בעוד מסגרת סוריה-רבתי משאירה אותן בחוץ. בהבדל זה שאינו היחיד, אך הוא ההבדל העיקרי, נעוצה, אולי, התשובה לשאלה: למה לא הצליחה תוכנית זו, תוכנית סוריה-רבתי, לזכות לתמיכה ממשלתית או לאהדה ציבורית ברוב הארצות הערביות. אינני מדבר על סיסמאות פוליטיות קוניונקטוראליות, אלא על כך שהתוכנית לא הצליחה לעורר הד של ממש, משום שבסופו של דבר פירושה לא רק התנגדות לרעיון הציוני (עם כל החשיבות שבהתנגדות זו), אלא היא טומנת בחובה גם ניגוד פנימי בסיסי בינה לבין הפאן-ערביות. ראיית סוריה-רבתי כשלב לקראת מדינה ערבית גדולה היא תפיסה מאוחרת, שנועדה בדיעבד לסבר את אוזנם של אבריי הפאן-ערביות. מעניין לציין שהמפלגה של אנטון סעאדה, המפלגה הסורית הלאומית, מאמצת בחמש השנים האחרונות תפיסה דומה, כדי ליישב את הפירכה העקרונית הזאת. הרי ביסודה דגלה מפלגה זו בהגשמת נוסחה מורחבת של סוריה-רבתי והתעלמה במפורש מן המרכיב הערבי ומן האידיאולוגיה הפאן-ערבית, אלא שבכורח המציאות נאלצה להגמיש את עקרונותיה היסודיים ולהציע פתרון משלה לבעיה: כיצד להיות לאומני ערבי, ובכל זאת להמשיך ולהחזיק בתפיסה של לאומיות סורית לפי המסורת של אנטון סעאדה. הפתרון שמצאו הוא הטענה, שהאזורים (אל אקלימיה) והספאראטיזם שלהם אינם אלא

שלב לקראת מסגרת רחבה יותר, פאן-ערבית.² אלה הם, כמובן, תרתי דסתרי, אך הרוצה בהמשך קיום פוליטי למפלגה זו בסוריה או לבנון של ימינו רואה עצמו נאלץ לטשטש — מכל מקום במונחי זמן ועיקרון — את גבולותיה של סוריה-רבתי ולהכניסם למסגרת הרחבה יותר. זוהי הסיבה העיקרית שבגללה לא הצליחה תוכנית סוריה-רבתי; היא מנוגדת בבסיסה לתוכנית הפאן-ערביות ולרעיון הפאן-ערביות, המרחף בעולם הערבי מזה שנים רבות ואשר נעשה הרעיון המרכזי בו, בין אם בדמות הבעת', בין אם בדמות הנאצריזם או בכל דמות אחרת. רעיון סוריה-רבתי נדון מראש לכשלון לא רק משום שלא נלוו אליו תוכניות רציניות למימוש, אלא משום שביסודו של דבר הוא עמד בניגוד לחלוטם, שמבחינה ערבית היה רחב יותר, גדול יותר ומעורר ציפיות רבות. כל עוד לא התיימש העולם הערבי מן הכדאיות והסיכוי להגשים את האחדות הערבית הכוללת, שמור עדיין מקום מרכזי למצרים ולסעודיה, ולכן נדחת סוריה ותוכניותיה הספציפיות לדרגת שנייה-במעלה. אולם עצם העובדה, שהתוכנית של סוריה-רבתי ממשיכה לנסר בחלל העולם הערבי זמן כה רב, עדות היא לכך, שיש בה ביטוי ליותר משיקול קוניונקטוראלי של מדינאי זה או זה, וגם לאחר בלוחה אפשר שתהיה לה עדנה פוליטית.

2 מאלפים מאוד הם הדברים שהתפרסמו בעניין זה על-ידי אנעאם רעד בקובץ 'הכוחות הפוליטיים בלבנון' ('אל-קוא אל-סיאסיה פי לבנאן'), ביירות 1970, עמ' 313-340.

דברי סיכום

אליהו אילת

תוכנית סוריה-רבתי היא אחד הנושאים, שככל שאתה מנסה להסבירו מתרבות שאלות-לוואי שונות: היסטוריות, גיאוגרפיות, כלכליות, חברתיות, מדיניות, ויש להן השלכות על החברה הערבית בת-זמננו. ברם לציבור שלנו נודע לנושא זה לא רק ערך עיוני, אלא גם חשיבות בטחונית ומדינית, וזו לא ירדה למעשה מן הפרק מתחילת המפעל הציוני בארץ-ישראל.

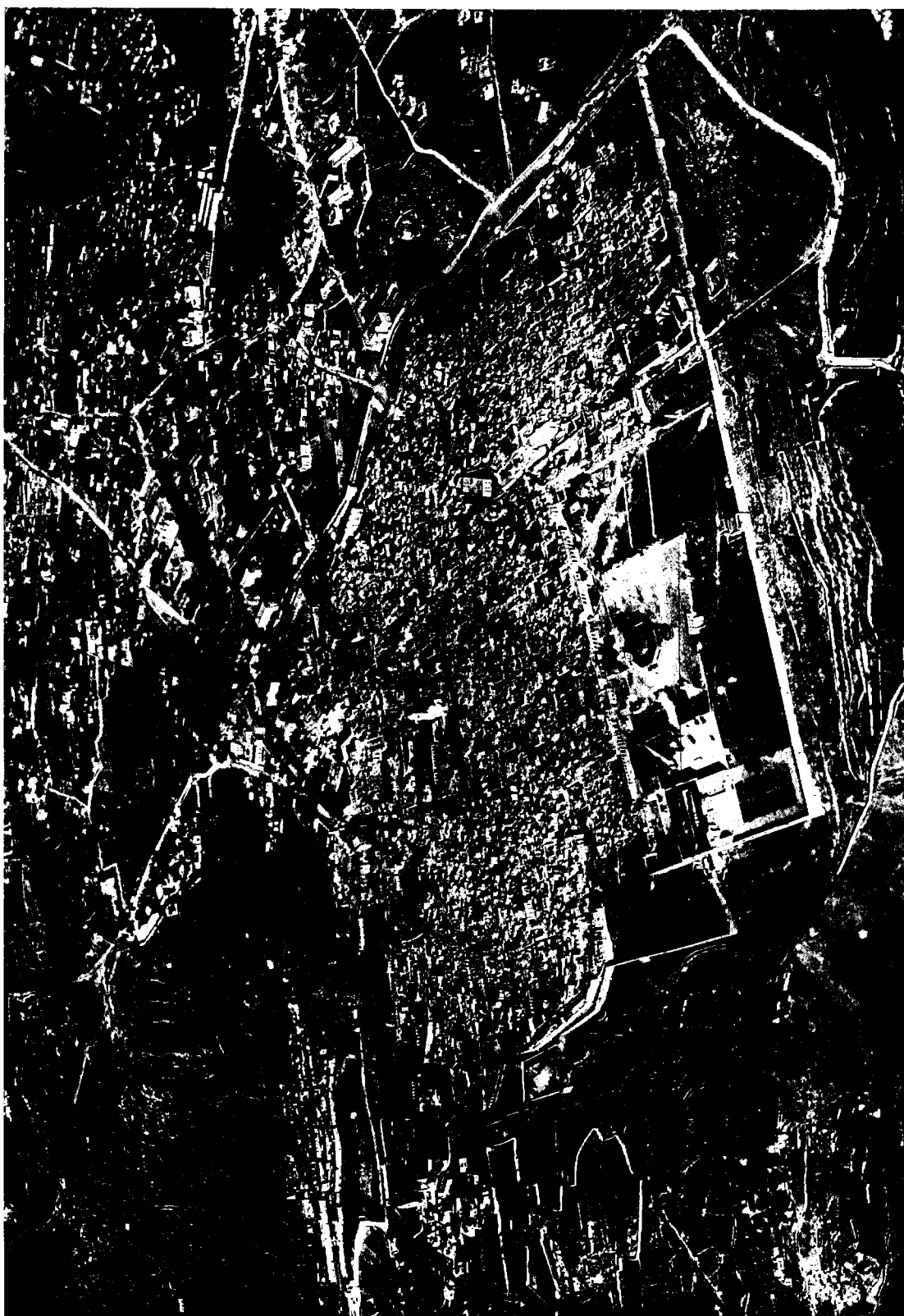
ויורשה-נא לי לשלב כאן בדברי כמה פרטים אישיים הכרוכים בנושא. יותר משלוש שנים שהיתי בביירות כתלמיד באוניברסיטה האמריקאנית בעיר זו וככתב באותו זמן של סוכנות רויטר בסוריה ובלבנון. בקשר לעבודתי העיתונאית הייתי מבקר לעתים קרובות בדמשק. בביקורי הייתי נפגש עם נציגי השלטון הסורי והצרפתי, וגם עם מנהיגים לאומיים מקרב הפלגים השונים שבמחנה הלאומי, ואחר-כך—עם מנהיגי 'הגוש הלאומי' הסורי. לא קשה היה עלי להכיר בשיחות שלי עם מנהיגים אלה את הטראומה של התקופה המפוארת בתולדות העיר דמשק, והימים שהיתה אחד המרכזים הרוחניים החשובים בעולם הערבי ומולדת התנועה הלאומית הערבית בשנים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה. אל נשכח שדמשק היא אואזיס, מעין אי שפיתח בקרבו תכונות של התנסות ומסורת, כמרכז שבו תקעו במהלך הדורות מלכים וחליפים את יתדם כמושלים וכשולטים על שטחים קרובים ורחוקים מדמשק בירתם. המדינה הסורית לא שינתה דבר במסורת ובהשקפות ראשיה ומנהיגיה של דמשק. אמנם שלא כבימי האומאיים צומצם טווח השאיפות הגיאוגרפיות של דמשק, וסוריה הפכה לאיזור בה ראתה דמשק את עצמה כבירתה ההיסטורית. אך מבחינה ערבית ראו אנשי דמשק את עצמם כמבטאים ומייצגים את ה'ערביות' בצורה ובתוכן שלשום עיר או ארץ ערבית לא ניתן להתחרות בה. כאן הונח גם היסוד למסקנות מדיניות לגבי תפקידה של דמשק בזירה הערבית-הלאומית.

בתקופת שהותי בסוריה ובלבנון נוכחתי לדעת מה גדול, למשל, ההבדל בין דמשק וחלב, ועמדתי על היריבות המתמדת שהיתה קיימת בין שתי הערים. אינני בטוח אם יריבות זו אינה קיימת גם היום; לא רק קנאת שתי ערים השונות כל-כך מבחינת תולדותן ומקומן בהיסטוריה של האיזור, אלא גם מבחינת תפיסת-העולם הסורית של כל אחת מהן, כיצד כל אחת מהן מפרשת את המונח של סוריה בזמננו. אכן, הרעיון של סוריה-רבתי ניזון לא מעט מרגש-הנחיתות של הטראומה ההיסטורית, שהפכה לתסביך של עליונות בעולם הערבי וסללה את הדרך לתוקפנות מדינית.

חושבני, שכמו בעבר כן היום: הסכנות הצפויות לישראל, לעצמאותנו המדינית ולזכותנו לחיים לאומיים בלתי-תלויים מגורם מבחוץ, הן בצפון ולא בדרום מולדתנו. גם כשהיו למצרים שאיפות להתפשטות טריטוריאלית, כבימי מוחמד עלי, לא הצטיינו המצרים מעולם בכשרון קולוניאטורי

בעל יציבות. אנו יודעים מה שקרה בארץ-ישראל בשמונה השנים של שלטון המצרים במאה שעברה (בין 1832 עד 1840), וכל הנסיונות שעשו בחצי-האי ערב ובאפריקה. מצרים השוכנת על גדות הנילוס פיתחה במשך דורות שיטות-חקלאות משלה, והפלח המצרי הוא פריין של אותן שיטות, שלא תאמו את המציאות שמצאו בארץ-ישראל ובארצות אחרות שכבש צבאם. בשעת סכנה יגנו המצרים על ארצם במסירות ונאמנות, אך ספק אם צבא מצרים יגלה אותה מסירות כצבא כיבוש והתפשטות של מדינתם.

לא כן הסורים. דומני שהמשטר הבעתי הנוכחי בסוריה והעומד בראש המדינה הסורית—חאפז אל-אסד—שואפים להעלות מרכזה של דמשק ויוקרתה בעולם הערבי יותר מקודמיהם. מטרתם לפגוע ככל שיינתן להם הדבר בערכה של עיראק ולהפחית בחשיבותה והשפעתה של מצרים בעולם הערבי. התוכנית של סוריה-רבתי עשויה לשמש מנוף להשגת מטרות אלו. אילו היה עולה בידי אסד להשתלט לא רק על הלבנון, אלא גם על ירדן וארץ-ישראל, לא היה מחזיר לדמשק את הזוהר והפאר של ימי האומיים, אך מקומו בעולם הערבי היה מעמידו בפסגה שרק עבד אל-נאצר הצליח לרכוש לעצמו בתקופה מסוימת של חייו. אל נזלול בסכנה זו ונעקוב בתשומת-לב יתרה אחר הנעשה בצפון ארצנו.

ירושלים בבוקרו של 2 בנובמבר 1917, יום הצהרת בלפור. צולם על־ידי לויט. הולצהאוזן-שטיינקראוז מהטייסת הבאווירית הגרמנית 303. בשבוע הראשון לפעילותה בארץ

תצלומי-אוויר של מעופפי מלחמת-העולם הראשונה בארץ*

דב גביש

ארץ-ישראל היא מן המדינות המעטות בעולם, המתברכת בתצלומי-אוויר שצולמו בה ממטוסים במשך יותר משישים שנה, למעשה משחר הצילום האווירי בעולם. ואמנם בשנים האחרונות החלו רבים להתעניין בתצלומים: חוקרים, תלמידי בתי-ספר ואוניברסיטה, אנשי-דת, בעלי מקצועות חופשיים, מתיישבים ועוד אנשים מן היישוב, המבקשים ללמוד פרטי-נוף מאותם תצלומים ישנים. הדוקומנטציה המצולמת נותנת בידיהם כלי-עזר בלתי-אמצעי לחקר הנוף ותכונותיו תוך כדי תמורות הזמן, חילופי שליטים, תנועות אוכלוסייה ותנופת-ההתיישבות, התיכנון והפיתוח. כל אחת מאלה טובעת את רישומה בנוף ויוצרת רבדים של נתונים גולמיים, מהם ניתן להפיק את מיטב הידע על קורות הארץ ורישומה בנוף הפיסי והתרבותי כאחד.

קורות הצילום האווירי בארץ קשורים למסכת האירועים בזירה העולמית, מאז הופיעו המכונות-המעופפות במלחמת-העולם הראשונה. כאז כן היום התפתחה תורת הצילום האווירי על-ידי תנופת הצבאות, שטרחו לייצר ולשכלל אמצעי-לחימה חדשים. קורות הצילום האווירי בארץ הם גם סיפורם של הגורמים הצבאיים, המדיניים, ובמידת-מה גם האזרחיים, שעשו בארץ ויזמו את הנצחה המצולמת של פני השטח, של מעשים ואירועים—הנצחה שלא נעדרה ממנה גם הזיקה לארץ הקודש.

רקע היסטורי

נוהגים לפתוח את סיפורו של הצילום מן האוויר בשנת 1858, כאשר הצלם ה'בלוניסט' Gaspard Felix Tournachon, הנודע יותר בשם: Nadar, הציע למפות את פאריס מתצלומים שצילם ממרומי כדור פורח.¹ שנה אחר-כך הורה הקיסר נפוליון השלישי לנאדאר לצלם מן האוויר לקראת קרב סולפרינו—באוסטריה של אז ואיטליה כיום.² ברם, היה צורך להמתין עוד כמחצית המאה כדי שתצלומי-אוויר יהיו לנחלת הרבים, יצולמו בכמות ובהיקף רחבים, תוך כדי ניידות מתוכננת ומבוקרת של הפלאטפורמה המעופפת. פלאטפורמה כזאת העניקו לאנושות האחים רייט, שהצליחו להטיס לראשונה, בדצמבר 1903, מכונה-מעופפת למשך 58 שניות. התצלום האווירי הראשון

* פרקים מתוך מחקר על תולדות הצילום האווירי בארץ.

1 N. Gosling, *Nadar*, London 1976

2 H. Gruner, *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing*, XLIII, No. 5 (May 1977), p. 570

שער הגיא. צולם על-ידי טייסת 304, ב-28 בנובמבר 1917 — בעת התקפת-הנגד של התורכים בירושלים

ממכונה-מעופפת צולם, ככל הידוע לנו, במסרטה באיטליה ב-24 באפריל 1909, וזמן קצר אחר-כך החלו טייסים גרמניים, שהתאמנו באנגליה, לצלם מן האוויר בעת אימוניהם המתקדמים.³ אחת-עשרה שנים לאחר ההמראה ההיסטורית של האווירון, כבר היו חילות-אוויר מעורבים במלחמת-עולם. האווירונים שהוכנסו למערכה באירופה באוגוסט 1914, כדי לסייע לכוחות הקרקע, הוסיפו מימד טאקטי חדש ורחב-אופקים, שבאמצעותו נחשפו מהלכיו של האויב בטרם קרב ובעיצומו, אך עדיין לא צילמו מן האוויר. המלחמה עצמה התפתחה לקרבות ארטילריים כבדים, שבעטיים נאלץ הצבא לשוב ולשקול את צרכיו, שלא ניצפו מראש. כדי לסייע לארטילריה היה צורך להכין מפות מדויקות ומפורטות של קווי-החזית ולספק נתונים מיידיים על תנועותיו ומיקומו של האויב. לכמה ממדינות אירופה, ולצרפת בפרט, כבר היו באותה עת מפות באיכות טובה. אולם מפות אלה לא נועדו לצורכי צבא, לא כתבניתן ולא בקני-המידה המיבצעיים שלהן. לפיכך היה על יחידות המודדים והמיפוי לאזור עוז לעבודת-שדה מאומצת תוך כדי הקרבות, כדי לספק נתונים מפורטים לשיפור המפות הקיימות. לא עברו חודשיים, והממשלה הצרפתית החלה להתעניין

W.A. Fischer, 'History of Remote Sensing', *Manual of Remote Sensing*, American Society of 3
Photogrammetry, Falls Church, Virginia 1975, p. 30

בתצלומי־אוויר מיבצעיים. באוקטובר 1914 כבר סופקו דוגמאות ראשונות של תצלומים.⁴ עבר זמן מה עד שגם האנגלים קיבלו החלטה מיבצעית. הטייס האנגלי סגן Laws ניסה לשווא לשכנע את השלטונות ביתרונות הגלומים בתצלומי־אוויר. רק כאשר הביא תצלומים בעלי ערך מודיעיני של שטח צרפתי הכבוש בידי הגרמנים, השתנתה הגישה תוך יממה ובעלות־הברית פתחו במאמצים לספק לצבא מצלמות, לפתח שיטות־צילום וללמוד את תורת הפיענוח.⁵

בעקבות המיפנה החשוב הזה החליט המטכ"ל הבריטי להקים יחידת־צילום שתפעל בצרפת, וכוחות היבשה החלו להסתגל למדיום החדש הזה ולראות בו יותר מאשר מזכרת נאה משדה־הקרב.⁶ הם למדו להעריך את עוצמתו של המידע, שהזורם אליהם בכמות גוברת והולכת באמצעות התצלומים; הם למדו את תנועות האוייב מיום ליום, חזו את מהלכיו, ניתחו את פני השטח, והעיקר—למדו למפות מתצלומי־אוויר, כדי לספק מדי יום מפות טאקטיות מעודכנות של מערכות־החפירות וסוללות־הארטילריה. כשהתברר שהתוצאות עלו יפה כל־כך, ביקשה יחידת־הצילום לשתף פעולה עם מחלקת המדידות המלכותית, כדי לתאם את העבודה בעתיד. כך נוצר הקשר בין תצלומי־אוויר ויחידות־המיפוי, ואחר־כך היה זה גם אחד מלקחי־המלחמה החשובים ביותר.⁷ מצלמת האוויר היתה לנשק החזק של המודיעין והטופוגרפיה, לפיענוח ולמיפוי. בעזרת התצלומים ניתן היה לאתר את האוייב בשלבי התארגנותו, לעקוב אחר מהלכיו הצבאיים וגם לקבוע את מיקומו.⁸

שיתוף־הפעולה ההדוק התקיים גם בחזית ארץ־ישראל, ודווקא מפני שהמשימות במזרח התיכון היו שונות מאלו שבצרפת.

צילום ומיפוי במזרח התיכון

שלוש זירות־קרב עיקריות היו לבריטים במזרח התיכון, שבהן התעוררו בעיות של מיפוי: מיסופוטמיה, מצר הדארדאנלים וארץ־ישראל. בשתיים מן הזירות, במיסופוטמיה וארץ־ישראל, היה שיתוף־פעולה מלא, פורה וארוך־טווח בין טייסות הצילום ופלוגות המיפוי והמדידות. ב־7 בנובמבר 1914 פלשו הבריטים למיסופוטמיה, ב־3 בפברואר 1915 תקפו התורכים לראשונה בגיזרת תעלת־סואץ, כדי לפלוש למצרים, וב־19 בפברואר 1915 החל הקרב הקשה על מצר הדארדאנלים, קרב שהלך והסתבך עם נחיתת בעלות־הברית חודשיים לאחר־מכן, ב־25 באפריל. ביולי 1915 נשלח דואסון, ראש מחלקת המדידות במצרים, לגאליפולי.⁹ היה עליו לברר במה יוכל לתרום מנסיונו ולסייע ללוחמים בחצייהאי, שנאלצו לתרגם מפות מתורכית לאנגלית בשל היעדר

4 דברי הגנרל סר ג'ופרי סאלמונד, מפקד קורפוס־התעופה המלכותי של חיל המשלוח המצרי בארץ, בדין על הרצאתו של קצין־הצילום קפטן ה"ה תומאס, לפני החברה הגיאוגרפית המלכותית בלונדון, ינואר 1920, *The*

Geographical Journal, LV, No. 5 (May 1920), p. 371

5 ראה: פישר (לעיל, הערה 3), עמ' 31–32.

6 F.M. Cutlack, 'The Australian Flying Corps', *The Official History of Australia in the War of 1914–1918*, VIII, Sydney 1938, p. 206

7 ראה: סאלמונד (לעיל, הערה 4), שם.

8 M.N. Macleod, 'Mapping from Air Photographs', *The Geographical Journal*, LIII, No. 6 (June 1919), p. 382

9 E.M. Dowson, 'Further Notes on Aeroplane Photography in the Near East', *ibid.*, LII, No. 6 (Dec. 1918), pp. 359–370

מפות טובות יותר. במקום התברר לו כי אכן כבר נעשו נסיונות לעדכן מפות באמצעות תצלומי-אוויר, שסופקו בקשיים מרובים על-ידי האוויריה הימית. צוותי המיפוי, שלמדו בינתיים טעמה של עבודה עם תצלומים, נקלטו אחרי פינוי גאליפולי ביחידות-המיפוי של מצרים ושל חיל-המשלוח למיסופוטמיה, אשר ניהל גם הוא מדידות, צילום ומיפוי תוך כדי לחימה, עד לחודש מאי 1918.¹⁰ ¹¹

יחידות הצילום והמיפוי במצרים לא יכלו ללמוד מנסיוןן של היחידות האחרות באירופה, שכן תנאי העבודה בשתי הגזרות היו שונים וקייבו שיטות-עבודה שונות. כמה מן ההבדלים נסקרו על-ידי קצין-הצילום קפטן תומאס, מי שהיה מרצה לבוטאניקה בדאונינג קולג' שבקימברידג'¹² בימים שלפני המלחמה.

ההבדל הראשון נבע מאופי הלחימה. החזית האירופית געשה ברעמי הארטילריה ובאש צפופה נגד-אווירונים, שמנעה מטייסי כל החילות (לרבות הגרמנים) לסייר ולצפות מן האוויר ללא הפרעה. האש מנעה מהם לטוס ישר ובנתיבים מתוכננים-מראש, ולכן התקשו לצלם סדרות של תצלומים. במקום לצלם בשיטת הרצפים (strip system), הסתפקו הטייסים בצילומי-דקירה' אלכסוניים (pin pointing), של מטרות בודדות.

ההבדל השני נבע מגודלו של המרחב האווירי ומתנאי מזג-האוויר. כדי לפתח שיטות של טיסות-צילום היה יתרון רב למרחבי סיני וארץ-ישראל, הן בשל היקפם הרחב והן בשל הראות הטובה באזור רוב ימות השנה. הטייסים יכלו ללמוד לטוס במאוזן ולהפעיל את המצלמה לפי דרישות של קנה-מידה, גובה-טיסה וחפייה בין תצלומים; כמרכן תירגלו הם צילום של סדרות רצפים-מקבילים, כדי שניתן יהיה להתקין את התצלומים זה ליד זה, מעשה-פסיפס של השטח המצולם, לשם מיפוי אזורים רחבים. היה לכך, כמובן, יתרון כלכלי מובהק ליחידת-אוויר בזמן. כאן יכול היה אווירן לשהות באוויר זמן ארוך יותר בהשוואה למשך הטיסה באירופה.

והבדל נוסף היה נעוץ בבעיות של מיפוי. העבודה באירופה עם תצלומים אלכסוניים לא היתה קשה במיוחד, כיוון שניתן היה לזהות פרטי-נוף רבים בתצלומים ובמפות קיימות ולשבץ לתוכם עידכונים מאוחרים יותר. לשם כך ניצלו הצרפתים גם את מפות-הקאדאסטר שלהם, כדי להכין תבנית למיפוי מתצלומי-אוויר.¹³ הגרמנים, מצדו השני של המיתרס האירופי, השלימו גם הם עם שיטת הצילום האלכסוני, אבל הקדימו את בעלות-הברית בייצור מצלמות משוכללות, כפיצוי על נחיתותם האווירית בראשית המלחמה. במצלמות הגרמניות נמדדו סטיות התצלומים מן האנך, ובכתב-יד נרשמו פרטי-הצילום, כגון רוחק מוקד במצלמה, גובה הטיסה ונתונים נוספים, הנרשמים מאז ועד היום בכל תצלום ותצלום. כדי למפות פרטי-נוף מן התצלומים הללו פיתחו הגרמנים, האנגלים והצרפתים שיטות פרספקטיביות גיאומטריות ואופטיות ליישור התצלומים הנטויים, דבר שהכביד באותו זמן על יחידות-המיפוי ומנע עבודה מהירה בלחץ המלחמה. לעומת זאת היה מצב המיפוי שונה בחזית סיני וארץ-ישראל. השיטה האירופית של התאמה בין פרטי-נוף בתצלום ובמפה

10 G.A. Beazeley, 'Surveys in Mesopotamia during the War', *ibid.*, LV, No. 2 (Feb. 1920), pp. 109–127

11 F.W. Pirrie, 'War Survey in Mesopotamia', *ibid.*, LII, No. 6 (Dec. 1918), pp. 351–357

12 H.H. Thomas, 'Geographical Reconnaissance by Aeroplane Photography—With Special Reference to the Work Done on the Palestine Front', *ibid.*, LV, No. 5 (May 1920), pp. 349–376

13 ראה: מקלאוד (לעיל, הערה 8), עמ' 384.

עכו ביום 20 בינואר 1918. תצלום 423 של הטייסת הבאווירית 304. צולם מגובה של 1,600 מ' במצלמה בעלת רוחק-מוקד של 25 ס"מ. סביב עכו שבתוך החומות נראים מספר מבנים ומחנה. מצפון לעיר יש ביצות ונראית אמת-המים העוברת סמוך לגן הבהאים

נכשלה כאן כליל. במפות סיני לא היו די פרטים כדי לתחום את התצלומים, ולא ניתן היה לקבוע את קני-המידה שלהם באמצעות מפה. קשיים כאלה התעוררו גם באיזור שממזרח-לירדן ובשטח ההררי הגבוה של ארץ-ישראל, אלא שכאן נעזרו הרבה בעבודתם של קונדר וקיצ'נר, ארבעים שנה קודם-לכן, בסדרת מפות של ה-PEF—הקן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל. לכן הוקפד בארץ על שיפור יכולתם של הטייסים לטוס מאוזן, כדי לצלם אנכית ככל האפשר במקום לפתח שיטות ליישור התצלומים הנטויים.

בשנים 1915–1916 העתיקו אפוא הבריטים למצרים את עיקר משקלו של פיתוח הצילום האווירי ושיתוף-הפעולה בין צילום, מודיעין ומיפוי מיבצעי. מרחבי מצרים, סיני וארץ-ישראל היו לבית-הספר הפתוח והמקיף של קורס-התעופה המלכותי, ובכך נפתח סיפור קורותיו של הצילום האווירי בארץ-ישראל, שנישא בעיקרו מאז ועד קום המדינה על משימות צבאיות של טייסות 'חיל-המזרח' של הצבא הגרמני, חיל-התעופה המלכותי הבריטי, ולהבדיל—משימותיהם של צלמי הפלמ"ח, השירות האווירי וצה"ל.

הכרונולוגיה של הצילום האווירי בארץ
למן מלחמת-העולם הראשונה, למן ימיהן של המכונות-המעופפות ועד לחלליות המשיטות של
ימינו נכתבו בתצלומים שישה פרקים של צילום-אווירי בארץ:

א. 1915—מלחמת-העולם הראשונה.

1. טייסות גרמניות.
2. טייסת אוסטרלית.
3. טייסות בריטיות.

ב. 1920–1947—ימי השלטון הבריטי.

1. צילומי RAF יזומים על-ידי מפקדים מקומיים או גופים אזרחיים.
2. משימות מלחמת-העולם השנייה.
3. אימונים בצילום אווירי.
4. מעקב נגד היישוב העברי.
5. צילומים של יזמים פרטיים.

ג. 1944–1948—ארגון מערכת הביטחון וההגנה של היישוב העברי.

1. הפלמ"ח.
2. השירות האווירי.
3. טייסות הנגב והגליל.

ד. משנת 1949—צה"ל ויחידותיו היעודיות.

ה. משנת 1949—הצילום האווירי האזרחי.

ו. משנות ה-60—עידן תצלומי החלל.

כמה מפרקי-הצילום הללו טרם נחשפו, וקצתם אף לא יראו אור כאן מסיבות הקשורות לאי-זמינותו של חומר-רקע או למידע, שעדיין לא הגיע זמנו להיחשף בכתובים. חלוקת הפרקים נעשתה לאחר מיון תצלומי-אוויר לתקופותיהם והתחקות אחר שורש מוצאם. על דרך הסקרנות נשאלו שאלות רבות על כל סוג של תצלום, שנמצא בארכיונים השונים, והשאלות המנחות היו בעיקר: מי צילם ומתי? מה הן המשימות שבגינן צילמו כאן מן האוויר? מה היו הקונסטלציות הבינלאומיות או הפנימיות שבגינן הגיעו המצלמים ארצה? באיזה שלב החלו לצלם תושבי הארץ? אילו אתרים או חבלים צולמו והיכן התצלומים היום?

היציאה בעקבות התשובות חשפה פרטים מאלפים בתולדות התצלום האווירי בארץ, ופעמים שהוליכה אל מבוי סתום. אך למרבה ההפתעה היא גם גילתה אוספים, שלא נודע עליהם קודם-לכן.

תצלומי המעופפים במלחמת-העולם הראשונה

התכנסות הטייסות הראשונות לזירה

בני לאומים שונים היו מעורבים בפעילות אווירית בתקופת מלחמת-העולם הראשונה בארץ, וכולם נטלו חלק במלאכת התייעוד המצולם מן האוויר, לפי סדר כניסתם לזירה ולפי עדיפויות לוגיסטיות שקבעו מצביאייהן: תורכים, אנגלים, גרמנים ואוסטרלים.

יס־המלח, הרי־הודה והרי־מואב. צולם על־ידי לוויין 'לאנדסאט 1' לחקר אוצרות־האדמה, מרום של 930 ק"מ. 14 בדצמבר 1972

משפרצה מלחמת-העולם הראשונה נמצא צבא הקיסרות הבריטית במצרים בשולי זירת הקרבות. משימתו העיקרית היתה לשמור על תעלת-סואץ, עורק-תחבורה חיוני ועצמאי בין לבה של האימפריה הבריטית ואגפיה המזרחיים. חודש לאחר שתורכיה נכנסה למלחמה, בדצמבר 1914, הכריזה בריטניה על מצרים כפרוטקטוראט בריטי. בתגובה ובמגמה לרתק כוחות בריטיים יצאו התורכים בינואר 1915 להשיב מלחמה על התעלה ומצרים, דרך מדבר-סיני, בפיקודו של הקולונל הגרמני קרס פון-קרסנשטיין. הכוח הבריטי שהיה מופקד על אבטחת התעלה ידע על מהלכיהם של התורכים, שכן בין יחידותיו היתה גם יחידת-משנה של מעופפי כנף-5 בקורפוס-התעופה המלכותי¹⁴ וכמה אווירונים צרפתיים¹⁵ שהיו נכונים למשימות סיור, מודיעין ותקיפה. כוח זה הפציץ לראשונה את הצבא התורכי ב-23 בינואר 1915, ועקב אחר תנועותיו עד להתקפתו הכושלת ב-3 בפברואר 1915.¹⁶ באותה עת החל לרקום עור וגידים שיתוף-הפעולה בין האוויריה, המודיעין ומחלקת המדידות במצרים, שטרחו יחדיו להשיג תצלומי-אוויר על-מנת לבחון את תרומתם למסעי-המלחמה.¹⁷

ההתחלה היתה צנועה למדי, שכן רק ארבעה אווירונים השתתפו במערכת-ההגנה על התעלה, אבל עלה בידם לצלם באיזור ואדי תומילאת שבמצרים ולהוכיח את ערכם של התצלומים למיפוי שטח מישורי.¹⁸ בינתיים הלכו והסתככו בעלות-הברית בחצי-האי גאליפולי, לאחר נחיתתם ב-25 באפריל 1915, ולבריטים ניתנה הזדמנות לנצל שם לראשונה את פירות הניסויים בצילום אווירי. כל עוד נמשכה ההתכתשות בגאליפולי שככה הפעילות בסיני והצטמצמה להטרדה הדדית בלבד. האוויריה הבריטית השתתפה גם היא בהטרדת מאחזיו של פון-קרסנשטיין, ואף עשתה כמיטב יכולתה לצלם אתרים בעלי חשיבות בטחונית כנאות-מדבר, מקורות-מים ומעברים אפשריים, תוך כדי שיפור שיטות הצילום והמיפוי מתצלומים. אך כשנחלצו הכוחות הלוחמים ממצרי הדארדאנלים, שבו התורכים לתכנן מתקפה שנייה על התעלה בראשית שנת 1916. לשם כך יצא פון-קרסנשטיין עוד בסתיו 1915 לבקש תגבורת, ואז גם הובטחה לו לראשונה טייסת-אווירונים אחת, שאמנם הגיעה לחזית ביוני 1916. בינתיים העתיקו הבריטים את קר-ההגנה שלהם אל תוך סיני, וכשהוקם לאחר-מכן פיקוד 'חיל-המשלוח המצרי'¹⁹ במארס 1916, הוחלט לנטוש את שיטת-ההגנה הפאסיבית ולהמיר אותה בכוחות ניידים במרחבי צפון-סיני.

באותו חודש, ב-16 בו, הפליגה מנמל מלפורן שבאוסטרליה יחידת-מעופפים ראשונה של חבר-העמים הבריטי אל עבר המזרח התיכון. קדמה לכך התנדבות ערה של בני הדומיניונים לשרת בקורפוס התעופתי המלכותי. נוכח ממדיה של תנועת המתנדבים הציעה מועצת המלחמה בנובמבר 1915, שהדומיניונים יקימו טייסות עצמאיות משלהם. ממשלת אוסטרליה לא שיערה שיהיה בידה לצוות טייסת עצמאית, ואז הובטח לה שתוכל לצרף את המתנדבים האוסטרליים באוויריה הבריטית ואת חמשת האווירונים האוסטרליים, שכבר שרתו במיסופוטמיה, לטייסת שלמה שוות-מעמד

RFC = Royal Flying Corps 14

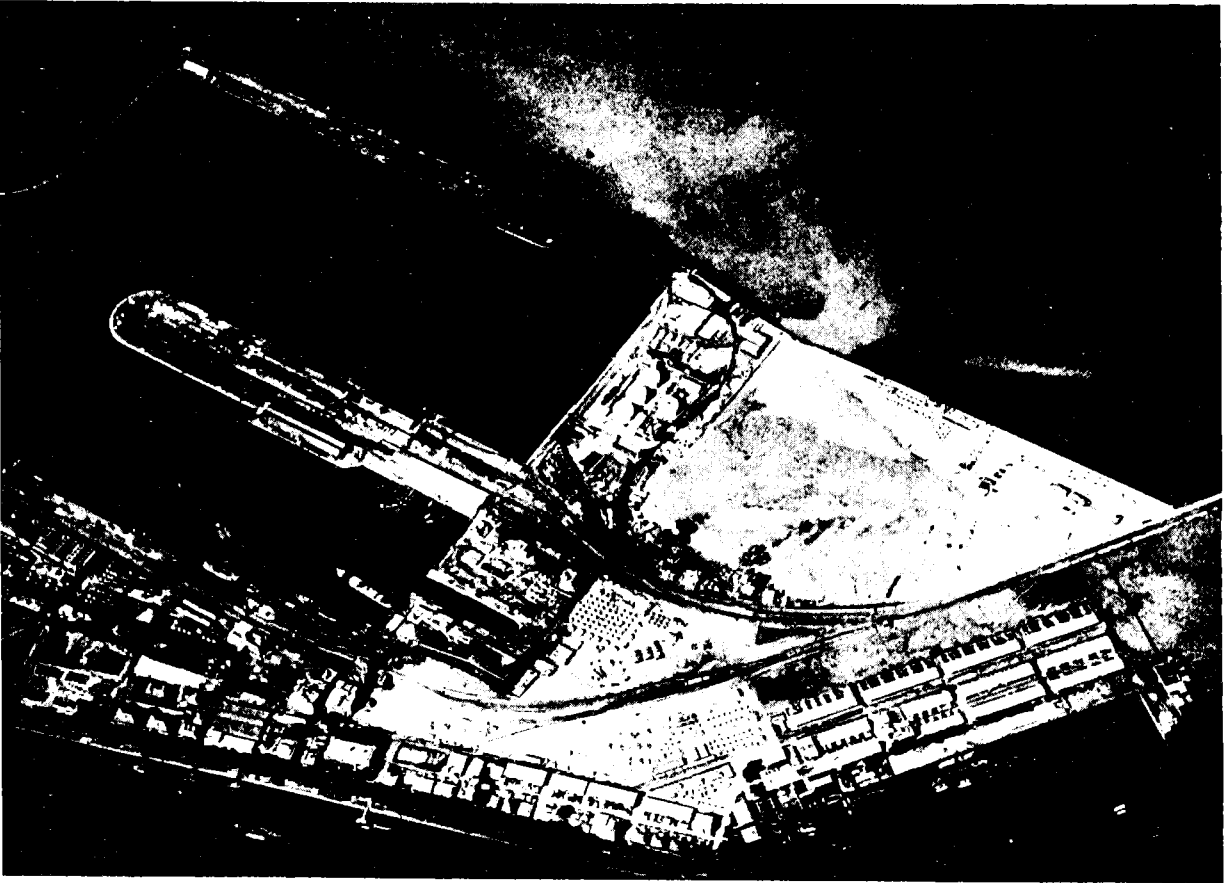
15 א"פ ויול, מסעי המלחמה בארץ ישראל, תל-אביב 1951, עמ' 23, 26.

16 K. von Kressenstein, 'Die Kriegführung in der Wüste', Th. Wiegand, Sinai, Berlin 1920, p. 22

17 דברי לויטנט-קולונל ניקומב בדיון על הרצאתו של מקלאוד (לעיל, הערה 8), עמ' 398.

18 דאוסון (לעיל, הערה 9), עמ' 369.

19 EEF = Egypt Expeditionary Force

פורט איברהים, בכניסה הדרומית לתעלת-סואץ. צולם בקיץ 1916 על-ידי טייסת 300 – הטייסת הגרמנית הראשונה שהגיעה לארץ-ישראל בימי מלחמת-העולם הראשונה

לקורפוס התעופות הבריטי.²⁰ האישור ניתן, וב-14 באפריל 1916 נחתה בעיר סואץ הטייסת האוסטרלית הראשונה,²¹ מאוישת ומצוידת ב-28 קצינים, 195 בעלי דרגות אחרות, 12 אווירונים, 2 אופנועים ושבעה אופני-מנוע...

האוסטרלים התפזרו מיד לאימונים בקרב שתי הטייסות הבריטיות של כנף-5 שחנו בקנטרה, איסמעיליה והליופוליס, לקראת כניסתם לקר-החזית. ואמנם ביוני של אותה שנה החלו סוף-סוף לתפוס את קר-התעלה, כשהם מפוצלים עדיין בין הגפים הבריטיים של טייסת 14, ושותפים לפעילותה האווירית.

20 ראה: קטלאק (לעיל, הערה 6), עמ' 31, 423-424.
21 No. 1 Squadron; AFC = Australian Flying Corps

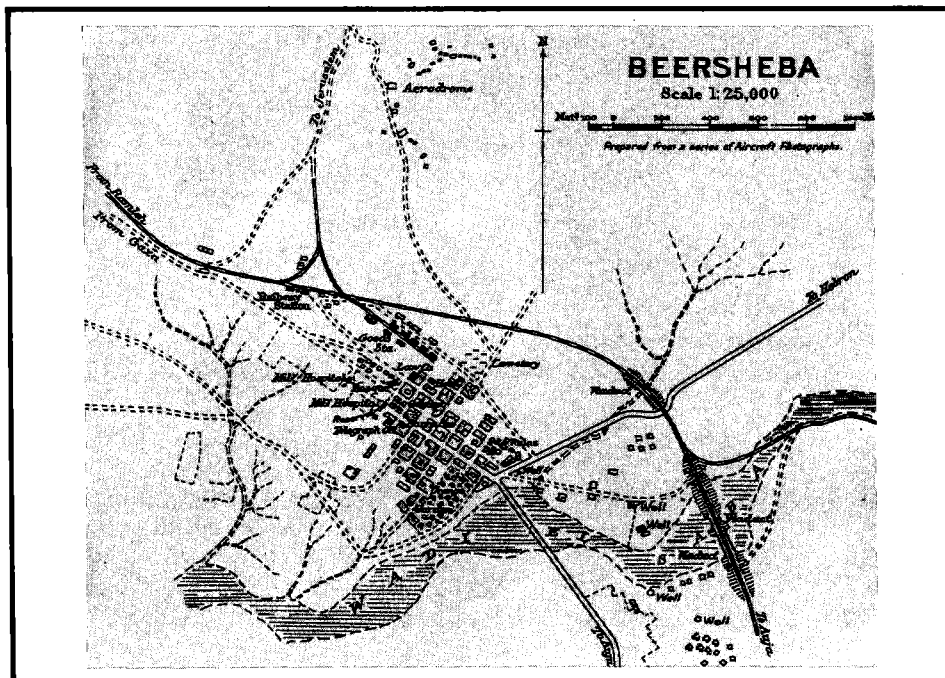

אל-עאריש, צילום בטיסה נמוכה בקיץ 1916, על-ידי טייסת 300, כנראה

בשל קשיי התארגנות החליט הפיקוד הגרמני-תורכי לפעול רק באביב של שנת 1916 ולנקוט שיטה של פשיטות וסיוורים אלימים על יחידות ומיתקנים בריטיים. לאחר הצלחה ראשונה באיזור קטיה החליטו התורכים להמתין לבואה של התגבורת 'פחה 1', שהובטחה לפון-קרטנשטיין, ויחד עמה הגיעה ביוני 1916 טייסת תורכית-גרמנית מס' 300, בפיקודו של הגרמני פלמי (Felmy), מבכירי הטייסים הגרמניים במלחמת-העולם הראשונה.²²

לטייסות הבריטיות והגרמניות נועדו משימות דומות של סיוע לכוחות-היבשה בתצפיות, תקיפות, ירוט, וכן צילום אווירי טאקטי ואסטרטגי מעבר לקווי-החזית. בהתמודדות הדו-צדדית שהחלה בחודש יוני עלו הגרמנים בכושרם המיבצעי על האויראים הבריטיים, הודות לאווירונים הטובים יותר שהיו ברשותם. כנגד 16 אווירונים בריטיים כשירים הגיחה הטייסת הגרמנית הרעננה למשימות במרחבי סיני והתעלה משדה-תעופה באל-עאריש ומשדה-נחיתה קדמי בביר אל-עבד, מצפון-מזרח לקטיה, והבריטים איבדו למשך כשנה את עליונותם האווירית על אף הצלחותיהם על הקרקע. כוחות היבשה התנגשו לבסוף ביולי-אוגוסט 1916 באיזור רומאני, בקרב שבו הוכרעו הגרמנים, ומנקודת-מפנה זו החלו הנסיגה התורכית הגדולה וכיבוש ארץ-ישראל, שהושלמו בשלהי שנת 1918.

L. von Sanders, *Five years in Turkey*, U.S. Naval Institute, Annapolis 1927, p. 142 22

מפת העיר באר-שבע. הוכנה בעזרת תצלומי-אוויר במאס 1917 על-ידי מחלקת-המדידות המצרית. בצפון העיר צוין אתרו של שדה-התעופה הגרמני המרכזי בדרום-הארץ. מפה זו – וכן מפות עזה ורמלה מאותו תאריך – הן כנראה מפות-עיר ראשונות בארץ שנעשו באמצעות תצלומי-אוויר

טייסת 300 היתה אפוא הראשונה מבין הטייסות הגרמניות שפעלו בארץ. כמו הטייסות האחרות צילמה גם היא בכל החבלים, שבהם נועדו לה משימות אוויריות, מחזית התעלה ועד לסוריה, עת נפלו שרידיה האחרונים בשבי בגמר המלחמה. תצלומיה ידועים לנו ממקורות שונים, אך לציון מיוחד ראוי קובץ של 36 תצלומים בספר 'סיני' מאת הארכיאולוג הגרמני תיאודור ויגאנד.²³ ויגאנד היה מראשוני החוקרים, שעמד על ערכם המדעי של התצלומים. לאחר שחפר אתרים היסטוריים באסיה הקטנה ניהל בשנת 1916 משלחת של 'הוועדה לשימור מונומנטים שליד המטה הצבאי הגרמני-תורכי', ובסקרים הללו עשה שימוש רחב בתצלומי-אוויר שקיבל באותה שנה מטייסת 300.²⁴

כשהתחילה ההתקדמות הבריטית לארץ-ישראל המשיכו הטייסים המלכותיים לצלם ביתר-תנופה מן האוויר, כדי לספק מידע לשירותי המודיעין והמיפוי. קצין-הצילום קפטן תומאס²⁵ הגדיר שתי מטרות ברורות לצילום בשביל הבריגאדה הארץ-ישראלית:²⁶ (א) מיפוי טופוגרפי בקנה-מידה קטן, בתנאים האפשריים הטובים ביותר למיפוי כללי; (ב) הפקת נתוני-מודיעין על מערכות

Th. Wiegand, *Sinai*, Berlin 1920, p. 153 23

ראה ערך 'שבטה', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ירושלים תשל"א. 24

תומאס (לעיל, הערה 12), עמ' 353. 25

Palestine Brigade RAF 26

תחנת הרכבת ברפיח, תצלום מספר 1286 של טייסת 300, שלהי שנת 1916. על הצילום – פיענוח מקורי של פני השטח

הביצורים והחפירות, סוללות אויב וכדומה—עבודה שניתן היה לשלבה בעת המיפוי הטופוגרפי. בנובמבר 1916 צילמה טייסת 14 של RFC את מרחבי אל-עאריש, רפיח, עזה ובאר-שבע. ב-11 בנובמבר התקיפו הטייסים את שדה התעופה הגרמני הראשי בבאר-שבע, ובאותה הזדמנות צילמו גם את העיר עצמה.²⁷ ואמנם לקראת סוף השנה הכינה פלוגת המיפוי מפות ערים טובות של עזה ורפיח, מתוך סדרות צילומים של רצפים מקבילים שהגיעו עד 50–70 תצלומים חופים, ובעזרתם נכבשו רפיח ומיתחמים אחרים בחודש דצמבר 1916.²⁸

בינתיים החליטה המפקדה הבריטית העליונה להגשים את תוכניתה להקים טייסת אוסטרלית עצמאית. ב-17 בדצמבר 1916, כש'חיל המשלוח המצרי' היה כבר סמוך לאל-עאריש, כונסה כל הטייסת האוסטרלית לשדה תעופה אחד והיתה ליחידה נפרדת בין הטייסות הבריטיות. 'במדבר, בין תעלת סואץ ואל-עאריש, נולד וקיבל גם את שמו הקורפוס התעופתי האוסטרלי הראשון'—No. 1 Squadron AFC, Australian Flying Corps.²⁹ כמאמרו של Cutlack, היסטוריון החיל.³⁰

27 ראה: קטלאק (לעיל, הערה 6), עמ' 33–46.

28 ראה: תומאס (לעיל, הערה 12), עמ' 351, ודבריו של סר ג'ופרי סאלמונד בדיון, שם, עמ' 372.

29 לפי המגנין הבריטי היתה הטייסת האוסטרלית מס' 67 בכנף 5.

30 ראה: קטלאק (לעיל, הערה 6), עמ' 31.

מבואתיה של ח'ארינוס. תצלום מס' 1229 של טייסת 300

המחנות הניצים קיבלו את חודשיה הראשונים של שנת 1917 במבואות העיר עזה, לאחר נפילתה של רפיח, תחנת-הגבול האחרונה בין תורכיה ומצרים. מעתה התמקדה התכונה האווירית הדו-צדדית בקרב-ההבקעה, שעתיד היה להתרחש תוך זמן קצר. בעזרת 25 אווירונים כשירים המשיכו הבריטים לתקוף ולצלם על אף נחיתותם האווירית, אך די היה בשני אווירונים גרמניים כדי למנוע מהם לפעול. אף-על-פי-כן לא עלה בידי הגרמנים לשתק את האוויריה הבריטית, שמטוסיה המריאו משדות סמוכים מאוד לקו-החזית. מיפקדת הכנף, מיפקדת טייסת 14, גף א והטייסת האוסטרלית ישבו ברפיח, בעוד המיפקדה הקדמית וגף ב ישבו באותה עת בדיר אל-בלח.³¹ לכוחות-היבשה היו אלה חודשים קשים. נכונם להם שלוש מערכות עקובות מדם על עזה ומוצביה, ובשתי הראשונות היתה ידם של הבריטים על התחתונה. בעטיין של המפלוגות נאלץ מפקד 'חיל המשלוח המצרי' גנרל מארי לפרוש, ובמקומו הוצב הגנרל אלנבי, שנקרא מן הזירה האירופית אל ארץ-ישראל, כדי להניע מחדש את החזית ולהעניק את ירושלים כמתנת חג-מולד לבעלות-הברית.

G. MacMunn & C. Falls, 'Military Operations, Egypt and Palestine, from the Outbreak of War with 31 Germany to June 1917', *History of the Great War*, His Majesty's Stationery Office, London 1928, p.

אלנבי הפיח בלוחמים רוח חדשה. הוא העתיק את מיפקדתו מקאהיר אל החזית, לאוס אל-כלב שמצפון לרפיח, ושקד לבקר ביחידות הצבא, כדי לפקח מקרוב על שיקומן ואימוניהן לקראת חידוש קרב ההבקעה. אחרי שלמד את השטח, סדרי הכוחות והערכותם בגזרות עזה, קיבל את השקפתו של גנרל צ'טוד, מפקד 'הכוח המזרחי' של חיל-המשלוח, שיש להמשיך ולהתקדם בארץ-ישראל לאורך מישור החוף, ובמקום לנגח חזיתית את עזה יעץ להסיט את ההבקעה אל סמוך לבאר-שבע. נוכח הערכה מחודשת זו דרש אלנבי, ב-12 ביולי 1917, לקבל תגבורת ניכרת ובכללה חמש טייסות של אווירונים, שבחלקם עלו בכושרם המיבצעי על המכוונות-המעופפות של הגרמנים.

גם מצדו השני של המיתרס החלה הכנה קדחתנית לקראת ההתמודדות הבאה. הרקע לתנופה הגרמנית-תורכית המחודשת נעוץ היה הן במאורעות המלחמה ותוצאותיה בגזרות התורכיות, והן במשברים התכופים שאירעו ביחסים שבין התורכים לדרגים הפיקודיים של הגרמנים.

בחורף 1917 החליט הפיקוד הגרמני לסייע לתורכים בשיטה חדשה, על-ידי הקמת כוח-משימה מיוחד שייערך בסגנון צבאי-גרמני, עם צוות-פיקוד גרמני כמעט-בלעדי. הכוח החדש הורכב מיחידות גרמניות ותורכיות במימון גרמני, ובראשו הועמד גנרל פון-פאלקנהייין (von Falkenhayn), לשעבר שר-מלחמה פרוסי וראש מטה הצבא הגרמני. מטרת הכוח שנקרא 'Heeresgruppe F'—כוח פאלקנהייין—ונודע גם בשמות 'פחה 2' או, 'קורפוס אסיה', היתה בראש-וראשונה לשחרר את בגדד מידי הבריטים, במיבצע בשם 'אילדריס' (Yilderim)—'ברק'— מונח שהשתמשו בו התורכים בעת מלחמת נאפוליון במצרים. לפי רשימות משרד המלחמה הפרוסי מ-2 ביולי 1917, היו בין היחידות הגרמניות הרבות ב'קורפוס אסיה' גם 4 טייסות-אווירונים.³²

בשל הפער הניכר בין קבלת החלטות, מתן פקודות וכושר-ביצוע במחנה התורכי ואי-התאמה מנטאלית בין הגרמנים והתורכים, התמהמהה היערכות הכוחות עד לחדש ספטמבר 1917. בינתיים היטיב הגנרל הגרמני לקרוא את תמונת-המלחמה במרחב והחליט להסיט את הכוח מבגדד לחזית ארץ-ישראל, מחשש שכיבוש בגדד יהיה חסר-ערך אם יצליחו הבריטים להבקיע את קווי התורכים בארץ ויתקדמו צפונה. כך הוכן הרקע הלוגיסטי לכניסתן של פורמאציות אוויריות גרמניות חדשות לזירת-הקרב בארץ.

בראש שני המחנות עמדו אפוא זה מול זה מצביאים עתירי-ניסיון, שטרחו ללכד מחדש כוחות ניכרים. שניהם, אלנבי ופון-פאלקנהייין, היו ערים מאוד ליתרון העליונות האווירית למטרות תקיפה ומודיעין כאחד, ואיש-איש במחנהו דרש וקיבל תגבורת אווירית אדירה במתכונת של אותם הימים, שפירותיה המצולמים הם מן המסמכים המאלפים ביותר של פני הארץ בראשית המאה.

תצלומי משימות-המלחמה

ההכנות לקרב-ההבקעה של קו עזה-באר-שבע הקיפו את כל החילות הבריטיים, אבל לראשונה הוטלה אחריות כבדה על האוויריה ועל פלוגת המודדים, שהיו צריכות להגשים את מלוא הציפיות שתלו בשיתוף-הפעולה ביניהן.

32 ראה: פון סאנדרס (לעיל, הערה 22), עמ' 173-175.

ביולי 1917 עדיין פעלו בארץ שתי טייסות בריטיות, מהן אחת אוסטרלית, כאמור. הטייסת האוסטרלית הועסקה בסיורים אל עומק שטח האוייב והפצצה, אך משימתה העיקרית היתה לצלם כמעט מדי יום שטחים נרחבים.³³ הטייסת השנייה מס' 14 נשאה בעול העבודה הטאקטית, בשיתוף-פעולה עם הארטילריה ובמיבצעי הטעייה ותחבולות-המודיעין.³⁴ רק לאחר קרב-עזה השני הגיעה טייסת-הפצצה נוספת, שכללה גף אחד של מטוסי-תקיפה מסוג 'בריסטול', שהפתיעו את הגרמנים בכושר ביצועיהם. ואמנם זמן קצר לאחר-מכן איבדו הגרמנים אווירון ראשון בקרב-אוויר, ומאותו יום ואילך פנה מזלם והשליטה באוויר עברה לידי הבריטים. במכתב שנשלח מחוליקאת ב-29 בספטמבר למיפקדת 'אילדרים', כנראה על-ידי פון-קרוסנשטיין, נמסר שטייסת 300 מותשת לחלוטין, גם משום שנותרו לה רק 4 אווירונים כשירים לעומת 30-40 מכוונות לבריטים.³⁵ וכך, הודות לעליונות האווירית, עלה בידי הבריטים לשמור על 'שמים נקיים' באזור באר-שבע, ולמנוע מן האוייב לגלות את כיוון התקפתם המתוכננת.³⁶ פלוגת מודדי-שדה מס' 7 של המהנדסים המלכותיים קיבלה את תצלומי-האוויר, שצולמו בדבקות כה רבה על-ידי הטייסות הבריטיות. עבודתם כללה מדידת רשת טריאנגולאציה, מיפוי עם שולחנית-מדידה, תוויית קווי-גובה, חיתוך נקודות-ציון בשביל הארטילריה ומיפוי מתצלומי-אוויר.³⁷ על קצין מיוחד הוטל לפענח את מערכות-ההגנה של התורכים ולזהות פרטי-נוף בעלי ערך צבאי. את מימצאי הפיענוח העלו לאחר-מכן על מפות-בסיס קיימות, שהודפסו והופצו ליחידות-השדה. כל העבודה נעשתה במיפקדה שברפיח, שצוידה במיוחד במכונת-דפוס, סמוך ככל האפשר לחזית, כדי לא לאבד זמן בין שלבי הצילום, הפיענוח, השרטוט, ההדפסה וההפצה של מידע מעודכן.

מטוסי-הצילום טסו בדרך-כלל בגובה שלא עלה על 5000 מ', כשהם חשופים לאש-נגד-מטוסים כבדה. בתוכם הותקנה מצלמה אווירית, כשהציר האופטי שלה אנכי ולוחות-הצילום בה מאוזנים, אולם לפי הצורך צילמו גם תצלומים פנוראמיים-אלכסוניים. מקופסה אחת של לוחות ניתן היה לצלם 18 תצלומים, ואמנם בגיחה אחת צולמו מ-72 ועד 108 לוחות. לכן היה על הבריטים לתכנן את טיסות-הצילום בקפידה. לשם כך צילמו לפעמים שני מטוסים ואף חמישה יחד במיבנה, כדי לכסות בשטחיות שטח רחב.³⁸ בבוקר הורדו התצלומים מן המטוסים, פותחו והועברו לידי פלוגת המודדים, וזו הצליחה עוד לפני ערוב היום להפיץ את המפות המעודכנות לגדודים. סדרת המפות התיקנית היתה בקנה-מידה 1:40,000, ועוד לפני חודש יולי 1917 הושלמו המפות של רצועת חוף צפון-סיני. המיפוי נמשך לאחר-מכן עד לקו עזה-באר-שבע. לקראת הקרב המכריע החלו להכין סדרה נוספת של מפות מפורטות בקנה-מידה 1:10,000. עד לאמצע חודש אוגוסט הודפסו 9 גליונות בקנה-מידה 1:40,000 ו-17 גליונות בקנה-מידה 1:10,000 ב-37 מהדורות. ברם,

33 ראה: קטלאק (לעיל, הערה 6), עמ' 70-71; וכן גם: *A Brief Record of the Advance of the Egyptian Expeditionary Force, under the Command of General Sir Edmund H.H. Allenby, July 1917 to October 1918, Compiled from Official Sources, His Majesty's Stationery Office, London 1919*, p. 112.

34 ר' מיינרצהאגן, פרקי יומן מורח תיכוני 1917-1956, חיפה 1973, עמ' 16.

35 ראה: קטלאק (לעיל, הערה 6), עמ' 81.

36 ראה: ויול (לעיל, הערה 15), עמ' 95.

37 ראה: *Brief Record* (לעיל, הערה 33), עמ' 88.

38 ראה: תומאס (לעיל, הערה 12), עמ' 354.

בשל מספרם הרב של גליונות 1:10,000 הוחלט להסתפק במפות בקנה-מידה 1:20,000, אבל זמן-מה אחרי קרב ההבקעה, כשהמודדים הגיעו אל האיזור ההררי, הפסיקו גם את המשך המיפוי הזה ושבּו לסדרה המקורית של 1:40,000.³⁹ המאמץ שהושקע בהכנות לקרב עזה-באר-שבע ניכר בתפוקת המיפוי והצילום כאחד. כדי להכין את סדרת המפות 1:20,000 מיפו 685 מייל רבועיים (1754 קמ"ר), מהם נמדדו 282 מייל רבוע (722 קמ"ר) בעבודת-שדה קונבנציונאלית, ועוד 403 מייל רבוע (1032 קמ"ר) מופו בעזרת יותר מ-3000 תצלומי-אוויר, שסיפקו בעיקר הטייסים האוסטרליים.⁴⁰

התצלומים הגרמניים-טייסת 304

היענות המטה הגרמני לדרישותיו של פון-פאלקנהיין העמידה לרשות מיפקדת 'אילדרים' מספר גדול של אווירונים, מהם 56 ב-4 טייסות באוואריות: 301, 302, 303, 304. שהגיעו לארץ בחודש אוקטובר 1917. טייסת 304 היא הידועה לנו ביותר הודות לתצלומיה ששרדו בחלקם עד היום, והם-הם המכונים בפי הרבים: 'התצלומים הגרמניים'.

טייסת 304 הוקמה ביולי-אוגוסט 1917 ב-Oberschleissheim, צפונית למינכן, וסיפורה התפרסם בספרו הנודע של המזרחן והתיאולוג גוסטאב דאלמאן, שעמד בשנים 1902-1926 בראש 'המכון הגרמני האוואנגלי לחקר קדמוניות ארץ הקודש' בירושלים. בספרו 'מאה תצלומי-אוויר גרמניים של ארץ-ישראל' ישנם שני פרקים עיקריים ושלושה פרקי-משנה:⁴¹

א. פיענוח מאה תצלומי-אוויר.⁴²

ב. אינדקס תצלומי-אוויר של ארץ-ישראל בארכיון-המלחמה הבאווארי מאת ד"ר מאדר. חלק ראשון: הקדמה על שיטת הפיענוח, יסודות בתצלומי-אוויר והוראות לשימוש באינדקס.

חלק שני: תולדותיה של טייסת 304 ב-1917/18 בארץ-ישראל, מאת הארכיבר פון-ואלדנפלס.

חלק שלישי: אינדקס תצלומי-האוויר של ארץ-ישראל בארכיון-המלחמה הבאווארי, מפתח טופוגראפי-ישובי של התצלומים ומפת-תיחום של השטח המצולם.

הספר מכיל גם כמה תצלומים משל הטייסות האחרות,⁴³ ומכאן אנו למדים שכולן עסקו בצילום מן האוויר.

תולדותיה של טייסת 304 הן אולי תולדות תלאותיה, כפי שמספר פון-ואלדנפלס, מעין צירוף קאפקאי של ספיגת מהלומות בלתי-פוסקות ודבקות במשימה. את שלושת האווירונים הראשונים

39 ראה: Brief Record (לעיל, הערה 33), עמ' 88-89.

40 תצלום אוסטרלי של באר-שבע מאותה סדרת תצלומים נדפס במאמר: M. Berman, 'The Evolution of Beersheba as an Urban Center', AAAG, LV, No. 2 (June 1965), p. 317.

41 G. Dalman, *Hundert deutsche Fliegerbilder aus Palästina*, Schriften des Deutsche Palästina-Instituts, C. Bertelsmann in Gütersloh 1925.

42 הפיענוח אינו נקי מטעות-זיהוי ויש להיזהר בו.

43 לרבות טייסת 305 שמקורה טרם זוהה.

באר-שבע ביום 13 ביולי 1918. תצלום של טייסת 304. במחנה המיפקדה התורכית לשעבר נראים עדיין סמלי הסהר והכוכב

איבדה טייסת זו עוד בעת הפצצת תחנת-הרכבת של קונסטאנטינופול ב-1 בספטמבר 1917. משם המשיכה להתקדם דרך מנהרות הרי הטאורוס, סוריה וארץ-ישראל על גבי קרונות-רכבת. רק ב-15 באוקטובר, 15 יום לפני התחלת המיתקפה הגדולה של גנרל אלנבי, הגיעה יחידת-החלוץ של הטייסת, בפיקודו של פריץ ברתולד, לעירק אל-מנשיה, כדי להכין שדה-תעופה בסיוע תורכי. ב-26 באוקטובר הגיעה הקבוצה הראשונה לשדה החדש ועמה 4 אווירונים, ועד 1 בנובמבר, יום אחד לאחר שהתחילה המיתקפה הבריטית על קו עזה-באר-שבע, הגיעו עוד חמישה משלוחים של אווירונים וכן ציוד. לביש מזלה, כבר הוטד אותה שעה על-ידי רוכבים בריטיים, וכשהגיע המשלוח השישי והאחרון ב-5 בנובמבר הגיעה גם ההודעה שיש להתכונן לסגת צפונה. אף-על-פי-כן יצאו הגרמנים למשימות קרביות ולמחרת, ב-6 בנובמבר, הצליחו לפגוע בשני אווירוני-צילום אוסטרליים. ב-9 בחודש, ביום בו הושלמה גם נסיגתם מעירק אל-מנשיה, הם טסו לראשונה לבאר-שבע, כשהעיר כבר היתה בידי הבריטים.

קדמה לנסיגה התקפה חסרת-תקדים של הטייסות הבריטיות. תצפיות-בוקר מן ה-8 בנובמבר גילו, שהאויב התורכי-גרמני נסוג בכל מקום לאחר הבקעת קו-ההגנה של מיתחמי שריעה, אך למרבה התמימהו דווקא הטייסות הגרמניות שחנו בג'וליס, עירק אל-מנשיה וא-טינה, התמהמהו מלסגת בעוד קו-החזית מתקרב אליהן. באותו יום עטו פעמיים כ-30 אווירונים בריטיים ואוסטרליים על

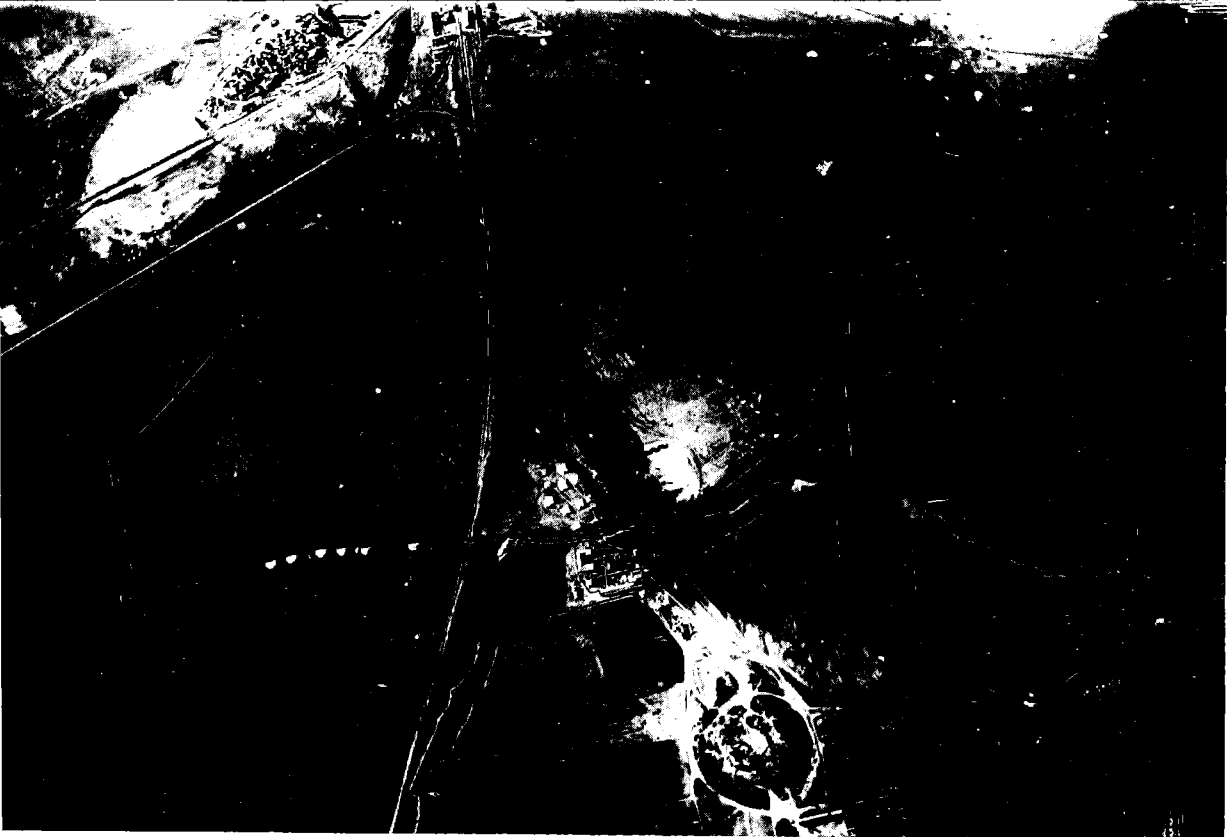
דב גביש

מפקד הטייסת האוסטרלית וקציניה בשדה־התעופה שליד מגידל, פברואר 1918

עפולה ביום 20 בינואר 1918. העיירה היתה מרכז תובלה ואספקה תורכי ובצילום נראות כשבע רכבות בתחנת־הרכבת

טייסת 304 בעפולה. בראש התמונה: תחנת הרכבת והעיירה עפולה. בתחתית התמונה: חצר הקואופרציה במרחביה. במרכז התמונה נראה מחנה הטייסת, ומשמאל למסילת הברזל, סמוך לששת אוהלי המוסכים, משתרע שדה התעופה

A153.

אווירון גרמני מעל שדה התעופה בעפולה

עירק אל-מנשיה, השדה החשוב ביותר בגיזרה. הם הטילו מאות פצצות, שהשאירו אחריהן שדה-רפאים. סככות האווירונים נהרסו, כעשרה אווירונים עלו באש, מהם שפוצצו על-ידי הגרמנים קודם שהושלמה הרכבתם. למחרת תקפו 22 אווירונים את טייסת 303 בא-טינה, הסמוכה למסמייה, כ-8 ק"מ מדרום-מערב לתחנת נחל שורק, ו-16 אווירונים אחרים תקפו את טייסת 302 (?) בשדה ג'וליס.⁴⁴ אך הטייסות התמהמהו בשל מחסור באמצעי-תובלה. עוד ב-4 בנובמבר הוחלט שטייסת 304 תיסוג לשדה חדש, סמוך לתחנת-הרכבת של נחל שורק, אך רק לאחר ההתקפה האווירית באו לעזרתה מטייסת 303, ולאחר מסע רב-תהפוכות הגיעה לא-טינה, שבה ספגה, כאמור, את מנת-ההפצצה של ה-9 בנובמבר. מפקד טייסת 304 קבע ששדה נחל שורק אינו ראוי לשימוש, ועל כן החליט לאתר שדה סמוך לרמלה. אך כשהגיעו לשם נדרשו להמשיך מיד לעפולה, שהיתה צומת מסילות-ברזל, מרכז-הספקה-ורפואה תורכי. ב-20 בנובמבר 1917 הגיעה לבסוף במשאיות כל הכבודה כולה לעפולה, ורק 5 אווירונים עשו את דרכם אליה בטיסה.

המשמעת הצבאית הגרמנית, כושר הסבל והביצוע, רמת-הפיקוד ורוח-הלחימה עמדו לגרמנים בכל תלאותיהם. יומיים לאחר שהגיעו לעפולה, ב-22 בנובמבר, כבר המריאו למשימות צילום⁴⁵ ומודיעין. שתי טייסות פעלו מעפולה, 302 ו-304, ולפי דיווח מודיעיני אוסטרי מיום 3 בינואר היו שם שני שדות-תעופה מדרום-מזרח לתחנת-הרכבת.

טייסת 304 עבדה בתנאים קשים עד 15 בספטמבר 1918. בפרק-זמן זה היא ביצעה את רוב תצלומיה המעולים בטיסות ארוכות-טווח לבאר-שבע, ירושלים הר-חברון ויס-המלח בדרום; מישור החוף ופלשת בדרום-מערב ומרחבי עבר-הירדן המזרחי. גם הטייסות האחרות הירבו לצלם. תמונות החרמון, הלבנון, רמת-הגולן ואגן-דמשק בספרו של דאלמאן צולמו בידי טייסת 305 שהמריאה מג'נין (שגם בה היו שני שדות-תעופה); טייסת אחרת המריאה מתול-כרם; טייסת 302 שהמריאה מעפולה צילמה גם היא. אך נאלצה לשבות במא-יוני 1918 בשל פציעות ומחלות. בתנאים קשים אלה נמשכה הפעילות, כאשר קר-החזית מתקדם בהתמדה צפונה.

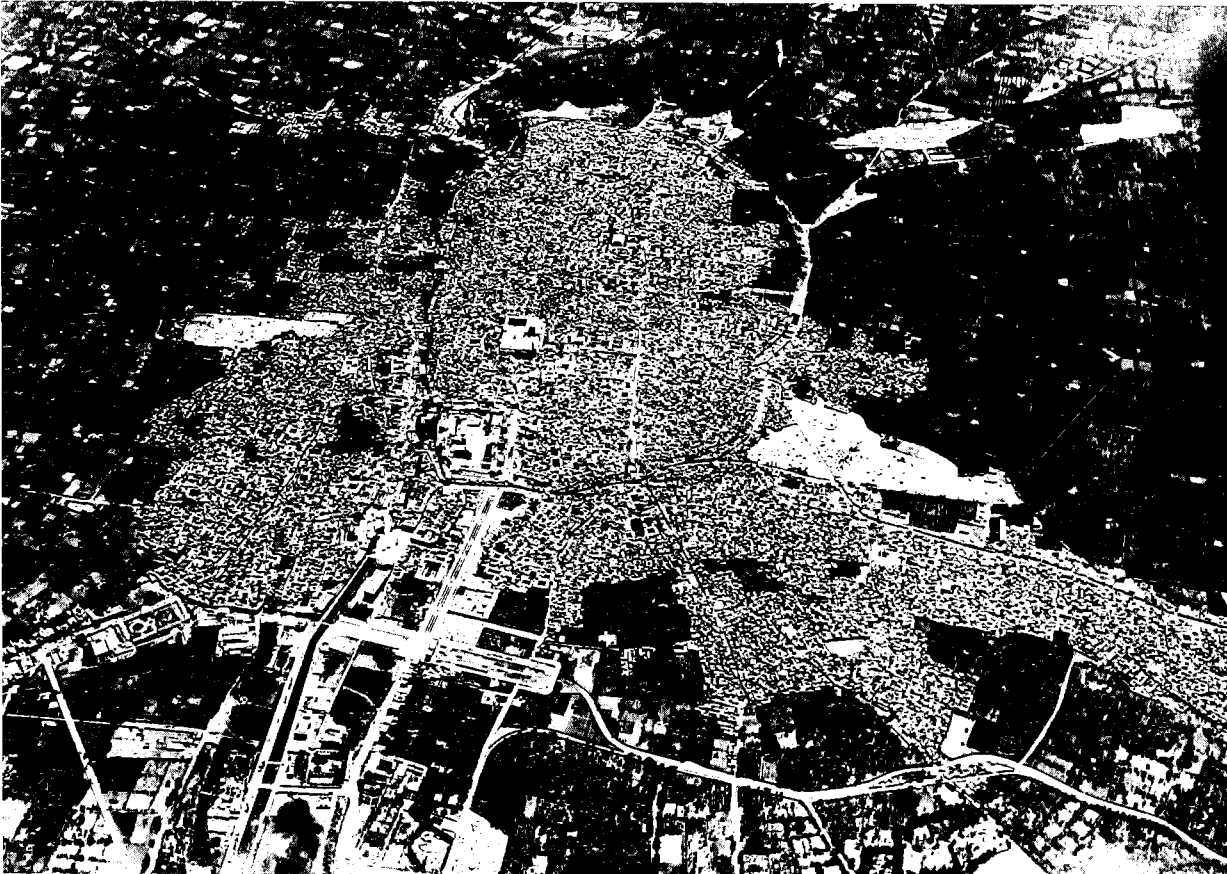
עליונות האוויריה הבריטית

מאז הובקע קו עזה-באר-שבע, באוקטובר-נובמבר 1917, לא השתנו בעיקרן משימות האוויריה הבריטית. הטייסים מיצו את כל סגולותיהם במסירות רבה. חלוקת המשימות בין הטייסות הטאקטיות והאסטרטגיות ושיתוף-הפעולה בינן ובין כוחות-היבשה הצליחו במלואן. שלא כגורל הגרמנים הצליחו הבריטים להתרענן במהלך המלחמה בכוח-אדם ובציוד, ואף להגדיל את מספר הטייסות. אם 4 טייסות עמדו לרשות ה-RFC באוקטובר 1917, הרי 7 טייסות עמדו לרשות RAF בספטמבר 1918.⁴⁶ חיל-האוויר לקח שוב חלק נכבד במלאכת-ההסחה של האויב מנתיב-התקדמותו של אלנבי במישור החוף. על הטייסים הוטל להתיש את האוויריה הגרמנית, להניסה, להפציץ את שדות-ההמראה ולקרקע את האווירונים, כדי שיאבדו את כושר התצפית האווירית. באמצעות

44 H.S. Gullett, 'The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914-1918', *The Official History of Australia in the War of 1914-1918*, VII, Sydney 1922, pp. 448-469

45 ראה: דאלמאן (לעיל, הערה 41), עמ' 121.

46 קורפוס-המעופפים המלכותי, RFC, היה לחיל-האוויר המלכותי, RAF, ב-1 באפריל 1918.

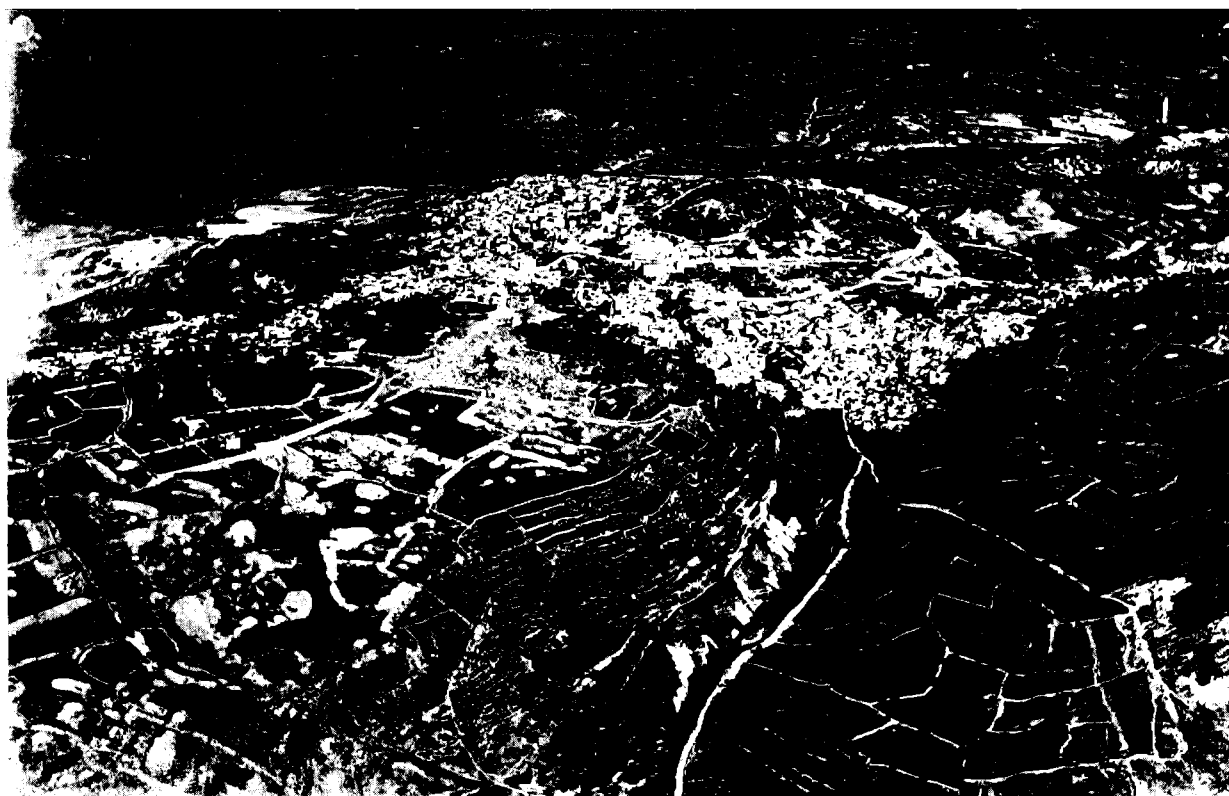

דמשק. צולמה על-ידי טייסת 305 כנראה, בשנת 1918

חיל-האוויר נוצר הרושם שאלנבי מתכוון להתקדם לכיוון דרעה ועמאן. לפיכך נעשו תקיפות ארוכות-טווח מעבר לירדן, בשיתוף עם לורנס, כדי לשבש את התקשורת התורכית באותה גזרה ואת דרכי ההספקה העורפית של המסילה החיג'אזית.^{47 48}

פריסת שדות-ההמראה של חיל-האוויר המלכותי ערב הקרב האחרון בספטמבר 1918 נקבעה על-ידי התנאים הגיאוגרפיים בשטח שכבר היה בידי הבריטים, כאשר רוב השדות אותרו במישור החוף.⁴⁹ מיפקדות כנף-5 וכנף-40 ישבו ברמלה, בשדה הגרמני לשעבר. מאותו שדה המריאו אווירוני הטייסת האוסטרלית, טייסת 111 וגף של טייסת 145, כולן של כנף-40. טייסת 144 של כנף-40 וטייסת 14 של כנף-5 המריאו מנחל שורק, טייסות 113 ו-142 משרונה, וגף אחד של 142—מירושלים. טייסת 142 אמורה היתה לעקור לג'נין ברגע שייכבש שם השדה של טייסת 305 הגרמנית.

H.S. Gullett & C. Barrett (eds.). *Australia in Palestine*, Sydney 1919, pp. 26–27 47
 J.B. Appleton, 'Some Geographical Aspects of the Palestine Campaign', *The Journal of Geography*, 48
 XXVIII, No. 6 (Sept. 1929), pp. 236–237
 C. Falls & A.F. Becke, 'Military operations, Egypt & Palestine from June 1917 to the end of the 49
 War', *History of the Great War*, II, His Majesty's Stationery Office, London 1930, p. 460

צפת ומבואותיה הדרומיים בשנת 1918. מדרום וממזרח לכיפה נראים הרובע המוסלמי ובית-הקברות. בשיפוליה הצפוניים-מערביים של הכיפה נמצא הרובע היהודי

ב-27 באפריל 1918 חגגה טייסת 304 את צילום האלף שלה, כשהאווירה מעידה על תנאי הלחימה והקיום הקשים. תנועות הצבא התורכי דרך עפולה, ריבוי הפונים אל תחנת העזרה הרפואית, מחסור במים ומזון לא סייעו לתחושת הבטחון העצמי והעידו שגורל המלחמה פונה נגדם.⁵⁰ ואמנם לאחר שבועות מעטים של רגיעה יחסית, גבר הלחץ האווירי הבריטי שהגיע לשיאו בספטמבר 1918. אם ביוני הופיעו עדיין כ-100 אווירונים גרמניים בשבוע אחד מעל לקווי הבריטים, הרי באוגוסט פעלו בממוצע שבועי לא יותר מ-18 אווירונים. האווירה הגרמנית הלכה ודעכה ובשמונת השבועות שלפני ה-19 בספטמבר פגעו האוסטרלים ב-15 אווירונים. מיולי ועד אוקטובר היו לאוסטרלים כ-700 שעות טיסה בממוצע לחודש, ובהן 157 גיחות-סיוור ותצפיות אסטרטגיות, 77 גיחות-צילום ו-150 משימות-הפצצה-ותקיפה. האוסטרלים סיפקו תצלומי-אוויר עדכניים של כל אירועי החזית למודיעין וליחידות-המיפוי, אשר בינתיים הוקמו בנפרד בכל אחד משני המחנות הבריטיים, קורפוס 20 וקורפוס 21. ואמנם לפי מניינם המדויק של הבריטים צולמו בסך-הכול מ-1 בינואר 1918 ועד לתום הקרבות—15,690 תצלומים, יכול עשיר ללא כל ספק.

⁵⁰ מכתביו של ד"ר וילהלם וולף, מי שהיה חובש יהודי בחיל-הרפואה הגרמני בתחנת עפולה, התפרסמו במעריב מיום 29.4.1977 בכתבה של א' דויטשקרון: 'הייתי חייל יהודי בשרות קיזור וילהלם בעפולה'. וראה גם: ו' וולף, 'מרחביה בשנת 1917', ספר מרחביה—הקאופרציה, תל-אביב תשכ"א, עמ' 245–248.

שכס. צילום של טייסי קורפוס המעופפים המלכותי (RFC) ביום 21 בדצמבר 1917, בשעה 11.30 – בעוד מתנהלים קרבות סביב ירושלים ויפו

כנגד היבול העשיר הזה, כשמלאכת הצילום מן האוויר היתה בשיאה, קרסה טייסת 304, מרוטה ופגועה, וב-1 בספטמבר, לפי תיאורו של פון-ואלדנפלס, נאלצה להשבית את טיסותיה בשל מחסור בצידוד ובכוח-אדם. אף-על-פי-כן עמדו לה הכוח וההתמדה להמשיך ולצלם באותן ההזדמנויות שניתן לה להמריא. אולי סמלי הדבר, שצילומיה האחרונים היו ברובם של ירושלים וסביבתה, עד שהפסיקה לצלם לחלוטין ב-15 בספטמבר,⁵¹ כאשר באמתחתה כשלושת אלפי צילומים.

51 גם התאריך המאוחר ביותר של המפות הגרמניות של ארץ-ישראל מתקופת מלחמת-העולם הראשונה, הוא 15.9.1918. ראה: ד' עמירן, 'מפות טופוגרפיות של ארץ-ישראל מימי מלחמת-העולם הראשונה', ארץ ישראל, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 35.

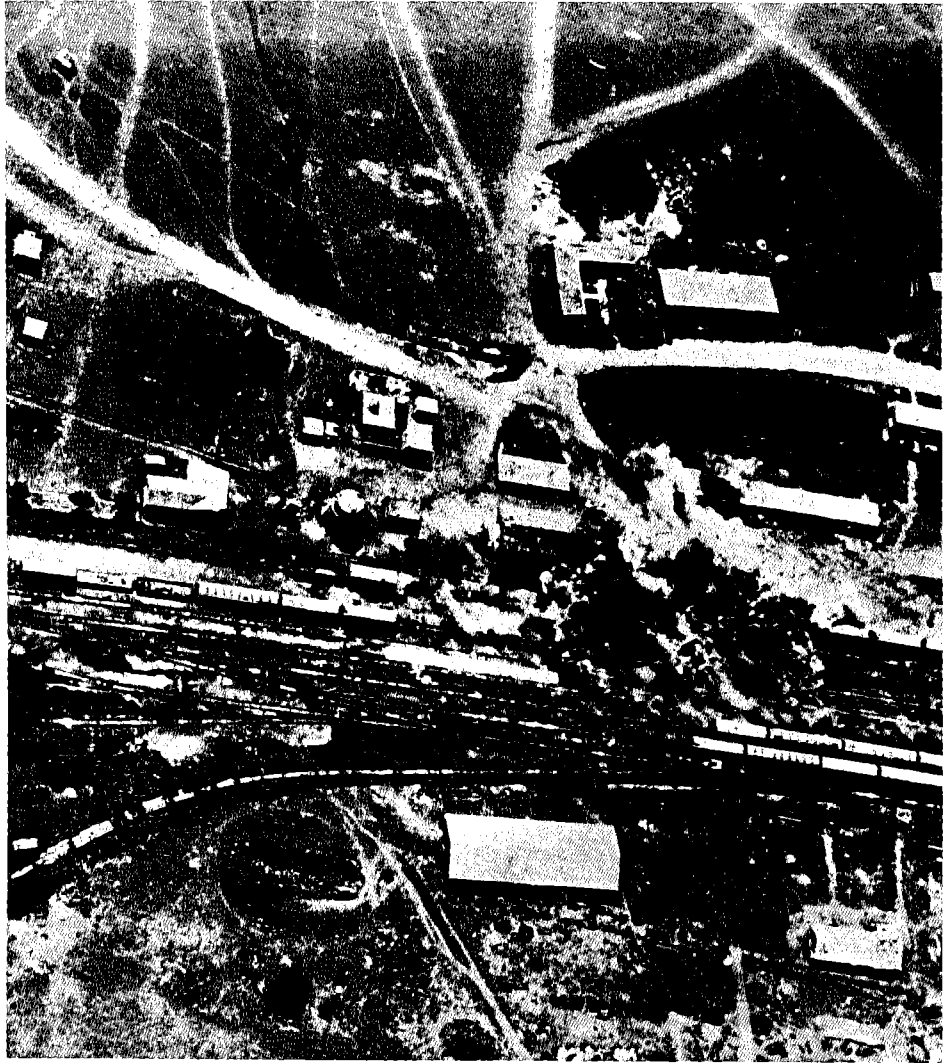

אווירון גרמני שהופל סמוך לשכם ביום 24 במאי 1918

לבסוף ניתנה לאוסטרלים המסורים גם הזכות להנחית את מהלומת-הפתיחה של הקרב האחרון. קרב שנפתח ב־19 בספטמבר ושחרר את הארץ משלטון 400 השנה של התורכים. אור לאותו יום החלה 'אורגיה' של הפצצות,⁵² שנפתחה בהרס רשת התקשורת התורכית ובהנחתה קשה על תחנת-הרכבת ושדה-התעופה של עפולה, והמשיכה בכל עוצה על שדה-התעופה של ג'נין.⁵³ בו ביום פרקו שרידי טייסת 304 את השדה, והעמיסו את הצידוד על חמישה קרונות-רכבת ושמונה משאיות בתקווה להגיע לצמח. בכמה סיבובי-טיסה הועברו חלק מהאווירונים לצמח, אך השניים האחרונים נפלו בידי הבריטים שתפסו את שדה-עפולה; גם מפקד הטייסת נפל בשבי; אחד מקציניה טעה, שב על עקביו ונחת הישר לידי הבריטים; ועל גבעות נצרת נפלו המשאיות בידי רוכבים אנגליים ועמם שלל לוחות-התצלומים. הנותרים ממנה ומאחיותיה נסוגו ברכב וברגל לרמשק ולצפון-סוריה, עד אשר

52 ראה: *Brief Record* (לעיל, הערה 33), עמ' 112.

53 ראה: גולט (לעיל, הערה 44), עמ' 693.

הפצצת תחנת-הרכבת בעפולה בבוקרו של ה-19 בספטמבר 1918, התחנה הופצצה וצולמה על-ידי טייס אוסטרלי. השוואת תצלום זה עם התצלום שבעמ' 136 מלמדת על פיתוח אינטנסיבי של התחנה בשמונה החודשים המפרידים בין שני הצילומים: נוספו מבנים פונקציונאליים ושלוחות של מסילה

הגיעו ב-27 באוקטובר לאדנה שבתורכיה, ובדצמבר נלקחו לבסוף למחנה-שבויים בקדיקוי. קשה להאמין שבתוך המהומה הגדולה נותר עדיין ציוד כלשהו בידי אנשי הטייסת, ואולם נותר בידם משא שהועבר בעגלות דרך תורכיה לקונסטנטינופול. השבויים על שארית ציודם הגיעו לבסוף במארס 1919 באינייה לגרמניה, לאחר מסע-חתחתים שנמשך כשלוש שנים.

אפילוג לתצלומי-אוויר של מלחמת-העולם הראשונה

התצלומים הגרמניים

האודיסיאה המוזרה של טייסת 304 ואחיותיה למיבצע 'אילדרים' מלמדת, שבכל תנאי ובכל שלב של מצוקה צילמו הגרמנים בארץ אלפי תצלומים. כל עוד יכלו להמריא הם הקדישו את עצמם למשימה זו בדבקות ובמסירות. פלא הדבר, שלאחר כל מה שקרה להם עלה בידם להחזיר

יפו בשלהי 1917, כנראה

לבוואוריה 2662 לוחות-צילום כבדים שלא נופצו, לא נגנבו ולא נפלו בידי הבריטים. עיון בתצלומים מוכיח, שהם צולמו לא רק למטרות צבאיות אלא גם תוך זיקה עמוקה לאתרים בארץ-הקודש, או כדי לפתוח עידן חדש בכארטוגרפיה של ארץ-ישראל, כמאמרו של דאלמאן במבוא לספרו הנ"ל.

באינדקס של ד"ר מאדר נרשמו רק 1406 לוחות-צילום, מהם 1236 תצלומי-אוויר ועוד 170 תצלומי-קרקע. יתר התצלומים, לדברי העורך, דומים הם או בעלי ערך מלחמתי בלבד. לפי דאלמאן ולפי מקורות אחרים, מתברר ששרדו גם תצלומים גרמניים נוספים, שבחלקם ודאי אינם קיימים היום, כמו אלה שהגיעו לארכיון-המלחמה הפרוסי בפוטסדאם; תצלומים אחרים נפלו בידי הבריטים ונמצאים בשתי קופסאות בארכיון הציבורי הבריטי Public Record Office בסימון Air/1/22867⁵⁴, ולבסוף, תצלומים נוספים נמצאים גם בידיים פרטיות, ויעידו על כך שתי הדוגמאות הבאות: בספרו על תולדות יפו מודה שמואל טולקובסקי⁵⁵ לה' אריה סלומון מיפו, שהואיל למסור לו שני תצלומים אוויריים שנעשו על-ידי חיל המעופפים הגרמניים; ובאלבומו של ד"ר וולף⁵⁶ מי שחבש את נפגעי התורכים והגרמנים בעפולה ושכם, מצאתי את התצלום של יפו שנעשה בשעות-הבוקר המוקדמות, ובו נראית הצללית היפה של שורת-המבנים הפונה אל הים.

אך האודיסיאה של התצלומים טרם תמה, ושנה לאחר שהתצלומים הגיעו לגרמניה החל מסעם חזרה לארץ. ב-1920 פורסם בעיתון גיאוגרפי גרמני דבר הצלתם של תצלומי-האוויר של המעופפים בארץ-ישראל. המנות ד"ר א"י בראור החל להתחקות אחר התצלומים, וכשהצליח לרכוש כמה מהם נדהם להיווכח באיכותם ובערכם המדעי. מאז עשה, טרח והשתדל אצל ועד הצירים, הקרן

54 דיווח של ג' ביגר.

55 ש' טולקובסקי, תולדות יפו, תל-אביב תרפ"ו.

56 ראיון עם ד"ר וולף בקיבוץ כברי, 5.6.1977.

חיפה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. העיר צולמה על-ידי האוסטרלים

הקיימת, ההנהלה הציונית והאוניברסיטה העברית, להשיג כסף על-מנת לרכוש את העתקי התצלומים. ד"ר בראור מתאר בחוברת 'הטבע והארץ' מאפריל 1937, את מאמציו המרובים בנדון נוכח האוזניים האטומות שנתקל בהן. בקיץ 1925 ביקר במינכן וראה את האוסף בארכיון הפאוארי. בדיעמל עלה בידו לשכנע את הקהילה היהודית לרכוש כמה מן התצלומים לפי בחירתו. במינכן נודע לו, שגם 'הצבא הפרוסי' צילם בארץ ותצלומיו שמורים בפוטסדאם. ד"ר בראור נסע גם לשם, ראה ורשם כמה מאות מהתצלומים שבארכיון ורכש גם מהם. כך קיבלה האוניברסיטה העברית בחורף 1926 יותר מ-1300 תצלומים, רובם ממינכן ומיעוטם מפוטסדאם, מדבקים על פני קרטון ומסודרים בארון-מגרות נאה. ואולם האוניברסיטה, שלא סירבה לקבל את המתנה, מיאנה לממן את קיטלוג התצלומים, ורק בזכותו של ד"ר הוגו ברגמן, שהיה אז מנהל בית-הספרים הלאומי, נמצא הממון שאיפשר לד"ר בראור להקדיש חורף שלם למלאכת הכנת הקאטאלוג. בעוד בראור עמל לרכוש ולהעשיר את הספרייה הלאומית בתצלומים הגרמניים פירסם דאלמאן את הקובץ הנודע ובו פיענוח של 100 מהתצלומים הבוואריים הנבחרים. וזמן קצר לאחר-מכן היו גם כמה מהתצלומים הללו זמינים לרכישה לכל דכפין בירושלים, בדרך אחרת. למושבה האמריקנית בירושלים היתה 'מחלקת צילום' שיצרה ומכרה בין היתר תמונות ושיקופיות. המחלקה, שהוקמה עוד ב-1898 כדי להנציח את ביקורו של הקיסר הגרמני וילהלם השני בעיר, התפתחה לאחר מכן ל'שירות הצילום של מטסון', שהתקיים עד 1946.⁵⁷ בקאטאלוג של 'תמונות לפנס קסם' משנת 1927,⁵⁸ שפירסמה רשת החנויות של המושבה האמריקנית, נכללו 20 שיקופיות של תצלומי-אוויר

G.S. Hobart, 'The Matson Collection' — A half Century of Photography in the middle East', *The Quarterly Journal of the Library of Congress*, XXX, No. 1 (January 1973), pp. 19–43
1927 Catalogue of Lantern Slides, Vester and company, American colony stores, Jerusalem, 58 Palestine

גרמניים נבחרים. בהערה מיוחדת נרשם שהמו"לים רכשו, ממחלקת התמונות של ארכיון המלחמה הבאווארי, את הזכות הבלעדית לייצר שיקופיות מתצלומי האוויר. כמו־כן הם הסבו את תשומת לב לקוחותיהם שבחנותם ניתן לרכוש את ספרו של המזרחן הדגול גוסטב דאלמאן. בשנת 1927 פירסם ד"ר בראור את דבר התצלומים ב'הד החינוך' ובספרו 'הארץ', ספר לידיעת הארץ בהוצאת 'דביר', שבו עשה שימוש רחב בתצלומים הללו. ב־1930 פירסם ספר אחר בשם 'הוראת ידיעת המולדת בבית־הספר העממי', ובספר זה הוא מזנה את תכונותיהם של התצלומים ומצרף רשימה של אלה הראויים לשמש בהוראת חבליה השונים של הארץ, בציון מספרם הקאטלוגי בארכיוני מינכן ופוטסדאם ובספרו של דאלמאן. בשנת 1937, כעשר שנים לאחר שהגיעו התצלומים ארצה, מסרו לו מנהלי הספרייה הלאומית שאין דורש לתצלומים זולתו. 'לריק עמלתי'—מתרים בראור בכאב ועלבון כנגד המורים והחוקרים כאחד, בחיבורו בה'טבע והארץ': 'דברי לא עשו רושם... במקום להורות ידיעת הארץ ע"י הסתכלות בטבע ובצלום ובמפה מלמדים ע"י ספורים; במקום העין באה האוזן'... ובינתיים נגזר על התצלומים באשר הם לעבור סיבוב נוסף של מלחמות. תצלומיו של בראור נשארו על הר־הצופים ב־1948, כשנותקה האוניברסיטה מירושלים, ורק עשר שנים לאחר־מכן, בשנת 1958, הם הורדו מן ההר עם ציוד ואוספים אחרים בעקבות הסדר שהושג עם ממשלת ירדן באמצעותו של שליח או"ם. מאז עומדים התצלומים שוב לרשותו של קהל החוקרים בבית־הספרים הלאומי בגבעת־רם. גורלם של לוחות הצילום בפוטסדאם, לאחר מלחמת־העולם השנייה, לא נודע, אולם אלה שבמינכן נותרו בשלימותם. בשנת 1970 רכשה המחלקה לגיאוגרפיה שבאוניברסיטה העברית את כל התצלומים, לפי רשימתו של ד"ר מאדר בספרו של דאלמאן, וכל המעוניין לרכוש אותם יוכל לעשות זאת גם הוא בלא קושי בארכיון־המלחמה הבאווארי.⁵⁹

התצלומים הבריטיים

מאזן־המלחמה של הבריטים עולה לאין־שיעור על זה של הגרמנים. עלה בידם להפוך נחיתות אווירית לעליונות מיבצעית בזכות ארגון פנימי יעיל ומקצועי יותר, בזכות חלוקת־משימות מוגדרת ועקיבה בין הטייסות ובזכות רוח־לחימה שאפתנית. את הישגיהם ניתן למנות בנושאי התיפקוד וחלוקת המשימות הפנימית ובנושאי המגע עם האויב, החל בפיתוח שיטות־צילום מן האוויר, שיתוף־פעולה עם יחידות מיפוי ומדידה, וכלה ביצילות מיבצעית שהלמה במכונה הגרמנית והיכתה בה אל הסדן התורכי; במהלך המלחמה הופלו 93 אווירונים גרמניים, מהם 59 מאחורי קווי־האויב.⁶⁰

לפי תעודות בארכיון הציבורי הבריטי,⁶¹ עולה שלל תצלומי־האוויר של מעופפי בריגדת ארץ־ישראל למניין זה: במשך כל שנת 1917 צולמו 7405 תצלומים, ומהם הוכנו בס"ה 95,566 העתקים. האזורים שצולמו משתרעים מסיני ועד לקו יפו–ירושלים, לרבות כ־3000 התצלומים

59 כתובת הארכיון: Bayerisches Hauptstaatsarchiv Abt. IV Kriegsarchiv, München 19, Leonrodstrasse 57.

60 Brief Record (לעיל, הערה 33), עמ' 112.

61 קופסה 1725, Air/1.

שצולמו בחזית עזה-באר-שבע. למן 1 בינואר 1918 ועד לגמר המלחמה צולמו בארץ, בעבר-הירדן ובסוריה 15,690 תצלומים, כאשר התפוקה החודשית נעה לפי עוצמת הקרבות והמיבצעים המתוכננים. כך צולמו בפברואר רק 500 תצלומים, אולם בחודש אוגוסט, לקראת הקרב האחרון, צולמו 2498 תצלומי-אוויר ומהם הופצו לחילות 35,000 העתקים. בספטמבר צולמו 1409 תצלומים, ובהם סדרות מיוחדות שנועדו למיפוי עירוני של חיפה, עכו ונצרת. קפטן תומאס סיפר, בהרצאתו לפני החברה הגיאוגרפית המלכותית, שאם לקראת קרב באר-שבע צולם שטח של כ-1000 קמ"ר למטרת מיפוי, נעשתה עבודה דומה על שטח של 5100 קמ"ר עד לשביתת-הנשק, מהם 3840 קמ"ר שצולמו בידי גף-3 של הטייסת האוסטרלית. גנרל סלמונד, מפקד חיל-האוויר המלכותי במזרח-התיכון, תיאר באותו מעמד כמה מציוני-הדרך של המלחמה שיש לייחסם לשימוש יעיל בתצלומי-אוויר, כגון כיבוש מגדבה בסיני, רפיח ובאר-שבע, וכן גילוי תפרים בין הכוחות שדרכם ניתן היה לפרוץ ולעבור, ולבסוף לכידת התורכים בקרב מגידו במעברי תול-כרם, ג'נין ושכם, בעת הנסיגה התורכית לאחר-מכן דרך נחל-פרעה.⁶²

לאנגלים ולאוסטרלים היתה תודעה היסטורית-ארכיונית בכל שלבי המלחמה. הם שקדו על ליקוט תעודות ומסמכים כדי לרשום בנאמנות את קורותיה. כך נשמרו גם תצלומי הפרק ההיסטורי הזה, של המלחמה הראשונה שתועדה ממכונות-מעופפות. לפי מידע שנחקבל עד כה, נמצאים תצלומים בריטיים ואוסטרליים רבים מפוזרים בתיקה שבמשרד-האוויריה הבריטי, אך האוסף העיקרי נמצא במשרד-ההגנה בלונדון.⁶³ האוסטרלים כינסו את תעודות-המלחמה שלהם אל מוזיאון המלחמה האוסטרלי, ולשם הועברו גם תצלומי הטייסת הראשונה. תחילה עשו מאמץ לרשום ולזהות את פרטי הנוף המצולם, אבל לאחר-מכן פנו כנראה לעבודה ארכיונית בעלת עדיפות גבוהה יותר. במכתבו מיום 1 באוגוסט 1977 הודיעני מנהל Australian War Memorial בקנברה, שלפי בקשתי ערכו חיפוש ומצאו כמה מאות תצלומי-אוויר של ארץ-ישראל. ואולם אין לתצלומים לא נגאטיבים ולא אינדקס, ולכן גם לא ניתן לפי שעה לאתרם ולהוציאם מן האוסף.⁶⁴ תצלומים אוסטרליים רבים התפרסמו בספרות שנכתבה על אודות המלחמה, אולם לתשומת-לב מיוחדת ראויים הפירסומים הרשמיים. בתום המלחמה כינסו האוסטרלים מאות חוקרים, כדי לרכז ולמייין תעודות וכל מידע הנוגע להשתתפותם בקרבות. בשנים שלאחר-מכן הם פירסמו את קורות האוסטרלים והניו-זילנדים במלחמה, בסדרה בת 12 כרכים עבי-כרס: Official History of Australia in the War of 1914-1918. בכרך השביעי המוקדש ל'חיל האוסטרלי הקיסרי בסיני וארץ-ישראל', ובכרך השמיני המוקדש ל'קורפוס-המעופפים האוסטרלי',⁶⁵ ניתן למצוא תצלומים של אתרים רבים בארץ. הכרך השנים-עשר⁶⁶ בסדרה מוקדש כולו לתיעוד המצולם של המלחמה, מעין אלבום דוקומנטארי

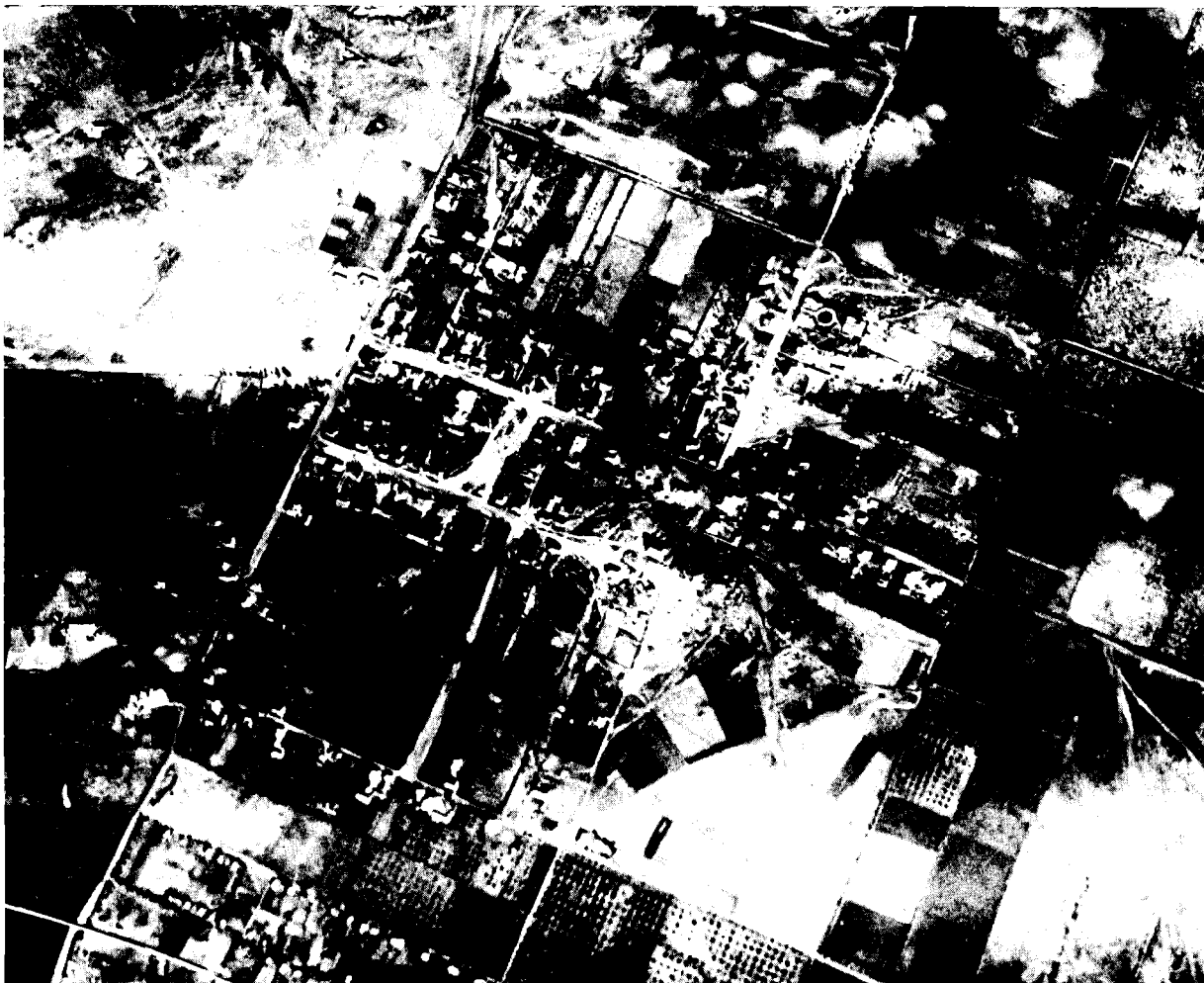
62 ראה: תומאס (לעיל, הערה 12), עמ' 353.

63 ניתן לקבל מידע בספריית סרטי חיל האוויר המלכותי, אך רק לאחר הצגת אישור מן הממשלה ששטחה כלול בתצלומים. כמו כן יש להגיש בקשה מנומקת. השירות כרוך בתשלום מקדמה בסך 5 ל"ש. הכתובת: Ministry of Defence, S4C(Air), Room 0/5 Metropole Building, North thumberland Avenue, London, WC2N 5BL

64 כתובת הארכיון: Director, Australian War Memorial, POB 345, Canberra City, A.C.T. 2601

65 שני הכרכים צוטטו לעיל. ראה: היזלאק (לעיל, הערה 6); גולט (לעיל, הערה 44).

66 C.E.W. Bean & H.S. Gullett, 'Photographic Record of the War', *The Official History of Australia in the War of 1914-1918*, XII, Sydney 1938

רחובות, 6 במארס 1918

המלווה את הטפסט שבאחד-עשר כרכי הכתובים. בקובץ זה ישנם 753 תצלומים, ובכללם תצלומי-אוויר ותצלומי-קרקע מארץ-ישראל, המעידים על תרומתם הבלעדית-כמעט של הטייסים האוסטרלים הנועזים.

ככל הנראה, אפשר עוד להמשיך ולספר בתצלומי עידן המכונות-המעופפות בארץ. הדברים אמורים בכמה מאות תצלומי-אוויר שנמצאו לאחרונה מאובקים בארון שבמוזיאון רוקפלר בירושלים,⁶⁷ בלי שייחסו להם חשיבות כלשהי.

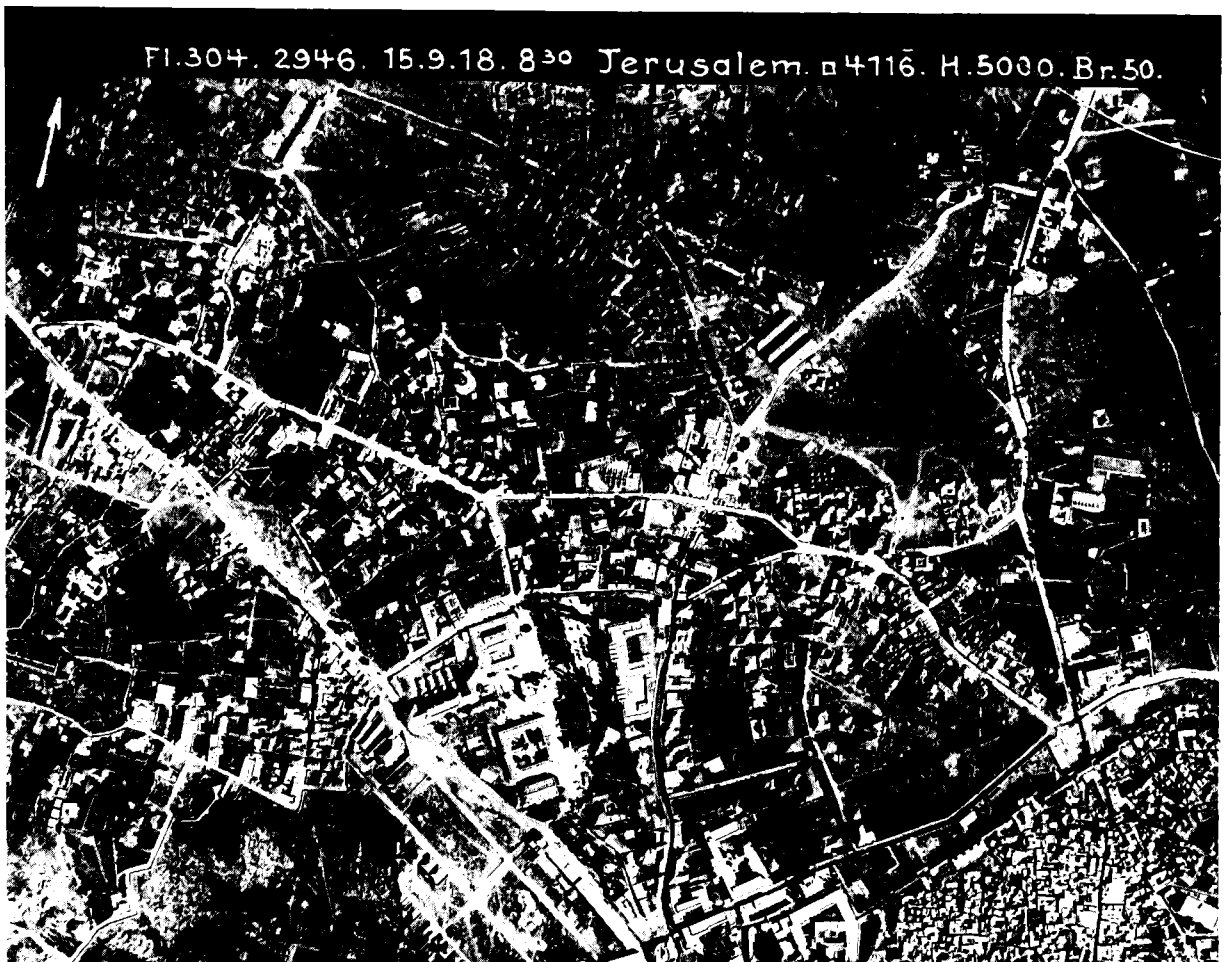
67 נמסר לי לראשונה בינואר 1977 על-ידי ר' לפידות.

בסקירה מרפרפת של האוסף ה'ארכיאולוגי' הזה נמצאו תצלומים בריטיים מאז שנת 1917. כל התצלומים הם כמעט אנכיים ומודבקים על כרטון בסדרות של פסיפסים. הם מתוחמים להפליא, כל צילום בנפרד, על-פני מפות טופוגראפיות בקנה-מידה 1:40,000 ו-1:10,000 משנת 1918, מפות שבחלקן נעשו לפי תצלומי-אוויר במחלקת-המדידות של מצרים, עוד לפני תום המלחמה. נוסף לתצלומים משנת 1917 ו-1918 נמצאים באוסף זה תצלומים רבים משנת 1923, ואחרים שנתקבלו במוזיאון בשנים 1930 ו-1934 ובתקופות אחרות. ברם המטמון טרם נגאל משממונו מטעמים של סדרי עדיפות בעבודה, מאז 1967.

הנה כי כן, אלפי תצלומי-אוויר צולמו בארץ בדור ראשון של תצלומי-אוויר קונבנציונאליים. הצלמים המעופפים הותירו בידינו מסמכים מאלפים, מהם ניתן ללמוד את פני הארץ בראשית המאה. קודם שחורשות הקרן הקיימת לישראל ניטעו כדי להפריע לגיאולוגים, וקודם שערי מטרופולין כיסו את פני השטח במרבדי בטון ומלט...

ירושלים בבוקרו של ה-15 בספטמבר 1918. צולמה על-ידי טייסת 304 בגיחת-הצילום האחרונה שלה במלחמת-העולם הראשונה

FI.304. 2946. 15.9.18. 8³⁰ Jerusalem. 4116. H.5000. Br.50.

מקורות התצלומים

רשימת הקיצורים

- ב' — C. E. W. Bean & H. S. Gullett, *Photographic Record of the War*, XII, Sydney 1938 —
 ד' — מספר קאטאלוגי לפי האינדקס של ד"ר מאדר בספרו של גוסטב דאלמאן.
 וולף — ארכיון פרטי של ד"ר ו' נ' וולף, כברי.
 מ"א — מוזיאון המלחמה האוסטרלי.
 מ"ג — אוסף המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 ס"ל — תצלומים שנרכשו על ידי ד"ר א' י' בראור בשנת 1925 בפוטסדאם, ונמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, Photo 258.

- עמ' 118 — מ"ג ד' 779.
 120 — מ"ג ד' 679.
 123 — מ"ג ד' 5.
 125 — מ"ג NASA
 127 — T. Wiegand, *Sinai*, Berlin 1920, p. 25, fig. 18
 128 — מ"ג ד' 491
 129 — *Military Handbook on Palestine*, June 30, Cairo 1917³
 130 — ס"ל 505.
 131 — ס"ל 501.
 135 — מ"ג ד' 481.
 136 — תמונה עליונה: מ"א B 1478, ב' 655.
 תמונה תחתונה: מ"ג ד' 526.
 137 — תמונה עליונה: מ"ג ד' 527.
 תמונה תחתונה: מ"ג ד' 1256 וכן ארכיון תולדות ההגנה 1223.
 139 — מ"ג ד' 518.
 140 — מ"ג ד' 519.
 141 — מ"ג Record Copy של משרד ההגנה, לונדון.
 142 — וולף. בגב התצלום נרשם: 'אחד מחסרי המזל שלנו'.
 143 — מ"א A 643, ב' 660.
 144 — וולף.
 145 — מ"א A 624, ב' 667.
 148 — מ"ג ד' 283.
 149 — מ"ג ד' 791.

מזלה של עיר הבחירה בשולי המאבק על ירושלים בשנת תש"ח

נתנאל לורד

נפש ליעקב הרצוג ז"ל

אין מזל לעיר הבחירה (דוד בן גוריון, 24.6.1948)¹
Jerusalem is doomed (פקיד בריטי בכיר, בשיחה עם יעקב הרצוג, 22.3.1948);
Jerusalem might almost seem to be a place under a peculiar curse
(Milman, *History of the Jews*)²

א

בספרו, בטחון ישראל—אתמול, היום, מחר,³ מתאר ישראל בָּר את התוכנית הגדולה 'האמיתית' של בן גוריון, במהלך מלחמת העצמאות, כדלהלן:

'התוכנית הגדולה' האמיתית של בן גוריון היתה מבוססת על ההנחה הבאה: עמדת הקיסרות הבריטית במזרח התיכון אולי תתרוּפֶּף, אך בדרך כלל לא תיפגע. אם יוכח ללונדון שאין היא יכולה לחסל את הציונות, בין בכוחה היא ובין באמצעות גרורותיה, ישלימו הפרגמטיסטים בוייטהול עם הרעיון, שעובדת קיומה של מדינה יהודית אינה ניתנת לשינוי, וישתדלו לנצל עובדה זו לתועלתם. מנהיג המלחמה של ישראל היה מוכן להציע להם טובות הנאה ולהשתלב לא בתוך 'העולם השמי', אלא במזרח התיכון, שיהיה גם להבא נתון לשלטונה של בריטניה, אך על פי תנאים משלו. תנאים אלו היו צריכים לכלול תיקון יסודי של גבולות תוכנית החלוקה המקורית ובראש וראשונה—אחיזה איתנה בירושלים העברית ובמבואותיה. תמורת זאת היתה המדינה העברית מוכנה להגיע להסדר עם הסוכן הבריטי הראשי בקרב הערבים, המלך עבדאללה. התשלום שיקבל הוא, היה—חלק מן השטח שהוקצה על ידי או"ם לערבים. עיסקה כזאת בהכרח תשפיע לטובה על הסימון הסופי של גבולות המדינה היהודית. אף שכוחו הצבאי של עבדאללה היה הכוח המאומן והממושם ביותר באיזור, לא היה באפשרותו, מחמת גודלו המוגבל, להציג בריצנות תביעות לגבי איזור החוף, הגליל והנגב. חוץ מן הנכונות להסכים להרחבת אחיזתו ולגידול מעמדו של משרתה הנאמן של בריטניה, לא היה מנהיג המלחמה של ישראל מתנגד לחיזוק מעמדה של האימפריה גם מבחינות אחרות.

את העובדה, שהכרזותיו הפומביות של בן גוריון, במשך כל אותה עת, נגדו במפורש תוכנית זו, מתרץ בָּר בפשטות:

- 1 בהילחם ישראל, תל-אביב תשי"א, עמ' 181.
- 2 מצוטט בספרו של גלאב פחה, John B. Glubb, *A Soldier with the Arabs*, London 1957, p. 103.
- 3 תל-אביב תשכ"ו, עמ' 125.

נשאלת, כמובן, השאלה: מדוע הכריז בן גוריון מראשית המלחמה ועד סופה על מטרות שהיו היפוכן הגמור של אלו שהשתדל להשיג? תשובה חלקית על כך ניתן למצוא באישיותו המסובכת ובמורשה האידיאולוגית [...]. מכל מקום, תולדות פעולתו המדינית של בן גוריון עד 1945; ומצד שני—תולדותיו כמנהיג שאין עליו עוררין של ישראל בחמש עשרה השנים שלאחר מכן, מחזקות את ההנחה, כי 'התוכנית הגדולה'—התפייסות עם בריטניה באמצעות הסכם עם עבדאללה—היוותה מלכתחילה את מטרתו האמיתית ולא הכרוזותיו בדבר אי-הזדהות, סולידאריות עם המהפכה הערבית נגד האימפריאליזם ו'שלום בחבל השמי'. אחת מתכונות האופי הבולטות של בן גוריון היתה תמיד הסינתיזה של נאמנות עקשנית לעקרונות מסויימים עם גמישות מספקת ואמפיריות ריאליסטית. על כן לא היה באפשרותו להתעלם מכמה עובדות בעלות חשיבות: בפרק הזמן שמנובמבר 1947 ועד יולי 1948 באה התמיכה למדינה היהודית הצעירה ברובה מן הגוש המזרחי; האיבה הבריטית היתה עדיין במלוא תוקפה ותמיכת ארצות הברית בשום פנים לא היתה חד-משמעית ובלתי מסוייגת. יתר על כן, הלך-הרוח ששרר ביישוב ובקרב העולים החדשים היה בדרך כלל שמאלני. ולבסוף—מפלגה, שחשבה עצמה סוציאליסטית-מהפכנית החזיקה ברוב עמדות-המפתח בכוחות המזויינים.

סימוכין לחיזה שלו מוצא פֶּר, בין היתר, בעובדה שאסטרטגיה של הכרעה הופעלה בתש"ח דווקא כלפי מצרים, 'שלא בלבד שהיתה כבר אז הארץ החשובה ביותר, אלא, יחסית, גם האנטי-אימפריאליסטית ביותר' (עמ' 124), ונגד שאר ארצות ערב, בה בשעה שלגבי 'היריב-השותף עבדאללה' נקט בן גוריון באסטרטגיה מוגבלת. אסטרטגיה מוגבלת זו היא המהווה את היסוד העיקרי בטיעונו של פֶּר, בניסונו 'להוכיח' את אמיתות החיזה שלו. במאמר זה נדון בה רק במידה שהיא נוגעת לירושלים, העיר והדרך אליה. בבואו לנתח את הקרב על ירושלים קובע פֶּר:⁴

השחקנים הראשיים בדראמה של 1947–49, מנהיג תנועת הפועלים הציונית והשריף הבדואי, תפשו שניהם את החשיבות המכרעת של העיר העתיקה בירושלים, עיר-הקודש, בשביל 'התוכניות הגדולות' שלהם. מצד אחד לא היתה יכולה שום מדינה יהודית להיחשב בת-קיום, מבחינה גיאופוליטית ומוסרית, ללא ירושלים כעיר בירתה. מן הצד האחר היה עבדאללה משוכנע כי תנאי מוקדם נוסף למימוש חלומו ההאשמי הוא רכישת היוקרה של שומר המקומות הקדושים בירושלים, יוקרה הנופלת רק במעט מזו של מתחרהו הסעודי השנוא שומר הפעכה. כתוצאה מכך היה קיים מראשית המאבק בארץ-ישראל אינטרס עליון משותף לשני השותפים היריבים: התנגדות כללית להצעת הבינאום של האו"ם. שניהם היו די פקחים להבין את הפרדוקס, שנצחון צבאי שלם בקרב על ירושלים יכול להביא רק לתבוסה מדינית שלמה. בן-גוריון היטיב להכיר את הכוחות המכריעים בעולם הנוצרי, אשר היו מתנגדים בכל תוקף לריבונות יהודית על הקבר הקדוש, מיסגד אל-אקצה וכיפת-הסלע, כפי שעבדאללה היטיב להבין שלא יוכל להשמיד או לכלול בממלכתו את מאת אלף יהודי ירושלים. על כן התנגד בשלב מאוחר יותר לתוכנית פרנאנדוט,

שלכאורה הקצתה לו את כל העיר, בחושו בצדק שתוכנית זו היא מלכודת בריטית המכוונת נגדו לא פחות מאשר נגד הישראלים.

'התוכנית הגדולה' של בן-גוריון וכמוה 'התוכנית הגדולה' של עבדאללה לא הביאו בחשבון את האפשרות היחידה (בזמן ההוא, כיום ובעתיד) לשמור את ירושלים פרוזה ובלתי מחולקת—כבירה משותפת של פדראציה ארץ-ישראלית עברית-ערבית במסגרת פדראציה מזרח-תיכונית. על כן, היתה האלטרנטיבה המוסכמת היחידה לבינאום ירושלים—חלוקה. במסגרת חלוקה כזאת היו המטרות ההגיוניות לגבי היהודים: העיר החדשה שמחוץ לחומות ופרוודור איתן המחבר אותה עם השפלה; ואילו מטרות הירדנים היו: העיר העתיקה שבתוך החומות ושלטה גמורה על דרכי הקשר אליה: כביש יריחו במזרח, כביש רמאללה בצפון וכביש בית-לחם-חברון בדרום. לוא הוכחו ההנחות המוקדמות בדבר הסדר כללי בדרכי-שלום פריאליסטיות, אפשר היה להשיג מטרות אלה באמצעות משא ומתן. אך כיוון שהשתלשלות המאורעות, [...] כפתה על בן-גוריון ועל עבדאללה מאבק מזויין בניגוד לרצונם, הפכו ירושלים וכל החזית הקשורה עמה לאבן-בוחן עדינה ומסובכת ביותר לאסטרטגיה המצומצמת—ואחרי-כן המשלימה—של היריבים.

ואכן, לכאורה יש להם לטיעונים אלה על מה לסמוך. אמת, שנתקיימו מגעים עם עבדאללה ערב מלחמת העצמאות, ואף במהלכה. ידועה היטב פגישתה של גולדה מאיר עם האמיר, ב-12.5.48, שבה ניסתה לשדלו להימנע מפתיחה במלחמה, והציעה לו הסכמה להקמת מדינה יהודית תמורת השלמה עם סיפוחם לעבר-הירדן של חלקי ארץ-ישראל האמורים להיכלל, על-פי תוכנית החלוקה, במדינה הערבית—הצעה שעבדאללה סירב לקבלה, באומרו ששוב אין הוא בודד, שהוא אחד מן החבורה. ויתור מוחלט על הקמת מדינה יהודית היה לדידו תנאי בל יעבור להינזרות ממלחמה. במהלך המלחמה לא נתקיימו פגישות דומות עם מנהיגי ערב אחרים. גם מינויו של דוד שאלתיאל ז"ל כמפקד ירושלים, מינוי שנעשה לאו דווקא בשל נסיונו וכישוריו של המנוח כמפקד קרבי, אלא בזכות הישגיו בפעולות מחתרניות של רכש ושל מודיעין, מינוי שגר מבלטו, יש בו לכאורה כדי ללמד על כוונה לפתור את בעיית ירושלים שלא בדרכים צבאיות. שנים רבות לאחר מכן אמר בן גוריון בשיחה עם כותב שורות אלה, שבבואו למנות מפקד לירושלים, העדיף את בן מפלגתו על-פני חבר במפלגה אחרת—ללמדך שכאן היה חשוב בעיני מינויו של איש אשר הודהו עם קווי מדיניותו אינה נתונה לערעור.

ואכן, בשלבים המוקדמים של המלחמה היתה האסטרטגיה של ההגנה בירושלים דפנסיבית בעיקרה—לשמור על הקיים, לפתוח דרכים לשכונות מנותקות, לפתוח ציר הספקה לעיר המנותקת ולהגן עליו. גם בשעה שנצטוו כוחות עציוני והפלמ"ח לפרוץ אל הרובע היהודי הנצור בעיר העתיקה, במחצית מאי 1948 לא היתה משימתם לכבוש את העיר העתיקה כולה, ואפילו שאלת ההחזקה ברובע היהודי לאורך ימים נותרה פתוחה. פינויו של הרובע נשקל בכובד ראש. ובשלביה האחרונים של המלחמה—בשלב המיבצעים היוזמים הנרחבים בדרום ובצפון—היתה המלחמה בירושלים סטאטית. בשעה שבחזית הדרום פותחה, באוקטובר 1948, תנופת ההתקפה במיבצע יואב, הותר למרחב ירושלים לפתוח בהתקפה מוגבלת בלבד, על רכס בית ג'אלה, ואף התקפה זו הוגבלה ללילה אחד, הלילה שבין ה-18 ל-19 באוקטובר, בשעה שההכרעה בדרום הונחה על כף

המאזניים, וחשוב היה לרתק כוחות מצריים, שהיו חונים בדרומה של ירושלים, למנוע העברתם לגיזרת בית ג'וברין שבה נערך באותה שעה נסיון הפריצה אל הנגב הנצור. בנובמבר 1948 הופסקו הקרבות בירושלים כליל, עקב הסכם שביתת הנשק, שנחתם בין משה דיין ובין עבדאללה תל. בעת מיבצע חורב בדרום שקטה ירושלים.

אסטרטגיה מוגבלת הינחתה גם את פעולתו של 'השותף-היריב', עבדאללה, כמתואר בידי גלאב פחה:⁵

לכתחילה, כאשר הלגיון הערבי תיכנן להיכנס לארץ-ישראל עם סיום המנדאט, לא ציפה לשום מלחמה עם היהודים. הוצע רק לכבוש את החלק המרכזי והגדול ביותר, שהוקצה לערבים על-פי תוכנית החלוקה של 1947. קרוב ביותר לוודאי שהיהודים ידעו על הצעה זו ונדמה כי לא התנגדו לה. אף על פי שהיו מן-הסתם מעוניינים להבטיח את ירושלים לעצמם. אולם שני גורמים שינו לאחר מכן את התוכניות הללו. ראשית, הקרבות בירושלים בימי המנדאט, בואו של צבא השחרור (חיל השכירים הסדיר-למחצה של הליגה הערבית בפיקודו של קאוקג'י-י.ב.) ונסיונות הערבים לנתק את הכביש לירושלים; ולאחר מכן, פרוץ הקרבות בין היהודים והערבים על כל השטח, שעה שהצבא הבריטי היה עדיין בארץ והממשלה המנדטורית עדיין בשלטון. הגורם השני היתה התעקשות מצרים והארצות הערביות האחרות ברצון לפלוש... למראית-עין היו הממשלות הערביות אחראיות במידה רבה לחורבנם של ערביי ארץ-ישראל. בעוררן את תקוותיהם, הן הפכו אותם למתנגדים לכל פשרה. אילו נהגו הממשלות להיפך, אילו היו מרסנות את הפלשתניאים ומשתמשות בהשפעתן הניכרת באו"ם לתיקון תוכנית החלוקה, היתה התוצאה בשביל ערביי ארץ-ישראל הרבה יותר טובה.

מצד שני כבר חדרו כוחות יהודים עמוק בשטח הערבי שממערב לירושלים. מפקד הכוחות היהודים בירושלים הציג פינוי המושבות היהודיות שבשטח הערבי, אך הסוכנות היהודית דחתה את ההצעה וציוותה עליו להגן עליהן בכל מחיר. יתר על כן, קיים ספק אם היהודים היו מסתפקים בירושלים מבונאמת. לבסוף, אילו גם החליטה ממשלת ישראל להשלים עם תוכנית או"ם, אין ספק שהאירגון (אצ"ל) ושטרן (לח"י) היו גורמים צרות. אילו התקדמו הכוחות הישראליים ב-15 במאי, והלגיון הערבי לא היה נכנס לארץ-ישראל, היו היהודים כובשים תוך זמן קצר את ארץ-ישראל עד הירדן...

חודש לפני תום המנדאט הצליח הנציב העליון הבריטי, לאחר קרבות קשים בין היהודים והערבים ברחובות ירושלים, להשיג הסדר של הפוגה, שנשמרה בדרך כלל בקפדנות על ידי שני הצדדים. ביום שלפני זאת החייל הבריטי האחרון, ב-14 במאי, הכריזו על עצמם הקונסולים הכלליים של ארה"ב, צרפת ובלגיה כעל ועדת הפוגה, שמטרתה הארכת ההפוגה בעיר הקודש לאחר תום המנדאט.

ממשלת עבר-הירדן עשתה כל מאמץ למנוע קרבות בעיר, גם כדי להציל את המקומות הקדושים מהרס וגם מטעמים צבאיים. השטח שעליו קיווה הלגיון הערבי להגן אחרי ה-15

5 תרגום הדברים לעברית מובא אצל גר, שם, עמ' 151-153. ההדגשות במקור.

במאי, היה שווה בקירוב לשטחן הכולל של קנט, סארי וסאסקס שבאנגליה. ארבעה גודדים היו בוודאי אובדים בנסותם להחזיק בקר־חזית באורך של 250 ק"מ נגד הצבא הישראלי, אשר בלי ספק היה עולה עליהם בהרבה מבחינה מיספרית. היה לא־רצוי ביותר שהלגיון הערבי ייאלץ להילחם בעת ובעונה אחת בירושלים... אפילו היו אלפיים חיילים, שהם כמחצית הלגיון, מוכנסים לעיר, היו היהודים עולים עליהם בהרבה מבחינה מיספרית. עם כוח־האדם המועט שלנו, ללא עתודות, לא יכולנו להרשות לעצמנו התנגשות חזיתית קשה... שלושת האזורים של ארץ־ישראל שהלגיון הערבי הופקד עליהם, היו מחוזות השומרון, יהודה וחברון. הם השתרעו מן הצפון לדרום, לאורך הרי ארץ־ישראל. היהודים ישבו בשפלת החוף השטוחה, בין ההרים והים... לעתים קרובות קרה בהיסטוריה הקדומה, כי אנשים שהחזיקו בהרים עמדו בהצלחה בפני פלישה מן העמקים... אילו היינו במצבו של צלאח אל־דין, היינו יכולים לעצור בעד הכוחות הישראליים לרגלי ההרים. אך במקרה שלנו כבר היו 100,000 יהודים על רכס ההרים. על־כן היה לעיר־הקודש לא רק ערך דתי ומוסרי עצום. היא היתה המפתח למצב הצבאי... אילו כבשו היהודים את ירושלים כולה, היה ביכולתם להתקדם במורד הכביש הראשי ליריחו וכל המצב בארץ־ישראל היה משתנה. אילו יכלו היהודים ללכוד את גשר אלנבי, היה הלגיון הערבי בארץ־ישראל מנותק מבסיסו והיתה מתרגשת עליו שואה צבאית. על כן היה עלינו לשאוף להסדר של הפוגה בעיר או להתרכז בהגנתה. במקרה זה היינו עלולים לאבד אזורים חקלאיים מרוחקים יותר...

לכאורה, הכל ברור. אסטרטגיה מוגבלת מזה, ואסטרטגיה מוגבלת מזה, והן משלימות זו את זו, לטובת הפטרונות המשותפת לשתיהן—האימפריה הבריטית, אשר שניהם, הסוציאלי־דמוקרט הציוני הפראגמטי והשליט הבדואי הערום והתככן, רצו ביקרה. אם כך—מדוע נערכו בכל זאת קרבות עקובים מדם—היקרים ביותר במלחמת העצמאות—דווקא בחזית ירושלים ובדרך אליה? כאן באה הדיאלקטיקה לעזרתו של בֶּר:⁶

התפתחות האסטרטגיה של עבדאללה לגבי בעלי־בריתו היתה כמובן קשורה קשר הדוק בהתפתחות האסטרטגיה שלו כלפי יריבו־בעל־בריתו, או—ליתר דיוק—במאמצים ההדדיים שלו ושל בן־גוריון לתאם את 'תוכניתם הגדולה', כל אחד לפי דרכו. במאמצים אלה ניכרים ארבעה שלבים ברורים. ראשון שבהם—המגעים הראשונים שנרקמו בחודשים אפריל ומאי 1948, אשר כמעט הביאו להבנה מוקדמת ומלאה בין שני הצדדים. אך כפי שהוסבר קודם, הביאה הדיאלקטיקה של המצב לתוצאה הפוכה בדיוק. הסכנה המאיימת לא רק מחמת הסכסוך בין תל־אביב ורבת־עמון, אלא בעיקר בשל התפשטות האשמית אפשרית כתוצאה ממנו, דחפה את הארצות הערביות הנרתעות להרפתקת הפלישה. דבר זה יצר קונסטלציה פרדוכסאלית אחרת: מצביאי המלחמה העברי והעבר־ירדני הטילו את כוחותיהם לתוך קרבות דמים כדי להשיג בסופו של דבר מטרות, אשר יכלו להשיגן—ואמנם התכוונו להשיגן—ליד שולחן־הדיונים. היה זה שלב של מתיחות ואי־אמון חמור בין מצביאי־מלחמה אלה, כשאחד חושד בשני בנסיון לנקוט אסטרטגיה של הכרעה, במקום אסטרטגיה של ריסון מכון. שלב

חדש, השלישי, נפתח עם חידוש פעולות־האיבה וכונה מבצע 'עשרת הימים'. בפרק זמן זה סיפקו שני הצדדים הוכחות משכנעות, שהחשדות ההדדיים היו בלתי מבוססים, והפכו את אסטרטגיית הריסון ההדדי שלהם יותר ויותר לאסטרטגיה משלימה. מצב זה נמשך עד סוף 1948: מדצמבר אותה שנה עד סוף המלחמה חזרו היחסים בין תל־אביב ורבת־עמון למצב של השלב הראשון ואף התקדמו אל מעבר ממנו: לקראת ראשיתה של ברית אמיתית. הנצחון הישראלי על המצרים במיבצע 'יואב'—ששיחרר במקרה את עבדאללה מנוכחותם הבלתי־נוחה של אלה בדרום־ירושלים, בית־לחם וחברון—היה תוצאה בלתי־ישירה נוספת מן הדיאלקטיקה הפרדוקסאלית של אותה מלחמה. על כל פנים, לפי טענותיו של עבדאללה אל־תל, שעד עתה לא הופרכו, אמר המלך עוד בינואר לקציניו, שהיהודים הבטיחו לו לכבוש את עזה על מנת להופכה לנמל חופשי ירדני. בחודש מארס הוא השתתף יחד עם השגריר הישראלי הראשי וידידו האישי, אליהו ששון, בקנוניה מקיפה שנועדה לאלץ את תאי האופוזיציה הסרבנית שבתוך חבר הקצונה העיראקית להסכים לנסיגת צבאם מאדמת ארץ־ישראל. נראה היה, שתהליך השינוי מיריבות לשותפות הוא במלוא תנופתו.

והפטרונית עצמה, האם היתה שותפה לאותה קנוניה, לתוכנית הגדולה, שאליכא דָּבָר כל כולה לא באה לעולם אלא לשרת את האינטרסים שלה?

פָּר קובע, שהבריטים הסיתו את הערבים להילחם בציונות, משום שראו בה גורם המסכן את המערך הקיסרי שלהם במזרח התיכון (עמ' 137). אך היא הנותנת, שהמנהיג הציוני נלחם בערבים דווקא כדי להיכלל במערך קיסרי זה. כוונת בן גוריון במלחמת העצמאות היתה אפוא להוכיח למשרד החוץ הבריטי שהמדיניות של בוויץ מוטעית. עבר כמה זמן — מציין פָּר — עד שעמד משרד החוץ הבריטי על הטעות שבמדיניותו של בוויץ. אך אין זה גורע, לדידו, מן התיזה שלפיה ראה את עצמו בן גוריון כבן ברית של האימפריה הבריטית, ולו גם בן ברית לא רצוי ולא קרוא, ובתור שכזה פעל לא רק בניגוד לעקרונות שעליהם הכריז כמקודשים, אלא אף בניגוד לאינטרסים האמיתיים של היישוב, ושל המדינה שהוקמה על־ידו.

אין הטיעון בדבר קנוניה בין בן גוריון ובין עבדאללה המצאתו המקורית של פָּר—הוא לקוח מתוך זכרונותיו של עבדאללה תל הירדני, המתאר לא קנוניה בלבד, אלא 'בגידה גדולה' של מלכו. לכאורה, סתירה כאן: אם בגד עבדאללה בעמו, בעשותו ויתורים למען הציונים שלא היו מחויבי המציאות, הרי שבן גוריון השיג הישגים עבור מדינת ישראל, מבלי לשלם עבורם. והיכן כאן קנוניה או בגידה? בדברים שצוטטו לעיל, מצליח פָּר להתגבר גם על קושי זה. שניהם—המלך הבדואי

ב

לא היינו מתעכבים בפירוט כה רב על התיזות של עבדאללה תל ושל ישראל פָּר, אלמלא העובדה, שרבות מן השאלות המוצגות, אכן ראויות הן להישאל, וחלק מן הטיעונים המושמעים יש בהם—ממש כבדמונולוגיות אחרות—גרעין של אמת.

אכן, מלמדות קורות מלחמת העצמאות שבחזית הירדנית, ובעיקר בירושלים, היו האסטרטגיות של שני היריבים מוגבלות. לא ניתנה פקודה לכבוש את העיר כולה. לא נעשה מאמץ רציני להשתלט

והסוציאליזם-דמוקרטי הציוני כגדו באינטרסים האמיתיים של עמיהם, לא האחד לטובת השני, כי אם השניים לטובת גורם שלישי—הלא היא בריטניה הגדולה.

על גב ההר, על קו פרשת המים, מצפונה של העיר ומדרומה. ואף-על-פי שבן גוריון אמר בהזדמנות אחת, אחרי פיצוץ קו צינור המים בלטרון, שהחלטת הממשלה שלא לצאת לפעולה יזומה גדולה היא בכייה לדורות, לא מתקבל הרושם שהשתמש בכל כובד משקלו כדי להשיג החלטה כזאת. החלטות אחרות הנוגעות לפעולות יזומות של צה"ל, מקיפות ומכריעות לא פחות, לא הביא בן גוריון לשולחן הממשלה, להכרעה.

ומאידך גיסא—הלגיון אכן לא מיהר להיכנס לירושלים העיר; וכאשר עשה זאת—הסתפק בעיקר ביצירת קו הגנה רצוף בתוכה. נעשה רק ניסיון אחד, ב־24 במאי 1948, ליד נוטר דאם—לפרוץ אל לב העיר היהודית; ומשנכשל ניסיון זה, לא חזר עליו הלגיון.

האם כל אלה אינם מעידים על קנוניה, על מחשבה לשרת את האינטרס הבריטי, מצד בן גוריון—על-ידי הגדלת כוחו והשפעתו של עבדאללה, בן בריתם העיקרי של הבריטים באיזור, ומצד עבדאללה—על-ידי הימנעות מהחלשת הצד היהודי, המדינה היהודית, המביאה לו, ובעקיפין—לבריטים פטרוניו, תועלת בהווה, על-ידי הבסת בני בריתו הערבים של עבדאללה, והאמורה להיות שותפת מועילה בפדרצית הסהר הפורה? שאלה זו שבה וצצה ביתר תוקף בפרט אחרי איחודה של העיר מחדש, בעקבות מלחמת ששת הימים. מדוע לא הושלמה המלאכה עוד בתש"ח והאם נעשה לפחות ניסיון להשלימה?

כמה וכמה קווי-אופי ציינו את ירושלים בשנת תש"ח, חלקם היו משותפים לה ולחבלי ארץ אחרים וחלקם נתייחדו לה לבדה:

— כמו צפת, טבריה וחפיפה היתה גם ירושלים עיר מעורבת. האוכלוסייה היתה ברובה יהודית, אך העיר נמצאה בלבו של איזור ההר, אשר מסיבות שונות⁷ לא היתה בו התיישבות יהודית נרחבת, ורוב אוכלוסייתו היה ערבי. היישובים באיזור ירושלים היו מעטים: בית הערבה ומפעל האשלג—ממזרח; גוש עציון—מדרום; קרית ענבים ומעלה החמישה—במערב; נווה יעקב ועטרות—צפונה. ובתוך העיר עצמה היו שכונות יהודיות וערביות בערבוביה, והיו בה שכונות שדרו בהן יהודים וערבים אלה בצד אלה, ולעתים אף באותם בתים עצמם. במקומות עבודה לא מועטים, ובמיוחד במוסדות הממשלה, עבדו יהודים וערבים.

— היישוב היהודי בירושלים היה שונה בהרכבו מזה של האוכלוסייה היהודית בארץ בכללה. בירושלים היה שיעור גדול של בני היישוב הישן, אשר בחלקם הגדול לא הזדהו עם ערכיה, תוכניותיה ומוסדותיה של התנועה הציונית.

— ירושלים היתה בירת ארץ-ישראל המנדטורית, והנוכחות הבריטית היתה ניכרת בה ביותר. כאן ישבו הנציב העליון וממשלתו, מיפקדת הצבא, והנוכחות הצבאית הבריטית היתה מכרעת בה יותר מבכל מקום אחר בארץ.

— יהודי ירושלים היו תלויים—מבחינת האספקה—בציר תחבורה אחד ויחיד—הכביש העולה מן השפלה, דרך שער הגיא. כביש זה עובר ברוב חלקיו דרך אזורים ערביים. אף-על-פי שהיו בעיר

7 ראה מאמרי, 'הבסיס המוצק: קרקע', מערכות (יולי 1952).

בורות מים רבים, ביחוד בחלקיה הערביים של העיר, אך גם בשכונות היהודיות העתיקות יותר, קיבלה ירושלים העברית את המים הנחוצים לה מן השפלה, ממעיינות ראש העין.

— בעיר נתרכזו אינטרסים מדיניים ודתיים חשובים של מדינות זרות. נוכחות נציגייהן של עשרות כיתות נוצריות שונות, וקונסוליות של מדינות אחדות, היתה סמל להתעניינות בינלאומית בגורלה של ירושלים, התעניינות שאין דומה לה כלפי מקומות אחרים בארץ, וספק אם ניתן למצוא כמות כלפי מקום אחר בעולם.

— על-פי תוכנית החלוקה היתה ירושלים אמורה להיות מובלעת בשלטון בינלאומי בלב המדינה הערבית, גוף נפרד (Corpus Separatum). ההחלטה על כך לא נתקבלה ברצון על דעת הסוכנות היהודית והיישוב היהודי בארץ; אם השלימו עמה תושבי ירושלים, עשו כן לא רק מתוך ההכרה שזהו חלק מן המחיר שיש לשלמו עבור הקמת מדינה יהודית בחלקה של ארץ-ישראל, אלא גם מפני שהעריכו, שהגנה על ירושלים העברית ועל הדרך עליה, בתנאים הקיימים ונוכח הצפוי בעתיד, תהיה קשה ביותר, ואולי אפילו בלתי אפשרית, ומכל מקום, גם במקרה הטוב ביותר, תתבע מן היישוב מאמצים ואף קורבנות כבדים.

משעה שהשלימו מנהיגי היישוב, בלב כבד, עם פנאום ירושלים, השליכו יהבם על ארגון האו"ם, שאכן יהיה לאל ידו להוציא את החלטתו מן הכוח אל הפועל. ואם לגבי הקמת המדינה היהודית היה ברור מראש שהיהודים הם החייבים להקימה, ואיש זולתם לא יעשה זאת במקומם, כדברי הנציב העליון לגולדה מאיר, בראשית 1948, ועליהם גם מוטלת החובה להגן עליה, לא כן לגבי ירושלים. כאן לא היה מדובר בעשיית מעשה למען היהודים; הקהילה הבינלאומית—אותה שעה עדיין נקטו, ללא בוש, במונח 'משפחת העמים'—החליטה החלטה על-פי האינטרס שלה. האם יעלה על הדעת שלא תבצעה? והימים ימי ראשיתו של האו"ם, ימים שבהם טרם נגזר החלום בדבר תוקפו המוסרי וכוחו להשפיע מבחינה מדינית.

במפתח השמות והגופים שבספרו של פר אין שם האו"ם מופיע כלל. והרי זוהי מלת מפתח. עד שלב מאוחר למדי היתה החלטת החלוקה של האו"ם, אשר, כדברי בן גוריון, היוותה 'סעד מוסרי חשוב', קו מנחה לפעילות היישוב בכל הארץ כולה: גבולות החלוקה היו מקובלים על דעת הנהגת היישוב, ומועדי הביצוע השונים, הנקובים בהחלטה, שימשו כבסיס לתכנון הפוליטי והצבאי. ואם בכל הארץ כך—בירושלים על אחת כמה וכמה.

אמנם, התברר בשלב מוקדם למדי שלא תינתן לאו"ם דריסת-רגל בירושלים כל עוד המנדאט בתוקפו. ומכאן הצורך להתגונן ולשמור על היישוב היהודי עד אותו מועד. והגנה פירושה גם שמירה על דרכי תחבורה אל העיר, בתוכה—אל האזורים המבודדים, הר הצופים, מקור חיים, תלפיות—וממנה אל היישובים שמסביבה. ואם הוחלט, אחרי נפילת הל"ה, על הגנה אקטיבית, על פעולות תגמול כנגד יעדים ערביים הדומים מבחינת חשיבותם ליעדים שלנו שהותקפו בידיהם, חל אותו כלל גם על ירושלים, אך היתה זו ביסודה אסטרטגיה הגנתית, אשר מטרתה למנוע נפילת ירושלים העברית או חלקים ממנה, ולא לכבוש חלקים אחרים של העיר, אלא אם כן מתחייב הדבר בהחלט מצורכי ההגנה.

ההחלטה על בנאום ירושלים, ההשלמה עמה והאמונה ברצונו של האו"ם וביכולתו להוציאה מן הכוח אל הפועל—הנה המפתח העיקרי להבנת המתרחש בעיר, בפרט בחודשי המלחמה הראשונים.

טול מפתח זה, התעלם ממנו במתכוון, או שלא במתכוון, ונותרת עם שורת שאלות תמוהות, שאגדת הקנוניה או 'התוכנית הגדולה' עלולה לשמש להן מענה. מינויו של דוד שאלתיאל למפקד העיר אכן היה כרוך בנסיונו בתחומי הדיפלומאטיה המחתרתית, ובהנחה שאולי יותר ממפקדים אחרים יהיה הוא מסוגל להבין את משחק הכוחות העדין, והשפעת הגומלין בין פעילות צבאית ובין סיטואציה פוליטית. אחד המניעים למינוי היה בפעולת 'סמירמס' ובהשלכותיה. מלון סמירמס השוכן בקטמון שימש מפקדה לנג'אדה, הארגון המיליטאנטי הערבי, שפעל בהשראת המופתי הירושלמי. במסגרת הפעולות היוזמות שהוחלט עליהן בינואר 1948 יצאה קבוצת חבלנים, בליל גשם שוטף, אל עבר המלון והצליחה, בפעולה מזהירה, להפיל את אחד מאגפיו. החבלנים ומפקדיהם ציפו, בצדק, למלות שבח על הישגם. אך דא עקא, שבאותו אגף התגורר גם סגן הקונסול הספרדי בירושלים והלה נהרג באותה פעולה. הוואתיקן הרים קול זעקה; בעולם הקאתולי נשמעו קולות ביקורת חריפים, ועולם זה חשיבותו רבה למאבק הציוני—די אם נזכור שכל יבשת אמריקה הלאטינית דתה קאתולית, והקולות שהכריעו את הכף לטובת החלטת החלוקה—מיבשת זו באו לנו. אך יבשת זו היתה מוכנה לתמוך בהקמת המדינה היהודית בתנאי מפורש שירושלים תהיה מובלעת בינלאומית, כדרישת הוואתיקן. היו חילופי דברים חריפים בין אנשי הצבא—שטענו שבמלחמה אין כל אפשרות להבחין בין מיפקדת אויב לחדרי דיפלומאטים הסמוכים להם—ובין גולדה מאיר, שהצביעה על הנזק המדיני החמור שנגרם בגלל מות הקונסול. או אז הוחלט למנות למפקד את דוד שאלתיאל, כמי שביכולתו להביא בחשבון במסגרת שיקוליו גם את ההיבטים המדיניים.

ג

באותם חודשים ראשונים למלחמה היו מתקיימות מדי פעם שיחות בין יעקב הרצוג המנוח ובין פקיד בכיר באגף הפוליטי של ממשלת המנדאט. השיחות נסבו על הערכת המצב בכלל, אך לא היתה בהן גם אחת שלא הועלה בה עניין ירושלים. הדו"חות על שיחות אלה הגיעו בקביעות לידי ראשי הסוכנות וההגנה.⁸ ב־11 בפברואר 1948 מתנהל הדו"שיח שלהלן:

ה': האם יש סיכוי שירושלים תקבל כוח ב"ל?

ב': קיים סיכוי שירושלים במיוחד יראו אותה כאילו היא מחוץ לסכסוך ושתבוא תחת כוח ב"ל. לא יהיה צורך ביותר מ־5000 איש כדי להחזיק בעיר ובסביבותיה וזו אפשרות סבירה.

ה': האם יישארו כוחות בריטיים?

ב': לא, אבל ייתכן ושוטרים בריטיים יתנדבו לשרת בכוח הירושלמי. רואה אתה, ירושלים תשאר מחוץ לכל הצרות.

ה': האם יהיה על ההגנה לעזוב?

ב': על שני הצדדים יהיה להניח את נשקם בעיר.

ה': האם תותר העברת אספקה לעיר?

8 הדו"חות שמורים בנגן המדינה. במקורם נכתבו הדברים אנגלית והקטעים המובאים כאן תורגמו בידי המחבר.

ב': הגוף הבי"ל יפנה אל הערבים שיתירו העברת אספקה לתוך העיר.
ה': מהיכן יגויס הכוח הבי"ל?
ב': ממדינות קטנות, ולא יהיה לכך קשר לסכסוך המתחולל בין שתי המדינות.
ה': מה יקרה אם לא יוקם אותו כוח?
ב': כי אז ירושלים תהיה בצרה, עם התקפות ערביות, הפסקת זרימת המים וניתוק צנורות אספקה.

יצוין, שבאותה שיחה, בתשובה להערותו של הרצוג שעבדאללה היה מסכים למדינה יהודית, משיב הבריטי, כנראה במידה של קוצר רוח: 'כבר אמרתי לך שלא הוא ה"בוס" בעניין זה. עליו להיזהר פן יפסיד את כסאו'.
ושוב, כעבור ימים מועטים בלבד, ב־15 בפברואר:

ה': נראה שיש תקווה מבוססת שירושלים תינצל. נראה שהממשלה הבריטית מעונינת מאוד שיגיע הנה כוח בי"ל.
ב': זה נכון, אך פתאום נתקלנו בהתנגדות ערבית כבדה. הבוקר קיבלנו מברק תקיף מהוועד הערבי העליון ונציגיהם באו לראות אותנו. הם טוענים שפנייתו של דובר הממשלה, מלפני כמה ימים, בענין ירושלים פרושו ביצוע החלוקה. הם חוששים מפני תכניות יהודיות להשתלט על העיר. בוודאי קראת את הכרזת בן גוריון שליהודים לא תהיה בירה אחרת זולת ירושלים. הם תובעים שנשלק ידינו.
ה': האם תשנה הממשלה את מדיניותה בגלל התנגדות ערבית?
ב': אינני מתאר לעצמי את הממשלה הבריטית מתנגדת לערבים בענין כל שהוא שריח ביצוע החלוקה נודף ממנו.
ה': האם יש סיכוי כל שהוא שהערבים יקבלו הצעותיכם בענין ירושלים?
ב': הם רוצים לוודא, שהביקורת תהיה כזאת שתבטיח שירושלים לא תיפול לעולם לידי היהודים. הם רוצים ייצוג של מדינות ערב בכוח המשטרתי הבי"ל.
ה': אם זה יקרה — הרי האוכלוסייה היהודית תמצא בסכנה.
ב': יהיה עליכם להסתכן. לו רק נמנע בן גוריון מלדבר כפי שהוא מדבר.
ה': בסופו של דבר, הכל תלוי באו"ם. מועצת הבטחון מתכנסת בשבוע הבא. אני סבור שלסוכנות סיכויים טובים שהצעותיה תתקבלנה. יש לזכור שהאו"ם על כף המאזניים.
ב': נחיה ונראה. ענין יוקרת האו"ם אפשר לראותו בשתי דרכים. אם יוחלט על כוח בי"ל הערבים יילחמו נגדו (רה"מ עיראק הודיע הבוקר שכוחותיהם הסדירים יתערבו בא"י במקרה זה). ייווצר מצב בו הערבים יילחמו בגלוי באו"ם. יהיה עליהם לעזוב את האו"ם. הם יעשו כל מאמץ לגרור אחריהם מדינות אסיניות אחרות שהצביעו אתם, תורכיה, פרס, פקיסטן, הודו וכו'. במילים אחרות, הגוש המזו"י ורוב אסיה יעזבו את האו"ם, וזה יהיה סופו.

כפי שנראה להלן, לא היה הרצוג יחיד בהערכתו ש'הכל תלוי באו"ם'.
ושוב, כעבור שבועות מספר, ב־7 במארס 1948:

ה'. מה יקרה בעיר העתיקה?

ב': הוועד הערבי העליון טוען שאם ההגנה ואצ"ל יעזבו את המקום הם יערבו לחיי האזרחים.

ה': האם אתה באמת מאמין שאפשר לבטוח בהם?

ב': אני סבור כך.

ה': ומה יקרה אם כוחות המגן יסרבו לצאת?

ב': אנשיכם פשוט ינותקו ויושמדו. אין לכם כל סיכוי. הוא הדין לגבי ירושלים כולה, כיצד ההגנה מתארת לעצמה שתוכל להחזיק בירושלים היהודית אחרי עזיבתנו נסתר מבינתי. מדיניותם היא מדיניות התאבדות. העיר תנותק, אספקה לא תגיע. הם לא יצליחו לעולם להחזיק את כביש יפו ירושלים פתוח. תזכור שלפי התכנון שלנו עובר כיום רכב צבאי בכביש אחת ל-15 דקות. כרגע יש לנו ענין רציני בהשגת הכביש פתוח. אבל כשנעזוב—איך תוכל ההגנה לבוא במקומנו? זה בלתי אפשרי.

ה': אתה סבור שהערבים יפוצצו את הגשרים?

ב': כמובן, אבל גשרים אפשר לתקנם תוך יום-יומיים. הם יחזיקו את הכביש תחת אש קבועה בכמה מקומות.

ה': ההגנה תוכל לשלוח 5000 איש מחל אביב לפתיחת הכביש.

ב': שוב אתה עם חישוביך הצבאיים הילדותיים...

ובהמשכה של אותה שיחה:

ה': נניח שהמצור על ירושלים יהיה כבד עד בלתי נשוא, מה יוכלו היהודים לעשות?

ב': איש בארץ לא יוכל להצילכם. יהיה עליכם לטוס לקהיר ולבקש תנאים (תנאי כניעה) מהמופתי עבור העיר.

ה': ואם כוחות הביטחון היהודיים יסרבו לקבלם?

ב': מפלגת השלום היהודית תצטרך להשתלט עליהם, או להשלים עם השמדה.

באותה שיחה לא עלה נושא האו"ם. בשבועות שחלפו מאז השיחה הקודמת פג במידה רבה האמון ביכולתו. אך גם הפעם עלתה השאלה אם אין סיכוי שבריטניה תשנה את עמדתה, והתשובה היתה לאו מוחלט.

בסופה של השיחה שואל הרצוג, מה היה איש שיחו עושה לו היה יהודי. והתשובה: 'אמרתי לך כבר. סע לחו"ל. זו עצתי לך כידיד'.

ושוב, כעבור כשבועיים, ב-19 במאס, בשעה שארצות-הברית נסוגה מתמיכתה בחלוקה, מציין ב', בחלק הכללי של השיחה, 'שבאימים הערביים מלפני חודשיים ובפעילות הצבאית עד כה הם הצליחו לשכנע את העולם שהם מתכוונים ברצינות'. ובאשר לירושלים, אומר ב':

ירושלים, כפי שאמרתי לך, נידונה לכלייה. הערבים מקבצים כוחות גרילה גדולים שמתפקידם לפוצץ הגשרים בכביש יפו ולהחזיקם בלתי ניתנים למעבר ובכלל למנוע מעבר שיירות יהודיות. לפי שעה מתקש הצבא מנימוקים שלו שהכביש יישאר פתוח. אספקת מים תנותק וכנופיות גדולות תנתקנה ותשמדנה יישובים מבודדים. הערבים—

טוב יעשו אם לא ינסו לתקוף במרכז העיר היהודית, כי בלחימה בשטח בנוי ידם על התחתונה. אך אין הם חייבים לעשות זאת, כי בכוחם להביא את העיר לכניעה מחמת הרעב.

ה': האם אין סיכוי שהעיר תינצל ע"י התערבות גופים ממשלתיים או דתיים?
 ב': בתחום זה הגיע המצב לתיקו. הערכים טוענים שהצהרת בן גוריון שלייהודים לא תהיה בירה אחרת וסרובם של יהודי ירושלים להעמיד את העיר תחת פיקוח שלוש הדתות מוכיחים בעליל שבכוונת היהודים להשתלט על העיר כולה.
 התעקשות היהודים על שלטון רוב בעיר בהתאם לעקרונות דמוקרטיים ועל זכות העלייה לתוכה חיזקו פחד זה. הערכים החליטו על כן לדבוק במדיניות של הפיכת העיר לבירתם. חג' אמין תקיף במיוחד. מדוע תרגשו אם תמלא העיר בפעם השלישית את התפקיד שכבר נועד לה פעמיים בהיסטוריה?

ובהמשך:

ה': האם הצירות הבריטית בירושלים תעמיד את שרותיה הטובים כדי לתווך למען בטחון העיר?
 ב': (צוחק) סביר למדי, אחרי זמן מה. אך המופתי יסכים רק אם העיר תהיה בירתו.

השיחה הבאה בין השניים, האחרונה שרישומים עליה שמורים בידינו, לא התקיימה אלא כעבור למעלה מחודש, ב-22 באפריל. הרבה נשתנה בארץ באותו חודש. בסדרת מיבצעים מוצלחים הצליחה ההגנה לפתוח את הכביש לירושלים, להדוף התקפות על משמר העמק ועל רמת יוחנן, ובמסגרת 'תוכנית ד', בהתאם למגמות אותה תוכנית—להתחיל בהשתלטות שיטתית על מלוא השטח שהוקצה למדינה היהודית ועל פרווזדורים אל היישובים שאמורים היו להישאר מחוצה לה. טבריה כולה וחיפה כולה היו עתה בשליטת ההגנה. גם באזור ירושלים הוחל במספר פעולות יזומות, אך תכליתן לא היתה כיבוש העיר כולה (שכן לא נועדה למדינה היהודית), כי אם יצירת רצף בין אזורים היהודיים: כיבוש נבי סמואל (שנכשל) נועד לפתוח ציר אל נווה יעקב ועטורת; כיבוש קטמון—להתחברות אל מקור חיים ותלפיות; וכיבוש שייך ג'ראח—לפתיחת דרך להר הצופים. בראשית השיחה מכיר ב' בהישגיה הבלתי צפויים של ההגנה, אך מעיר שהם מגבירים את הסיכוי להתערבות צבאות ערב הסדירים. אשר לירושלים, שוב חוזר הרצוג לנושא המוכר:

ה': אני מניח שתשאירו כמה יחידות בירושלים אחרי 15/5 לשמור על המקומות הקדושים.
 ב': אנחנו עוזבים את א"י ולא נשאר בשום צורה שהיא. זו מדיניותנו ברגע זה. אם המקומות הללו קדושים בעיני העולם, על העולם לדאוג להם. לפי מצב הדברים כרגע, נפנה במהירות המירבית. נמאס לנו הענין—ובדעתנו להראות לעולם שאנחנו מתכוונים למה שאנחנו אומרים. אולם אני מאמין שיהיה לכם כוח משטרה ב"ל בעיר. לא אתפלא אם תקחו את כל העיר להוציא את העיר העתיקה. במקרה זה אוכל לבוא לבקרך ללא חשש.

האמונה, שכוח בינלאומי יבוא לירושלים, לא היתה נחלת חלקו של הרצוג בלבד; דבקו בה גם רבים מראשי היישוב. אמונה זו שימשה גם קו מנחה לפעולות ההגנה בירושלים. אם אכן בוא יבוא כוח

כזה, מדוע צריכה ההגנה להקריב קורבנות עתה, כדי לכבוש שטחים שכעבור זמן קצר תצטרך למוסרם לידי כוח אחר? הכרח ממדרגה ראשונה לשמור על הקיים כבר באותה עת, ואכן לא נחסכו מאמצים וקורבנות למען מטרה זו. אך לפעול מעבר לכך—לא נראה מוצדק. לא על נקלה מתה אמונה זו.

כאשר הוקמה ב־14 במאי ועדת הקונסולים בירושלים, בראשות הקונסול הבלגי, והכריזה על עצמה כעל ועדה להפסקת אש בעיר, היתה ההגנה בירושלים מוכנה לקבלה. ב־22 במאי, כאשר כוחות הלגיון כבר היו בעיצומם של קרבות בעיר, העבירה ועדה זו למועצת הביטחון קריאה חתומה בידי יושב־ראש הוועד הלאומי וראש עיריית ירושלים היהודית, שבה נאמר:

מזה חמישה ימים נתונה ירושלים, לרבות העיר העתיקה, להתקפה ללא הבחנה והפגזה מידי לילה ע"י הלגיון הערבי. האם יתמיד העולם בשתיקתו? האם האו"ם שהביע דאגתו לשלום עיר הקודש ירשה למצב זה שימשיך? בשם ירושלים היהודית אנו תובעים פעולה מיידית לאבטחת עיר הקודש.

הקריאה נפלה על אוזניים אטומות. ואף־על־פי כן, כשהכריזה מועצת הביטחון על הפסקת אש ללא נסיגת הכוחות הפולשים, הסכימה ממשלת ישראל להפסקה כזאת בכל החזיתות, ובהוראותיה למפקדים נצטוו אלה על 'הקפדה מיוחדת' על הפסקת האש בירושלים. ימים מספר לאחר מכן מזהיר אבא אבן את מועצת הביטחון מפני סכנת ההשמדה הצפויה לירושלים:⁹

מדינת ישראל אינה נרתעת מפני הגנה על עצמה, ועתה—משנדחתה הפסקת האש—היא רואה לנגד עיניה את חובתה בבהירות. אך היא הניחה את ירושלים לקהליה הבינלאומית, ועליה האחריות להגנת העיר. לא נוכל שלא לשאול את עצמנו פעם נוספת, אם האו"ם, אפילו בשעה מאוחרת זו, לא יכיר בתוצאות לגבי יוקרתו והאוטוריטה שלו, אם תוך 48 השעות הקרובות או לאחר מכן יצליח הלגיון הערבי להשלים את ההרס שקיווה לעשותו במשך 48 השעות שחלפו.

רק עתה החלו פרפורי הגסיסה של רעיון הכוח הבינלאומי.

ד

אשר לצד הערבי—מן המפורסמות שהמופתי הירושלמי ואנשיו חברי הוועד הערבי העליון לא נקטו מעולם באסטרטגיה מוגבלת. מגמתם היתה למנוע הקמת מדינה עברית בחלק כל שהוא של ארץ־ישראל המערבית ולהקים מדינה ערבית בכל שטחה. אך מגמה לחדוד ויכולת לחדוד. בשבועות המעטים שבין ראשית אפריל לאמצע מאי הובסו כוחותיו של המופתי ולמעשה חדלו ערביי ארץ־ישראל מלהתקיים ככוח צבאי למשך שנים רבות.

באותו שלב נכנס האמיר עבדאללה כגורם פעיל לתמונה. פגישה בינו ובין המופתי, שנתקיימה בתיווכו של מזכיר הליגה הערבית ב־17 באפריל, נסתיימה בלא כלום. בימים שלאחר מכן התמוטטו סופית הכוח הערבי הארצישראלי וצבא ההצלה של קאוקג'י, ששימש את מטרותיו המדיניות של

המופתי. או אז החליט עבדאללה להתערב באמצעות הלגיון בקרבות בארץ-ישראל. מכיוון שהיה קשור עם בריטניה הגדולה בהסכם הגנה הדדית, שממנה קיבל את ההספקה ללגיון שלו, ומכיוון שמרבית קציניו הבכירים, כל מפקדי התותחנים והאחראים לשירותים, היו קצינים שהושאלו מן הצבא הבריטי, היה עליו לשאול את פיהם של בני בריתו. דבר זה נעשה עוד כמה שבועות קודם לכן. ראש ממשלת עבר-הירדן, תאופיק פחה אל הודה, נשלח ללונדון באביב 1948 ושוחח עם ארנסט בוויין, שר החוץ הבריטי. גלאב פחה (ששימש מתורגמן) מתאר את מהלך השיחה בין השניים. לדברי אל הודה התכוננו היהודים להקמת מדינתם, בשעה שערביי ארץ-ישראל לא עשו כל הכנות להקמת שלטון עצמי. כיוון שכך, לכשיעזבו הבריטים יכבשו היהודים את ארץ-ישראל כולה, או שהמופתי ישוב ויכריז על עצמו כעל שליט ארץ-ישראל הערבית. שתי האלטרנאטיבות אינן נוחות לבריטניה ולעבר-הירדן—ולפיכך בדעת ממשלת עבר-הירדן לשגר את הלגיון הערבי אל מעבר לירדן, עם סיום המנדט הבריטי, ולהשתלט על חלקי ארץ-ישראל שהוענקו לערבים (על-פי החלטת החלוקה) הגובלים עם גבול עבר-הירדן. תגובתו של בוויין: 'זה נראה כדבר ההגיוני לעשותו',¹⁰ אולם בהמשך הוא הוסיף אזהרה: 'אך אל תלכו ותפלו לאזורים שיועדו ליהודים'. ותופיק פחה משיב: 'גם לו רצינו בכך, לא היו לנו הכוחות הנחוצים'.

כאמור, התקיימה שיחה זו עוד באביב, אך היא מלמדת שאף בוויין, שסירב בעקשנות לשחף פעולה בצורה כלשהי בביצוע החלטת החלוקה, נרתע ממצב שבו ניתן יהיה להאשימו בפעולה גלויה, באמצעות בני חסותו, לסיכולה של התוכנית. הוזה אומר, שבשלב זה ראו שני הצדדים את עצמם כבולים לתוכנית החלוקה, זו שישראל בִּרְ מתעלם מקיומה כליל.

אחרי ה־15 במאי נשתנה המצב, אך גם זה רק בהדרגה. תוכנית הפרישה המקורית של כוחות הלגיון הערבי בגדה המערבית לא כללו את ירושלים העיר; גם עבדאללה, ממש כמו המפקדה הישראלית, ציפה לפעילות בינלאומית שתגן על המקומות הקדושים ויחס משקל רב לוועדת שביתת הנשק של הקונסולים. הוסף לכך נימוקים צבאיים—כוחו המוגבל (ואפילו לא נקבל גירסתו של גלאב, שלפיה היו ללגיון 4,500 חיילים בלבד) וחזית ארוכה ביותר (הגדה המערבית היוותה חזית בת 250 מילין). יתר על כן, קובע גלאב (אותו נימוק כבר שמענו קודם לכן מפי הפקיד הבריטי הבכיר):¹¹

יד אנשינו תהיה על התחתונה בשטח בנוי. כולם בדואים או פלחים, ואחדים מהם לא היו מעולם בעיר גדולה. הם התבלבלו בסבך הרחובות, אך השדות וההרים לא הטילו עליהם פחד כלשהו, ביום או בלילה. היהודים, לעומת זאת, היו כמעט כולם יושבי ערים, והם לחמו בעיר שהכירו בה כל אבן.

יתר על כן, גלאב אף מנע, בראשית הפלישה, את מעבר כוחות הלגיון דרך ירושלים לעמדות המיועדות להם באזור שכם. עבדאללה תל, מפקד הגדוד השישי של הלגיון, מתאר בזכרונותיו, שבהם הוא מאשים את הבריטים ואת גלאב בבגידה בעניין הערבי, שיחה עם גלאב:¹²

10 גלאב (לעיל, הערה 2), עמ' 62.

11 שם, עמ' 113.

12 זכרונות עבדאללה תל, תל-אביב 1960.

- כשנפגשו עם גלאב, פתח והחל מסביר לנו את הסיבות שהניעוהו למנוע מעבר כוחות הלגיון דרך ירושלים, בדרכם לשכם. והסיבות העיקריות שהעלה בדבריו היו כדלהלן:
- ★ הסכמת הליגה הערבית שלא להכליל את ירושלים בתכניתם של צבאות ערב.
 - ★ עובדת קיום שביתת-נשק בין הערבים לבין היהודים בירושלים, שעליה מפקחים הקונסולים של המדינות הזרות.
 - ★ מצבה המדינית של ירושלים והאפשרות להפיכתה לעיר בינלאומית.

בסופו של דבר נכנס הלגיון לירושלים (ב-18 במאי), בניגוד לתוכניתו המקורית ועל אף רצון מפקדו להימנע מכך, בלחץ אזהקות שווא ובגלל פחדו של המלך שמא יכבשו היהודים את העיר.¹³ האבדות וההרס שנגרמו בירושלים על-ידי הלגיון היו תוצאה ישירה מהתערבות זאת. גלאב מהרהר, שלו היו הבריטים מעבירים את חלקי ירושלים הערביים לידי הלגיון הערבי, היתה ועדת שביתת הנשק מסוגלת לדון עם מפקד אחראי: 'אפשר היה לחדש את שביתת הנשק, ירושלים היתה נשארת מחולקת כפי שהיא כיום [הספר נכתב לפני 1967], אבל עיר הקודש היתה ניצלת מהחורבן החלקי שהובא עליה, וחיי ערבים ויהודים רבים היו ניצלים'.

שונה היה המצב בפרוודור ירושלים. פרוודור זה—לרבות לאטרון—נועד להיכלל בתחום המדינה הערבית, וכאן הרגיש עצמו הלגיון מלכתחילה רשאי לפעול בחופשיות. ניתוק העיר העברית והכניעתה ברעב ובצמא לא היו מנוגדים לקביעה הטריטוריאלית של תוכנית החלוקה. לא כן כיבוש העיר העברית בכוח צבאי, בהתקפה ישירה. מסיבות מדיניות וצבאיות כאחת ביקש מפקד הלגיון להימנע מכך.

הווה אומר, שבאותו שלב של המלחמה, עד ההפוגה הראשונה, אכן היו הן לממשלת ישראל והן לממשלת עבר-הירדן מגמות מוגבלות. אך לא 'תוכנית גדולה' מסתורית היתה כאן, ובוודאי לא קנוניה. 'התוכנית הגדולה' אינה אלא תוכנית החלוקה, ששום צד עדיין לא רצה להיות מואשם בהפרתה בריש גלי, לרבות בנאומה של ירושלים ואבטחתה בעזרת כוח בינלאומי, ששני הצדדים עוד האמינו בה. וקנוניה—לו היתה—היתה בוודאי מונעת, כהערכת גלאב, שפיכות דמים מרובה. אם יש אפוא מקום להטיל דופי, הרי זה דווקא בשל היעדר מגעים בין שני הצדדים, אך אשמה זו—לא אל ממשלת ישראל יש להפנותה. הן זו בדיוק היתה מטרת נסיעתה של גולדה מאיר להיפגש עם עבדאללה, ערב ההחלטה על הקמת המדינה, אך היא נדחתה בקש.

ה

בהפוגה הראשונה נשתנה המצב. חודשי המצור, שבועות המלחמה שאחרי ה-15 במאי, הוכיחו בעליל שאין ברצונו של האו"ם—או אין ביכולתו—לעשות דבר וחצי דבר כדי לכפות את רצונו. בדברו על ירושלים במועצת המדינה הזמנית, ב-24 ביוני, באמצע ההפוגה הראשונה, אמר בן גוריון:¹⁴

בנוגע לשאלה, אם ירושלים היא בתוך המדינה או לא, כרגע יש רק תחומים עובדתיים, שבהם שולט הצבא היהודי. עד שִׁפּוֹן השלום ויִקְבְּעוּ התחומים בגושפנקה בינלאומית ובהסכמה של

¹³ גלאב (לעיל, הערה 2), עמ' 109.

¹⁴ בהילחם ישראל (לעיל, הערה 1), עמ' 183.

הצדדים, אנו מדברים על תחומים של הממשלה היהודית (לפי שעה, לצערי, בלי העיר העתיקה) בדיוק כמו על תל-אביב, ואין שום הבחנה בין ירושלים לבין תל-אביב, בין חיפה ובין חניתה ובין עסלוג'. הן כולן בתחומי הממשלה היהודית.

והוא מפרט:

חברינו בירושלים—אם נשפוט על פי הדיבורים—אינם מעריכים שבעיית ירושלים ביסודה אינה שאלת סידורים, גם לא שאלה פוליטית, אלא בשורה ראשונה שאלה של יכולת צבאית: היהיה לנו כוח צבאי א' לכבוש את העיר העתיקה; ב' לכבוש פרוזדור רחב כל-צרכו מכאן עד ירושלים, כדי שיהא לא רק שביל בלבד, אלא שטח ישובי ומשקי מספיק המקשר את ירושלים עם יתר שטחי המדינה היהודית; ג' למגר את הלגיון הערבי במשולש. בלי שלושת הדברים האלה אין להגיד בבטחון שירושלים שוחררה, וסר צל הסכנה המרחפת עליה. מעשים אלה מן ההכרח לעשות לא רק בתוך ירושלים, אלא בעיקר מחוץ לירושלים. במקצת זה הולך ונעשה ויעשה. והחברים שהיתה להם הזכות לחיות בימי ההפגזה בירושלים—אינם צריכים להתעלם מזה.

אבל בכוח צבאי בלבד לא נפתור כל בעיות ירושלים. לאחר שהכוח הצבאי היהודי ישתרר את לב ירושלים—העיר העתיקה—ויכבוש את המרחבים בין תל-אביב וירושלים שעדיין אינם בידנו וימגר את כוח הלגיון—תתעורר שאלה משקית ממדרגה ראשונה: איך להבטיח בסיס כלכלי בריא, גדל ומתרחב, לא רק לישוב הקיים בירושלים, אלא לעליה מתמידה לעיר זו? השאלה השלישית—והיא הרחוקה ביותר, באשר אינני יודע כמה זמן יש לנו בשביל פתרונה—היא שאלת הספקת מלאי גדול של מים, דלק ומזון וחמרים לירושלים, כל עוד יש הפוגה.

אלו הן שלוש הבעיות הגדולות של ירושלים. ואשר לשאלה שכל-כך הסעירה את חברינו—ענין הסידורים הפנימיים: צר לי להגיד, שכל הסידורים אשר נעשו—לא נתקבלו על דעת ירושלים. נקבע איש אחד—היה עירעור; נקבעה ועדה—היה שוב עירעור; הוקם שלטון צבאי—היה עירעור. נקים שלטון ציבילי—יהיה שוב עירעור. אין אני מאשים את נציגי ירושלים. ישובה של ירושלים הוא יחיד במינו, וחוששני שלא יהיה שום ארגון סידורי שיניח את דעתם של אנשי ירושלים. ביחוד כל זמן שלא נשתלט על העיר העתיקה והדרך לירושלים, וכל זמן שהאויב יוכל להפציץ ולהפגוז את העיר.

עתה ורק עתה, משעה שנתברר שמדינות ערב רומסות את תוכנית החלוקה על כל חלקיה ברגל גסה, והאו"ם אין ביכולתו לנקות אצבע כדי למנוע את הדבר, ראתה ממשלת ישראל את עצמה משוחררת מהגבלותיה של אותה תוכנית והועלתה אפשרות של יוזמה צבאית החורגת ממסגרתה. ומה שנראה ב-24 ביוני כאפשרות בלבד הפך עד מהרה לצורך חיוני מבחינה מדינית.

ב-27 ביוני חתם הרוזן פרנדוט, המתווך מטעם האו"ם, על המלצותיו לפתרון הסכסוך. במבוא להמלצות הוא קובע, שהביא בחשבון 'את הצידוקים הכרוכים, את השאיפות, הפחדים וההנעות של הצדדים, וכן את המציאות שבמצב הנוכחי'.¹⁵ מרשימת השיקולים שקבעו את עמדת המתווך נעדרת

החלטת החלוקה. שליחו של האו"ם מתעלם מהחלטת העצרת הכללית של הארגון ששלח אותו. אם כך לגבי שלוחו של האו"ם—שוב אין כל צידוק שממשלת ישראל, והיא לבדה, תוסיף לראות את עצמה קשורה לכך.

בגוף המסמך מציע ברנדוט, ב'כפוף להסכמת הצדדים הנוגעים בדבר ישירות', שארץ-ישראל, כפי שהוגדרה במנדאט המקורי, כלומר, כולל עבר-הירדן, תהווה איחוד (פדראציה) שיכלול שני חברים, אחד ערבי ואחד יהודי. המדינה הערבית הנפרדת נעלמה, וכן נעלמה—וזה מענייננו כאן—המובלעת הבינלאומית של ירושלים.

וירושלים—מה יהיה עליה? בחלק השלישי של מסמך ברנדוט, 'הצעות טריטוריאליזם', כתוב לאמור: '[...] סעיף 3: הכללת העיר ירושלים בטריטוריה הערבית, תוך מתן אוטונומיה עירונית לעדה היהודית וסידורים מיוחדים להגנת המקומות הקדושים'.¹⁶

עבדאללה תל, בזכרונותיו, מייחס לעצמו השפעה מכרעת על המלצה זו של ברנדוט:¹⁷

בשיחתי זו עמו [עם ברנדוט], תיארתי בפניו את פרטי המצב הצבאי בירושלים ואת עובדת היות העיר מכותרת מכל עבריה על-ידי הכוחות הערביים, וכי אילולא ההפוגה, כי אז היתה העיר כולה נופלת לדיננו. לא הסתפקתי בהסבר תיאורטי, אלא לקחתי את ברנדוט לסיוור בעמדות הצבאיות החשובות, שבהן ראה כמו עיניו את המורל הגבוה של חיילינו באותם הימים. לפגישתי עם ברנדוט באותו יום, היתה השפעה מכרעת על הצעתו לפתור את בעיית ירושלים על-ידי מסירתה לכוחות הערביים, [...]

אפילו שהצעות ברנדוט, שעובדו בהשראה בריטית, נתקבלו על דעת עבדאללה, הן נדחו מכל וכל על-ידי ממשלות ערב.¹⁸

תגובתן הרשמית של ממשלות ערב נמסרה למתווך בקהיר, בישיבת הליגה הערבית. תשובתה המפורטת של ממשלת ישראל, נמסרה לו בתל-אביב, ב-6.8.48. הודגש בה, כי נקודת מוצאנו לגבי עתידה המדיני של הארץ מוסיפה להיות החלטת ה-29 בנובמבר. התעלמותו המוחלטת של המתווך ממנה התמיהה את ממשלת ישראל. נראה לה לממשלה כי הוא לא הביא בחשבון במידה מספקת את העובדות שנתרחשו בינתיים בארץ, וביניהן—עובדת הקמת המדינה בשטח שהוקצה לה בהחלטת החלוקה ובשטחים נוספים. עובדה זו והתקפות הערבים והסכנות האורבות למדינה באם תמשכנה, מחייבות, לדעת ממשלת ישראל, הכנסת שינויים מתאימים בגבולות המדינה. הובעה התנגדות לסיפוח החלק הערבי לעבר הירדן, במקום הקמת מדינה ערבית חדשה. חיזוק רב כל כך לעבר-הירדן יש בו כדי לשנות לחלוטין את מאזן הכוחות באזור. הצעת המתווך להתערבות כל שהיא בענין העליה נדחתה לחלוטין. התכנית לגבי עתיד ירושלים פגעה מאד בממשלה הזמנית, מאחר שהיא מתעלמת ממקומה ומתפקידה של ירושלים בחיי עמנו בעבר ובהווה.

תגובת ברנדוט לתשובת ממשלת ישראל ניתנה בו ביום. הוא קבע שהצעותיו לקחו בחשבון

16 שם.

17 זכרונות עבדאללה תל (לעיל, הערה 12), עמ' 169.

18 נ' לורד, קורות מלחמת העצמאות, רמת-גן 1958, עמ' 302.

'את עובדת קיומה למעשה של המדינה היהודית בשטח מוגדר, את המצב הצבאי ואת המצב הטריטוריאלי הנוכחי כתוצאה מהסכסוך עד כה'.
דחייתה של תכנית המתווך על-ידי שני צדדים—מסמנת את כשלון מאמציו להגיע לפתרון מדיני בשלב זה. במידה שנודעה לתכנית זו השפעה על המשך ההתפתחות—הרי היה זה בשטח שבוודאי לא התכוון לו: תכנית ברנדוט העמיקה את הפירוד בין מדינות ערב אשר היה קיים גם בלאו הכי, הגדילה את חשדנותן של יתר מדינות ערב לגבי עבר-הירדן ולגבי בריטניה המסתתרת מאחוריה. היא הכהתה עוד יותר את רצון הלחימה של חלק מן הכוחות הערביים, אשר חששו עתה שגם אם תעמוד להם השעה בשטח הצבאי, תבוטל הצלחתם בכוח תככים מדיניים. הצעת המתווך למסור לערבים את ירושלים—אשר כידוע נועדה לפי החלטת האו"ם להיות אזור בינלאומי—העלתה מתנגדים גם מבין ראשי הכנסיות הנוצריות, וחלק ממדינות האו"ם תמכו בהם.

אף-על-פי שהצעות המתווך נדחו, הרי היה בהן להוסיף משקל לנימוקים בעד פעולה צבאית יזומה, בירושלים העיר ובפרוודור הצר והדחוק המוביל אליה, לא רק על-מנת להבטיח את שלומם הפיזי של תושביה היהודיים, כי אם גם כדי לעקור כל מחשבה בדבר הכללתה במדינה ערבית. בנאום העיר היה המינימום שאתו היתה הסוכנות היהודית מוכנה להשלים בנובמבר 1947; הכללתה בעבר-הירדן לא באה בחשבון כלל עבור ממשלת ישראל ביולי 1948.

ואכן, בתוכניות שתוכננו בעת ההפוגה הראשונה, ואשר אמורות היו להתבצע אם וכאשר יתחדשו הקרבות, נודע מקום נכבד לפעולות אלה.

מיבצע דני—שמו המקורי: 'לרלר' מעיד על יעדיו: לוד—רמלה—לאטרון—רמאללה—מגמתו היתה 'לשחרר את העיר ירושלים ואת הדרך אליה מלחץ האויב, ע"י התקפה והשמדה של כוחות האויב באיזור הבסיסים לוד—רמלה—לאטרון—רמאללה'. יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח, נתמנה למפקד המיבצע. הכוחות שהועמדו לפיקודו עלו על כל אלה שהשתתפו בכל המיבצעים עד כה. אם בוצע, בסופו של דבר, רק השלב הראשון, כיבוש לוד רמלה, לא היה זה בגלל קנוניה כלשהי, כי אם בשל העובדה שכעבור ימים מועטים החליטה מועצת הביטחון על הפוגה נוספת ושוב לא היה סיפק בידי כוחות צה"ל להשלים את השלב השני; וכן משום שבגלל לחץ המצרים בדרום היה צורך להקצות חלק מכווחות 'דני' (גדוד 89 בפיקודו של משה דיין) לחזית הדרום, אחרי השלמת כיבושן של רמלה ולוד; סיבה נוספת נעוצה בכשלון ההתקפה על 'רכס התותחים', החולש על לאטרון ממזרח, שבו היה מחופר גדוד שלם של הלגיון הערבי, ובגלל תקלה שאירעה בעת ניסיון שנעשה, ממש ערב ההפוגה, לכבוש את לאטרון על-ידי התקפה חזיתית, ממערב. בכל זאת הורחב הפרוודור גם במזרח, על-ידי חטיבת הראל, שכבשה את צובה, צרעה והרטוב. ואף-על-פי שלא נפתח הכביש הראשי לירושלים, הרי נפתחה עתה דרך אלטרנאטיבית—דרך כסלון—צובה—קסטל ונקנתה אחיזה בקו הרכבת. עתה שוב לא היתה הדרך לירושלים תלויה בחסדי הלגיון; כיתורה של ירושלים נפרץ, ובכך גם ניטל נימוק עיקרי מהמציעים את הכללתה במדינה הערבית.

אשר לירושלים העיר גופא:¹⁹

התכניות היוזמות שהוכנו לקראת סיום ההפוגה מגמותיהן שלוש היו: בדרום אמרו להשתלט על הכפרים מלחה ועין כרם—בתיאום עם פעולת הראל בפרוודור—כפתח להשתלטות על קו הרכבת כולו; למרכז תוכננה תכנית בהיקף גדול להשתלט על העיר העתיקה כולה; ובצפון—לכבוש את שייך ג'ראח במגמה משולשת של ניתוק ציר הלגיון מירושלים צפונית, של התחברות עם כוחות צה"ל המנותקים בהר הצופים, ושל איגוף העיר העתיקה.

עין כרם ומלחה אכן נכבשו בימים הראשונים שלאחר ההפוגה. לאחר מכן היו כוחות עציוני עסוקים בהדיפת התקפות הלגיון (אשר לדברי עבדאללה תל נערכו ביוזמתו, ללא אישור מהממונים עליו) בעיקר בגזירת בתי מנדלבאום. מיבצע 'קדם' שמגמתו כיבוש העיר העתיקה החל רק בליל ה-18 ביולי, כשכבר היה ידוע שלמחרת בבוקר תיכנס לתוקפה ההפוגה השנייה. הוראת המטכ"ל קבעה, שאם מבין שתי הפעולות, ההתקפה על שייך ג'ראח וכיבוש העיר העתיקה, תיתכן רק אחת בו בלילה, יש לתת עדיפות לראשונה. מיפקדת המחוז העדיפה לנסות את השנייה, שתוכננה בפרוטרוט, אך גם בפומביות רבה. עבדאללה תל מצטט בספרו מברק, שנתקבל עוד ב-18.7.48²⁰:

מקור מוסמך הודיע כי באסיפה מיוחדת בניו יורק הוחלט שכנופיית אצ"ל תבצע התקפה באיזור ירושלים, כדי לנסות לפרוץ לעיר העתיקה ולכבושה בין ה-8 ל-10 ביולי 1948. הזהרו.

הניסיון לכבוש את העיר העתיקה נכשל כשלון חרוץ. 'מכשיר' מיוחד—קונס עשוי חומר נפץ, שהיה אמור לפרוץ את החומה, בקושי פתח בה סדק; מכונית עמוסת תחמושת נפגעה בפגז והתפוצצה; כוחות האצ"ל שהופקדו על הפריצה דרך השער החדש התקדמו רק מעט מן השער פנימה ולא הצליחו להשתלט על המוצב החיוני בזווית החומה. לפנות בוקר שבו הכוחות לבסיסהם. העיר העתיקה נשארה בידי הלגיון.

גם כאן אפשר שהתוצאות היו שונות אילו התארכה הלחימה, אך כאמור החלה ההפוגה הפעם כעבור 10 ימים בלבד, ביוזמת הבריטים, אשר ללא ספק הונעו על-ידי דאגה לעבדאללה בן ברייתם. כפי שקבע יגאל אלון, בדברי הסיכום שלו למיבצע דני²¹ פעלה ההפוגה הפעם לטובתו של צד אחד, הצד הערבי בלבד.

סיכומו של דבר: בשלב זה של המלחמה, בקרבות עשרת הימים, שבהם הותרה רצועת תוכנית החלוקה על-ידי המתווך מטעם האו"ם, היפנה צה"ל את עיקר יוזמתו ואת מירב כוחו לחזית הלגיון. אם לא הושגו כל יעדיו בשלב זה, הרי הסיבה היא קוצר הזמן—מזה, וגורמים צבאיים—מזה, ואין מקום להיתלות במזימות ובקנוניות, כדי להסביר מדוע נשארו לאטרוך, רמאללה והעיר העתיקה בידי הלגיון.

1

בהחלטת מועצת הביטחון מיום 18.7.48 על ההפוגה השנייה נכללו שני סעיפים הנוגעים לירושלים:

מועצת הביטחון פוקדת, מחמת דחיפות הדבר וחשיבותו, להפסיק בירושלים את האש ללא תנאים תוך 24 שעות לאחר קבלת ההחלטה, ומטילה על ועדת שביית הנשק לנקוט את

20 זכרונות עבדאללה תל (לעיל, הערה 2), עמ' 192.

21 ספר הפלמ"ח, ב, תל-אביב תשי"ג, עמ' 412.

הצעדים הדרושים למען שביתת נשק זו. מועצת הביטחון מורה בזה למתווך כי ימשיך במאמציו למען פירוזה של ירושלים, בלי לפגוע במעמדה הפוליטי של העיר, וכי ידאג לגישה חופשית לבניינים ולמקומות של קדושה דתית בירושלים.²²

הפעם לא מיהר הצד הישראלי לקבל את החלטת הפירוז, אשר נכון היה לקבלה, ללא היסוס אך בתנאי של הדדיות, חודשיים ימים קודם לכן. ויעיד על כך מכתבו של המושל הצבאי של ירושלים, ברנרד ג'וזף (הוא ד"ר דב יוסף), מיום 3 באוגוסט 1948:

ידידי מר נובנוס²³

כזכור לך הודיע ברנדוט בפגישת הבוקר, כי ממשלת ישראל הסכימה עקרונית לפירוז ירושלים. הוא מציע לדון עם נציגיו כאן בעקרונות ואחר כך בפרטי תכנית פירוק הנשק. היתה לי עתה הזדמנות להתקשר עם שר-החוץ שלנו מר שרתוק. הוא הודיע לי כי מה שאמר בדבר האגרת עליה דיבר מר רידמן הוא כי נכונות ממשלתנו לדון בכל תכנית בנוגע לירושלים אינה מוציאה מן הכלל אפשרות שתכנית זו תכלול פירוק הנשק בירושלים. ברם, הוא לא הרחיק לכת עד כדי אמירה כי ממשלתנו מסכימה עקרונית לפירוז ירושלים. בנסיבות אלה אחרוג מן ההחלטה של ממשלתנו אם אכנס בשלב זה במשא-ומתן או בשיחות בנוגע לעיבוד תכנית לפירוק נשק. מצד שני אם תוגש לממשלתנו תכנית בקשר לעתיד ארץ-ישראל, היא תדון בתכנית זו בכבוד-ראש, אף אם היא תכלול הצעה בדבר פירוז ירושלים.

אודה לך אם תואיל להביא תוכן אגרת זו לידיעת הרוזן ברנדוט.

בנאמנות

ברנרד ג'וזף

קרבות עשרת הימים שינו את המצב הצבאי. היוזמה—אשר מאז ראשית הפלישה היתה בעיקרה בידי צבאות ערב הסדירים—עברה עתה בחזית המרכז מידי הלגיון לידי צה"ל. מוראו של הלגיון הערבי, שראשיתו בנפילת גוש עציון והרובע היהודי בעיר העתיקה והמשכו בהתקפות הכושלות על לאטרון במחצית מאי, נמוג והלך עקב כיבוש לוד ורמלה. ירושלים העברית היתה קשורה מניח את הדעת עם טבורה של מדינת ישראל. מאידך גיסא, נגזו כליל חלום הכוח הבינלאומי והאמונה בהקמתו וביכולתו. מכאן, ששוב לא היתה לממשלת ישראל שום עילה להסכים לפירוק נשק בירושלים, אפילו לא שללה אפשרות זאת מבחינה עקרונית במסגרת הסכם כולל. אכן הגנף בדרך לירושלים היתה עדיין מובלעת לאטרון, שבידי הלגיון. בגללה נאלצה התחבורה לירושלים לעבור במקום, בכביש האספלט הסלול בדרך בורמה המאולתרת והארוכה יותר, שעליה הגנה רק רצועה צרה, בין עמדות הלגיון—מזה, ובין עמדות המצרים מזה. ב-12 באוגוסט פוצצו חיילי הלגיון הערבי, בניגוד לתנאי ההפוגה, את תחנת השאיבה בלאטרון, ובכך הפסיקו את הזרמת המים ממעיינות ראש העין לירושלים. לדברי עבדאללה תל, היה זה עקב החלטה 'פה אחד' של קציני הגדוד השני שחנה בלאטרון, ולא על-פי הוראה מגבוה.

22 לורד (לעיל, הערה 18), עמ' 371.

23 זכרונות עבדאללה תל (לעיל, הערה 12), עמ' 238.

פיצוץ זה היה עשוי לתת בידי ממשלת ישראל עילה לראות את ההפוגה כמבוטלת ולהורות לצה"ל לפתוח במתקפה לכיבוש לאטרון ואף מעבר לזה. אולם סיבות מדיניות וצבאיות כאחת הניאוה מכך. בעיית הנגב הנצור הטרדה עתה יותר מבעיית ירושלים. יתר על כן, יותר ויותר התברר שהמפתח לשלום, או לשביתת נשק, נמצא בידי מצרים, ולא בידי עבר-הירדן. מתקפה ישראלית אם תבוא – סביר היה להניח שתיפתח בחזית הדרום.

אמנם כבר היו בידי המטה הכללי תוכניות למתקפה גם בחזית הלגיון והעיראקים, אך ביצוען נדחה. כחודש ימים לאחר מכן, ב-16 בספטמבר, הגיש הרוזן ברנדוט דו"ח נוסף למוכיר הכללי של האו"ם. בדו"ח הזה מנסח ברנדוט את עקרונות היסוד, שהן שבע במספר:

1. השלום מן ההכרח שיוחזר על כנו לארץ-ישראל, וחובה לנקוט כל האמצעים האפשריים כדי להבטיח שמעשי האיבה לא יתחדשו.
 2. המדינה היהודית – עובדה קיימת.
 3. גבולותיה של המדינה ייקבעו לחלוטין בדרך הסכם פורמלי או על-ידי האומות המאוחדות.
 4. אחידות ושלמות מבחינה גיאוגרפית תשמשנה אבן הבוחן לגבולות הטריטוריה הישראלית והערבית גם יחד; ולפיכך אין לעמוד עמידה קפדנית על ההסדרים הטריטוריאליים שהותוו בהחלטת ה-29 בנובמבר.
 5. יש להבטיח את זכותם של הפליטים הערביים: הרוצים – ישובו לבתיהם, ושאינם רוצים – יקבלו פיצויים כראוי.
 6. ירושלים טעונה טיפול נפרד בגלל חשיבותה הדתית והבין-לאומית, ובשל תסבוכת האינטרסים שבה.
 7. אחריות בין-לאומית תשמש אמצעי להפגת החששות הקיימים ובפרט בענין הגבולות וזכויות האדם.
- אם לא יגיעו הצדדים הלוחמים לכלל הסכם בענין הגבולות, ממליץ הרוזן ברנדוט לסטות מהחלטת ה-29 בנובמבר בנקודות אלו:

1. הנגב, דרומה מקו מג'דל-פלוג'ה, יוגדר בשטח ערבי.
 2. רמלה ולוד תיכללנה בשטח הערבי.
 3. הגליל יוגדר כשטח יהודי.
- ההחלטה בדבר עתידו של החלק הערבי של ארץ-ישראל תינתן, לדעת המתווך, בידי מדינות ערב. מבין שלושת הפתרונות האפשריים – יצירת מדינה ערבית עצמאית ממערב לירדן; חלוקת השטח בין מדינות ערב שהשתתפו במלחמה – או סיפוח כל השטח כולו למדינה אחת, היא ממלכת הירדן – ממליץ הרוזן 'בשל הקשר ההיסטורי והאינטרסים המשותפים' על סיפוח השטח הערבי של ארץ-ישראל לעבר-הירדן.
- [...] אשר לירושלים – חוזר בו המתווך מהצעתו, שהוגשה בעת ההפוגה הראשונה, וממליץ שוב לתתה ענין לפיקוח ממשי של האו"ם, ולהעניק אוטונומיה מקומית מכסימאלית לעדות הערבית והיהודית אשר בה.²⁴

24 לורך (לעיל, הערה 18), עמ' 386–387.

הדו"ח של הרוזן ברנדוט נחתם ב־16 בספטמבר. למחרת היום, ב־17 בו, כשעבר הרוזן ברנדוט דרך ירושלים העברית לארמון הנציב שבאזור המפורז להעתיק שמה את מקום מושבו ואת מטהו—נרצח. בכביש הראשי של שכונת קטמון נעצרה שיירת המתווך בשל ג'יפ שחסם את הדרך. מן הג'יפ קפצו שלושה אנשים, האחד ניגש למכונית השלישית בה ישבו הרוזן ומלוויו, והרג בירות אקדח את פולקה ברנדוט ואת קולונל סארו הצרפתי; אחר חזרו שלושת האנשים אל הג'יפ ונסתלקו.

נחשול של התמרמרות ושנאה למדינת־ישראל גאה בעקבות רצח ברנדוט. ממשלת ישראל הביעה מיד את רגשי הזדעזעותה העמוקה בשל מעשה הפשע, ועשתה כמיטב יכולתה לגלות את הרוצחים. אף על פי כן לא ראתה דעת־הקהל בעולם לפטור את הממשלה מאשמה, באשר היא האחראית לשלומם של הרוזן כל עוד נמצא בטריטוריה ישראלית; גילויי־הדעת החריפים של דוברי הממשלה כנגד הצעותיו והמלצותיו של המתווך גרמו, לדעת רבים, ל'הסתת' דעת־הקהל בארץ נגדו ונגד ארגון משקיפי האו"ם, שהלה עמד בראשו; היו גם שהטילו ספק בכנות כוונותיה של ממשלת ישראל לגלות את הרוצחים. [...] ההמלצות שנכללו בדו"ח של המתווך לבשו משנה־תוקף מחמת הרצח. מה שנועד תחילה להתוות קווים למחשבה בלבד, הפך בבת אחת לצוואה מדינית של איש שהקריב את חייו למען השלום בארץ הקודש.²⁵

אם היתה כוונת השולחים יד בנפש ברנדוט להפר את מחשבותיו—הרי קרובים היו מאוד להשיג את ההפך מכך. במצב המדיני שהחמיר והלך נתבעה ממשלת ישראל—שעדיין נאבקה על הכרה ומעמד בינלאומיים, והיתה עדיין רחוקה מלהתקבל כחברה באו"ם—למשנה הבלגה ולמשנה זהירות, לבל תיחשב כמפרה את החלטות מועצת הביטחון. יוזמה צבאית היתה כרוכה בסיכון מדיני חמור. סיכון זה כדאי היה ליטול עתה למען הנגב, שהפקעתו מתחום המדינה העברית, תוך התבססות על המצב הצבאי, היתה החמורה בהמלצות ברנדוט, ולא למען ירושלים או הדרך אליה, אלא אם ינקוט הלגיון ביוזמה ברורה שתעניק צידוק לפעולה צבאית ישראלית, בתורת תשובה ותגובה. לכאורה, ננקטה יוזמה כזאת, בידי הלגיון כעשרה ימים אחרי רצח ברנדוט. ביומנו מיום 24 בספטמבר כתב בן גוריון:²⁶

אחה"צ המטה. הבוקר תקפו ערבים (כנראה לגיון) משלט שלנו במדיעין, פגעו ב־25 השאר (כששים) ברחו. הערבים תפסו בזות, מקלעים ורובים. מיד אחר כך תקפנו אנחנו פגענו באויב וכבשנו המשלט. שאלתי יגאל אם יש בכוחנו לתקוף לטרון בכוח שיבטיח כיבושו—ונהיה מוכנים לתגובה ערבית כללית במקרה שזו תבוא. יגאל סבור שזה לא יתכן לפני יום א'—אך אינו בטוח אם גם אז יתכן. לדעת חיים דרושים לכך שני גדודים מאומנים יפה, למלחמה על כל שוחה וחפירה, ואין אצלנו אמון כזה. לדעת יגאל דרושים 4–6 גדודים. אנו מוכנים להתקפה כללית, אבל בהתגוננות מצבנו יהיה לא נוח. אנו ערוכים לקראת המשולש, אבל לפי התכנית המוכנה נתקוף לא בלטרון אלא בתיכון ובגנין.

25 שם, עמ' 389–390.

26 שם, עמ' 33.

מעניין, שבן גוריון אף אינו מוצא לנכון לפרט את נימוקיו נגד הליכה למשולש התפוס בידי הכוחות העיראקיים. מסתמא היה ברור לו ולמטכ"ל שאין השעה כשרה לכך, הן מטעמים מדיניים והן מטעמים שהיום מכנים אותם דימוגראפיים.

למחרת, ב־26 בספטמבר, בכל זאת מביא בן גוריון את תוכניתו בפני הממשלה:

אח"כ היה דיון על דרכנו באו"מ ועל הצעתי לתקוף ולכבוש לטרון. ברוב של רחובות, שפירא, לוין, ברנשטיין, קפלן, רמז, משה [שיטריט?] נגד פישמן, גרינבום, ציזלינג בנוטוב ונגדי נדחתה ההצעה.

אמת כותב בן, שבן גוריון לא הפעיל במקרה זה את מלוא כובד משקלו בממשלה; אך הוא מתעלם, ללא ספק ביוזעו, דווקא מן הנימוקים הצבאיים שהעלה נגד תוכנית כיבוש לאטרון בלבד המטה הכללי עצמו.

בכך תמו למעשה היחזמות לפעולה בחזית הלגיון. באוקטובר, בעת מיבצע יואב, שנפתח עקב הפרות חמורות של ההפוגה בידי המצרים, לא ניתנה לכוחות בירושלים יד חופשית, אלא הוגבלו לפעולה במשך לילה אחד, ונגד יעד אחד—הוא רכס בית ג'אלה. הרכס לא נכבש, אולם הפעולה השיגה את יעדה העיקרי: ריתוק כוחות מצריים לחזית ירושלים, ומניעת העתקתם לחזית בית ג'וברין, שבה נערך בו בלילה נסיון הפריצה לנגב.

בעיר ירושלים נמשכו מדי לילה פעולות מקומיות, שעלו לשני הצדדים בקורבנות רבים, אך לא היה בהן כדי להביא לשינוי יסודי במצב. קרבות אלה נפסקו רק עקב חתימת הפסקת האש, בנובמבר. או אז שקטה ירושלים.

בדצמבר החלו המגעים הסודיים בין שליט עבר־הירדן ובין ממשלת ישראל—אשר פירותיהם גמלו לאחר מכן בהסכם רדוס. עבדאללה תל עומד עליהם בפרוטרוט, בכנותו אותם בשם 'הבגידה הגדולה'. ויתורו של המלך עבדאללה על כל רכס ההרים המתמשך מזרחה לשפלת החוף, על ואדי ערה, על קטע מסילת הברזל לירושלים המצוי עדיין בידי הלגיון, ללא תמורה טריטוריאלית של ממש, נראה בעיני הקצין הלאומני הצעיר כבגידה. אפילו בן אינו סבור שבגידתו של עבדאללה, בוותרו לטובת ישראל, משמעותה בעת ובעונה אחת גם בגידה של בן גוריון. גם לעמדת עבדאללה ניתן למצוא צידוק: בשעה שהמשא-ומתן עם ירדן היה בעיצומו, נודע במטכ"ל על תוכניתם של העיראקים לפנות את עמדותיהם בגדה המערבית ולהעבירן לידי הלגיון הערבי. הנה דבריהם של האחים קמחי על נושא זה:²⁷

אז החלו שיחות ממושכות ומפורטות במטכ"ל הישראלי ועם בן-גוריון. הוחלט להשתמש במלוא עוצמתו של הצבא הישראלי—שמנה עתה למעלה מ־100,000 איש—כדי לכבוש את 'המשולש', את כל ארץ-ישראל המרכזית עד הירדן, שהיתה עדיין בידיים ערביות. שמו הסודי של מבצע זה היה 'שין-תורשין'. תשומת-לב מיוחדת הוקדשה להדים, שהמבצע עלול לעורר בעולם; מסקנתם היתה, כי ההישגים והיתרונות בעתיד יעלו בהרבה על הקשיים הזמניים בהם עלולים להיתקל באו"ם ואצל מעצמות המערב. הרוסים הוכיחו, כי כל מעשי הישראלים, שיש

27 ג'ון וודד קמחי, משני עברי הגבעה, תל-אביב 1973, עמ' 257–258.

בהם כדי לערער את עמדות ה'אימפריאליזם' המערבי במזרח-התיכון, נהנים מיחס של נייטרליות אוהדת מצדם—אם לא מתמיכה ממש, שאין עושים לה פרסום. ברם, כשהגיעו ההכנות למתקפה לשיאן, הירהרו מנהיגיה המדיניים והצבאיים של ישראל הרהור שני: אפשר שמגדישים הם את הסאה בנסותם עוד הפעם את מזלם, שהאיר להם פנים לאחר המתקפה של אוקטובר ושוב לאחר התקפת דצמבר. הם זכו להצלחות צבאיות וגם לאהדתה של דעת-הקהל העולמית—חיזיון חדש ומעודד בשבילם. ואם כן, למה לסכן מצב נוח כל כך במבצע צבאי נוסף, שתוצאותיו אינן ודאיות ואשר יחמיר במידה רבה את בעיית הפליטים הערבים?

על כן הוחלט לנצל ככל האפשר את ההכנות הצבאיות כאמצעי של לחץ דיפלומטי על עבדאללה, כדי להגיע להסדר בשאלת הגבולות, שיהיה נוח יותר לישראל. בהתאם לכך דאג ידיו, כי תגיע אל מפקדת הלגיון הערבי ידיעה בדבר ההתקפה הממשמשת ובאה. בעקבות ידיעה זו נמסרה לעבדאללה הודעה בלתי רשמית, באמצעות קולונל אל-תל, המושל הצבאי של 'הלגיון' בחלקה הערבי של ירושלים. בהודעה זו נאמר, כי ממשלת ישראל סבורה, שהיא זכאית לא פחות מהלגיון הערבי, להשתלט על השטח, שהכוחות העיראקיים עומדים לפנותו. הכוונה היתה לרצועת-אדמה צרה, אולם חשובה מבחינה אסטרטגית, המשתרעת מקלקיליה עד הירדן, צפונית לג'נין; חשיבותה בכך שהיא כוללת את רוב הגבעות שלאורך הגבול. תחילה נטו עבדאללה ומטה 'הלגיון' להתיחס לידיעה זו, שמקורה ישראלי, כאל תחבולת-לחץ דיפלומטית, שמטרתה להבטיח לישראל תנאים טובים יותר בשיחות רודוס. [...]

בראשית מארס נקטה ממשלת ישראל,

[...] עמדה רשמית בנוגע ליציאת הכוחות העיראקיים מהארץ, שעמדה להתבצע ב־13 במרס. שר-החוץ הישראלי משה שרת הודיע לבאנץ', כי ישראל רואה עצמה בת-חורין לתפוס את העמדות שיפנו העיראקים; ויומיים לאחר-מכן הודיעו הישראלים לבאנץ', שהם יראו את תפיסת העמדות העיראקיות על-ידי הלגיון הירדני כהפרת הסכם ההפוגה. בינתיים המשיכו הישראלים בהכנות למבצע 'שין-תו-שין' בחוסר סדויות כמעט הפגנתי. כדי למנוע מה שהיה בעיניו כאסון גדול, פנה עבדאללה אל ממשלת עיראק והפציר בה לעכב את הוצאת כוחותיה. עיראק הסכימה, אך הודיעה לעבדאללה, כי תוכל לדחות את הדבר רק לימים ספורים, מאחר שהחיילים העיראקים היו על סף התמרדות: זה שבועות אחדים שלא קיבלו את שכרם; הם קיבלו רק מנות-צנע והיו חסרים בגדים מתאימים כדי לעמוד באקלים החורף הארצישראלי. על כן החליט עבדאללה לפעול בלי גלאב. הוא התקשר במישרין עם הישראלים באמצעות המושלים הצבאיים בשני חלקי ירושלים. המושל הערבי קולונל אל-תל, התקשר עם המושל היהודי סגן-אלוף משה דיין. הדבר לא היה קשה, מאחר שנקבע מגע מתמיד בין שני המושלים; בלי ידיעתו או אישורו של גלאב היה לעבדאללה אל-תל קר-טלפון ישיר שחיברו עם מטהו של דיין. וכך הוסכם ביניהם, כי משלחת ישראלית מוסמכת תיפגש עם המלך עבדאללה בארמון-החורף שלו בשונה, אשר לחוף ים-המלח.

במשאומתן הישיר, שהתנהל בארמונו של המלך, הוסכם על קו שביתת הנשק, שנחתם ימים מספר

לאחר מכן ברודוס. העיראקים נסוגו, והישראלים נעו קדימה, כדי לתפוס את הגבעות האסטרטגיות שנועדו להעניק להם הגנה נוספת בגבול 'בלתי אפשרי'.²⁸ היו סיבות טובות למהלכו של עבדאללה; על-ידי ויתור על השטחים האמורים הבטיח את עצמו מפני מתקפה ישראלית נוספת, שבה היה מוצא את עצמו—זו הפעם הראשונה—בודד מול מלוא עוצמתו של צה"ל; וכן יכול היה להיפטר, ללא סיבוכים, מנוכחותם של העיראקים, שנעשו בני ברית טורדניים יותר ויותר. תמורת השטחים שוויתר עליהם, קנה הסכמה שבשתיקה להצבת הלגיון במקום העיראקים במשולש, ומה שחשוב מזה לאין ערוך: לסיפוח הגדה המערבית לממלכתו, בניגוד לתוכנית החלוקה. עד אותו זמן טענו הישראלים, שסיפוח הגדה לירדן, והעמדת הכוחות הצבאיים בשתי הגדות תחת פיקוד אחד, מביאים נזק צבאי לישראל. אך אין זה מענייננו כאן ללמד סניגוריה על המלך עבדאללה. מחובתנו לקבוע אך זאת: 'התוכנית הגדולה', הקנוניה שנרקמה כביכול בין עבדאללה ובין בן גוריון, אשר פָּר בונה עליה תליתלים של תאוריות, לא היתה ולא נבראה. מהלכיהם הצבאיים של שני הצדדים, אשר אכן אסטרטגיה מוגבלת איפיינה אותם, ניתנים להסבר על יסוד נימוקים אחרים וביניהם, בשלבים הראשונים, הדבקות בתוכנית החלוקה והאמונה בבנאום ירושלים ובכוח בינלאומי שישלוט בה, שמהם מתעלם פָּר כליל; ובשלבים האחרונים של המלחמה—קוצר הזמן והאפשרויות בעת קרבות עשרת הימים וכן רצח פרנדוט והשלכותיו. אפשר שמן הראוי שתישמע דווקא הטענה ההפוכה: מדוע לא היתה קנוניה, מדוע לא היה משא-ומתן? שפן בכך צודק בר, באורח פאראדוקסאלי: מה שהושג בשדה הקרב יכלו שני הצדדים, ממשלות ישראל ועבר-הירדן, להשיג ליד שולחן המשא-ומתן, ובכך ניתן היה לחסוך חיי בני-אדם רבים והרס רב. דווקא בזאת—בהיעדר הקנוניה—התאמתה האמירה, כי אין מזל לירושלים, שבה השתמשו, בלי שידעו איש על רעהו, בן גוריון מזה, וגלאב פחה מזה. ואף בזאת צודק פָּר: ניתוחים שלאחר המוות משמשים רק מסך עשן למחיקת האמת או לפחות לטשטושה. וניתוחו יוכיח.

28 יצוין, שאורד וינגייט, בשעה שנתבקש לתוות את דעתו על תוכנית החלוקה של ועדת פיל, בשנת 1938, היה סבור ששורת הגבעות הזאת היא בעלת חשיבות חיונית לבטחונה של המדינה היהודית.

לאמתו של דבר נעשה נסיון רציני ליצור בתל-אביב מרכז כזה עוד לפני 1925. בשנים 1920–1922 נוסד בתל-אביב קואופרטיב של אמנים בשם 'התמר' ונערכו תערוכות של ציור מודרני, שהיו, כעדות יעקב פֶּרְמָן, חווייה חריפה לרבים ומעין מחאה לשגרה.⁵ לדעתו,

ניתן לומר, כי מלבד המפעל הנועז של 'בצלאל' [...] לא היה דבר מרומם את הנפש בארץ-ישראל החדשה כאותה תערוכה אמנותית ראשונה בתל-אביב, שעוררה תשומת לב הן אצל הבריטים, פקידי הממשלה ובראשם סטורס וקיטרוטש, שבאו במיוחד מירושלים והביעו דברי הערכה חמים למסדרי התערוכה [...] והן בקרב אישי הישוב, שנתנו את ידם כדי לסייע לקבוצת האמנים 'התמר'.

מעט מאוד ידוע ונכתב עד היום על התערוכות שאורגנו באותה תקופה על-ידי יעקב פֶּרְמָן וחברי קואופרטיב האמנים 'התמר'.⁶ מסיבה זו לא זכו תערוכות חשובות אלה להערכה ראויה. ברשימה זו מובאים עובדות ומסמכים, שחלקם הגדול מתפרסם כאן לראשונה, השופכים אור על אחד הפרקים המרתקים והחשובים בתולדות האמנות של ארץ-ישראל.⁷

קואופרטיב האמנים 'התמר'

בחנוכה תר"ף (דצמבר 1919) הגיעה מאודיסה לחוף יפו האנייה 'רוסלך' ועל סיפונה, יעקב פרמן ובני משפחתו והצייר יצחק פרנקל (פרנל).⁸ כמעט באותו זמן הגיעו ליפו, באנייה קטנה אחרת, הצייר יוסף קונסטנטינובסקי ואשתו הפסלת יהודית (אידה).⁹ פרמן הביא עמו מטען גדול של ספרים ויצירות אמנות, שעל רכישתם שקד במשך שנים של פעילות ציבורית ותרבותית באודיסה. מיד לאחר עלייתו לארץ-ישראל החל פרמן בהטפה למען תחיית האמנות העברית:

נוכחתי מיד, כי הפרופ' שץ לא הצליח ליצור שום אוירה נוחה למען יצירה אמנותית מודרנית בתל אביב. חובבי האמנות התאוננו שאין ביכלתם להשתחרר מאוירה דירושלים ושעיקר דאגתו היא השבת מלאכת הצריפה וענידת שטיחים ודברי 'בצלאל', אך אין לו כל מגמה לטפח אמנות מודרנית, וזרות לו האסכולות החדישות של האמנות המודרנית. כיון שכך ראיתי מיד, כי כאן לפנינו פעולה חשובה והתחלתי במעשה.¹⁰

5 מתוך דברים על התערוכה (חומר לדברי ימי האמנות העברית בישראל) שכתב י' פרמן בשנת תשי"ט ולא ראו אור (ראה להלן, הערה 7).

6 מקור אינפורמציה עיקרי הם הקאטאלוגים של התערוכות, שהם כיום יקרי המציאות. נעזרתי בקאטאלוגים מעובדו י' פרמן, המכילים הערות בכתב-ידו וכן במסמכים אחרים שבאותו עובד. קטעים על הקואופרטיב ועל תערוכות פרמן ראה, ג' טלפיר, 'גזית—30 שנה', גזית, יט (דצמבר 1961–מארס 1962), עמ' 157, 158.

7 תודתי העמוקה נתונה בזה למר נחן פרמן, שהעמיד לרשותי את ארכיון אביו המנוח והירשה לי לצלם תמונות השמורות בביתו, וכן לגב' חוה צ'רנוב, בתו של י' פרמן, שעזרה לי ככל יכולתה בקשר עם מחקר זה. צילומי מסמכים מעובדו פרמן שמורים בארכיון לאמנות ישראלית שליד החוג לתולדות האמנות של אוניברסיטת תל-אביב. על פרשת הנסיעה וחלקו של י' פרמן בה ראה: י' קלזנר, דברי הערכה לכבוד י' פרמן בן ה-75 להארת מפעלו, מנחת יובל מאת 'הוצאת ספרים בישראל למדעי המזרח העתיק', תל-אביב תש"ז, עמ' 17–19.

9 לימים נעשה הוא פסל ידוע בפאריס ושינה שמו לקונסטאנט. נפטר בפאריס בשנת 1970. אידה קונסטאנט למדה ציור ופיסול (אצל ארונסון). כיום בארץ ומצוירת.

10 ראה לעיל, הערה 5.

יעקב פרמן (בשנת 1932 לערך)

ביוזמתו של פרמן הוקם קואופרטיב 'התמר', שחבריו היו בני הזוג קונסטנטינובסקי, יצחק פרנקל, לב הלפרין ומרים חד-גדיא (שהיתה אחת התלמידות הראשונות ב'בצלאל' לפני מלחמת העולם הראשונה). בכרטיס הביקור של הקואופרטיב צוין, שהוא נוסד על-ידי משרד העבודה של 'הפועל הצעיר' ביפו, ושהוא 'מקבל על עצמו למלאת עבודות קשורים של בנינים והחלקים הפנימיים של הבנינים בציור ובפיסול, קשוט ספרים, מודעות, סידור אנדרטאות, מזרקות וכו''. כמרכזן יבצעו חבריו על-פי הזמנה 'יציקת מתכת, מקטים, תלבושות'¹¹. ביחד עם פרמן שכרו חברי הקבוצה דירה בסמטת בית-הבד, ודירה זו שימשה למטרה כפולה: (א) היה כאן כעין קלוב לאמנים וחובבי אמנות; (ב) החלו פה לצייר בצבעים כל מיני כלי חרס, שרכשו

11 תמיכת 'הפועל הצעיר' ביוזמת הקבוצה והעידוד שניתן לחבריה מקורם בהנחת היסוד של המפלגה, ש'תנאי הכרחי להתגשמות הציונות—התרבות של הפועל העברי ב כל ענפי העבודה' [ההדגשה שלי—ג"ב]. ראה אנציקלופדיה למדעי החברה, ב, מרחביה 1964, עמ' 212.

בזול אצל הערכים ואחרי שעובדו בעיבוד אמנותי, נמכרו וזה שימש לנו מקור הכנסה לכיסוי ההוצאות.¹²

מסתבר, שבעלי הבתים בתל-אביב לא מיהרו להזמין את חברי הקאופרטיב לקשט את בתיהם ואת רחובות העיר החדשה ההולכת ונבנית. לפי עדותו של פרנקל,¹³ העבודה היחידה שנעשתה על-ידם היתה ציור על כדים, שנמכרו גם הם בקושי והביאו הכנסה זעומה ביותר.

פרמן וחברי קבוצת 'התמר' ניסו לפתח פעילות אמנותית בכיוונים נוספים: הרצאות על אמנות יהודית מודרנית (שניתנו על-ידי פרמן), הקמת סטודיו להוראת ציור ופיסול ועריכת תערוכות. על הסטודיו אנו למדים מידיעה שהופיעה ב'הארץ' ב-19 בינואר 1920 במדור 'ביפו' וזו לשונה: 'קאופרטיב האמנים אשר ע"י "הפועל הצעיר" ניגש ליסוד שעורי ערב לרישום, ציור ופיסול. המורים הם מן הצעירים שבאו באניה "רוסלן" מרוסיה וידועים יפה את המקצועות האמנותיים הנ"ל. השיעורים נועדו להתקיים בגימנסיה 'הרצליה'. הציירת ילדת יפו, ציונה תגר, שעשתה שם, כדבריה, את צעדיה הראשונים בציור, מספרת שקונסטנטינובסקי ופרנקל לימדו ציור, אידה ק' לימדה פיסול ומרים חד-גדיא הורתה מלאכת באטיק.¹⁴ היה, אמנם, תקדים לשיעורי ערב לציור ומלאכות אמנות בתל-אביב. בכתבה בשם 'בצל האמנות' (רשימות מיפו), שהופיעה בעיתון 'החרות' ב-18 בפברואר 1917, כותב ז' בן-אביב:

למרות המצב הקשה, לא חדלו נושאי דגל התרבות בארץ להמשיך את עבודתם [...] באחד הבתים הגדולים שבתל-אביב [...] בחרו להם את מקום עבודתם שלושה אמנים צעירים מאלה שיצאו באותות הצטיינות מ'בצלאל' [...] רק חצי שנה עברה מהיום שהחליטו [...] מ. הלפרין, ג. גיטמן וח. נבון לעבוד יחדיו וכבר הספיקו לעשות וליצור כ"כ הרבה. עבודתם של האמנים הצעירים מתבטאת: בהגדלת תמונות מיצירותיהם של הציירים הגדולים, בקשוט כדים ועציצים. בכיור, בציור על שטיחים וביצירה עצמית. מלבד זה ממלאים הציירים האלה תפקיד חשוב בשיעורי ערב לציור שסדרו בזמן האחרון [...]

בעל המאמר מספר על התשבחות של המבקרים ב'אטלייה' הזה ועל ביקורו של פרופסור שץ אצלם ביחד עם הקונסול הגרמני מיפו, 'לפני צאתו פנה הפרופסור אל שלושת תלמידיו ויאמר בני ותלמידי החביבים, הנני שמח מאד בראותי שאתם ממשיכים פה את הרעיון של "בצלאל"'. לא ידוע כמה זמן החזיק ה'אטלייה' הזה מעמד.

תפיסתם האמנותית של חברי קבוצת 'התמר' היתה שונה תכלית שינוי. הם התנגדו לסנטימנטאליות ולדקורטיביות של 'בצלאל', שלדעתם, היו בהן יותר מלאכה מאמנות. 'עבודות בצלאל' היה בעיניהם שם גנאי נרדף ל'קישט'.¹⁵ הם סלדו מן 'הנושא היהודי' ומדרך הטיפול בו נוסח 'בצלאל'. הם באו מרוסיה עם פתיחות גדולה לאמנות המודרנית. יוסף קונסטנטינובסקי, למשל, ספג השפעות קוביסטיות, כפי שניתן לראות ברישום שלו 'יהודי תימני', שפורסם בעיתון ציוני בשפה הצרפתית

12 ראה לעיל, הערה 5.

13 ראה לעיל, הערה 4.

14 בשיחה עמי ב-16 בדצמבר 1976.

15 י' פרנקל, ראה לעיל, הערה 4.

יוסף קונסטנטינובסקי, 'ראש תימני'. רישום בפחם (מידות לא ידועות). צולם מתוך עיתון שהופיע בקאהיר בשפה הצרפתית, 'ההשקפה הציונית', ביום שישי, 3 בדצמבר 1920. שימוש רב עוצמה באמצעים לקוחים מהקוביזם

בקאהיר בדצמבר 1920.¹⁶ ביקורת ברוח זו השמיעו, מספר שנים לאחר מכן, תלמידי 'בצלאל' שמרדו בבית-הספר והניחו את היסודות לאמנות מקומית בעלת זיקה למגמות מודרניות שמרכזן בפאריס. כאשר נסגר הסטודיו, בסוף 1920, עקב נסיעתם של בני הזוג קונסטנטינובסקי ופרנקל לקאהיר,¹⁷ עלתה ציונה תג'ר לירושלים והמשיכה את לימודיה ב'בצלאל'. אולם חלומה הגדול היה לנסוע לפאריס וללמוד, על-פי הצעתו של קונסטנטינובסקי, אצל הצייר אנדרה לוט.¹⁸ בסוף 1923 נעתרו הוריה להפצרותיה והיא נסעה לפאריס ולמדה אצל לוט במשך שנתיים. אך יש לזכור, שתחילת ההשפעה הקוביסטית ביצירתה היתה בסטודיו של חברי קואופרטיב 'התמר'. יוזמה אחרת, שבה לקחו חברי הקואופרטיב חלק פעיל, היתה 'התערוכה האמנותית הראשונה בארץ-ישראל'. יוזם התערוכה ומארגנה העיקרי היה יעקב פרמן.¹⁹ איש-רוח מופלא וחובב אמנות נלהב זה ערך, עוד בהיותו באודיסה, תערוכות רבות של אמנים יהודיים והביא עמו למעלה ממאתיים מיצירותיהם, שרכש במשך הזמן. התערוכה בתל-אביב היתה בעיניו המשך לתערוכות שערך מטעם 'הליגה הארצישראלית להפרכת האמנות' באודיסה; מכאן שמה, 'התערוכה האמנותית הראשונה בארץ-ישראל'.

'הליגה הארצישראלית להפרכת האמנות'

בשנים 1906–1919, היה בית המסחר לספרים של יעקב פרמן באודיסה בית-ועד למשכילים, לסופרים ואמנים ולשוחרי ציון מכל הזרמים.²⁰ פרמן היה מראשוני 'פועלי ציון' באודיסה והתמסר

16 La Revue Sioniste, 3e année, Vendredi 3 dec. 1920. בכתבה הנושאת את הכותרת 'יוסף קונסטנטינובסקי', מסופר שהא' והגב' ק' נמצאים בקאהיר מזה חודשיים. בעל המאמר משבח את ציורו של 'ק' קונסטנטינובסקי, המבוסס על לימודים סולידיים ועל מסורת סזאנית, אותם השכיל האמן לפתח בהתאם לטמפרמנט שלו וברוח המסורת היהודית: זו האחרונה מאופיינת, לדעתו, בנהייה אחר המופשט (הנתפס על-ידו כסגנון גיאומטרי). קונסטנטינובסקי מתעניין באמנות המצרית העתיקה ומבקש להגיע באמצעותה למקורות הסגנון היהודי. עוד נאמר שם, שבארץ-ישראל ארגן קונסטנטינובסקי תערוכה שבה הוצגו יצירות רבות של אמנים יהודיים בני זמננו, שהובאו לשם על-ידי אספן יהודי מרוסיה במטרה לייסד בירושלים 'מוזיאון יהודי של האמנות המודרנית'. בעל המאמר סבור שיהיה מעניין לערוך תערוכה כזו גם בקאהיר.

17 יוסף ואידה קונסטנטינובסקי הקימו בקאהיר סטודיו לציור ופיסול ונשארו שם כשנתיים. פרנקל המשיך בדרכו לפאריס. חבר נוסף, הלפרן, חזר עוד קודם לכן לרוסיה ולא ידוע עליו דבר מאז.

18 אנדרה לוט (André Lhote, 1885–1962) השתייך לקבוצה של קוביסטים הידועה בשם 'סקסין ד'אור'. לוט נטה בציוריו לבנייה מחושבת, לסגנון גיאומטרי. בשנת 1922 יסד בפאריס אקדמיה (ברחוב אודיסה, במונפרנס). לוט נחשב אחד המורים המעולים של תקופתו. הוא היה גם סופר מעולה וכתב ספרים ומאמרים על בעיות של קומפוזיציה וציור בכלל. ציונה תג'ר התגוררה, בשהותה הראשונה בפאריס, ברחוב אודיסה ולמדה אצל לוט (1924/5, ושוב ב-1930/31). ממנו קיבלה את יסודות הרישום, הקומפוזיציה והצבע, בד בבד עם התפיסה הקוביסטית. ראה לעיל, הערה 14.

19 יעקב פרמן נולד בז'יטומיר 1881 ונפטר בתל-אביב ב-18 בספטמבר 1960. בהיותו בן 10 עברה המשפחה לאודיסה. הוא קיבל חינוך מסורתי ועברי. ב-1897 הוסמך לרבנות ואחר-כך השלים את השכלתו הכללית והחל בפעילות פוליטית וציבורית. היה מראשוני 'פועלי ציון' (1905) והשתייך לפלג העברי של התנועה. לקראת עלייתו המתוכננת לארץ-ישראל (שנדחתה עקב המלחמה) הקים ספרייה למדעי הלשון והתרבות העברית ואוסף של יצירות אמנות של אמנים יהודיים. ב-1919 היה בין מארגני העלייה באנייה 'רוסל'. בבואו לארץ סידר תערוכות של היצירות שהביא עמו. בשנות ה-20 היה, יחד עם יצחק חיותמן, מראשי המייסדים של שכונת נווה שאנן. ביתו ברחוב מקווה-ישראל 18, היה במשך שנים מרכז תרבותי. בגלל הספרייה הגדולה ששכנה בו ושהיתה לעוזר רב לסופרים ולחוקרים רבים. בשנות ה-30 החל להתמסר לחקר השפה והתרבות האשוריות ומכר את ביתו כדי לרכוש בגרמניה ספרייה אשורית נדירה. ספרייה זו, יחד עם כל ספריו האחרים, תרם פרמן ליסוד הספרייה של אוניברסיטת תל-אביב, שהיתה אמורה להיקרא (לפי חוזה שנחתם בינו ובין עיריית תל-אביב) 'ספרייה אוניברסיטאית מיסודו של 'פרמן'. ראה דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, יח, עמ' 5457–5460. ראה גם קלחנר (לעיל, הערה 8).

20 ראה: תדהר, שם, עמ' 5458.

לפעילות פוליטית ציונית. אך את עיקר מרצו הקדיש לענייני רוח ולאהבתו הגדולה לספר ולאמנות. בספר היובל של מפלגת 'רדיקל-פועלי-ציון'²¹ מספר פרמן, כיצד התאחדו, בראשית 1907, כמה צעירים בעלי כשרון בשירה ובאמנות המכחול, באגודה בשם 'הבלתי תלויים' (השם מרמז על זיקתם להתאגדויות מרדניות בעלות שם דומה בפאריס ובמרכזי אמנות אחרים באירופה). מצבם החומרי הקשה של צעירים אלה ו'ההתבוללות שאכלה את נפשם בכל פה', עוררו אותו לתמוך בהם ו'להחזירם למוטב במובן האנושי וגם במובן היהודי' (בין השאר גם על-ידי מתן שיעורים בעברית). בקרב המשוררים לא היתה לו הצלחה, אולם ארגונה של 'קבוצת אמני המכחול' עלה יפה. נבחר ועד ובו יעקב פרמן עצמו והציירים נורנברג, מאליק ופריירמן. הוועד יזם תערוכות שנתיות של אמנים יהודיים. כדי לקרבם עוד יותר אל תנועת התחייה נבחר מאוחר יותר 'ועד-חמישה', שחבריו היו חיים נחמן ביאליק, יעקב פיכמן, שלמה צמח, העיתונאי אימבר ופרמן. ועד זה העניק לאגודת האמנים את השם 'ליגה ארצישראלית להפרחת האמנות' ובישיבה שהתקיימה בביתו של ביאליק, בשנת 1917, חובר מאניפסט, שבו נקראו כל אמני ישראל בתפוצות הגולה להצטרף לאגודה.²² במסמך מאוחר יותר, בכתב-ידו של פרמן,²³ מצאתי גרסה שונה במקצת, לפיה נפגש פרמן עם פרופסור שץ באחד מביקוריו של שץ באודיסה ושמע מפיו על 'מפעלו הכביר' (הוא בית-הספר לאמנות 'בצלאל'):

נמשך ברצון לזהט לסייע לפרופ' שץ בכל אשר יוכל [. . .] ניגש [פרמן] ליסוד אגודה של האמנים באודסה, שנקראה בשם 'הליגה הארצישראלית להפרחת האמנות' [. . .] ונבחר ועד מבין חברי האגודה וגם מראשי תנועת התחייה [. . .]. י. פרמן בתור גזבר היה עוסק בסיוע לאמנים וסידור תערוכה שנה-שנה. הוועד הוציא מניפסט לכל אמני ישראל.

מאניפסט הליגה הארצישראלית להפרחת האמנות

המאניפסט פותח בפנייה, 'אל כל האמנים היהודיים', ובציטטה של טולסטוי, 'אין שפה מושכת יותר את הלב משפת האמנות'. מחבריו מדגישים קודם כל את התפקיד החשוב שיש לאמנות בחיים הלאומיים של כל אומה, תפקיד ההופך את האמנות עצמה לגורם חשוב המעורר באומה 'שאיפות נמרצות להתקדמות והתפתחות, לצדק ויופי אין קץ'. למרות שיצירות של אמנים יהודיים מפארות תערוכות וארמונות רבים, קובע המאניפסט, 'לא זכינו עדיין להכרה של אמנות עברית מצד הסטוריוני האמנות'. בהמשך הדברים מצוטט בו מאמר של הסופר הרוסי סטאסוב, שפורסם לאחר התערוכה העולמית בפאריס בשנת 1878, בו הוא כותב: 'דרושה עבודה כבירה כדי להביא בחשבון את כל היצירות המצוינות שהוצגו מצד היהודים [. . .] במקצועות שונים של הגאונות האנושית [. . .]'. ובסיכום אומר סטאסוב: 'כמה היו יכולים כל הכוחות האלה של העם המפוזר והמפורד להעשיר עוד יותר את האנושות ביצירותיהם, לו היו נמצאים בתנאי חיים לאומיים נורמליים'. ועוד

21 ראה: י. פרמן (עורך). ספר היובל של מפלגת רדיקל-פועלי-ציון, תל אביב 1942, עמ' 82-86.

22 המאניפסט חובר ברוסית, תורגם לעברית בידי פרמן וראה אור בארץ-ישראל לראשונה בהקדמה לקאטאלוגים של התערוכות שערך. בפעם השנייה פורסם המאניפסט בספר היובל, שם. לדברי בתו, חוה צ'רנוב, נהג פרמן לספר, שאת המאניפסט חיבר ביאליק.

23 בשנתיים האחרונות לחייו סבל פרמן ממחלת הפארקינסון, דבר המסביר את כתב-היד הרופף והמאומץ ומאפשר לתארך את הפתק לתקופה זו בחייו. ראה תיק פרמן בארכיון לאמנות ישראלית (לעיל, הערה 7).

קובעים מחברי המאניפסט, ש'העם אינו מכיר את בעלי הכשרון שבקרבו ואינו יודע להוקירם', והאמנים, מצדם, לא עשו מאומה כדי למשוך אליהם את תשומת לבו של העם. עכשיו הגיעה השעה לריכוז כל כוחות היצירה, ול'יצירת תנאים נורמליים בשביל התפתחות האמנות העברית והפרחתה [...] בשעה שכל העם העברי התעורר לתחיה בשפתו ובארצו, צריכים כוחות היצירה האמנותיים גם הם לצרף את רצונם לשאיפה הכבירה של חופש העם וחופש האמנות.

שאיפה זאת איננה קוראת להצטמצמות שוביניסטית והגבלת מעופי היצירה. על דגלה חרותות רק דרישות הסינטיזה בין רוח האנושיות הכללית והמקוריות הלאומית על מרומי התחדשות היצירה.

האמנים היהודים, שרובם גדלו על ברכי האמנות האירופית, לעולם לא ירצו ולא יוכלו להשתחרר מהשפעת זרמיה וסגנוניה הקולטוריים ולעבור אל אסתטיות שוביניסטית. לא זו הדרך שתלך בה האמנות העברית.

יצירת מרכז לאומי בשבילה — יסודותיה ברגש הרצון הנמרץ לחיפושים חדשים ומקוריים מסוגים טכניים ומושגים מזרחיים ועבריים — בעושר הרוח ושלל הצבעים של האגדות והרעיונות, היגונום והחלומות — של עולמות הנביאים והגבורים, אשר עקבותיהם בארץ פזורים באלפי ערכי יצירה ומחשבה.

רק בהתמזגות היצירה הלאומית עם אוצרות הציויליזציה הכללית אנו רואים את עתידו המזהיר של מרכז האמנות העברית.

והמרכז — מקומו בארץ-ישראל.

כל האמנים העברים, שיקרים בעיניהם רכוש האומה ואוצרותיה הרוחניים וההיסטוריים ושואפים לחופש היצירה, אינם רשאים להבטל אף רגע מן התפקיד ההיסטורי העומד לפניהם בשעה אחראית זו — ליצור בארץ-ישראל מרכז עצמי בשביל האמנות העברית.²⁴

ראוי לציין, שבאותה תקופה עצמה היתה התעוררות כללית בקרב המשכילים היהודים באירופה ביחס לצורך לקבץ יצירות של אמנים יהודיים, על-מנת להסב את תשומת לבם של מבקרי האמנות והציבור בכלל ליצירה היהודית הלאומית. בעיתון העברי 'העם', שראה אור במוסקבה, פורסם ביולי 1917 תרגום עברי של מאמר גדול מאת ל"מ אנטוקולסקי, אחיינו של הפסל היהודי הנודע²⁵, ובו נאמר:

האידיאה על תערוכה כגון זו טופחה במשך שנים רבות והכל ראו בה משום צורך השעה [...] לפני עשר שנים [כלומר ב-1907—ג"ב] נעשה נסיון ראשון [...] בברלין [...] התערוכה הברלינית הראתה בעליל, כמה נהדר היה המחזה של כנוס האמנות העברית כשכל ציירי ישראל הפזורים מתועדים ומתכנסים להיכל אחד לגלות את גנוי היצירה שלהם [...] משחדלנו מעלימים את כור מחצבתנו והתפתחה בנו השאיפה לחשוף את מצפוני רוחנו — הכירו במציאות האמנות העברית והתחילו לשים לב לה. ומשיצאו מוניטין לאמנות שלנו בעולם הגדול, בין המומחים האירופיים, התחלנו אנו בעצמנו מתיחסים אל יצירות האמנים היהודים

24 ספר היובל (לעיל, הערה 19), שם.

25 'האמנות העברית בתערוכה היהודית במוסקבה', 'העם', מוסקבה, יום ג', י"ט מנחם-אב, תרע"ז (25 ביולי 1917).

מקסיין, יוגו. רישום בדיות 15.5 x 21 ס"מ. מס' 89 בקאטאלוג 'התערוכה האמנותית הראשונה בא"י', תחת השם 'ציור גרפי'. המידות הרשומות בכתב ידו של פרמן, נלקחו עבור הרישומים והאקווארלים, לפי המסגרת ולא לפי היצירה עצמה

בשימת לב מרובה ורואים בה משום אוצר אמנותי של האומה היקר לכל יהודי ויהודי. ולפיכך ראו עכשו בסידור תערוכה יהודית משום צורך השעה.

בהמשך המאמר מספר אנטוקולסקי על המאמצים הגדולים שהושקעו בסידור התערוכה, בייחוד במדור הרטרופקטיבי שלה,²⁶ וציין בסיפוק את ההדים והתגובות החיוביים שעוררה הן בקרב יהודי מוסקבה והן בין ציירים, מבקרי ואספני אמנות.

המאניפסט של הוועד האודיסאי בא, אם כן, בשעה כשרה, שעה של 'תחיית האמנות העברית', אשר במשך תקופות ארוכות 'היתה גן נעול בשבילנו'.²⁷ עם זאת חשוב להבחין בייחודו של המאניפסט, ייחוד הנובע מן השוני שבינו, ועמו – האמנים הניצבים מאחוריו, ובין תפיסתם של מארגני התערוכה במוסקבה. שוני זה בא לידי ביטוי בשני תחומים: האמנותי והלאומי. בתערוכות באודיסה לא הודגשו במיוחד הנושאים היהודיים. אפשר, אולי, לפרש כהסתייגות, אם לא כביקורת, את ההתנגדות המובעת במאניפסט ל'הצטמצמות שוביניסטית'. כנגד זאת מדובר בו על חופש היצירה, על חיפושים חדשים ועל הצורך בסינתזה ובקליטה של השפעות של זרמים וסגנונות מודרניים. התבוננות ביצירות שהביא עמו פרמן מעלה, שהאמנים האודיסאיים אמנם הושפעו מאוד מהצירוף הצרפתי של ראשית המאה העשרים. בתחום הלאומי היה הוועד האודיסאי שונה ומיוחד בכך, שלא הסתפק בגילוי ובקיבוץ גנוי האמנות היהודית, כי אם קרא לתחייתה במרכז לאומי בארץ-ישראל. פרמן, בהרצאות על האמנות שנשא באודיסה, תרם רבות להפצת הרעיונות האלה ומצא להם הדים בחוגים רחבים.

התערוכות של 'הליגה הארצישראלית להפרכת האמנות' באודיסה במשך עשר שנים (1907–1917) סדרה אגודת האמנים העברית באודיסה תערוכה מדי שנה. פרמן נהג לקנות בתערוכות אלה, גם מתוך אהבתו ליצירות וגם כדי לעזור לציירים, לפחות תמונה אחת מכל מציג. כך נאספו במשך הזמן למעלה ממאתיים תמונות, מתוך כוונה-תחילה להעבירן בבוא העת לארץ-ישראל.²⁸ בעיניו היה זה מפעל לאומי חשוב. תערוכת העשור הצטיינה לעומת קודמותיה בכמות המוצגים ובאיכותם ונכתבו עליה מאמרי שבת רבים. בעיתון 'ייברסקאיה מיסל', למשל, פורסם מאמר של מבקר האמנות מ' רדביג,²⁹ שהילל את האמנים ואת המוצגים בעלי הצורה והתוכן היהודיים. רדביג הדגיש את הפרסום, שניתן לארגון

המאמר פורסם כמעט במקביל ברוסית בכתב-העת 'ייברסקאיה נדלאיה', מס' 23–27, וב'ייברסקי יונוסטבר', מס' 3–2.

26 להלן חלק מן השמות שנוכרו במאמר: ישראלס, ק' פיסארו, אדלר, סלומון, גוטליב, הרשנברג, פיליחובסקי, מינקובסקי, שאגאל, קאופמן, פסטרנק, לסר אורי, גליצנשטיין, ריבאק.

27 אנטוקולסקי (לעיל, הערה 25).

28 ראה: ספר היובל (לעיל, הערה 8), שם. מעניינת העובדה, שפרמן שלח, עוד בראשית 1913, את אשתו עם שני בניהם לארץ-ישראל על-מנת שילמדו בגימנסיה 'הרצליה'. חודשיים לפני פרוץ המלחמה הצטרף אליהם, כדי לבדוק את האפשרויות להשתקע בארץ (על-פי עצת שניקין התכוון לייסד בתל-אביב ספרייה והוצאת ספרים). כשפרצה המלחמה חזר בחופזה עם משפחתו באנייה האחרונה שעברה את מיצרי בוספורוס בדרך לאודיסה. ראה: תדהר (לעיל, הערה 19), שם.

29 ראה ספר היובל (לעיל, הערה 8), עמ' 83. הביקורת פורסמה בגיליון מס' 52/51 (1918) ובגיליון מס' 2/1 (1919).

'הליגה הפלשתינאית לאמנות פלסטית' הודות לתערוכה והביע משאלה, שהאמנים ויצירותיהם וכן המאניפסט של הליגה יתקבלו על-ידי הציבור באהדה ובאמון. בגלל חיכוכים אישיים ובשל המאורעות של המהפכה הבולשביקית נפסק מפעל התערוכות לאחר תערוכה זו. בסוף שנת 1919 ארזו פרמן ובני משפחתו, בעזרת אמנים ידידים, את התמונות והספרים הרבים והעבירום, כאמור, באניה 'רוסלן' לארץ-ישראל. לפי הקאטאלוגים שערך, הביא פרמן יצירות של עשרים וחמישה אמנים יהודיים מרוסיה. אך היו באוספו תמונות של אמנים יהודיים ידועים, כגון לויטן ומנייביץ, שאינם מוזכרים בקאטאלוגים. נזכיר כאן רק אחדים מהאמנים שהיו מיוצגים בתערוכה על-ידי עשר עבודות ויותר:³⁰ שמואל גרנובסקי³¹—תשע עבודות; י' מאליק³²—שלושים-ושבע עבודות; מקסין³³—עשר עבודות; א' נורנברג³⁴—עשרים-ושלוש עבודות; גב' נורנברג—ארבע עבודות; ס' פאזיני³⁵—עשרים-ושלוש עבודות; פ' פריירמן³⁶—שתיים-עשרה עבודות, ופרקורן—ארבע-עשרה עבודות. כמרכן כלל האוסף תמונה חשובה של א' פפרמן³⁷ בשם 'למחרת הפרעות', שצוירה תחת רושם הביקור שערך האמן ביחד עם פרמן בקישינוב (1903). רוב התמונות עדיין נמצאות ברשות בני משפחת פרמן והן ראויות לעבודת מחקר מיוחדת. רשימה מפורטת של התמונות, כולל מידותיהן והערות בכתב-ידו של פרמן, ניתנת בקאטאלוגים של התערוכה האמנותית הראשונה בארץ-ישראל המצויים בעזבונו. התמונות, הנמצאות אצל מר נתן פרמן, בנו של יעקב פרמן, ואצל בתו, הגב' חוה צ'רנוב, מלמדות שהאוסף כולל יצירות רבות בסגנון 'מודרני' ביחס לתקופה ההיא, ושחלק לא קטן מהן מצטיין ברמה אמנותית טובה. יש לזכור, שאודיסה של ערב מלחמת העולם הראשונה ומיד לאחריה היתה עיר נמל קוסמופוליטית, פתוחה מאוד להשפעות מערב-אירופאיות, ובמיוחד צרפתיות. לפי דברי יצחק פרנקל ראו אור באודיסה עיתונים בענייני אמנות, היו הרצאות על אמנות והורגשה בחוגי האמנים השפעת הציור הפוסט-אימפרסיוניסטי, בעיקר של גוגן. האמנים היהודיים השתלבו מיד בכל דבר מודרני, אם באמנות, אם בסרטים ואם בתעשייה. רבים מהם נסעו לצרפת, קלטו בה השפעות והביאו את אלה עמם בשובם.

- 30 לא על כל האמנים שהציגו בתערוכה עלה בידי להשיג נתונים ביוגרפיים מפורטים.
- 31 גרנובסקי נולד ב-1889 בקאטרינוסלב, רוסיה. למד באקדמיה לאמנות יפה של אודיסה ואחר-כך במינכן. בשנת 1909 השתקע בפאריס וכנראה ביקר מדי פעם באודיסה. נשלח למחנה-מוות ב-1942.
- 32 מאליק למד באקדמיה לאמנות יפה באודיסה. היה בפאריס והושפע במיוחד מגוגן.
- 33 מקסין, אמן גראפיקה מעניין, שעבודותיו אקספרסיביות עם שמץ סגנון קוביסטי.
- 34 נורנברג, היה גם הוא בפאריס וקלט השפעות של גוגן ומאטיס. יצחק פרנקל זוכר אותו כאמן בוגר ורציני.
- 35 ס' פאזיני, הוא שאול פיינזילבר, נולד 1892 באודיסה ולמד אצל קוסטנדי באקדמיה שם. ב-1922 הגיע לפאריס. הציג בסלון דה טילרי. ביולי 1942 נעצר ונשלח עם אשתו לדראנסי.
- 36 פריירמן, אמן מעניין בעל סגנון קוביסטי ונושאים מיתולוגיים ודתיים סימבוליים.
- 37 א' פפרמן נודע לימים בשם אבל פן (1883–1963). למד באקדמיה באודיסה. מ-1901—בפאריס אך ביקר מדי פעם באודיסה. כאמור, ביקר יחד עם פרמן ב'עיר ההריגה', קישינוב ואת תמונתו צייר מיד לאחר הפוגרום. התמונה נרכשה על-ידי פרמן, הוצגה בתערוכות שערך בתל-אביב וניתנה על-ידו במתנה, ב-1954, לאיגוד יוצאי בסרביה. התמונה נמצאת בבית האיגוד, רחוב בני אפרים 220, בתל-אביב. ראה מאמר של י' פרמן, 'תמונת פרעות קישינוב מעשי ידי א. פן', העבר, רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, חוברת ב (שכט תשי"ד). וראה גם בתיק פרמן, בארכיון לאמנות ישראלית (לעיל, הערה 7). מכתב מפרמן לאבל פן מה-21 ביוני 1953. אבל פן היה בארץ ולימד בבית-הספר 'בצלאל' ב-1913, ואחר-כך גם בשנים 1920–1925. באמצע שנות ה-30 חי ויצר רוב הזמן בארץ.

”מאליק, ציד קדומים. שמן על בד, 107 x 62 ס”מ. מס’ 67 בקאטאלוג ‘התערוכה האמנותית הראשונה בא”י. אוסף מר נ. פרמן, תל-אביב. ניכרת השפעה חזקה של גוגן

לזכותו של פרמן ייאמר, שהיה פתוח לגילויי האמנות החדשה והבין ש'הכשרון האמיתי מתגלה בכל עומקו ורחבו רק כשהוא משתחרר מעול המסורת המקובלת והמשפטים הקדומים ונותן חופש לרוחו לחפוש צורות חדשות, אופקים חדשים וסוגי יצירה חדשים'.³⁸ לפיכך קשורה שאיפתו לתמוך בהפרחת האמנות העברית בקשר הדוק (וזאת ברוח המאניפסט של הליגה) בדעה, שאמנות זו צריכה להיות מתקדמת וקשורה בזרמים ובסגנונות מתקדמים.

לפיכך אפשר לומר ללא היסוס, שהתערוכה האמנותית שסידר פרמן בתל-אביב, היתה לא רק המשך לתערוכות אודיסה, כי אם באמת התערוכה האמנותית המודרנית הראשונה בארץ-ישראל.

ה'תערוכה האמנותית הראשונה בארץ-ישראל' (1920) זוהי כותרת הקאטאלוג שחיבר פרמן. ועוד נאמר בשער הקאטאלוג: 'בהשתתפות באי-כח ה"ליגה הארץ-ישראלית להפרחת האמנות" וקבוצת האמנים "התמר". מסדרי התערוכה: יעקב פרמן ויוסף קונסטנטינובסקי, אביב שנת תר"פ'. בתערוכה, שנערכה בגימנסיה 'הרצליה', הוצגו תמונות מאוסף פרמן ויצירות של חברי הקואופרטיב וכן כמה עבודות של פרופ' ב' שץ. למארגני התערוכה היו תוכניות מרחיקות לכת להציג בערים שונות בארץ ובחוץ-לארץ ולשם כך חיברו וחתמו על חוזה בזו הלשון:

יד' שבט תר"פ יפו

אנו ח"מ מצד אחד ה' יעקב פרמן ומצד שני חברי קבוצת האמנים ה' יוסף קונסטנטינובסקי, ליב הלפרין ויצחק פרנקל, הגב' יהודית קונסטנטינובסקי ומרים חד-גדיא עשינו בינינו חוזה עפ"י התנאים דלקמן: (א) קבוצת האמנים—ביחד עם ה' פרמן מסדרים תערוכה אמנותית בערי יפו וירושלים קהיר ואלכסנדריה (ואולי עוד בערי בירות פורט סעיד וקונסטנטינופול אם תהיה ע"ד הסכמה מיוחדת בין הצדדים). למטרה זו ה' פרמן נותן את כל תערוכת התמונות שהביא לאר"י יותר ממאתיים אכסמפלרים וקבוצת האמנים מצדה התחייבה להשיג ולהכניס לתערוכה יצירות של אמני אר"י. תמונות, ציורים וכלי אמנות וגם כל התעשייה של הקבוצה עצמה. (ב) כל ההוצאות לסדור התערוכה הן על חשבון ששת החברים שלוקחים חלק בה, דהיינו חמשה חברי הקבוצה וה' פרמן בשוה וגם ההכנסות והרווחים יחלקו בין ששת החברים חלק בחלק כמו ההכנסות מן כרטיסי הכניסה, תשלומים בעד הרצאות וכן גם עשרת אחוזים מכל דבר הנמכר בתערוכה. באופן כזה הקבוצה מקבלת חמשה חלקים וה' פרמן חלק אחד. החשבונות והתשלומין אחרי כל תערוכה בלבדה. (ג) אחרי התערוכות ה' פרמן מקבל בלי שום עיכובים את כל תערוכת התמונות שלו עפ"י הרשימה הרצופה לכאן וכל הוצאות של ההובלה מבית ה' פרמן וחזרה נכנסות לחשבון ההוצאות הכלליות של התערוכה. (ד) ברשימה ה' פרמן תהיינה הערות מיוחדות על דבר התמונות שהוא מסכים למכור אותן וגם אצל כל תמונה יוצגו המחירים ואין שום רשות למכור מן התמונות האחרות. יפו תר"פ יח' שבט [כאן באו על החתום כל הנוגעים בדבר].

38 ראה: י' פרמן, הקדמה לקאטאלוג של 'התערוכה האמנותית הראשונה בא"י'.

ב' שבת מלפני יפו אנחנו חלל מצד אחד ה' יצחק בן
 אצד הא' חברי קבוצת-הימנים פ"ס יונק קונסטנטינוסקי, לוי פלסנין
 ויצחק בנרני, הקב' יהודית קונסטנטינוסקי וגרים חפ-ג-דיון
 דניאל סיון חוגה ד"ר התנאים פלסנין.
 מן קבוצת-הימנים מיחפ דמ"ה פילן מופנים מדוכה-זאנאמית
 בדני יפו יולטאים קפיד אולטנפניס, אנולי חפ מדוי ביחור
 כוכב-דמד / קונסטנטינוסקי אה תפיד ד"ר בסכמה מילחמה
 בין כפופים / אטלס ז' ה' פנן נולד אורט מדוכה
 התאונות מתקרא לזכר יותב מחזותי מושג פלדיום
 אקלס הימנים מצד המשיכה להטח ולתנים אדוכה
 יצירות הזאנאמית לא יאמי יאמי: תאונות ליונים ולי יאנא
 אהט המשיכה טאקסאציה דלמה
 מן טא המוצאות אדוכה פלן לא תגלן גמר
 החברים גלוקנים חלק פה, צפיינו המגה חכמי הקאצפ
 ופ' פמלן קאלה אה התנסות אפולמיס יחלקאין
 גמר החברים חלק חלק טא התנסות מן כרטיס
 הכניסה, וטאקסאציה המוצאות אה המשיכה
 מילונים טא פמלן המשיכה המוצאות טא
 תקסאציה מקבוצת מלפני אה פמלן חלק אה

חוגה בין י' פרמן ובין חברי קואופרטיב 'התמר'

שני מניעים עמדו לנגד עיני פרמן והאמנים שהסכימו ביניהם על סידור התערוכה: קודם כל
 השאיפה להפיץ את האמנות העברית לשמה ועם זאת להביא רווחים למארגנים, בראש וראשונה
 לאמנים. לאמתו של דבר לא נועדו תמונות אוסף פרמן למכירה. הצגתן היתה אמורה להעניק
 לאמנים הארצישראלים משקל רב יותר מבחינת הכמות והאיכות כאחד.
 כנראה שלא היתה לתערוכה ההצלחה הכלכלית שציפו לה. יש להניח שבשלב מסוים קיווה פרמן

המטבחות והמלואן יחזי ט' גדולה בלמפד
 (1) יחזי הדגדגות ה' פפון מקט' פלי גמ' דינאבים וזו
 ט' גדולה המלואן ג'ו דפי דינאבים פכדופס לזיון
 וט' המלואן ג'ו פפון פפון גמ' ה' פכד' / חנוה
 נכנסות למלואן הפינאן ג'ו גמ' ט' המלואן
 (2) דינאבים ה' פכד' גמ' גמ' פפון פפון גמ' גמ' גמ'
 ג'ו גמ' המלואן גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ'
 ט' המלואן יוצא המלואן גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ'
 המלואן המלואן . 38-37

יב מרה א' ט' ט'

יחזי פינוק
 קנפלט גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ'

א"ב גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ' גמ'

ופלז'ה קדנאטון / כס' ק'

מחזי

לעניין את הציבור בתערוכה עלידי הבטחה להקדיש את הכנסותיה לטובת 'קרן הגאולה'³⁹ ובהיותו אידיאליסט אין ספק, שחשב להרים בדרך זו תרומה חשובה לקרן. לכן הוציא לאור מהדורה חדשה של הקאטאלוג, תחת הכותרת 'המ ש' התערוכה האמנותית הראשונה בא"י, כשבראש שער

39 כך נקראה, אחרי יולי 1919, 'קרן ההכנה' שהקימה ההסתדרות הציונית בינואר 1918 למטרת שיקום ארץ-ישראל לאחר המלחמה. ראה: א' אליצור, ההון הלאומי ובנין הארץ—תרע"ה—תרצ"ז, ירושלים ת"ש.

הקאטאלוג מתנוססת הכתובת 'כל ההכנסה לטובת קרן הגאולה'. לא ידוע מה היו התוצאות של יוזמה זו. כנראה שלא זכתה להצלחה גדולה.

'התערוכה האמנותית התמידית בארץ-ישראל' (1921/22)

בסוף שנת 1921: עזבו רוב חברי הקואופרטיב את הארץ. פרמן המשיך במפעל המשותף לבדו. הפעם הגה את הרעיון להקים גאלריה שבה יוצגו תמונות מהאוסף שלו להנאת הקהל והשכלתו ולצדן יוצעו למכירה יצירות אמנות ומלאכת מחשבת של אמנים מקומיים. למטרה זו שכר את אולם נווה-שאנן, ליד בית-הספר למסחר ומול שער תל-אביב (היום רחוב נחלת בנימין פינת מוהליבר) וקרא לגאלריה בשם 'התערוכה האמנותית התמידית בא"י', ובאנגלית: The Palestine Permanent Art Gallery. בשער הקאטאלוג החדש מצוין שבתערוכה משתתפים: (א) 'הליגה הארץ-ישראלית להפרחת האמנות' מחו"ל; (ב) מורי 'בצלאל', ירושלים; (ג) האמנים היפואים.

כנראה עלה הרעיון של גאלריה אמנותית בתל-אביב בעצה אחת עם פרופ' שץ, שחיפש דרכים להקל את מצוקתם הכספית של מורי מוסדו. בתערוכה הוצגו, בהמלצתו ובתיאורו של שץ, יצירות של האמנים הבאים: 'אייזנברג (בוגר 'בצלאל', התמחה ולימד עבודות קרמיקה דקורטיבית); 'ש' בן-דוד (לימד ציור וכן עיצוב דגמים לאריגת שטיחים); 'מ' גור-אריה (בוגר 'בצלאל', לימד חיטוב שנהב וציור); 'ז' רבן (מנהל מחלקת המתכת של 'בצלאל' ומורה לפיסול); 'א"ש שור (מנהל המחלקה למיניאטורות על שן ואמאיל), וכן יצירות של פרופ' שץ עצמו. מבין האמנים היפואים נזכר את פלדמן, 'י' פרנקל, יוסף ואידה קונסטנטינובסקי וציונה תגר.

בעניין התערוכה היתה התכתבות מעניינת ביותר בין פרופ' שץ לפרמן, התכתבות שממנה אנו לומדים לא רק על קורות התערוכה כי אם גם על מצב האמנים ומעמד האמנות בארץ-ישראל בתקופה ההיא.

במכתב לפרופ' שץ מיום ד' בכסלו תרפ"ב (9 בדצמבר 1921) כותב פרמן: 'ובכן התערוכה תפתח בשעה טובה ומוצלחת ביום ראשון ו' כסלו וביום השבת יהיה וירניסוז בשביל מוזמנים מנכבדי היהודים ושכנינו.⁴⁰ את הקירות כיסיתי בקורטון, עשיתי חותמת שכזאת [כאן הטביע דוגמא של החותמת] ומשני הצדדים אני כותב את המחירים במספרים נכרים היטב'. בהמשך המכתב מוסר פרמן פרטים על הוצאותיו ועל מכירת כמה תמונות ומבטיח לשלוח כסף בהקדם, 'אולם אם כ' רואה נחיצות בקבלת הכסף הזה תיכף הנני מבקש ממנו לפנות לה' בן-כהן בחנות "תרכות" ויקבל על חשבוני 2 ל"מ עד לחשבון'.

לקראת התערוכה קיבל פרמן מהאמנים מורי 'בצלאל' עבודות לתצוגה ולמכירה בתנאי קומיסיון.⁴¹ בעזבונו שמורים כתיביד של הסכמים בינו לבינם הכוללים רשימות של העבודות שנמסרו ומחיריהן.⁴² לרשימות אלה ערך רב עבור חוקרי תולדות האמנות של התקופה. אולם את הקורא הלא-מקצועי יעניינו יותר מכתביו של פרופ' שץ אל פרמן.

40 טופסי הזמנה באנגלית ובערבית (בנפרד) נשלחו לאישים שונים. ראה תיק פרמן בארכיון (לעיל, הערה 7).

41 התמונות נמסרו, לפי ההסכמים, לחודשיים. פרמן היה אמור לקבל 15% מהמכירה. המסגור נעשה בידי האמנים או על חשבונם.

42 המחיר הגבוה ביותר שצוין ברשימות היה 5 ל"מ עבור תמונת שמן (כולל המסגרת). בדרך כלל נעו המחירים בין ל"מ אחת לשלוש ל"מ.

האמנים הירושלמיים קיוו והאמינו, שיהיה ביקוש לעבודותיהם ביפו ובתל-אביב ההולכת ונבנית. פרופ' שץ לקח על עצמו לטפל בענייניהם, אולי גם כדי לפצותם על השכר הזעום שקיבלו תמורת עבודתם בבית-הספר שבהנהלתו. במכתביו הפציר והאיץ בפרמן להתאמץ בכל כוחו למכור את העבודות. כך, למשל, בסיום מכתבו מה-13 בנובמבר 1921,⁴³ הוא מבקשו לשלוח מהר את הכסף עבור תמונה של אייזנברג שנמכרה באומרו: 'בכלל עליך לדעת שכל האמנים פה קבצים גדולים וכסף נחוץ להם וזה יתן להם גם חשק לשלוח עוד עבודות. מדוע כב' לא מכר עוד כלום משלי? האם ביפו אין אוהבי עבודות פיסול?'

כשבוע לאחר מכן, ב-22 בנובמבר 1921, כתב פרופ' שץ:

דברתי אודות זה עם הרבה אנשים וכלם אמרו שביפו יש היכלת למכור הרבה. רק מצאו גם כן, כמוני, שצריך לסדר את התערוכה באופן אחר. אמרתי כבר לכב' בהיותי ביפו מה צריך לעשות ועתה אני רוצה לחזור על כך בכתב. (א) לא לתלות שום תמונה ישר על קיר לבן, אלא תמיד לשים מתחתה קרטון. (ב) התמונות אינן צריכות להיות מפוזרות על הקיר; צריך להיות מרכז ושום תמונה קטנה אינה צריכה להיות גבוה, איפה שאי אפשר לראות אותה. (ג) על כל תמונה העומדת למכירה צריך לכתוב את שם האמן, את נושא התמונה ואת המחיר, ולא להמתין עד שמי שהוא ישאל את המחיר. (ד) עבודות מלאכת-אמנות צריכות להמצא בתיבה תחת זכוכית מרופדה בקטיפה או באיזה בד וגם עליהן צריך לכתוב כמו על התמונות. (ה) העקר: לעשות לך לחוק: לשלוח מיד את הכסף בעד כל דבר שכב' ימכר. אם זה לא יהיה מסודר באופן כזה לא יצא כלום מן העסק שלנו, כמו שאמרתי כבר לכב' בע"פ. אסור על חשבוננו של אחד להוציא על מסגרות בשביל אחרים [. . .] אם פה יודע שכב' מכר דבר מה ושלח כסף בודאי ישלחו לו עוד.⁴⁴ הנני שולח לכב' את ברכתי ליום הפתיחה ואני מאמין שלעט לעט [!] בתל-אביב יהיה צורך באמנות כמו שיש צורך במוזיקה.

במכתב מיום שישי, ח' בכסלו תרפ"ב, כלומר יומיים לאחר הפתיחה, כתב פרופ' שץ:

שמח אני מאד שפותח אתה את התערוכה ואם ראשיתך מצער, אחריהך ישגא. מברך אני אותך שתזכה לפתוח תערוכה בהפאווליון שתבנה לשם התערוכה הזאת במקום שתהיה הספרייה שלך והתערוכה לטובת הפצת האמנות בסביבותיה⁴⁵ [. . .] השתדל, חביבי, למכור עד כמה שאפשר מעבודותינו ואז אפשר לי להשפיע על כולם שישלחו לך הרבה.

המכתבים והגלויות התכופים, תוך פרק זמן קצר יחסית, ששלח פרופ' שץ אל פרמן, מעידים מצד אחד על רמת הציפיות שלו ביחס למכירה ומצד שני על מצבם הכלכלי הקשה של האמנים. 'היום כבר עברו 9 ימים מן הזמן שכב' פתח את התערוכה', כתב שץ בגלויה ב"ט בכסלו תרפ"ב (חותמת

43 אפשר להסיק ממכתב זה, שפרמן הציג וניסה למכור תמונות עוד לפני הפתיחה הרשמית (10 בדצמבר).

44 גישתו של שץ עסקית מאוד. גישה זו היתה זרה לפרמן, שהיה אידיאליסט, איש רוח וכוחו לא היה רב, כנראה, בענייני עסקים.

45 קטע זה מבהיר את כוונותיו ותכניתו של פרמן, אשר לא יצאו לפועל מחוסר עניין בציבור ובגלל קשיים כספיים. לאחר התערוכה בנווה-שאנן ויתר פרמן על הרעיון של תערוכות פומביות. התמונות הוצגו במעין גלריה פרטית בביתו (קודם בנווה-שאנן, אחרי 1929 ברחוב מקוה-ישראל ולאחר שתרם את ספרייתו לאוניברסיטת תל-אביב, בדירת קרקע בשדרות רוטשילד 129 בתל-אביב).

BEZALEL
Arts and Crafts School
Manager: Prof. B. Schatz
Jerusalem

בצלאל
בית מדרש לאמנות ולמלאכה אמנות
מסמל: פרופ' ב. שצ'ן
ירושלים

חשבון תמונות אינצידט

מס' קריאות	השם	מס' קריאות	מס' קריאות	מס' קריאות
5 -	צ'קדי ש'ן, זיסער	1	1	1
5 -	" " "	1	2	2
5 -	" " "	1	3	3
3 -	" " "	1	4	4
5 ~	" " "	1	5	5
4 ~	ק'ל זיסער	1	6	6
2 ~	דאסערות	1	7	7
2 ~	" " "	1	8	8
2 ~	" " "	1	9	9
1 ~	" " "	1	10	10
34 ~	ק'ס'ה	10		

א' פרמ:
 שאלה אתי לכה 10 תמונות אדלס-יפי
 א אינצידט פוא אאך אדלס-יפי
 ונאצא זעלבס קונסט ונחלץ מן הארץ
 אשם זה נתינת אחידים קטנים זכרי
 שפתאונות יאכרו אהר -
 אדוני צ'קדי ש'ן אדלס-יפי
 אהר תמונות ע"פ תמונות לחנוכה וקדו
 דתאונות יאכרו אהר -
 אדוני צ'קדי ש'ן אדלס-יפי
 אהר תמונות לחנוכה וקדו

דואר מן ה-20 בדצמבר 1921), 'אני מענין מאד לשמוע איך הדבר הולך'. והוא מסיים בהפצרה, 'אהיה אסיר תודה לכב', אם יכתב לי בכל שבוע מה שנשמע בתערוכה, כדי שאוכל למסור זאת לכל האמנים'.

במכתב ללא תאריך שלח פרופ' שץ חשבון תמונות של אייזנברג וכתב:

[...] אייזנברג הוא אמן בעל כשרון גדול ונמצא עכשו בוינה ונחוץ לו מאד כסף. משום זה נתתי מחירים קטנים בכדי שהתמונות ימכרו מהר. אדוני צריך להשתדל שכל בוני הבתים יקנו להם תמונות וגם מתנות לחנוכת הבית יקבלו בתמונות.

כנראה לא קנו 'בוני הבתים' תמונות ולא היה לפרמן הרבה לדווח לאמני ירושלים. בגלויה מה-6 בינואר 1922 שואל פרופ' שץ (במידת-מה של זעם), 'מדוע כב' אינו כותב כמו שהבטיח לי?' ובמכתב מה-27 בינואר הוא מתנגד להצעתו של פרמן להוריד 25% מהמחיר—

המחירים גם מקודם לא היו גבוהים וחוז' מודעה כזו יכולה להזיק הרבה, מפני שהאנשים לא יקנו, אלא יחכו עד שישנו עוד פעם את התערוכה ויורידו את המחירים [...] העיקר הוא שהתערוכה תהיה מסודרת היטב ושכל מלך וכל מקום צבורי תהיה מודעה כתובה ביד עם אי-אלה צלומים מן התערוכה כמו שנוהגים גם פה בירושלים [...] אני מתפלא שבתל-אביב שבו מוציאים כל-כך הרבה כסף על קונצרט אין קונים דברים אמנותיים.

הנה כ-כך משתמעת ממכתבו נימה של אכזבה. האומנם באמת אין התל-אביבים מעוניינים באמנות, או שמא יש לתלות את הקולר בסידורים לקויים וב'רקלמה' כושלת? המכתב האחרון של פרופ' שץ המצוי בעזבון פרמן הוא מה-20 בפברואר 1922:

הייתי ביפו, בקרתי את כב', אבל לא מצאתיו. הצעיר אמר שא' יבוא עתה לירושלים ושיש לו כסף למסר. בודאי א' לא נסע, כי באופן אחר הלא היה מבקרני. אבקש מאת א' שישלח את הכסף הנ"ל, כי זה האמצעי היחידי, כדי שאוכל לקבל חפצים אחרים להצגה שלו; זה נותן אמונה שפעם ימכרו הדברים. אבקש מאד שכב' יתקן דברים אחדים בתערוכה, כי בלעדי זה אין תקוה למכירה. (א) צריך לסדר עוד פעם כמו שאני סדרתי; כל הדברים מירושלים להציג לחוד ועל כל דבר צריכה להיות פתקה עם המחיר. (ב) לחפש הארה נכונה בשביל כל דבר; למשל הברליפים מטרקוטה שלי תלויים במקום כזה שאין רואים אותם, ואין להם כתבת עם שם המחבר והמחיר [...] (ג) צריך להבחין בין דברים העומדים למכירה ובין אלה שרק מוצגים. בלי זה לא ימכרו הדברים אף פעם. (ד) אנכי מתנגד להוצאות על רקלמות, אבל יש רקלמות בלי הוצאות, המביאות תועלת, דהיינו לתלות בכל מקומות פומביים פתקאות עם מודעות על התערוכה; באיזה מקום נכר לעשות שלט 'תערוכה תמידית' והמען. הלא מעין [!]
האנשים יכולים לדעת שאצלכם תערוכה. כדי לתת חשק לשלוח עבודות, טוב היה שנקבל מומן לזמן מלים אחדות על מהלך העבודה. אותי שואלים, אבל לי כלום אינו ידוע.

המכירה לא התקדמה. האמנים הירושלמיים לא זו בלבד שלא שלחו יותר עבודות למכירה, אלא לקחו בחזרה את העבודות שלא נמכרו.⁴⁶

46 ראה פתקי אישורים בתיק פרמן, ארכיון אמנות ישראלית (לעיל, הערה 7).

י' מאליק, 'מנגני רחוב', 1910. צבעי שמן על בד, 86 x 69 ס"מ. מס' 63 בקאטלוג 'התערוכה האמנותית הראשונה בא"י'. חתום ומתוארך בצד ימין למטה. אוסף מר נ' פרמן, תל-אביב

כך נסגרה, בסוף 1922, הגאלריה הראשונה לאמנות בתל-אביב. התמונות נדדו, יחד עם משפחת פרמן וספרייתו מדירה לדירה, תחילה בבית ערבי ברחוב הרצל, אחר-כך בשכונת נווה-שאנן, שפרמן היה בין מייסדיה, ולבסוף בביתו ברחוב מקווה-ישראל 18. בשלושה מחדרי קומת הקרקע בביתו שיכן פרמן את ספרייתו הגדולה, שהיתה פתוחה לכל דורש צמא-דעת ופה יכלו המעוניינים לחזות בתמונות מהאוסף שלו.

בשנת 1924 עזר פרמן לידידו הצייר אבל פן לסדר בתל-אביב תערוכה של תמונות על נושאים מהתנ"ך. התערוכה נפתחה ב-14 בינואר 1924 בקומה השנייה של בניין הדואר של תל-אביב⁴⁷

47 ראה: הארץ, גליון מס' 1347, מיום 21 בינואר 1924, וגליון מס' 1355, מיום 30 בינואר 1924.

א' נורנברג, 'על הרחצה': שמן על בד, 88 x 69 ס"מ. מס' 97 בקאטאלוג 'התערוכה האמנותית הראשונה בא"י'. אוסף מר נ' פרמן, תל-אביב (בולטת השפעת סזאן ודרן)

והוצגו בה, לדברי מר נתן פרמן, גם ציורים אחדים מאוסף אביו (בעיקר על נושאים יהודיים), וביניהם ציורו של אבל פן 'לאחר הפוגרום'.⁴⁸ אחרי 1925 ביקש פרמן לערוך תערוכות ולשתף בהן אמנים מקומיים, אולם בשל חילוקי דעות בין האמנים, לא עלה הדבר בידו. בשנת 1938 ניסה פרמן לחדש את התערוכה האמנותית המתמדת בארץ-ישראל. הוא שלח חוזר

48 ראה לעיל, הערה 37. בעזבון י' פרמן (בבית נתן פרמן) מצויים גם שבעה מיתווים באקווארל של שטיינהרדט לספר יונה חתומים ובציין תאריך (1921). לפי מיתווים אלה יצר שטיינהרדט חיתוכי עץ (מתארכים 1923). ראה L. Kolb (ed.) & H. Gamzu (intr.), *The woodcuts of J. Steinhart* (cat. rais.), 1959, Pl. 105-III. יעקב שטיינהרדט עלה לארץ בשנת 1933, אך ביקר בה עוד ב-1925. ייתכן שבעת ביקורו זה רכש פרמן את המיתווים ונוצר קשר ביניהם. הגב' חוה צ'רנוב, בתו של פרמן, סיפרה לי, שבילדותה לקחה אביה לביקור בביתו של שטיינהרדט בירושלים וביקור זה נחרת עמוק בזכרונה.

לאישים רבים ובו מסר אינפורמציה קצרה על תולדות המפעל והציע לברר את התפקידים שתוכל לקבל על עצמה התערוכה התמידית בפגישה שזומנה ל-29 בינואר בביתו ברחוב מקווה-ישראל. לא ידוע מי היו אלה שבאו לפגישה. בעזבון פרמן נמצאו שני מכתבים, האחד מיצחק כץ, עיתונאי ומבקר אמנות, שביתו היה פתוח לכל אנשי ה'בוהמה' בתל-אביב, והשני מא"ש שור. כל אחד מהם מצטדק במכתבו על שלא היה לבוא לפגישה ומבקש לדעת אלו החלטות נתקבלו בה.⁴⁹ פרמן, ולאחר מותו גם בניו, רצו למסור את האוסף למוזיאון תל-אביב, אך משום מה לא הסתייע הדבר בידם.⁵⁰ בשנות החמישים הועבר האוסף לדירה שנתנה עיריית תל-אביב לפרמן, לאחר שתתם את ספרייתו לאוניברסיטת תל-אביב!⁵¹ בשטפון שהיה שם ב-1957, ניזוקו תמונות אחדות. בפעם האחרונה הוצגו התמונות של אוסף פרמן לקהל הרחב לאחר ה-7 בדצמבר 1960, שבו נפתחה, בערב אזכרה למנוח, תצוגה שכללה (לפי הכתוב בהזמנה) 'מאות ציורים מקוריים של ציירים יהודיים מרוסיה'.

השפעת תערוכות פרמן והשלכותיהן על חקר תולדות האמנות הארצישראלית כבר הוזכר אופיין המודרני של תערוכות ה'ליגה הארצישראלית להפרכת האמנות', הן באודיסה והן בתל-אביב. בראשית שנות העשרים היו התערוכות הללו הזדמנות ראשונה ונדירה לקהל בארץ לראות תמונות מקוריות בעלות אופי וצורה מודרניים, ולו גם של אמנים לא נודעים ביותר. בתקופה שבה שלט ב'בצלאל' אקאדמיזם נאטוראליסטי, ובמקרה הטוב – ריאליסטי; בתקופה של התרפקות על נושאים יהודיים ומוטיבים אוריינטאליים, הוצגו בתל-אביב לראשונה תמונות שהיו קרובות בסגנון לגוגן, מאטיס, ולקוביסיטים כגון דרן ולוט. אין פלא שפרופ' שץ חשש, שתמונות אלה, המוצגות בתערוכה שלא על-מנת להימכר, יפריעו למכירת עבודותיהם של אמני 'בצלאל'!⁵² שץ, שאפילו סזאן נחשב בעיניו מודרניסט בלתי נסבל,⁵³ לבטח לא היה מרוצה מכך שעבודותיו שלו מוצגות בצוותא עם מודרניסטים כגון מאליק, סובול, נורנברג ופריירמן. הוא ניאות לעשות כן אך ורק בשל התקווה למכור, אך ברגע שפגה תקווה זאת ניתק את קשריו עם פרמן.

49 ראה תיק פרמן, ארכיון לאמנות ישראלית (לעיל, הערה 7).
50 דובר, כנראה, על הקדשה או על בנייה של אולם מיוחד לאוסף. המוזיאון, מצדו, רצה לקבל את האוסף, או חלקו, ללא תנאים. במכתב חתום בידי מאיר דיזנגוף מה-26 בינואר 1932 כתוב:
ההכנות לפתיחת המוזיאון הולכות ונגמרות. האולמים סודרו בצורה מתאימה, ב"ב קבלנו תמונות חשובות מברלין ומאנטורפן. אנו חושבים לפתוח את המוזיאון לקהל בחצי פברואר ולכן נבקש את כבודו לתת לנו מתוך האוסף שלו דברי אמנות (תמונות, פסלים, עתיקות) הראויים להשמר במוזיאון. בתקוה שכבודו יענה לבקשתנו הננו בכל הכבוד, מ. דיזנגוף נשיא חברת המוזיאון.
ראה תיק פרמן, ארכיון לאמנות ישראלית. יש להניח, שהמוזיאון גם לא השתדל במיוחד להשיג את האוסף, מחוסר יחס נאות כלפי היצירות שבו. ציונה תג'ר סיפרה לי, שהצייר משה קסטל הביא עמו מפאריס שלוש תמונות של טוטין והמוזיאון סירב לקנותן (במחיר של 40 עד 60 לא"י). ראה לעיל, הערה 4. פרמן, מצדו, לא היה מעוניין לפרק ולפזר את האוסף שהיה, אפשר לומר, בן-טיפוחו.

51 ראה לעיל, הערות 19 ו-45.

52 סעיף ג' במכתבו מן ה-20 בפברואר 1922.

53 ראה ספרו של הצייר ח' גליקסברג, שמורים בלב, תל-אביב 1975, עמ' 124, 132. לדברי הצייר סטימצקי (בשיחה עמי ב-4 במארס 1977) שנה שץ מודרניזם ועל הקוביסטים אמר שעושים 'פח שבור'; על שאנאל לגלג שהוא מצייר 'פרה עפה על גג ומטילה ביצה'. סטימצקי למד ב'בצלאל' בשנים 1924/25.

יש להניח, שגם דעותיו של פרמן על האמנות, כפי שנוסחו בהקדמתו לקאטאלוגים של התערוכות שערך וכפי שהביען בוודאי בהרצאותיו ובשיחותיו היו כצנינים בעיני פרופ' שץ וחבריו לדעה. ראויה הקדמה זו שנצטט מתוכה בהרחבה, משום שכלולים בה רעיונות והשגות אשר הנחו את האמנים הצעירים שמרדו במסורת 'בצלאל' והניחו מאוחר יותר את היסודות לאמנות החדשה בארץ-ישראל.

פ' פריירמן, 'ראש יוחנן'. שמן על בד, 66 x 66 ס"מ. מס' 132 בקאטאלוג 'התערוכה האמנותית הראשונה בא"י'. חתום בצד שמאל למעלה. אוסף מר נ' פרמן, תל-אביב

כל מי שחושב, כי האמנות הפלסטית עוסקת בצלום דברים כהויותם, אינו אלא טועה. המגמה האמיתית של האמנות הפלסטית היא ההתאמצות היצירתית של הרוח האנושי... האמנות היא שפת יחידה סגולה, מחונני אספקלריא מאירה, שאין לה סגנון מגבל ומצק, ואינה מתחשבת עם סיגים ותנאים. הכשרון האמיתי מתגלה בכל עמקו ורחבו רק כשהוא משתחרר מעול המסורת המקבלת והמשפטים הקדומים ונותן חופש לרוחו לחפוש צורות חדשות, אפקים חדשים וסוגי יצירה חדשים. כל יוצר באמנות יש לו השקפת עולמו המיוחדת ובהתאם אליה הוא יוצר את השפה האמנותית שלו [. . .] בכל דור ודור היתה נטושה מלחמה עזה בין העבר והעתיד של היצירה. כל זרם חדש נתקל על דרכו ביחס של בוז והתול מצד הקהל המחנך על ברכי הזרמים הקודמים, שנתקבלו כבר בתור קלסיים, וקשה לו להשתחרר מירושת הדורות. הקהל הרחב, ולפעמים גם מוקירי האמנות ומביני ערכה, דורשים מאמני התקופה שיסתגלו ביצירותיהם לחוש הבנתם המיוסדת על ירושת העבר וטרדיציות ההווה. ברם, אוי לו לאמן שזרי הפרחים הללו יקחו את לבו ויפעלו על מהלך יצירותיו. כל הסתגלות וכל התחקות היא בבחינת מיטת סדום בשביל האמנות.

כל מה שנאמר לעיל, זהו בנוגע למלאכת היצירה עצמה במקצועות הצבע, הצורה והקומפוזיציה. כאן צריכים לשלוט רק הרוח המתפרץ, ומגמת החיפושים הנצחית... אבל בנוגע למושגים, תכנים ולנושאי היצירה—הדרך היותר מתאמת היא דרך הסינטיזה בין העבר והעתיד. האמן הוא, ראשית כל בן לעמו, יליד ארצו ואינו יכול להשתחרר מחוג הרגשות הרומנטים והחנוכים של התפתחות אומתו ומולדתו... התמזגות יצירתית של ערכי העבר ומגמות העתיד—זהו תפקידם של כל הכוחות הרעננים בעם ומחונני-כשרון הקשורים באלפי נימי אהבה וכבוד לעמם, לארצם ולתולדתם וסוללים דרכי יצירה חדשות בעולם האמנות.

דברים אלה, שנכתבו ביפו ב"ג בניסן תר"ף, מבטאים ומגדירים באופן מושלם ומדויק את הציור שנוצר בארץ-ישראל לפחות בעשר השנים שבאו אחר-כך.

האם היתה לתערוכות שערך פרמן השפעה על האמנים הצעירים באותה תקופה? לדעת פרנקל 'כל תערוכה, שרואה אותה קהל רב, היא מאורע אמנותי. איננו יודעים מי ראה את התערוכה וכיצד זה השפיע. אולם יש להניח שלכל פעולה תרבותית יש הד וזה עושה משהו. יש להתחשב בזה. זה השפיע'.⁵⁴

ידוע על השפעה ישירה שהיתה לחברי קבוצת 'התמר' וכמובן גם לתערוכות שערך, על הציירת ציונה תגר. אפשר להניח, שהשפיעו השפעה לא ישירה, באמצעותה, על חבריה ללימודים ב'בצלאל'. עם זאת, רוב הציירים המייסדים של האמנות בארץ-ישראל, לא היו בארץ לפני 1923, או שהיו צעירים מדי, ולכן לא יכלו לראות את התמונות של אוסף פרמן בעת שהוצגו כאן בפומבי. הצייר י' זריצקי, למשל, הגיע ארצה ב-1923. הוא זוכר היטב את מעורבותו של פרמן בתערוכת אבל פן. אך, אם כי הכיר את האוסף של פרמן, לא ידע שהתמונות שבו הוצגו בתערוכות בשנים 1920-1922.⁵⁵

השפעה חשובה ביותר השפיע הצייר פרנקל עצמו. בסטודיו שפתח בתל-אביב, לאחר שוכו מפאריס

54 בשיחה עמי (ראה לעיל, הערה 4).

55 בשיחה עמי ב-4 בספטמבר 1977.

ני סובול, 'תמונה עצמית', 1918. רישום בעפרון, 20.4 x 24 ס"מ. מס' 128 בקאטאלוג 'התערוכה האמנותית הראשונה בא"י. חתום ומתוארך בפינה השמאלית למעלה. ברישום זה, כמו בעבודות אחרות של סובול, בולטת השפעה ניכרת של קוביזם ופוטוריזם (חואן גרי, א' בוצ'וני). אוסף ני פרמן, תל-אביב

(בסוף 1925) השמיע דעות דומות לאלה של פרמן ולא בלתי אפשרי הוא שהזכיר בפני תלמידיו את התמונות שבאוסף פרמן והמריצם ללכת לראותן. הצייר ח' גליקסברג התגורר עם משפחתו תקופה מסוימת (1929–1930) בבית פרמן ברחוב מקווה-ישראל. אין ספק שהכיר את האוסף וייתכן שבאמצעותו הכירוהו גם אמנים אחרים. פרמן עצמו היה מקורב במשך תקופה ארוכה לחוגי הציירים. בין ניירותיו מצאתי רשימות של שמות וכתובות של אמנים רבים וחשובים ואני מניחה שרשימות אלה נערכו, או נערכו מחדש, כאשר ניסה לחדש את התערוכה התמידית בשנת 1938. בסיכומי של דבר, גם אם אין הוכחות שהיתה לאוסף פרמן השפעה ישירה על הציירים בארץ בשנות העשרים, אפשר היה לומר שהתערוכות, הקאטאלוגים על הקדמותיהם, הרצאותיו של פרמן ועצם הימצאו של האוסף בתל-אביב, תרמו תרומה גדולה וחשובה להתפתחות האמנות החדשה בארץ-ישראל בראשית דרכה.

ולסיום מן הראוי להביא דברים שכתב פרמן בשנת תשי"ט, זמן קצר לפני פטירתו:

אודה שכאשר אני משקיף אחורנית ואני רואה את ההתפתחות הגדולה של האמנות הארץ-ישראלית אני מתמלא חדווה. יש לי קורת-רוח מזה שהייתי אחד מן הראשונים לטפח את הכרת הערכים האמנותיים בארצנו לפני ארבעים שנה. ואם יש לנו היום צבור לא מבוטל של אמנים ישראליים ואם כל תערוכה אמנותית יש ביכולתה למשוך מאות ואלפים של מבקרים, מהחובה כי נזכור את אלה שידעו לדרבן ולעורר את הטיפוח של הערכים האמנותיים בארצנו.⁵⁶

בעריכת ישראל ברטל

יוסף טרומפלדור — יומן גדוד נהגי הפרדות

(אלכסנדריה 24.1.1916–7.10.1916)

מבוא והערות: שולמית לסקוב
תרגם מכתב־היד הרוסי: מיכאל דרור

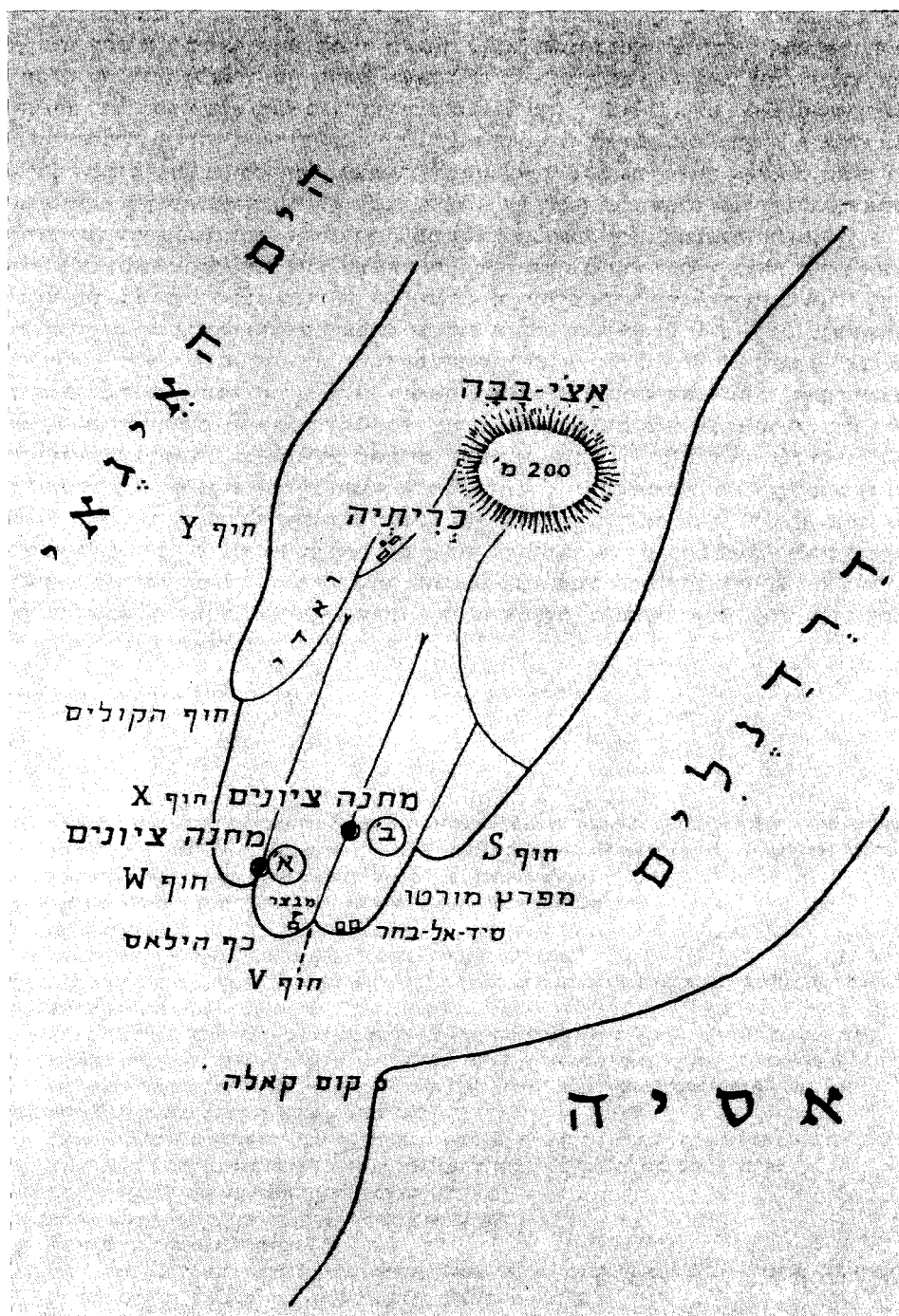
יוסף טרומפלדור—יומן גדוד נהגי הפרדות

(אלכסנדריה 24.1.1916–7.10.1916)

בשנת 1922 הופיע לראשונה הספר 'מחיי יוסף טרומפלדור' (בהוצאת ההסתדרות של העובדים העברים בארץ-ישראל, יפו תרפ"ב) ובו מכתבים וקטעים מיומנו של טרומפלדור. חלקו העיקרי של הספר מוקדש לגדוד נהגי הפרדות ולפעולתו בגאליפולי ומורכב ממכתבים ששלח טרומפלדור מן החזית לארוסתו אסתר (פירה) רוזוב. טרומפלדור שיווה למכתביו צורת יומן, כדי שישמש בבוא העת בסיס לספר על תולדות הגדוד. מלבד המכתבים נכלל בחלק זה של הספר גם יומן קצר מן התקופה 25.7.1915–1.10.1915—פרק זמן שבו עשה טרומפלדור במצרים בגיוס תגבורת לגדוד. בספר מובא גם קטע ראשון (מן ה-24.1.1916) של יומן אחר, הוא היומן המתפרסם כאן, בהשמטות. לראשונה. יומן זה מוקדש לגדוד נהגי הפרדות בחודשי קיומו האחרונים ולמאבק שניהל טרומפלדור במטרה למנוע את פירוקו, אם לא תהיה אפשרות להקים גדוד יהודי קרבי במקומו. היומן, שסימולו הארכיוני פ 5/8/101, כתוב בדיו, בכתב-יד ברור מאוד, על דפי משבצות שנתלשו מפנקס בפורמאט קטן. יומן זה, יחד עם יתר ניירות טרומפלדור המצויים במכון ז'בוטינסקי* נמסרו למזיאון ביתר (גלגולו הראשון של המכון) על-ידי הגב' אסתר (פירה) עוזיאלי-רוזוב, ארוסתו של טרומפלדור, ממנה נפרד ארבעה חודשים לפני שנפל בתל-חי. מסתבר, שטרומפלדור הפקיד את כל ניירותיו בידי פירה רוזוב כאשר נסע מאלכסנדריה לאנגליה ב-7 באוקטובר 1916 (התאריך שבו מסתיים היומן הנוכחי). יש להניח, כי משהפך טרומפלדור לדמות לאומית, מצאה הגב' רוזוב לנכון למסור את תעודותיו למזיאון לאומי. לא נודע לי מדוע נתפרסמה בספר 'מחיי יוסף טרומפלדור', רק התחלתו של היומן.

גדוד נהגי הפרדות של ציון הורכב במאוס 1915, חלקו מפליטים מארץ-ישראל שלא רצו לקבל על עצמם בארץ נתינות עות'מאנית ולכן גורשו למצרים משנצטרפה תורכיה למלחמה באוקטובר 1914, וחלקו מצעירים יהודים תושבי מצרים. את רעיון הגדוד הגה זאב ז'בוטינסקי, שנקלע אותו זמן למצרים. טרומפלדור, שהגיע למצרים מארץ-ישראל משום שסירב להתעתמן, נפגש עם ז'בוטינסקי ונתפס לרעיון. השניים הציעוהו לשלטונות הצבא הבריטי, שהיו מוכנים עקרונית ליסד יחידה כזאת. אך הבריטים הסכימו שתהיה זו יחידה קרבית ולא יכלו להתחייב שתשרת בארץ-ישראל, שהרי עדיין לא נפתחה החזית שם. נוכח התנאים האלה משך ז'בוטינסקי את ידו מן

* תודתי למנהלי המכון שהעמידו את התעודה לרשותי ואיפשרו את פרסומה.

מפת גאליפולי לפי שרטוט של לויטננט-קולונל פאטרסון

16.1.24, 9.30 בבוקר. זה זמן רב שלא רשמתי דבר. מספר דפים מן האחרונים יחד עם הפנקס נעלמו אי שם.¹ בליל ה-1 בינואר יצאנו באנייה מ-Cape Helles.² הגענו בבוקר למודרוס.³ עשינו שם עד 7 בחודש ושוב עלינו על אנייה. ב-8 בחודש, השכם בבוקר, הפלגנו. רבים חששו מפני צוללות בדרך, אך דבר לא קרה. חשבנו שלא נמצא באלכסנדריה שום דבר השייך ל-Z.M.C.⁴ אולם מצאנו גם משרד וגם מחנה. התברר, כי רולו⁵ דיווח ללויטנט-קולונל פאטרסון (אשר בא הנה בגלל מחלתו), כי שללו את הפנסיה מגב' פראנק⁶ ומוורטהיימר.⁷ גם מגורביץ ומניסנבאום⁸ שללו את הפנסיה, אף-על-פי ששיחררו אותם מבית החולים כשאינם מסוגלים לעבוד. הקולונל כעס מאוד על ממשלת אנגליה שהביאה אותו למצב כזה. הוא הבטיח הכל (פנסיה וכו'). כתב על כך בהודעות. ואילו הממשלה מונעת. [...]

רולו ביקש שוב שיכתבו אליו ביתר פירוט, זאת אומרת, פשוט שישלחו פקודה בעניין הפיזור וכבר שבוע ימים שאנו מחכים לפקודה הזאת. אני אישית אינני משלים עם הפיזור. אני רוצה, כי הגדוד יחיה ויוסיף לחיות, אם עד סוף המלחמה, אם עד יצירת גדוד חדש (גדול וקרבי). ואגב—רצוני ברפורמות. בעניין זה התראיתי עם מארק אבראמוביץ,⁹ עם פיצ'וטו,¹⁰ עם סוארו,¹¹ עם מייג'ור גולדסמיט.¹² אמרתי להם, כי יש להעניק לגדוד החדש את כל הזכויות והחובות של התובלה האנגלית; כי נחוצים מספר קצינים אנגלים-יהודים (רק לא מצרים) ומספר סמלים יהודים-אנגלים מתוך הצבא האנגלי; שאנשינו יהיו זכאים לפנסיות וכו' כמו החיילים האנגלים ושתהיה משמעת גם כן כמו אצל החיילים האנגלים.¹³ את העריקים אין להעניש בשלילת משכורתם השבועית אלא יש להוציאם להורג או להעניש אותם קשות בצורה אחרת. כל האנשים הנ"ל הסכימו אתי. עתה אני עורך אסיפה כדי להוציא פנייה אל הנוער, להסביר מה יש, מה אין וכי מתכוונים לאסוף חתימות של אלה הרוצים להיכנס לגדוד החדש. התקיימו כבר שתי אסיפות. השנייה—ביום שבת (22/1) בבית הכנסת. פגשונו לאו דווקא במאור פנים, אך גם לא באיבה רבה כמו בביקורי הקודם.¹⁴ גולדסמיט מצפה לבואם של ידידיו, קציני גדודו, אתם הוא רוצה לערוך התייעצות. [...]

- 1 הכוונה ליומן שניהל טרומפלדור בגאליפולי והעבירו בצורת מכתבים לארוסתו אסתר רוזוב שישה באלכסנדריה (ראה מ' פוזנאנסקי [עורך], מחיי יוסף טרומפלדור, תל אביב תשי"ג, עמ' 115–298. שלושת הסעיפים הראשונים של היומן שלפנינו מופיעים שם בעמ' 298–300).
- 2 הנקודה הדרומית ביותר בחצי האי גאליפולי, בשטח שהחזיקו האנגלים.
- 3 נמל האי למנוס.
- 4 ראשי תיבות של Zion Mule Corps—גדוד נהגי הפרדות של ציון.
- 5 אחד משני האחים י' וק' רולו ששימשו בגדוד נהגי הפרדות בדרגת סגן. הם היו בנקאים יהודיים במצרים ובעלי נתינות בריטית.
- 6 אלמנתו של אברהם פראנק, טוראי ראשון בגדוד נהגי הפרדות וההרוג הראשון של הגדוד בגאליפולי.
- 7 אביו של ורטהיימר, שהיה חייל בגדוד מבני היישוב הישן ונהרג בגאליפולי. התנהגותו המופתית של החייל עוררה את טרומפלדור לכתוב את סיפורו 'ורטהיימר' (ראה: 'מחיי יוסף טרומפלדור', עמ' 355–360).
- 8 חיילים בגדוד נהגי הפרדות שנפצעו בגאליפולי.
- 9 מארק אברמוביץ מרגלית היה נציג חברת הנפט 'נובל' במזרח התיכון, מנכבדי הקהילה באלכסנדריה ונשיא 'ועד העזרה לארץ-ישראל וסוריה', שהוקם באלכסנדריה כדי לסייע לפליטים מארץ-ישראל.
- 10 יוסף די פיצ'וטו היה סגן-נשיא הקהילה באלכסנדריה.
- 11 אדגאר סוארו—בנקאי, שהיה נשיא הקהילה באלכסנדריה.
- 12 לא הצלחתי למצוא עליו פרטים.
- 13 כזכור, היה לגדוד נהגי הפרדות מעמד מיוחד ואנשיו ראו את עצמם מופלים לרעה בהשוואה עם יחידות אנגליות סדירות. לא פעם תהו אם הם נחשבים פועלים או חיילים.
- 14 כאשר נשלחו פאטרסון וטרומפלדור מגאליפולי למצרים, במטרה לגייס חיילים חדשים לגדוד. ציבור הפליטים באלכסנדריה התייחס באיבה לפעולות הגיוס של השניים.

לויטננט-קולונל, פאטרסון מפקד גדוד נהגי הפרדות

מבראשונה. עתה האשימוהו, שלא בצדק, שהוא נעזר באימו של קונסול רוסיה לגייס לצבא הרוסי את כל הנתינים הרוסיים במצרים החייבים בשירות צבאי אשר אינם משרתים בצבא הבריטי. הוראה כזאת אכן יצאה מן הרוסים, אך גדוד נהגי הפרדות, או גדוד קרבי יהודי בעל צביון אחר, לא קם במצרים. ובכל זאת לא היו מאמצי טרומפלדור לשווא. 120 איש מגדוד נהגי הפרדות המפורק חזרו והתגייסו, הועברו לאנגליה ושימשו גרעין לגדוד היהודי שהצליח ז'בוטינסקי לגייס לבסוף, בשנת 1917.

כדי למנוע את טשטוש עיקרו של היומן—המאבק על קיום הגדוד—על-ידי פרטי הפרטים על הסתאבות היחידה, הושמטו רוב הקטעים שעניינם בהפרות המשמעת למיניהן. לכאורה נותרה פרשה שכולה עניין ציבורי שאין המחבר מעורב בה באופן פרטי, אך לא כך הדבר, וזאת בגלל אישיותו של טרומפלדור. מעולם לא הקדיש האיש לבעיותיו הפרטיות את תשומת הלב, ההתפעמות והלהט, שהשקיע בענייני הכלל. הדבקות בה חתר טרומפלדור להשיג את המטרה, המאמץ הנפשי והרגשי שהשקיע בפעולתו, הופכים יומן זה בראש ובראשונה לתעודה אישית מובהקת. אין הדבר מבטל, כמובן, את משמעותו הכללית—השאיפה לפעול למען ארץ-ישראל בכל מקום ובכל צורה. כאן לפנינו ראשית הדרך שהובילה את טרומפלדור לשיתוף פעולה עם ז'בוטינסקי בהקמתו של הגדוד היהודי באנגליה, שהביאה אותו לרוסיה לאחר מהפכת פברואר 1917 במטרה לארגן גדוד של מאתיים אלף איש שיילחם בארץ-ישראל — ומששמה מהפכת אוקטובר קץ לדבר הביאה אותו דרך זו לארגון ה'חלוץ' והעלתה אותו לתחנתו האחרונה—תל-חי.

ושלא היה גם נקי מקורטוב של אנטישמיות. הפרדת שתי הפלוגות מן הגדוד עוד הוסיפה למורת הרוח ופיוזון הביא לירידת המוראל.

דווקא לנוכח מצב עניינים זה ראה לעצמו טרומפלדור חובה כפולה להמשיך ולקיים את חלק הגדוד שנותר, כל עוד נמשכת המערכה בגאליפולי. ואמנם חפצו זה עלה בידו. למרות הצטמקותו של הגדוד בגלל מחלות, חופשות, התחליות ועריקות, שלא לדבר על נפגעים בקרב (8 הרוגים ו-55 פצועים), המשיכה היחידה לשרת עד לפינוי חצי האי ואף הפיקה רצון וזכתה לתהילה על שירותה בחזית.

בראשיתו מנה הגדוד 650 איש. משהופרדו ממנו שתי הפלוגות נשארו מהם רק 367. בסוף דצמבר 1915, סמוך לפינויו, לא נותרו בו אלא 90 איש. פאטרסון כבר לא היה עמו, שפן חלה והועבר למצרים ומשם הוחזר לאנגליה. טרומפלדור נתמנה מפקד הגדוד המצומצם והגיע עמו לאלכסנדריה, כשהוא חושש שהיחידה תפוזר מיד עם הגיעה למצרים, אך לא כך קרה.

אמנם עוד בהיותו במצרים דרש פאטרסון לפזר את האנשים, לאחר שנוכח לדעת שמפלים את גדודו לרעה ושאינן משלמים למשפחות הנפגעים גימלה כנהוג בצבא האנגלי. אם אין מעניקים לאנשים את הזכויות המגיעות להם, טען, אין גם להטיל עליהם חובות. סיבה נוספת לרצון לפזר את הגדוד היה המחסור באנשים. אנשי התגבורת שגייסו פאטרסון וטרומפלדור במצרים היו צריכים לשרת חצי שנה בלבד ועתה עמדו להשתחרר. מקורות שמהם יבואו אנשים חדשים לא נמצאו, שפן חלק גדול מן הפליטים התפזר לכל רוח. דומה שגורל הגדוד נחרץ. אך הגנרל מאקסוול, מפקד הכוחות הבריטיים במצרים, היסס לשחררו בגלל שירותיו הטובים בחזית. מאקסוול לא פסק בעניין זה והוראותיו, כפי שעולה מן היומן שלפנינו, היו סותרות. מצד אחד היה מאקסוול בדעה שיש להמשיך ולקיים את היחידה ואף שמר למענה מחנה ומשרד, ומצד שני מינה קצין לפירוקה. מתברר, שכל אותו זמן לא היה מחוור למפקדה אם נותר עוד משהו מן הגדוד. בתוך בלבול זה התמקמו האנשים במחנה, אלא שבהעדר האתגר שבמלחמה, כמו זה שעמד לפניהם בגאליפולי, צצו ועלו שוב כל החליים הישנים שמהם סבל הגדוד והחלו לעשות בו שמות.

היומן שלפנינו גדוש תיאורים של הפרות משמעת, עריקות, תגרות, גניבות וכיוצא באלה. הכל השתוקקו להשתחרר-ויהי מה. ואילו טרומפלדור, אף-על-פי שראה את המתרחש, לא רצה להשלים עם המציאות והתנגד לחיסול בן טיפוחיו. הוא היה מוכן לעשות הכל ובלבד שהגדוד ימשיך להתקיים, או שיקום במקומו גדוד יהודי קרבי. לכך נאבק לא רק עם אנשי הגדוד, אלא אף עם ראשי ציבור הפליטים, שכמעט בעיני כולם עצם הרעיון, שיהודים מארץ-ישראל יילחמו לצדה של אנגליה אויבת תורכיה, היה פסול משום שנראה כמסכן את היישוב בארץ.

טרומפלדור האמין שז'בוטינסקי, שהשתדל באותו זמן בלונדון למען הקמת גדוד יהודי קרבי, יוכל לשלוח לו תגבורת של מאתיים איש, שמהם יבואו רוח והצלה אך לפי שעה נחל ז'בוטינסקי בפעולתו כשלון חרוץ, ולא זו בלבד שלא היה יכול לעזור לטרומפלדור אלא אף קיווה להיעזר בו. היחידים שבהם הסתייע טרומפלדור במאבקו היו נכבדי הקהילה באלכסנדריה, אך גם סיוע זה ניתן בעצלתיים וללא התלהבות. טרומפלדור נאחז בכל קש, בכל פתח תקווה, אך מאמציו עלו בתוהו. אפשר שלו נותר מאקסוול בתפקידו, היה נותן יד לקיומה של יחידה יהודית, אך הוא הוחלף בארציבאלד מארי, שלא היה לו כל יחס לעניין וכך נחרץ גורל-הגדוד לפירוק.

גם לאחר הפירוק עוד ניסה טרומפלדור לארגן גדוד יהודי, ובזה עורר התנגדות גדולה עוד

[illegible]

החלטה על יסוד הגדוד באלכסנדריה (י"ז באדר תרע"ה)

הספירה הימלאס באמנס
פקודות האניה מקולוט פטרסון 22 אפריל 1915
בפקודת המפקד הראשי הכללי שם צריך לקחת בחשבון
ולתת אנשים וקבוצות אחדות
האנשים יש להם רשות להלחם בפח אחרים בדד לתיק
והחלפה.
אסונים ולפודות 6 פחים בדד הלחמה ורתיקה -
האנשים יקחו את מותם בחיים תיפץ אחרי טבח כפודות
בזמן יצא לברזי האים יבדלו בלחמה וכן הלהיים
בלחם הלחמה ההבדל בלחם בלחמים וגם בדד אין
רשות להאנשים לקחת חיים בדד.
לוחמים ידעו כפי צרכם לפקודת פלגת הלחימה
בפקודת

פקודות יום על סיפון אנייה בדרך לגאליפולי (20 באפריל 1915)

העניין ואילו טרומפלדור לא נרתע והמשיך בפעולות לארגון הגדוד. כמפקד היחידה נתמנה לויטננט-קולונל פאטרסון וכסגנו—טרומפלדור, בדרגת קפטן. הגדוד הפליג לגאליפולי ב-17.4.1915.

כבר מראשית קיומו החלו הפגיעות במעמדו של הגדוד. עוד לפני שהגיע לגאליפולי צורפו שתיים מפלוגות הגדוד ליחידה אוסטרלית ועל-ידי כך הוצאו מפקודם של פאטרסון וטרומפלדור. שתי פלוגות אלה אמנם נשלחו לגאליפולי, אך כעבור זמן קצר הוחזרו למצרים ופורקו. כשלוש פלוגות האפילו על קיומן של שתי פלוגות הגדוד שנותרו בפיקודם של פאטרסון וטרומפלדור ואף נפוצו שמועות שהגדוד כולו פוזר.

דרכו של טרומפלדור עם שתי הפלוגות שנותרו עמו לא היתה סוגה בשושנים מכמה וכמה סיבות. כיחידה שהורכבה משתי קבוצות שהיו שונות זו מזו מבחינה חברתית—פליטים מארץ-ישראל, שהיו רובם נתיני רוסיה, מצד אחד, ויוצאי מצרים, מצד שני—היה הגדוד מועד לחיכוכים, ואלה גם לא איחרו לבוא. לכך נתוספה העובדה, שבמקום שישלחו להילחם בארץ-ישראל, כפי שקיוו האנשים (ללא כל יסוד), הם הובאו לגאליפולי וזאת בעיצומה של המערכה, דבר שריפה ידי רבים. יתר על כן—גדוד נהגי הפרדות לא היה יחידה סדירה, ומשום כך חשו האנשים שהם מופלים לרעה לעומת היחידות האנגליות, תחושה שגברה עוד יותר בשל יחס העליונות שגילו כלפיהם האנגלים,

גנרל מאקסוול, מפקד הכוחות הבריטיים במצרים

מאקסוול¹⁵ לא הסכים לפיזור. (הם עובדים היטב ומדוע לפזרם?) על כן השגנו משרד וגם מחנה. מאקסוול כתב למשרד [הגדוד] על אי רצונו לפזר את הגדוד. רולו ענה לו שמכל מקום אין להמשיך בעבודה כפי שהיא, מתנהלת עתה.
[...]

25.1, 8.40 בערב. [...] על גורל הגדוד—שקט. אין תשובה ממאקסוול וגם גולדסמיט טרם התראה עם ידידיו. [...] הוותיקים¹⁶ פנו בעניין השחרור. שוחחתי אתם והם הסכימו לחכות. [...]

27.1, 2.30 בלילה. [...] בערב ביקרתי אצל מארק אבראמוביץ [מרגלית]. התייעצתי אתו על אודות המברק.¹⁷ הוא קיבל את גרסתי: 'מצב העניינים שפיר. ההיחיים מיד 200 איש לשם ארגונו מחדש והמשך קיומו של הגדוד היהודי. הבריקו (Cable) על אפשרות הפלגתם הנה. מכתבנו יבוא'. סבורני, כי מחר או מחרתיים אקבל תשובה מז'בוטינסקי. תיכף ומיד אשלח אליו מכתב ובו אפרט את השקפתי על ארגונו מחדש של הגדוד ואודיעהו על מצב העניינים.

15 גנרל סיר ג'ון מאקסוול—מפקד הכוחות הבריטיים במצרים.

16 הכוונה לאלה שגויסו לגדוד עם היווסדו, במארס 1915, בהבדל מן החיילים שגייס טרומפלדור ביולי (ראה הערה 14 לעיל).

17 לז'בוטינסקי בלונדון.

1,28, 8.30 **בבוקר**. [...] הטלתי על גולדין¹⁸ ללכד לאט-לאט את החיילים העתידים של הגדוד החדש. אחרת מתקלקלים אף המעטים הטובים הנמצאים עתה בגדוד בהיטמעים בהמון הכללי. הייתי אמש אצל דוקטור לבונטין¹⁹ ואחר כך אצל משפחת ווכסלר²⁰. [...] שוחחנו על אודות הגדוד הקיים והעתיד לקום. הוי, כמה ררושים היום אנשים לגדוד.

1,30, **שעה 6 בערב**. [...] רולו כתב שנית אל המפקדה וביקש לא לעכב את פיזור הגדוד.

1,2, 9.30 **בבוקר**. אתמול הייתי במחנה עד 9 בערב (החל משעה 12 בצהריים). התבוננתי במהלך החיים שם. בשעה 6 בערב ערך מר²¹ ביקורת. נכחו, כמדומני, 37 איש, זאת אומרת, כי כמאה איש היו absent without permission²², אך אלה דברים של מה בכך. העיקר הוא שאין סדר במחנה. גולדין מתעצל. עד כה טרם ליכד את היסודות החיוביים של הגדוד כפי שביקשתי. זלוטניק²³ מתרוץ בלי טעם. מר טיפש. צורח כפרח ומקלל. אמולק²⁴ מרביץ עונשים ולכולם יחד חסר רצון ובעיקר חסרה היכולת לעשות את הנחוץ. [...]

2,2, 9 **בבוקר**. [...] אתמול בצהריים קיבלתי מברק מלונדון: Your chief commanders authorization necessary. Jabotinsky²⁵. לא לגמרי ברור. הרי ביקשתי ממנו להבריק, אם יכול הוא לשלוח 200 איש. על זה אין הוא עונה. אם להתחשב במשמעות המדויקת של התשובה הרי ניתן להניח, כי יש לו אנשים הנראים לו ושהוא בטוח פחות או יותר באפשרות לשלחם ומה שמעכב הוא רק הרשיון מצד הפיקוד שלי. אולם מארק אבראמוביץ מניח, כי ז'בוטינסקי פשוט שכח להוסיף 'קודם כל' ובוודאי יש בדעתו להתחיל שוב, אחרי שיינתן הרשיון של פיקודי, במערכה שנשתתתה במקצת. אף גורודייסקי²⁶ סבור בערך כך. ייתכן שהם אינם רחוקים מן האמת וכי לוולאדימיר יבגנייביץ' [ז'בוטינסקי] אין אנשים. אני חושב, כי בדבר הגיוס שקט אצלו למדי. היום אני מתכוון ללכת אל סוארו וגם אל פיציוטו. אולי אתראה עם מייגור גולדסמיט... צריך להזיז עניינים.

3,2, 9.20 **בבוקר**. נפגשתי אתמול עם פיציוטו ועם סוארס. נדברנו לשוחח הבוקר בשעה 10, אצל סוארו. חבל, אינני שולט באנגלית כראוי. אחרת הייתי מזיז את העניין חיש בלי הצבים ההססנים האלה! [...]

- 18 יעקב גולדין—סגן־משנה בגדוד נהגי הפרדות. מפליטי ארץ־ישראל.
- 19 ר"ר משולם לבונטין—בנו של זלמן דוד לבונטין, מנהל בנק אנגלו־פלשתינה. מן הפליטים מארץ־ישראל. היה רופא גדוד נהגי הפרדות ואחרי שפוזר הגדוד שימש כרופא צבאי במצרים עד סוף המלחמה. היה ממייסדי מגן־דוד־אדום בתל־אביב ושימש כנשיאו.
- 20 יונה ווכסלר ומשפחתו היו פליטים מארץ־ישראל. אשתו של ווכסלר היתה אחותה של אסתר רוזוב, ארוסתו של טרומפלדור.
- 21 גרעון מר—מפליטי ארץ־ישראל במצרים. סגן־משנה בגדוד נהגי הפרדות. לימים, הרופא וחוקר הקדחת הנודע, ששירת במקצועו במלחמת העולם השנייה בצבא הבריטי במזרח ועשה במסגרת זו את הניסויים הראשונים בדי.די.טי. עמד בראש התחנה לחקר הקדחת בראש פינה.
- 22 נעדרים ללא רשות.
- 23 זלמן זלוטניק—מפליטי ארץ־ישראל במצרים. סגן־משנה בגדוד נהגי הפרדות. השתייך לפלוגות השלישית והרביעית שהופרדו משתי הפלוגות שנשארו בפיקודו של פאטרסון ופורקו. לאחר הפירוק התגייס מחדש למה שנותר מגדוד נהגי הפרדות.
- 24 סגן־משנה מן הספרדים בגדוד נהגי הפרדות.
- 25 'דרוש אישורו של מפקד הראשי, ז'בוטינסקי'.
- 26 מארק מרדכי גורודייסקי—פקיד בבית המשפט המצרי. מיד אחרי המלחמה, ב־1918, עלה ארצה ופתח כאן בפעילות ציבורית ענפה. היה מעסקני הבונים החופשיים.

5.2, 1.30 בלילה. הבוקר היתה לי שיחה מעניינת עם רולו. הצעתי לו לשחרר מספר אנשים. הוא אומר: 'הגש לי כאל—O.C.²⁷ רשימה בחתימתך'. עניתי כי אינני יכול לכתוב אליו רשמית כאל O.C., מפני שהוא איננו יכול להיות כזה בזמן שאני נמצא בגדוד. אני קפטן; דרגתי גבוהה משלו. רבות דיברנו על זה וכל אחד המשיך להחזיק בדעתו. הוא הציע לי לכתוב למפקדה לשם בירור העניין. בדרך אשר אני כותב עתה (ובכלל על ה-Z.M.C.) אני מציין גם את זה. [...]

10.2. אתמול בצהריים הגעתי לקאהיר.²⁸ מיר התחילו הכשלונו. מייגור מרגולין לא נמצא כאן.²⁹ כאשר באתי אל ז'אק מוצרי³⁰ הוא התכוון לנסוע לאלכסנדריה וביקש לדחות את הביקור במפקדה עד שובו (ז'אק עד 11 בחודש). התייעצתי עם פרידמן.³¹ התברר שהיה חייב לנסוע ברכבת הערב עוד אתמול. החלטנו לא לחכות למוצרי. הלכנו את הדו"ח שלי קיבל לויטננט-קולונל אחד, אשר ביקש אותנו לבוא מחר (ז'אק היום) בשעה 11 בבוקר. קפטן פרידמן נסע לו אתמול. לפני נסיעתו נתן לי מכתב אל מר ליאון בלאו—יהודי אנגלי, עיתונאי. הוא יעץ לי ללכת אל המפקדה יחד אתו. [...] הלכתי אל בנטוויץ.³² הוא פרופסור באוניברסיטה המקומית (עתה הוא סקונד-לויטננט של פלוגת גמלים). אני מניח, כי הוא מתאים יותר מבלאו, אך בנטוויץ הביע את צערו—לא יוכל ללכת אתי כי לא קיבל על כך אישור ולקצין אסור בלי רשות. [...] הביקור הזה הכעיסני. החלטתי לצפצף ולוותר על מתרגמים חשובים ולקחת את סרגינט כץ בתורת מתרגם. כך עשיתי. באנו למפקדה. פניתי אל הלויטננט-קולונל אשר נטל אתמול את הדו"ח שלי. הוא שלחני אל מייגור פיררה ואילו פיררה שלחני למייגור אחר. הלן שלחני אל קולונל אחר והלה אל קפטן חדש והלה, בתורו, למייגור חדש (A.A.C. Ainsworth)—קצין כוח אדם הראשי, שסוף סוף אמר דבר: 'אם יש באפשרותכם חכו בקאהיר שניים-שלושה ימים. אדווח לגנרל'. החלטתי לחכות. מעניין, כי כל אלה אשר פניתי אליהם היו בטוחים שה-Z.M.C. כבר פוזר. רולו לא הבין, כנראה, את הפקודה על הפיזור.

מייגור פיררה הודיעני, כי השליש המוסמך לפזר את הגדוד הוא י' רולו. 'משמע אני חייב להיות כפוף לו כאילו הייתי זוטרי? לאו. אבל הוא מורשה לפזר את הגדוד'. השד יודע אותם ואת סדריהם. בכל אן הידרבות ואין בהירות.

11.2, 9.30 בבוקר. אמש ביקרתי ראשית כל אצל השגריר סמירנוב.³³ הוא קיבלני בחביבות יתרה. סיפרתי לו בקיצור על מצבנו. הוא אומר: 'חבל שלא ידעתי קודם. אתמול ראיתי את מאקסוול. הייתי

27 Officer Commanding—קצין מפקד.

28 טרומפלדור החליט לנסוע לקאהיר, מקום מושבו של הפיקוד העליון במצרים, להבהיר את מצבו של הגדוד.

29 אליעזר מרגולין, יליד רוסיה, עלה ארצה בהיותו בן 18. משפחתו התיישבה ברחובות, אך לאחר פטירת הוריו ב-1898 היגר לאוסטרליה. עם פרוץ המלחמה התגייס לצבא האוסטרלי, נלחם בגאליפולי ואחר כך נתמנה, בדרגת לויטננט-קולונל, למפקד הגדוד ה-39 של קלעי המלך, הוא הגדוד היהודי האמריקני שהשתתף בכיבוש איסאלט בעמק הירדן. בספטמבר 1918, עם תום המלחמה, הועמד מרגולין בראש הגדוד הארץ-ישראלי—ה-40—ונתן את ידו לפעולות ההגנה שבהן השתתפו חייליו במאורעות 1920 ו-1921. על חלקו בפעולה זו ב-1921 היה צפוי למשפט צבאי וכדי להימנע ממנו השתחרר מן הצבא וחזר לאוסטרליה. מת ב-1944 ונקבר ברחובות לפי בקשתו.

30 ז'אק יעקב מוצרי—בנקאי במצרים ומראשי התנועה הציונית שם. יושב ראש הוועד לפליטים במצרים. חבר ועד הצירים לארץ-ישראל (1918–1920).

31 סרן פרידמן—רב צבאי מאוסטרליה, שטרומפלדור התוודע אליו באלכסנדריה ומצא בו שותף למאמציו להאריך את קיומו של גדוד נהגי הפרדות.

32 נורמן בנטוויץ—בן למשפחה ציונית וציוני בעצמו. עורך-דין. שימש כמפקח במחלקת המשפטים של ממשלת מצרים ומרצה בבית הספר הגבוה למשפטים בקאהיר. ב-1915 התגייס לצבא הבריטי, שירת בגאליפולי ואחר כך, כאמור לעיל, בגדוד ההובלה בגמלים. הגיע לדרגת מייגור. אחרי המלחמה נתמנה ליועץ משפטי בממשלת המנדט. התפטר מתפקידו ב-1931 בגלל מדיניותה האנטי-ציונית של בריטניה. בסוף ימיו חזר לאנגליה.

33 א"א סמירנוב—שגריר רוסיה במצרים.

יכול לשוחח אתו על העניין. דומה שלא נוח לנסוע במיוחד לשם כך. יגידו, כי אני מתערב בענייניהם. אם אפגשוהו במקום איזה שהוא אשוחח עמו על הנושא. [...]

13.2. אתמול סעדתי על שולחנו של השגריר סמירנוב. [...] השגריר היה שוב חביב מאוד. ביקשני להשאיר אצלו את כתובתי. אם יתארע דבר מה אודיעך. שלשום בערב [...] היכרתי סוף סוף את מייג'ור מרגולין. אחרייכן הייתי אצל בלאו (העיתונאי). למרבה מבוכתי הם לא ידעו כיצד להרבות בכבודי. השד יודע מה יכולים לעולל מדים עם כוכבים. הרי אותי לא הכירו כלל. משמע כל היקר והכבוד – בגלל המדים. מה טוב שהסתלקתי משם חיש מהר.

14.2. [...] אתמול בבוקר סר אלי לבית המלון מייג'ור מרגולין וסחבני לבית מלונו. שם שוחחנו כשעתיים. הוא יושב באוסטרליה זמן רב ואוהב אותה, אבל עדיין חיה בו נפש היהודי. אפשר לומר, כי הוא כמעט לאומי. היום אלך אל המטה להיוודע על תוצאות הדו"ח שלי. אין לי ספק, כי אשמע פסק דין מוות ל-Z.M.C. אי שם, עמוק עמוק בנפשי, מסתתר זיק התקווה. כך, עלייד מיטתו של שכיב מרע, אין רוצים להשלים עם העובדה הנוראה, אבל כבר מר, מכאיב וקשה. ה-Z.M.C. לא יהיה. ימות. בן טיפוחי אשר טיפחתי זמן רב כל כך, אשר גרם לי חוויות כה מרות וכה מתוקות, ימות באיבו, כאשר המפעל אשר למענו הולדתי את ה-Z.M.C. טרם הסתיים. עד מצפוני, כי למען המפעל הזה הייתי מוכן לתת את כל אשר לי ואף את חיי. אך קורבני לא נתקבל.

15.2. הפתעה. העניין שנסחב כאילו קם לתחייה. הדו"ח שלי נקלע לידי של מייג'ור Staff General Officer Austey³⁴. הוא התעניין ברעיון של גרוד חדש וביקשני להגיש מסמכים בו ביום אחרי ארוחת הצהריים. היגשתי לו את העתק המכתב של לויטננט-קולונל פאטרסון אל ז'בוטינסקי ואת התשובה הטלגרפית של האחרון אלי (על אודות 200 האנשים). נוסף לזה אמרתי, שאוכל להגיש את חוות דעתי של השגריר סמירנוב. 'בבקשה'. הייתי בערב אצל סמירנוב. הלה רשם את הכל ואמר, כי יסע בעצמו אל מאקסוול (וזה כמוכן טוב מחוות דעת בכתב).

שעה 12 בחצות. בערב נתקבלה תשובה החתומה על-ידי גנרל מטה. היא כתובה באדיבות יתרה. נאמר בה, כי הגנרל מאקסוול חשב ברצינות על אודות הצעת, אך הוא מצטער מאוד שיאלץ להסתלק ממנה. הגנרל מדגיש, כי הסירוב אינו תוצאה מערך הלחימה שלנו, אשר אותה הוכחנו תחת האש בגאליפולי. לכן – עובדה. ה-Z.M.C. מת.

16.2, 2.30 **אחרי הצהריים.** בעוד שעה אני הולך אל בית הנתיבות של אלכסנדריה. הבוקר הייתי אצל סמירנוב. הוא סיפר לי, כי היה אתמול אצל מאקסוול אשר הצטער, אך אמר, כי לא יכול היה לתת תשובה אחרת הואיל והאנגלים אינם מתכוונים לעלות עתה על ארץ-ישראל. מאקסוול מרוצה, בדרך כלל, מהתנהגותנו בשדה הקרב. הוא זוכר אותי אישית³⁵ ואומר, כי עשיתי עליו רושם טוב. ייתכן שעוד יפנו אלינו כעבור חודשיים. [...]

17.2. [...] אחרי הצהריים הגיע למחנה רולו שלנו (קלור)³⁶. ערכנו שיחת קצינים. שוחחנו. אמרתי לו, כי אני רואה הרבה רע, אך איני רוצה לקחת חלק פעיל בענייני המחנה מפני שאחוי הוריע לי כך: או

34 קצין אגף מבצעים במטה הכללי וצ"ל: General Staff Officer. ולא כפי שכתב טרומפלדור בטעות.

35 טרומפלדור וז'בוטינסקי נפגשו עם מאקסוול והציעו לו להקים כוח יהודי. תוצאת השיחה היתה ייסודו של גדוד נהגי הפרדות.

36 שהיה עם גדוד נהגי הפרדות בגאליפולי. ייתכן שרולו שירת בפלוגות הגדוד שהתפזרו ואחרי כך מילא איזה תפקיד צבאי במצרים.

יוסף טרומפלדור באלכסנדריה (1915)

1/2 Дождь. Не means "много" или "мало", а вообще, "тогда" и "потом".
 Раньше было up Orderly Room 3 m.c.
 Вмешательство, то есть 3 m.c. еще
 не закончено, был вопрос, о чем и о чем
 не было. Это было вмешательство в
 и вмешательство. После того как вмешательство
 не было к нему, а то что на его
 вмешательство вмешательство в м.о. в м.о.
 вмешательство о чем вмешательство и вмешательство
 вмешательство. И вмешательство при
 вмешательстве вмешательство. 3 m.c. вмешательство
 вмешательство, но вмешательство вмешательство,
 вмешательство вмешательство вмешательство, вмешательство
 вмешательство вмешательство вмешательство и
 вмешательство вмешательство. Это вмешательство
 вмешательство... Однако, вмешательство вмешательство
 вмешательство? И вмешательство вмешательство
 в м.о. вмешательство: "Что вмешательство 3 m.c.
 ?" вмешательство, то вмешательство, вмешательство
 вмешательство, вмешательство вмешательство, вмешательство
 вмешательство вмешательство вмешательство. И вмешательство
 вмешательство, то вмешательство, вмешательство
 вмешательство и, вмешательство, вмешательство
 в вмешательство вмешательство. вмешательство, то
 вмешательство м.о. вмешательство вмешательство.
 вмешательство вмешательство, то вмешательство вмешательство
 вмешательство, то вмешательство вмешательство вмешательство
 вмешательство вмешательство. Тогда вмешательство
 вмешательство вмешательство вмешательство вмешательство
 о.о. и м.о. вмешательство вмешательство вмешательство
 вмешательство вмешательство. И вмешательство

שכתוב אלי דו"ח כאל O.C. או שתימנע מלהתערב. קלוד ניסה לשכנעני להתערב בנעשה ולו באורח בלתי רשמי. אך חלק בלתי רשמי (בלתי פעיל במיוחד) הנני נוטל בין כה וכה, מפני שקשה להשקיף באדישות כיצד אובר ומזדהם המפעל שנוצר בעמל ונטבל בדם. שלוש נתקבל מסמך מקאהיר. שואלים מה מעשיו של ה-Z.M.C. באלכסנדריה. סבורני, כי השאלתה הזאת היא תוצאה מביקורי בקאהיר. קודם הם סברו, כי ה-Z.M.C. אינו קיים עוד. ממני נודע להם שהוא עדיין קיים. עכשיו בוודאי ברצונם לדעת כיצד זה קרה. רולו ענה, כי הגדוד חי לו ומחכה לפיזור. דומה, כי עכשיו לא יאחר הקץ לבוא. והכל משתוקקים לקץ הזה ודורשים שחרור. שאלתי אחדים מדוע הם, בעצמם, כה שואפים להשתחרר. הרי העבודה מעטה, והסכנה בכלל אינה קיימת. כשהיו חופשיים יוצאו במהרה את כספם ויתחילו לרעוב. מדוע, אם כן, כה גדולה התשוקה להשתחרר מהר ככל האפשר. הם בעצמם אינם יודעים מה לענות, אך משתוקקים לשחרור. זוהי מין פסיכוזה, מגפה. אחדים מאלה שקיבלו שחרור קודם רוצים לחזור. [...]

27.2, יום ראשון. זה זמן רב שלא כתבתי ואילו מאורעות, אם גם לא נכבדים, אמנם אירעו. קודם כל נפוצו שמועות מ-Orderly Room Z.M.C.³⁷ כי גורלו של הגדוד עדיין אינו ברור. ייתכן גם שימשיך להתקיים. השמועה הזאת נתמכת על-ידי רולו ואבולעפיה.³⁸ אפילו כך מצטרף לדעה זו והוא מתרגם ומבין אחרת את הדברים ששמענו במפקדה בקאהיר. אני מחזיק בדעתי הקודמת—החליטו לפזר את ה-Z.M.C. אבל ייתכן שהם מעיינים ברעיון להקים גדוד חדש והחליטו לקשור זאת עם הגדוד הישן... מדוע אפוא באיטיות כזאת? שוב כתבתי למפקדה ושאלתי: מה יהיה גורלו של ה-Z.M.C. אם לפזרו—אזי במהרה, הואיל ו-(1) דיסאורגאניזאציה; (2) האנשים רוצים בשחרור, כדי להתחיל להסתדר באורח פרטי. וגם עלי לדעת זאת, כי אני קצין רוסי וייתכן שאפנה לצבא הרוסי. אם אמנם יהיה פיזור, אבקש מן המפקדה להעניק לי שחרור, ואם אין מפזרים—צריך גם כן להודיעני על כך בהקדם, כדי שנתחיל לארגן מיד את מה שהתערער. לפיכך יש להבהיר מספר שאלות (על אודות ה-O.C. וכו'). עד כה חלף כבר שבוע ואין תשובה. ואי הסדר במחנה הולך וגדל. תמיד המון נעדרים וימים רבים אין עורכים כלל תרגילים, אין מצייתים למפקדים. [...] התגלה דבר חדש, איום: מגפת גנבות. [...] אלהים אדירים! ימיטו חרפה על ה-Z.M.C.; יהרסו את כבודנו אשר יצרנו בעמל רב בשדה הקרב. [...]

28.2 בערב. [...] אחרי הצהריים נתקבלה במחנה פקודה: לשלוח מחר בבוקר ארבעים איש בפיקודו של הקצין גולדין לגילוי מצבה.³⁹ הפקודה חתומה על-ידי אבולעפיה. גולדין שואל: מה לעשות? האם ללכת על-פי פקודת סרג'נט-מייג'ור אבולעפיה? הוחלט, כי יש ללכת, מפני ששם יהיה טקס חגיגי, אך אחר כך צריך למחות לפני רולו... הנה משמעת! רב סמל מפקד על האנשים והקצינים! מעניין גם זה שרוצים לערוך כנראה את גילוי המצבה בחגיגות (מוסרים לי, כי הזמנו, למשל, הקונסול האנגלי, הרוסי והצרפתי). אותי, מארגנם וחברם של הנופלים, לא הזמינו ואפילו לא הודיעוני. זה בוודאי מעשה ידיו של רולו. ניחא! ישתעשע לו בתפקיד המפקד [...]

29.2. אתמול נתקבלה 'פקודה' שנייה מאבולעפיה—המסדר נדחה עד יום שישי, מפני שהגנראל אינו יכול להופיע היום. רולו מכין נאום איזה שהוא. [...]

1.3. פשטה שמועה, כי רולו יכלול בנאומו למחר, על-יד המצבה, דברים על כך שאנשי ה-Z.M.C. כאילו רוצים כולם להמשיך לשרת ומקווים, כי יקיימו את הגדוד. [שלושה אנשי צבא] התייצבו לפני

37 המשרד הגדודי.

38 רפאל אבולעפיה—פליט מארץ-ישראל, היה רב סמל בגדוד נהגי הפרדות. נפצע בחזית בגאליפולי והוחזר למצרים. שם שירת בתפקיד מנהל. ב-1917 הצטרף לגילוי והיה פעיל בשורותיה.

39 לזכר הנופלים בגאליפולי.

מצבת-הזכרון בבית-הקברות היהודי באלכסנדריה למתנדבי גדוד נהגי הפרדות שנפלו בחזית

גולדין כשהם נרגשים והודיעו שהם מוכנים למחות שם, בבית הקברות, על-יד המצבה, ולומר, כי אדרבה, הכל רוצים בשחרור. אמרתי להם, כי בושה היא לדבר כך בקרבת עצמות החברים; בושה להתווכח. אם רצונם למחות, יכולים הם לעשות זאת קודם או אחר כך. החליטו, כי היום יסע גולדין אל רולו ויודיעו, שהואיל והאנשים מתרגשים, הוא מתבקש לא לדבר על 'רצונם' להמשיך לשרת ב-Z.M.C. גולדין היסס בתחילה, אך אחר כך הסכים ונסע. היום אספו גרושקובסקי⁴⁰ וכהן כסף מהחוגרים בשביל יר לחברים החללים. הקצינים הזוטרים קונים זר מיוחד ואני תורם במקום זה לירה לקרן הקיימת. אני לא אהיה נוכח בשעת גילוי המצבה. להשתייך לצופים פרטיים—לא יפה, ולקחת חלק רשמי—לא נתבקשתי. [...]

40 טוראי ראשון מ' גרושקובסקי מגדוד נהגי הפרדות. על גילוי אומץ לב בשדה הקרב זכה ב-D.C.—Distinguished Conduct Medal (אות להתנהגות מופתית).

3.3 אחה"צ. הבוקר, סמוך לשעה שתיים-עשרה, נתקיים גילוי המצבה. לא הייתי שם, אך סיפרו לי כי היה כך: קודם כל נאם בצרפתית מר סוארו. הוא דיבר על זה שאנשים אלה (הפליטים) לחמו למען האמת הנצחית וכו'. משמע—אמר שטויות רגילות, אשר לא תאמו את האמת, מפני שקודם כל אנשינו לחמו בעד האידיאלים הלאומיים שלנו. אחרי נאומו של סוארו השמיע הרבי⁴¹ את תפילותיו. צילמו מספר צילומים והתפזרו. נכחו אנשים רבים למדי: בריגריר, שלושה קונסולים, סוארו, פיצ'וטו ואחרים. לא היתה התלהבות ואף לא התפעמות. אשכנזים כמעט שלא היו: לא מרגלית ולא בוגרצ'וב⁴² ולא אחרים. שאלתי את מ"א מרגלית מדוע לא ילך וענה: 'אינני רוצה להימצא בחגיגת רולו. מי הוא? מי הם אלה שערכו את גילוי המצבה הזה? מה זכותם לכך?' [...]

9, 6.3 בערב. עברתי היום לדירה חדשה [...]

7.3, 10.30 בערב. [...] היום חגגתי את חנוכת הבית [...] לפתע הופיע גורודצקי. התברר כי קיבל מברק מז'בוטינסקי השואל מה גורלו של ה-Z.M.C. החלטנו לענות כך: 'השחרור החל. פרטים נודיעך במכתב. טרומפלדור'. איזה מין מברק. האמנם החלו להתייבב אצלו אנשים בשביל הגדוד העברי? אני מניח שכן. אבל קרוב יותר לאמת, כי הוא פשוט רוצה לדעת מה נעשה אצלנו. [...]

10.3, 9 בערב. היום דומני מלאה שנה מיום השבועה הראשונה. שנה לקיום ה-Z.M.C. מה טובות היו התקוות ומה מאוס ההווה! התינוק הנחמד, העליון, בעל הסומק הבריא הפך לזקן מכוער, מתנוון. עלבון לגדוד, עלבון ליהדות. האם אין הגדוד מוכשר, האם אינו ראוי לטוב יותר? רולו נסע היום לקאהיר. בוודאי ברצונו לזרו את סופו של ה-Z.M.C. אכן, כבר הגיע המועד! [...]

11.3, 8 בערב. רולו חזר מקאהיר. התברר, כי כל מה שכתבנו על אודות ה-Z.M.C. מונח ב'מקרה' ושאת החומר צריך היה לשלוח ל-M.E.F.⁴³ ולא למטה ה-Force in Egypt⁴⁴. עכשיו הבטיחו שישלחו שמה את המסמכים. הרי לכם סדרים!! [...]

12.3, שעה 9 בבוקר. אתמול קראו לי מעיתון אמריקני יידי על אודות ה-Z.M.C. מגדפים אותו; טוענים כי הוא גרם צרות רבות ליהודים בארץ-ישראל. בייחוד מגדפים את גלוסקין⁴⁵ ואת לבונטין⁴⁶. ואותי—כאילו משבחים. מספרים על פרשיות מחיי. הרבה בדיות. [...]

22.3, שעה 12.30 בלילה. [...] שוחחנו [עם מארק אבראמוביץ] על המכתב אשר קיבלתי אתמול מז'בוטינסקי על הגדוד. אין בידו של ז'בוטינסקי מאומה. הוא משתדל ואילו האנגלים כל הזמן

41 פרופ' רפאל דה לה פרגולה, רבה של אלכסנדריה.

42 ד"ר חיים בוגרצ'וב—מנהל הגמנסיה הרצליה, שנמנה עם הפליטים באלכסנדריה והקים שם בית ספר תיכון לילדי הפליטים במתכונת הגמנסיה הרצליה.

43 Main Expeditionary Force—כוח המשלוח העיקרי.

44 הכוח במצרים.

45 זאב גלוסקין—מנהל היקבים בארץ-ישראל, שהגיע למצרים משליחות באירופה בנובמבר 1914, כאשר תורכיה כבר הצטרפה למלחמה. כנתין רוסי לא יכול היה להמשיך בדרכו ארצה. במצרים הקדיש הרבה מזמנו לטיפול בפליטים מארץ-ישראל. הוא נתן ידו להקמת הגדוד.

46 זלמן דוד לבונטין—ראש בנק אנגלופלשתינה. אף הוא נתקע במצרים כנתין רוסי ולא יכול היה להמשיך לארץ-ישראל. היה גובר ועד העזרה לפליטים. גם הוא נתן ידו להקמת הגדוד.

סוחבים—אין מסרבים ואין מסכימים. ז'בוטינסקי מבקש לקבלו ל-Z.M.C., אם לא יצליח לעשות דבר בלונדון.

בעניין הגדוד החלטנו לשתף תחילה את סוארו, את ז'ק מוצרי ועסקנים יהודיים אחרים. אחר כך להפיץ את הרעיון בין גנרלים של מטה וקולונלים ורק אחרי זה לפנות ישר אל הפיקוד העליון. אנו חושבים לעמוד על קיומו (אחרי רפורמות יסודיות) של ה-Z.M.C., או על יצירת גדוד עברי חדש ולמטרה זו היה כדאי לשלוח אותי ללונדון.

[...]

27.3, 11.30 בערב. [...] היום ערכנו התייעצות קטנה: מארק אברמוביץ', בוגרצ'וב ואני. למחר—התייעצות אחרת, גדולה, אצל סוארו, בדבר הגדוד העברי. בוגרצ'וב גם הוא בעד ארגון גדוד חדש וגדול.

28.3. הבוקר (ב' 11), כאשר הייתי עדיין בעיר, הגיע למחנה גנרל-לויטננט אחד. ערכו מסדר. הוא שאל את אמזלק שאלות מסוימות והלה ענה. הנה כמה מן השאלות: (1) מדוע טרם פורק הגדוד?—אינני יודע. ה-O.C. פאטרסון בלונדון ואילו ה-O.C. הנוכחי, לויטננט רולו, לא קיבל פקודה; (2) האם האנשים רוצים בשחרור?—חלק כן וחלק לא; (3) אם ישחררום, הימצאו כולם עבודה פרטית? על שאלה זו ענה אמזלק לפי דבריו: חלקם ימצאו וחלקם לא. ולפי טענת אחרים אמר: מסופקני אם ימצאו עבודה; (4) היכולים האנשים לסבול את החום?—כן, וטוב; (5) כמה אנשים יש בסך הכל?—תשעים. אחר כך אמר הגנרל, כי שמע חוות דעת טובה מאוד על עבודתנו בגאליפולי. אמזלק אישר (שלא במקום): 'כן, עבדו טוב מאוד'. אומרים שאמזלק היה נפחד מאוד (והוא מאשר זאת חלקית) כאשר דיבר עם הגנרל. רגליו רעדו.

[...] הבוקר החלטנו לערוך אחרי הצהריים אספה אצל סוארו. באספה החלטנו שמחר בבוקר ילכו סוארו ונג'יר⁴⁷ לקומאנדאנט של אלכסנדריה, גנרל בויל, וינסו לעורר בו אהדה לגדוד העברי. באספה נכחו: סוארו, נג'יר, פיצ'וטו, מארק אברמוביץ' מרגלית, ד"ר בוגרצ'וב ואני. אגב, סוארו ציין, כי רולו רוצה להוריד תהומה את העניין. [...]

29.3, 7.45 בערב. [...] במחנה שלנו שלחו כמעט את כל שכנינו לחזיתות שונות. מסביב ריק, עצוב. הקצינים הזוטרים משתוקקים לחזית.

היום הופיעה ב-*The Egyptian Gazette* כתבה בשם 'First Anniversary—the Zion Mule Corps'.⁴⁸ מובא נאומו, אשר נשאתי בשבת בבית הכנסת. סופר, כי שלושה קיבלו D.C.M. לאמתו של דבר קיבל רק גרושקובסקי,⁴⁹ ואילו אחרים הומלצו וקיבלו צל"ש.

הקצינים הזוטרים מסרו לי, כי מתהלכות בעיר שמועות מתמידות על הנחיתה באלכסנדריה⁵⁰ והוסיפו: 'האם לא ניקח בזה חלק? אמנם, אין להאמין לשמועות, אך אפשר לצפות לנחיתה.'

30.3, 8 בערב. אתמול אחרי הצהריים היו סוארו ונג'יר אצל בויל. הוא התעניין ברעיוני על גדוד חדש והחל לחקרום. הם אמרו, כי הרוח החיה של המפעל הוא קפטן טרומפלדור, אשר יכול לתת הסברים מדויקים. אז אמר הגנרל בויל כי עלי לכתוב תזכיר (קצר) בשני עותקים ועלי גם להתייצב לפניו. טיוטה באנגלית כבר כתבתי (בעזרת ניקולאי איבאנוביץ'⁵¹). מחר אלך אל בויל.

47 ויקטור נג'יר—מנכבדי הקהילה באלכסנדריה. מ' 1915—נשיא 'ועד העזרה לארץ ישראל וסוריה'.

48 'יום השנה הראשון—גדוד נהגי הפרדות של ציון'.

49 ראה הערה 40 לעיל.

50 תוכנית אנגלית לנחות באלכסנדריה כדי לתקוע תריז בין תורכיה לסוריה.

51 לא ברור למי הכוונה.

31.3, 12.15 בלילה. הבוקר הייתי אצל סוארו. הוא מצדו כתב בצרפתית (בשביל נג'ר) איגרת ארוכה. הלכתי עם המכתבים שלי ושל סוארו אל נג'ר. הוא חיבר מכתב אחד (באנגלית) מן השניים, שבו הוא כותב שאנו, היהודים, רוצים ללחום שכם אחד עם האנגלים; כי נצחונם יביא את אושרנו, מפני שהאנגלים היו תמיד ידידינו הטובים ביותר ומגינינו; כי כאן אין רבים המתאימים לדבר, אך בטוח הוא, כי אחרי קבלת תשובה חיובית מן האנגלים יתחברו אלינו יהודים רבים מאנגליה, מצרפת, מאמריקה וממקומות אחרים.

עם מכתב זה (בשני עותקים) הלכתי אחרי הצהריים אל גנרל בויל (קומאנדנט אלכסנדריה ומפקד הצבאות החונים בעיר). על כל צרה שלא תבוא לקחתי אתי את הסרג'נט כץ בתורת מתרגם. בויל הניח לי לחכות כ־1/4 שעה וקיבלני בקרירות. אולם אחר כך נשטף בדיבור על ה־Z.M.C. ועל שירותי ברוסיה; על אודות רעיוני דברר הגדוד וכו'. לאחר שיחה של חצי שעה אמר במאור פנים: 'אעשה כל אשר באפשרותי. סבורני, כי העניין יצליח'. הוא קם ממקומו ופעמיים לחץ את ידי. בשעת פרדה חיך בחביבות. הוא אמר לשלישי, כי ישלח בהקדם את מכתבי יחד עם מכתב אשר יכתוב מיד. לאן ישלח אינני יודע: אם לקאהיר או לאיסמאעיליה או ללונדון.

הבנתי כמעט את כל דברי הגנרל גם בלי עזרת המתרגם והרבה עניתי אני עצמי באנגלית. על תוצאות ביקורי הודעתי לנג'ר, לפיצ'וטו ולמארק אבראמוביץ'. סרתי גם אל סוארו, אך לא מצאתיו. לקצינים הזוטרים הודעתי קצרות על העובדה, כי הייתי [אצל בויל] ומסרתי מכתב. לא סיפרתי על אודות צורתה ותוכנה של השיחה, כי אינני רוצה בדיבורים מיותרים. גם לכך אמרתי כי ישתוק. מתברר, כי רולו כתב לבויל דו"ח שהוא משחרר חיילים בהדרגה ושאל בסוף מכתבו מה לעשות בקצינים ובסמלים היהודים הרוצים להוסיף ולשרת. על הקצינים כתב, שהם לא קיבלו תשלום נוסף לביגוד ולא פורסם על קצונתם בעיתונים. בכלל, נעימת הדו"ח [של רולו] מרגיזה זה היום השני את הקצינים הזוטרים [...].

נג'ר, פיצ'וטו ומ"א שבעו רצון מתוצאות ביקורי אצל הגנרל וברכוני על הצלחתי. האם לא מוקדם עדיין? [...]

11.4, 8 בערב. היום חזר סאדאייב מעבודתו ומסר, כי הסרג'נט־מייג'ור של המחנה סיפר מפיו של מפקד המחנה, כי ה־Z.M.C. יפוזר בימים הקרובים. כאישור לזה נתקבלה פקודה למסור את כל הפרדות שלנו. אין לי, כמובן, אומן רב בסיפורי סאדאייב והסרג'נט־מייג'ור.

12.4, 8.30 בערב. מסרנו היום את כל הפרדות שלנו. [...]

14.4, 6.30 בערב. היום היה אצלי פלוני קנופ. הוא סובאלטרן [סגן] (מהגרס) באניית בית־חולים. הוא עזב את רוסיה עוד בהיותו ילד קטן, אחרי פרעות קשינוב, והשתקע באנגליה. עד היום עודנו נתין רוסי. מועד שירותו בצבא האנגלי נסתיים וכציוני רצונו להיכנס לגדוד עברי. רשמתי את כתובתו והבטחתי להודיעו דבר כאשר אקבל תשובה חיובית מגנרל בויל.

18.4, 7 בערב. חדרות. אמזלק סיפר, כי ה־O.C. של ה־Supply Depot⁵² שאל כמה אנשים אצלנו, מה הם עושים ואם רבים מהם יכולים לעבוד בעגלות. אמזלק ענה, כי יש כארבעים איש והלה רשם זאת. כיוון שכך, החליטו אצלנו, כי בימים הקרובים יתנו לנו עגלות. רבים מרוצים. נהיה כמו אנגלים אמיתיים ב־A.S.C.⁵³ הרצון החולני להיות 'כמו אנגלים אמיתיים'! החשר היהודי הנצחי, כי אין נוהגים בנו כמו בשווי ערך!

52 בסיס אספקה.

53 Army Supply Corps—חיל האספקה של הצבא.

אמש ערכנו סדר ראשון אצל משפחת לבונטין. שם נזכרנו ביום ההפלה (17 באפריל 1915) ורק בהיותנו באנייה נעשתה הנפקת מדים חסרי כפתורים וגם סגינים שחורים. הפלגנו ממחנה וארדיאן⁵⁴ ב-15.4.

19.4, 6 בערב. אמש ערכנו סדר במחנה. נכחו מר, גולדין, זלוטניק וגם כ-15 חיילים. חיילים אחרים טיילו להם (עכשיו אצלנו בסך הכל כשישים איש). זלוטניק ערך את הסדר. לבסוף אמרתי מספר מלים בעברית. השוויתו בין פסח אשתקד ובין זה של היום. אז לא זו בלבד שלא קיבלנו כסף למצות וכו', אלא אפילו הלחם והאוכל הרגיל, שאינו כשר לפסח, היו פגומים מאוד. לפסח גם לא קיבלנו מדי צבא וכך לבשנו כולנו בגדים אזרחיים. אנו בעצמנו התחלנו לערוך פסח כהלכתו בעזרת קומוניטה⁵⁵ וועד הפליטים. אך הקומוניטה סיפקה לנו את המצות ואת השאר וזה באיחור ובכמות קטנה ביותר והפרוטות אשר ניתנו עלידי ועד הפליטים לכל חייל לא הספיקו. אם איני טועה עברנו ביום השלישי לאכילת לחם ומאכלי טרפה כשכל החיילים רוטנים. הסדר הראשון במודרוס זכרוננו מכאיב. מה שניתן בשפע היה מהלומות וגידופים מצדם של קצינים אנגליים. עכשיו הכל שונה בתכלית ואנו יכולים לומר בגאווה, כי הישגנו הכל בהתנהגותנו בשדה הקרב. כך נוכל להשיג רבות גם למען העם. לפני אלפי שנים יצאו אבותינו ממצרים ובאו דרך המדבר לארץ-ישראל. עתה הדרכים אחרות ואחת מהן היא – גדודים כמו ה-Z.M.C., בייחוד גדודי קרב. אחרי נאומי קראו החיילים 'הידר' ושרו. הערב עבר לא רע. [...]

21.4, 6.15 בערב. שוב שמועות. אומרים, כי כל נתיני רוסיה אשר שירתו ב-Z.M.C. ייכנסו שוב לגדוד, כיוון שהקונסול⁵⁶ מאיים להכריז עליהם כעל עריקים. אופייני הוא, שאין מתמרמרים על זה אלא מוסרים כעובדה. ואילו לפני ארבעה חודשים היו יוצאים נגד הדבר במלים חוצבות להבות. משמע – היחס החיובי אל הגדוד עולה מחדש. היה טוב לקבל עכשיו רשיון לגדוד קרבי. [...]

23.4, 7.30 בערב. [...] שוב מסרו לי על הופעת צבא רוסי פה ועל אפשרות גיוסם של הפליטים. 'הקונסול יכול להכריז' ואז אומרים הכל, כי מוטב להיכנס לגדוד עברי אנגלי מאשר לצבא הרוסי. ומבזיל עדיין אין תשובה.

30.4, 10 בבוקר. עדיין אין תשובה. איני יודע מה לחשוב. במחנה כשישים חייל וארבעה קצינים זוטרים (אמולק, זלוטניק, גולדין ומר). אני מתייצב במחנה יום יום ומשתהה שם מ-11 עד שעה 4. אין פרדות. צריך רק לשלוח יום יום אנשים לעבודות המחנה ולהשיג על סדרי פנים. [...]

1.5, 10.30. אתמול הודיעוני שנתקבלה שאילתה דחופה מן המפקדה: כמה קצינים ובעלי דרגות אחרות אצלנו וכמה פרדות. הרוב החליט, כמובן, שזהו סופו של ה-Z.M.C. מאידך גיסא פשוט שמועות, שאנחנו המתחילים בגיוס. רבים מחיילינו לשעבר רוצים לחזור. [...]

7 בערב. שקט במחנה. היום דיברנו בינינו, אנו הקצינים, על כך שאנו חייבים בתורת יהודים משכילים לקחת חלק בעניינים היהודיים המקומיים. מר הבטיח להתחיל לבקר במועדון. [...]

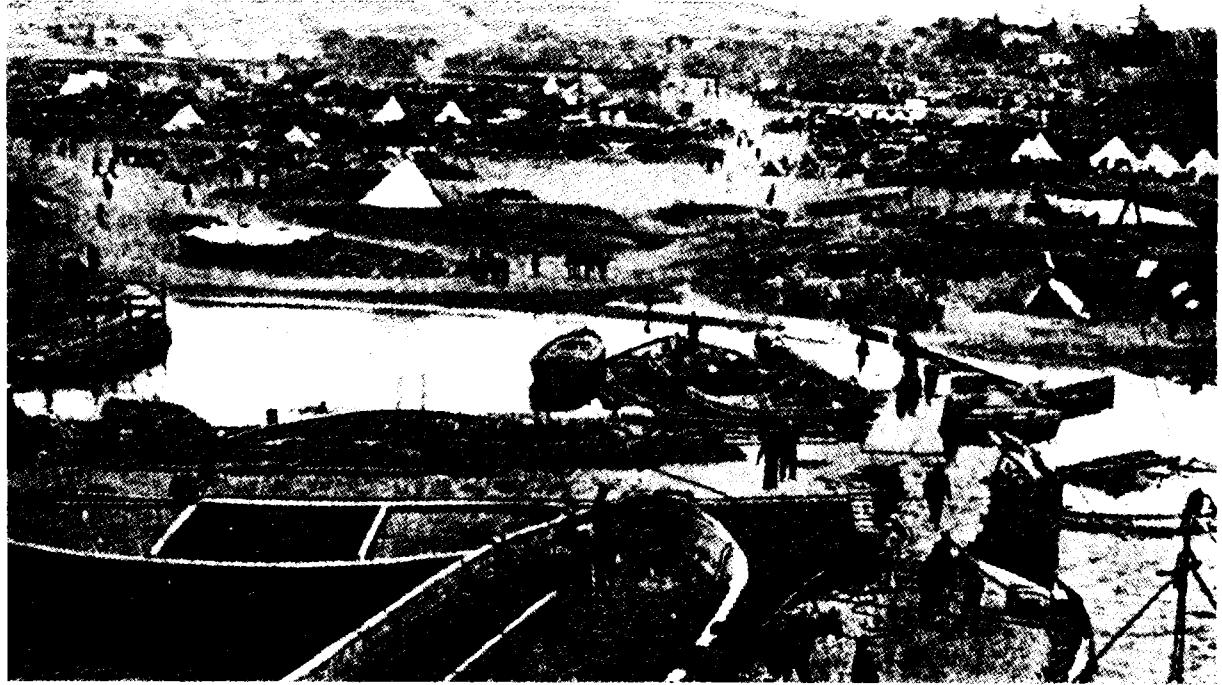
8.5, 7 בערב. קיבלתי מכתב מז'בוטינסקי. הוא שמח, כי למרות סירובו של מאקסול אני מוסיף להשתדל, והוא מספר, כי זמן-מה נתפס לפסימיות, אבל עכשיו הוא מקווה מחדש. משרד החוץ כבר מצרד בזכות הגדוד. ז'בוטינסקי מקווה שגם משרד המלחמה יסכים בקרוב. [...]

הקצינים מבקשים שאלך לבזיל בעניין הגדוד העברי. אני מתכוון לעשות זאת והשבוע בוודאי אלך.

54 אחד ממחנות הפליטים באלכסנדריה שהוקצה בו מקום לגדוד נהגי הפרדות לפני שהפליג לגאליפולי.

55 הקהילה (באלכסנדריה).

56 הרוסי.

נחיתת החיל הבריטי בחצי-האי גאליפולי (אפריל 1915)

9.5 בערב. [...] היום הופיע וולקוביץ במחנה. הוא מצטער מאוד כי קיבל שחרור. לדבריו לא רצה בכך, אך חבריו כינוהו בוגד. עכשיו הוא מבקש להיכנס לגדוד מחדש. אמר כי מבקשים להיכנס בשלוש מאות אשכנזים. סרתי אל פיצ'וטו. דיברתי עמו על אודות הגדוד. הוא רוצה לגשת מחר אל רולו ולהיורד על יחסו לגדוד החדש ולגדוד הישן. [...]

12.5, 8.30 בערב. היום מצאתי במחנה חדשות: ה-Z.M.C מתפרק ומתברר, כי רולו קיבל מסמך שבו מדובר על הפירוק, ושאלת השאלה אנה אפשר להעביר את בעלי הדרגה. רולו הופיע במחנה ושאל וחקר את כל האנשים: אילו שפות ומלאכות הם יודעים; אילו נתינים הם וכו'. הוא אמר, כי ימליץ לסדרם בעבודות שונות ב-"Labour Corps"⁵⁷ הערבי, ב-"Camel Corps"⁵⁸ וכו'. למר, זלוטניק וגולדין אמרו: 'חבל שאינכם שולטים בערבית ואנגלית במידה מספקת. יכולתם להסתדר היטב'. [...] מר וגולדין הודיעו, כי הם מעוניינים בחיל רגלים, אפילו כטוראים. זלוטניק רצה תחילה ללכת לתובלה. אחר כך—'עם החברים לחיל רגלים', ולבסוף הודיע: 'אם לא יהיה גדוד עברי לא אשאר בצבא. אני רוצה שחרור'. [...]

היתה לי שיחה מעניינת עם רולו. כאשר הגיע למחנה אמרתי לו: 'חבל אם לא יתקיים הגדוד העברי'. 'מדוע חבל? כל אנשי הגדוד יסתדרו, אם בצבא האנגלי, אם בצבא הרוסי'. 'אבל הגדוד העברי נחוץ לעם ישראל'. 'עם ישראל אינו קיים. קיימת דת יהודית בלבד. הנני אנגלי בן דת יהודית. אתה רוסי בן דת יהודית. היכן היא ארץ היהודים אם היהודים הם לאום? ארץ-ישראל היא ארצנו'. 'אינני מכיר את ארץ-ישראל; מעולם לא הייתי שם ואיני רוצה להיות'. בקיצור—פילוסופיה של פולנים בני דת משה⁵⁹ ואדונים דומים. אחר כך שאלתי מה התשובה שנתקבלה בדבר ה-Z.M.C. הוא השיב תשובה מתחמקת למדי וגסה למדי. אחר-כך שאל אותי מה רצוני. אמרתי, כי אני רוצה שיהיה גדוד עברי וסבורני שיהיה.

57 יחידת עבודה.

58 עוצבת גמלים.

59 המתבוללים בפולין ראו עצמם בני הארץ לכל דבר, מחוץ לדת, ונתכנו 'פולנים בני דת משה'.

אטפל בזאת בעצמי. כמובן—לא דרכו, וכעבור זמן מה. גולדין ומר ניגשו אליו וביקשוהו לרשום, כי ירצו לעבור לצבא האנגלי רק במקרה שלא יהיה גדוד עברי. אחר כך ניגשו חיילים אחדים ואמרו, כי אינם רוצים להיות פועלים ב־Labour Corps וב־Camel Corps, אלא הם רוצים להיות חיילים.

13.5, בערב. אתמול ערכנו אספת קצינים והחלטנו, כי שוב אנסה לעמוד על קיומו של ה־Z.M.C., אם אי אפשר להשיג גדוד עברי קרבי. כתבתי דו"ח לגנרל בויל על כך, שאם אי אפשר ליצור גדוד חדש ירשה להסדיר את ה־Z.M.C. הישן ולשם זה נפתח בגיוס טירונים חדשים; סבורני, כי יימצאו כאן כשלוש מאות איש. אף ביקשתי להורות בעניין רולו, אשר אחרי שובו מן הדרדנלים הכריז על עצמו כ־O.C. Z.M.C. והביא את הגדוד עד לפירוק. בלתי נעים במקצת לכתוב על רולו, אך אי אפשר להימנע מזה. הקצינים הזוטרים הגישו לי דו"ח מצידם To Captain Trumpeldor O.C. Z.M.C.⁶⁰ שבו הם מבקשים ממני לאחוז בכל האמצעים כדי שה־Z.M.C. יישאר ויתארגן מחדש. הטובים שבין החיילים [...] כ־30 איש, הגישו אף הם דו"ח בשביל הגנרל בציינם, כי שירתו באמונה, שירתו לא רע ועל כן הם תמהים על ההחלטה לחסל את ה־Z.M.C. ומבקשים לקיימו.

עם דו"חות אלה הלכתי היום אל הקומאנדאנט, הגנרל בויל. קיבלני שלישי—קפטן. הוא אמר, כי נתקבלה פקודה מקאהיר לפרק את ה־Z.M.C. ולדאוג לאנשי הגדוד. הודעתי, כי ההחלטה נבעה מתוך דו"ח של קולונל פאטרסון, אשר סבר, כי אין אנשים. אבל עכשיו, משיש אנשים, מתבטלת הסיבה לפירוק. השליש אמר, כי ישלח את המסמכים לקאהיר ומשם יענו. אחרי קבלת התשובה הבטיחו להודיעני. אולם גם הוא וגם אני אין אנו משתעשעים בתקווה לתשובה חיובית. מעניין, שלמרות שלקחתי אתי את רוסין בתורת מתרגם, התבטאתי בעצמי והוא שהיה כל הזמן בחדר ההמתנה. הקצינים במחנה חיכו לי בקוצר רוח. התוצאות, כמובן, לא שימחו אותם ביותר.

14.5. מצב רוחם של הקצינים הזוטרים, בייחוד של גולדין, אינו טוב במיוחד. רק אמולק לבדו מרוצה. מתהלך כאווז מנופח. וכי דבר של מה בכך הוא לקבל Commission?⁶¹ ואני איני רוצה להאמין, כי ה־Z.M.C. ימות סופית. שואלים אותי מדוע איני רוצה לעבור ליחידה אנגלית. ישנן שתי סיבות: ראשית, לא תהיה בזה עבודת קודש למען העם כמו בגדוד עברי. שנית, כל העיסוק היום אינו אלא דאגה לאנשי הגדוד שרוצים להצילם מן המחסור, מן הרעב. אין לי עניין בדאגותיהם. אני יכול לדאוג לעצמי. אינני רוצה שמישהו יחשוב ולו גם רגע אחד, כי שירתי בגדוד בגלל שיקולים אישיים. אישית אינני זקוק לא לדרגות ולא למשכורת. אני עוד איאבק בעד גדוד עברי. [...]

17.5, 6 בערב. מסרו מן הלשכה, כי בשעה שלוש חייבים להתייצב [5 חוגרים]. הקצינים גמרו אומר, כי זוהי התחלת הסוף. [...] מסרו לי, כי אתמול קרא גנרל בויל לרולו ושוחח עמו. רולו חזר כשהוא 'מצוברח'. צצו, כמובן, אלפי ניחושים, בלתי רצויים לרולו ורצויים לשמירת ה־Z.M.C. ווכסלר יעץ לי אתמול לפנות להורנבלואר⁶² לשם סיוע. גורודייסקי הביע התנגדות. איכשהו—לא נעים באמצעות הורנבלואר.

16.5, 7 בערב. הבוקר מסר לי אמולק מעטפה פתוחה שעליה רשום בכתב־ידו של אבולעפיה ⁶³Opened by mistake. תמיד הם פותחים את הכל בטעות. התברר כי זה מן המפקדה במחוז אלכסנדריה. קצין המטה קפטן סאנדרסון כותב כי G.O.C. in Chief (ז"א המפקד העליון מארי⁶⁴) החליט סופית

⁶⁰ לטרן טרומפלדור, קצין־מפקד גדוד נהגי הפרדות.

⁶¹ כלומר, שמינויו לקצין יפורסם בעיתון הרשמי (Official Gazette).

⁶² ויליאם ס' הורנבלואר—מפקח במיניסטריון הפנים של מצרים. הועמד בראש משרד ממשלתי לענייני פליטים באלכסנדריה. עשה רבות למען הפליטים בהקמת בתי־ספר, בתי חולים ובתי מלאכה.

⁶³ 'נפתח בטעות'.

⁶⁴ גנרל ארציבאלד מארי, שהחליף את גנרל מאקסוול כמפקד הכוחות הבריטיים במצרים.

(definitely), שאת ה-Z.M.C. צריך לפרק עכשיו. ובאשר לזכות הבכורה הוא כותב בשם ה-G.O.C. (ז"א גראל בויל), כי הקצין-המפקד הוא רולו ועלי למלא אחרי פקודותיו (to obey his orders). את המלים to obey his orders לא היה צריך לכתוב, שהרי ברור, כי כל דרגות הגדוד חייבות למלא אחרי פקודתו של O.C. אך הקפטן בוודאי הכניס את הפסקה הזאת לפי בקשת רולו, אשר אתו הוא מקיים כנראה יחסי ידידות. מובן שזה פגע בי ומיד בבוקר כתבתי דו"ח חדש שבו הצהרתי, כי יש במינויו של קצין זוטר ממני ל-O.C. עלבון אישי כלפי שאינו מגיע לי. על כן אני מבקש להעניק לי שחרור בהקדם (as soon as possible). סבורני, כי אקבל מחר או בעוד ימים מספר את התשובה ואת השחרור.

19.5, 7 בערב. אין עדיין תשובה. גולדין אומר, כי בוודאי יכתבו שאבקש את הפיטורים אצל ה-O.C. (ז"א באמצעות רולו). אינני חושב, כי הם יגיעו עד כדי כך. [...]

21.5, 11 בלילה. [...] 12 בלילה. כץ, אשר המתין לי במועדון, מסר לידי מכתב תשובה מן המפקדה. כותב הגנרל בויל בעצמו (B.G. Boyle), כי הוא מצטער מאוד על שאין ברצוני לקבל את הוראתו הקודמת על בכירותו של רולו, כי דרגתי היא דרגת כבוד (honorary rank), שלפיה אני בכיר מרולו, אבל לפי דעתו צריך הפיקוד על הגדוד להינתן לקצין בעל Commission מן המלך.⁶⁵ אין, כמובן, במכתבו כל עלבון והוא מקווה שאני אשאר בגדוד עד לפירוקו. יש בדבריו משום התנצלות, אבל מכיוון שאין הוא מבטל, בכל זאת, את הוראתו, כי רולו צריך להיות ה-O.C. (גם אם הוא ממתן זאת), אינני בא, כמובן, על סיפוקי ואיני יכול להישאר בגדוד. אבל הואיל והגדוד לא יתקיים אלא עוד שניים-שלושה ימים איני רוצה לחזור ולכתוב.

23.5, 8 בערב. הבוקר סרתי אל הלשכה. נתקבל בנוכחותי מסמך מן המפקדה הממוען לא אל ה-O.C. אלא פשוט אל לויטננט רולו ועליו חתום קפטן המטה סאנדרסון. שם כתוב, כי המפקד העליון פקד על פירוקו של הגדוד (Z.M.C.) והקצינים והאנשים שיש להעבירם יועברו אחר כך, ללא קשר עם הפירוק. נוסף לכך מודה הגנרל בויל לקצינים היהודים על שירותם והוא בטוח שבכל מקום שיוזמן להם לשרת יעשו זאת טוב כב-Z.M.C. הוא מבקש מן הקצינים היהודים לסור למפקדה ביום ו', 26 במאי, בשעה 11.30, כדי שיוכל להיפרד מהם אישית [...]. באתי עם החדשה הזאת אל המחנה. הקצינים פסקו, כי זאת היא תוצאה (ותוצאה טובה) מן הדו"ח שלי. כאשר הגיעה הבשורה על הפירוק לחיילים הופיעה, ראשית כל, קבוצת תימנים.⁶⁶ הם הצהירו, כי אין ברצונם לעזוב את השירות הצבאי; שהחיילים חייבים לשרת עד סוף המלחמה. ועל כן לא יקבלו שחרור. מקץ שעה קלה הצהירו גם האחרים: 'אין אנו חפצים בשחרור. יוביל אותנו רולו אל הגנרל'. באמצעות הטלפון הודיעו, כי רולו יופיע בקרוב. בשעה 3 בא בלוויית אבולעפיה. הוא מסר לנו, לקצינים, את תוכן מכתבו וביקשני להודיע לאנשים שיקבלו מיד את הכספים, שיקנו בגדים אזרחיים, ימסרו את כל הציוד הצבאי וביום ו' יקבלו שחרור. מסרתי לאנשים. הם ניסו לדבר על אי רצונם לקבל שחרור, אבל במהרה שיכנעתי אותם בחוסר הטעם שבהצהרותיהם. אלבו אמר: 'כאשר ביקשתי את השחרור לא העניקוה לי. עתה שאיני רוצה בו מכריחים אותי לקבלו'. אלה אשר שירתו בפלוגה השלישית והרביעית ונכנסו אלינו שנית ביקשו להביא בחשבון בשחרור גם את שלושת החודשים הראשונים. אמרתי לאבולעפיה, כי יעשה כן. ביקשו גם כן לכתוב שחרורים בצורה יפה ולא על פיסת נייר. דיברתי עם רולו ואמרתי לאבולעפיה, כי השחרורים ייכתבו על גליונות גדולים.

⁶⁵ כלומר, נושא בדרגת קצונה מטעם המלך.

⁶⁶ התימנים בגדוד נהגי הפרדות היו בחלקם פליטים ובחלקם מתושבי מצרים.

24.5, 5 בערב. [...] במחנה היו רק התימנים לבדם אשר כל הזמן סידרו וניקו. שוב הביעו את רצונם להוסיף ולשרת וחתמו על ההצהרה הכתובה עליידי, כי אנו מקווים ומצפים שאנגליה עוד תקרא לנו. [...]

26.5, 8 בערב. לפני הצהריים היינו אצל גנרל בויל. בבואנו קם בנימוס ולחץ את ידי כולנו. הוא וגם אנחנו עמדנו במשך כל זמן השיחה. מקודם שלחתי אליו באמצעות שלישי דו"ח-תזכורת, כי (1) אף-על-פי שאנחנו עתה מחוץ לצבא, נצפה ונקווה שיקראו לנו. אנו (300 איש באנגליה וכמה אלפים באירופה) תמיד מוכנים לאחוז בנשק, כדי ללחום בעד האידיאלים היהודיים שלנו ובעד אנגליה, שהיא ידידתנו ופורשת את חסותה עלינו. (2) כשם הקצינים היהודים אני מבקש ממנו להעניק לנו סרטיפיקאטים על שירותנו בצבא האנגלי... הגנרל בויל דיבר רבות על פועלו של ה-Z.M.C. והודה לנו. אנו מצדנו הודינו לגנרל שהוא החל להיפרד מאיתנו בלחיצת יד.

27.5, 5 ביום. לבשתי הבוקר חליפה אזרחית. אחר כך הלכתי ללשכת ה-B.D. Z.M.C.⁶⁷ וקיבלתי את משכורתי. [...] הקצינים הזוטרים החליפו בגדים עוד אתמול. הנה כי כן, ה-Z.M.C. חדל מלהתקיים. זוהי עובדה מוגמרת. מה רבות היו התלאות: הגסיסה היתה כה ארוכה, עד כי אין מרגישים במכה האחרונה, הסופית. בכל זאת דואבת הנשמה וחבל שזה הסתיים כה מוקדם ובאופן כה אווילי. הרי הכל מרוצים מה-Z.M.C. הוא יכול היה להוסיף ולעבוד. אבל מפני שהקולונל ביקש בזמנו לפרקו בגלל מחסור באנשים (עתה אין סיבה זו קיימת עוד) הוא מתפרק עכשיו בניגוד לשכל הישר וכמעט בניגוד לרצון הכל. איכשהו — טפשי! אבל אני טרם הנחתי את נשקי! אתמול שלחתי מכתב אל ז'בוטינסקי ובו כתבתי שאנו עוד ניאבק בעד הגדוד וייתכן גם בשורות הגדוד. אני אעורר גם את האנגלים וגם את הציבור (היהודי והעולמי) וגם את הלגיונרים. מאמין אני, כי שעתנו תוכל לבוא ואחכה לה. אינני רוצה להרבות בדיכורים על מעשי בעתיד, כי חושש אני לעשות פחות ממה שאומר. אולם תכניותי הן נרחבות. ה-Z.M.C. מת, אבל על עצמותיו ייתכן ויווצר גדוד אחר, טוב ממנו בהרבה. [...]

10.7. אתמול (ואולי שלשום בערב) מסרו לי, כי "יודילוביץ"⁶⁸ מחפש אותי ורוצה לשוחח על 'עניין חשוב מאוד מאוד'. היום סוף סוף נפגשנו. הוא מסר, כי הודיעו לו שהסורים הנוצרים רוצים לארגן גדוד יחד עם ערבים מוסלמים ויהודים לשם מסע לסוריה ולארץ-ישראל. כאשר אמרו זאת ליודילוביץ ורצו להתחיל עמו במשא ומתן ענה, כי הוא עצמו אינו יודע דבר, אך ביכולתו להפגיש עם מפקדו של הגדוד העברי לשעבר, ז"א אתי. הם הסכימו והוא פנה אלי. לעת עתה הדבר מתנהל, כמובן, בסוד כמוס. הבוקר הלכנו יחד ל-"mixte tribunal".⁶⁹ שם רצה להציגני לפני אחד העסקנים הערביים החשובים, אנגלופיל ואישיות משפטית חשובה, הלוקחת, כנראה, חלק פעיל בעניין הגדוד העתיד לקום. אנו לא מצאנו שם את הערבי הזה ורחינו את הפגישה והדיון לפעם אחרת. שלשום, ז"א בשבת ב-8 ביולי, ערכו יהודים מובטלים⁷⁰ הפגנה בהמון רב עם דגלים וצעקו: 'עבודה או הפלגה'. הם התפרצו אל תוך בית הכנסת ומשם דחקו אותם החוצה. בחצר הבטיח להם פיצ'וטו שהוא עצמו ידאג להם. הובטח, שאת הרבים הרוצים בכך ישלחו לאמריקה ולמקומות אחרים, ואת האחרים יסדרו בעבודה כאן. על הדגלים היו כתובות: 'הלאה ועד הפליטים', 'עבודה או הפלגה' וכו'. אתמול והיום מחברים כמרץ, לפי הצעת פיצ'וטו, רשימות של הרוצים לאמריקה, לעבוד כאן וכו'. המובטלים

67 Base Depot S.M.C. הבסיס של גדוד נהגי הפרדות.

68 דוד יודילוביץ—מנהל חברת כרמל במצרים וראש יועד העזרה לארץ-ישראל וסוריה.

69 בית דין מעורב לערעורים—ערבא בינלאומית, שלפניה נידונו נתינים זרים במסגרת זכויותיהם המיוחדות.

70 מבין הפליטים, ובתוכם משוחררי גדוד נהגי הפרדות.

מלאי תקוות ומצפים לפתרון טוב של הבעיה. הם מוסתים מאוד נגד הוועד ואומרים, כי ההפגנה עזרה. [...] המובטלים מקווים, כי הוועד המקומי יצליח להשיג רשיון להפלגה או אצל הקונסול הרוסי או, אם לא יענה, שלא באמצעותו, אצל שלטונות המקום. המצב אמנם קשה מאוד והפתרון הכרחי.

15.7. אתמול הלכנו שוב עם יודילוביץ ל-mixte tribunal. מצאנו את האיש אשר חיפשנו. התברר כי זהו E.E. Laionby, Interprète a la Cour d'appel Mixte.⁷¹ הוא אדם כבן 45–50. יודילוביץ נבח רק בהתחלת השיחה. אחרי כן הלך לו ואמר כי הוא עסוק ובכלל אינו יכול לטפל בדבר זה. Laionby אמר לי כך: אנו רוצים לארגן כאן ועד בן ששה-שבעה אנשים: שני לבנונים (נוצרים), שני סורים וגם שני ארץ-ישראלים (ז"א יהודים). הוועד העליון הזה ינהל את הכל. הוא ינהל את המשא-ומתן עם מאקמהוץ⁷² (האנגלים), עם הצרפתים, יארגן ועדים מיוחדים וכו'. ועדים מיוחדים (לבנוני, סורי וארץ-ישראלי) יארגנו את ההמונים ויהיו מועצות לאומיות עליהם בני זוגם מן המועצה העליונה. נבקש את הקצינים הצרפתיים בשביל הלבנונים, את הקצינים האנגליים בשביל הסורים והיהודים. סבורני, כי יימצאו אצלנו כ-30–40 אלף לשם המלחמה בסוריה ובארץ-ישראל. נבקש אחר-כך שלטון עצמי ללבנון בחסות צרפת; שלטון עצמי לסוריה בחסות אנגליה ושלטון עצמי לארץ-ישראל בחסות אנגליה. על זה שלטוריה רצויה חסות אנגליה לא נספר לצרפתים לעת עתה. ...

אמרתי, כי אני לבדי אינני רשאי לתת תשובה, כי חייב אני להתייעץ עם ידידי. תחילה ביקשני לשלוח כבר מחרתיים שני אנשים לוועד העליון. אחרי תשובתי ביקשני להודיעו מחר על תוצאות שיחותי עם ידידי. אני הבטחתי. בכלל העניין כולו חיובי a priori לפי נקודת הראות שלי. הערכים באים הראשונים אלינו כאל שווים. הם מציעים לנו ברית. הם מכירים בזכותנו על ארץ-ישראל. זה קלף חשוב בקונגרס השלום העתיד, כמובן, אם יתברר שאחרי Laionby עומדים רבים. במקרה חיובי יכול להתרחש דבר גדול.

כבר אמש שוחחתי עם בוגרצ'וב. הוא התעניין בזה והתייחס באופן חיובי. שנינו החלטנו, כי יש לברר את העניין וצריך לשלוח שני אנשים, אך בלי רשות להחליט. העיקר הוא לשמוע, להיוודע מי הם ומה הם רוצים וכו' ולהודיע, אחרי שיעשו היכרות עם העניין, שעליהם להיוועץ בקבוצת ידידים יהודים. הבוקר ערכנו אנחנו (אני, בוגרצ'וב, מ"א מרגלית, גלוסקין ויודילוביץ) התייעצות. אני ובוגרצ'וב היינו בעד שליחת שניים ואני סברתי, שאחד מוכרח להיות מיהודי המקום (ז'ק מוצרי, נאג'אר, סוארס, פיצ'וטו). כי המקומיים מכירים גם את הערבים וגם את האנגלים טוב מאתנו. מ' אבר' סבר, כי כל זה הבלים: כי Laionby הוא הרפתקן אלמוני וגם אנחנו — לא כלום, ואין אנו יכולים לקשור אתו יחסים. על המוסדות המרכזיים שלהם (באירופה) לפתוח במשא ומתן עם הארגונים המרכזיים שלנו (באירופה). גלוסקין סבר, שלא כדאי להתחיל להתעסק אתם, כי אינו מאמין לערבים והוא אישית אינו רוצה ואינו יכול לעסוק בזה. יודילוביץ הצהיר, כי הוא מתנגד לכל העניין הזה ויש לענות, כי אין אנו מעוניינים אף לדעת על כך. לבסוף החלטנו לערוך בערב עוד התייעצות אחת ולהזמין אליה גם את אהרונוביץ.⁷³ [...]

16.7, 8 בבוקר. אמש היינו אצל מ"א. התייעצנו. שוב לא הגענו למאומה. הוחלט לערוך מחר בבוקר (ז"א היום) התייעצות חדשה. בלכתנו הביתה החלטנו בדרך, כי אני ויודילוביץ נשוחח על עניין זה עם ז'ק מוצרי. כבר אמש מצאנוהו ושוחחנו. הוא אמר, כי לפי מיטב ידיעתו, החוגים, ובייחוד הצרפתים, הם

71 מתרגם בבית הדין המעורב לערעורים.

72 סר ארתור הנרי מאקמהוץ — הנציב העליון הראשון של מצרים החל משנת 1914 ועד ל-1917. היה מעורב בענייני ארץ-ישראל בחליפת האיגרות שלו עם השריף חוסיין ב-1915 ו-1916, שבהן הבטיח תמורת מרידתו של השריף בתורכיה עצמאות לערבים בטריטוריה מוגדרת.

73 הכוונה כנראה ליוסף אהרונוביץ, איש הפועל הצעיר ועורך עיתונה של המפלגה, שהוגלה אף הוא למצרים.

נגד ארגון הסורים וימנעו אותו. מלבד זה סבור מוצרי כי Laionby וחבריו אין בידם שום דבר מסוים והם מגששים באפלה. בכל זאת נראה למוצרי, כי עלי ועל יודילוביץ ללכת ולברר היטב במה העניין.

16.7. 4 ביום. התחלנו להתייעץ שוב משעה 10 בבוקר. הארכנו בדיבור. לבסוף הציע מ"א שנלך אל Laionby וידידיו אני ויודילוביץ, ושעלינו לומר להם, כי אין אנו יכולים להחליט פה דבר ולא לעשות מאומה. אך אם נמצא שהצעותיהם רציניות במידה מספקת נוכל למוסרן לאירופה, לעסקנים יהודים חשובים. יחד עם זה התברר, כי אהרונוביץ מתנגד לכל פעילות צבאית של היהודים למען ארץ-ישראל. ה-Zion Mule Corps טעות גדולה; אין צורך לחזור עליה.⁷⁴ יודילוביץ חושב, כי יש להניח להן לתכניות השונות. העניין אינו מוצא חן בעיני גלוסקין. הוא אינו בוטח בערבים ועסוק בעסקי ארץ-ישראל אחרים. מ"א רואה זאת כמוזמית-שווא מצד הערבים. רק בוגרצ'וב לבדו מתייחס לדבר בחיוב, אך מגלה פעילות מועטה. הצעתי למ"א כי יתלווה אלי במקום יודילוביץ. הוא לא הסכים, אף-על-פי שידילוביץ הוא טיפס בעיניו ואינו מוכשר לדעתו למאומה. נותרה לפני דרך אחת: להניח אותם עם הססנותם ויכוחי הסרק שלהם. אמרתי להם שאינני מקבל את הצעותיו של מ"א; כי ללכת אתם שכם אחד לא אוכל, היות שהם כמעט כולם נגד העניין או אדישים כלפיו ואני משאיר לעצמי את חופש הפעולה. לזה הוספתי, כי ברצוני לפנות ליהודי המקום, אשר בומנו עזרו לי גם בקשר ל-Z.M.C., ובוזה נפרדנו. עוד לפני הצהריים הלכתי וערכתי התייעצות עם פיצ'וטו וג'יר (הרב נכח רק בתחילת ההתייעצות). שם החלטנו, כי אלך מחר אל Laionby ואודיע לו לערוך שיחת התייעצות בהשתתפותם של ג'יר ופיצ'וטו לברור העניין. זה לפי רוחי, ואילו הם (מ"א ואחרים) חששו כל הזמן, כי Laionby יכיר מישהו מבינינו מלבדי ומלבד יודילוביץ.

17.7. היום אחרי הצהריים נתקיימה אספה. ג'יר, פיצ'וטו, אני ו-Laionby. גמרנו בכך, שג'יר הבטיח להפגיש מחר את Laionby עם מישהו המתמצא בעניינים והוא אשר יחליט בשאלה (לפי דעתו של ג'יר) אם הרבר יקום או לא יקום. ג'יר עדיין שומר בסוד את שמו של היהודי האלמוני, בעל ההשפעה.⁷⁵ קיבלתי מכתב מז'בוטינסקי. הוא כותב, כי עתה אינו בודד וסיכויי ההצלחה עצומים. [...]⁷⁶

28.7. היום לפנות ערב ראיתי לפתע קצין אנגלי שהגיע במכונית. שאלתי מה רצונו. אמר כי הוא מחפש אותי לפי פקודתו של הגנרל בויל. נויל קיבל הוראה מאיסמאעיליה (הגנרל מארי) למצוא אותי ולהודיע על מעני. לשם מה אני נחוץ [...] אינו יודע, אך הוא סבור שזה נוגע למשהו הדומה ל-Z.M.C. אצפה להבהרה בקוצר רוח. [...]

30.7. היום הייתי אצל הגנרל בויל. נמסר לי, כי מארי מציע לי לארגן מחדש Mule Corps ולהיות O.C. חסרים עדיין התנאים והפרטים. הוא הורה רק לשאול אותי אם אני מקבל עקרונית את ההצעה (לארגן ולהיות O.C.). אמרתי, כי ידידי בלונדון מטפלים עתה בעניין גדוד עברי קרבי ואני מבכר להיכנס ליחידה קרבית ולא ליחידת תובלה. אך סבורני, שאם דבר-מה יתארגן, אפשר יהיה לעבור. ענו לי, כי הם אינם יודעים מאומה על לונדון. ואילו ה-Mule Corps נחוץ פה מאוד. על כך עניתי, כי עקרונית אני מקבל את ההצעה.

2.8. בשעת ארוחת הצהריים במסעדה ניגשה אלי קבוצה [...] הם הודיעו, כי רצונם ללכת לגנרל בויל (המפקדה) ולבקשו, כי יקבלם לשירות. אמרתי, כי לדעתי אין לעשות כן, מפני שמאומה לא ייצא

74 גם דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי, שהוגלו מארץ-ישראל חרף התעתנותם והמשיכו לארצות הברית, נקטו עמדה הדומה לזו שנקט אהרונוביץ.

75 הסוד נשמר ואין לדעת מי האיש. אין לדעת גם אם היה המשך למשאומתן עם ליאונבי.

76 למעשה, היתה ההצלחה בהקמת גדוד יהודי בלונדון עדיין רחוקה מרחק רב. באותו זמן נתקל ז'בוטינסקי בהתנגדות לייסוד הגדוד מכל הצדדים.

מזה ואף לא ירצו לדבר אתם. הצעתי להם לחכות לעת עתה עד שאקבל הצעה מפורשת בקשר עם העניין האחרון. (שעה 10 בערך) בערב בא אלי גולדין. הוא היה מפורז מאוד. סיפר לי, כי פשטו שמועות בעיר שהתחלתי כבר ברישום; שאני מבקש, כביכול, מאת הקונסול⁷⁷ לגייס תוך כפייה את כל הנתונים הרוסיים; שאני מבקר אצל הקונסול פעמיים ביום וכו'. הציבור נרגש מאוד. אמרתי, כי לא ישים לב לדברי ההבל ולהשמצות; כי דברים כאלה מתרחשים בכל ענין ציבורי.

3.8. 'שוחחתי' בשעת ארוחת הצהריים במסעדה עם פולאק (לשעבר מורה לשירה לחיילינו מן הפלוגה השלישית והרביעית), הנמנה עם המתנגדים לגדוד. שוב הטלת אשמה. הוא יודע, כביכול ממקור נאמן, כי ביקשתי מהקונסול פטרו⁷⁸ לערוך פה גיוס חובה. פטרו שלחני אל השגריר סמירנוב והלה הודיע, כי הוא מתנגד למזימתי ואז פניתי אל השגריר בלונדון, וכאשר גם הוא הביע את התנגדותו הברקתי כביכול לשגריר הרוסי והשגריר הורה כביכול לפטרו לעזור לי. הוציאו עלי עוד דיבות ובריות הבל מלוכלכות. הודעתי כמובן, כי שקר הדברים, שהיוזמה במקרה הגדון אינה אלא של רשויות מלחמה אנגליות; כי עדיין לא ידוע מה האנגלים רוצים; כי אני בעד הגדוד ואני מיעץ למצדדים להיכנס ולמתנגדים לא להיכנס, אך גם לא לנהל תעמולה נגדית, משום שהאנגלים יכולים לראות בזה איבה כלפיהם.

כבעבר כן עתה הנני נגד כפייה, נגד זה שיקחו את היהודים בכוח לשירות. אני סבור, כי אין להפריע לאלה שאינם רוצים להישאר בצד. אך המסרבים אינם צריכים להפריע בגסות למבקשים להיכנס לגדוד, במקרה שיהיה כזה... הרבינו כריבור ולבסוף הודיע פולאק שהוא חושש לדבר פה משום שייתכן, כי נמצאים כאן מרגלים. הוא ביקש לקבוע מקום למשאומתן. נדברנו להיפגש הערב אצל בוגרצ'וב. על כך אמר לי פולאק כאילו הודיע (הוא, פולאק) באספה: 'כל זמן שאני חי לא יקום הגדוד!'

4.8. האספה עם נציגי המובטלים⁷⁹ לא התקיימה אמש אצל בוגרצ'וב. הם הודיעו שאינם רואים את עצמם בני סמכא במידה מספקת כדי לפתור בעיה חשובה כזאת והציעו לערוך מחר אספה בבית ספרו של בוגרצ'וב עם העסקנים הציבוריים. אני הסכמתי אבל הודעתי: אתם, אלה העורכים את האספה, אתם מתנגדי הגדוד. ברור לי, כי גם באספה יהיו בעיקר מתנגדים. על כן אני רואה את האספה כחד צדדית, פרטית, אשר אין בכוחה לקבל החלטה כלשהי שתחייב אותי.

5.8. הבוקר התקיימה אספה בבית הספר של בוגרצ'וב. נכחו אחד עשר איש: חמישה פועלים עם פולאק בראש, אהרונוביץ, ווכסלר, בוגרצ'וב, פרלמן,⁸⁰ רפופורט⁸¹ ואני. הכל דיברו נגדי. רק בוגרצ'וב אמר, כי הוא בכלל פאטריוט תורכי, כי הוא לא היה מארגן פה גדוד כזה, אך אינו רואה את עצמו זכאי להגיד לי: 'אל תעשה זאת'. אדרבא, הוא מוצא, כי זוהי דרכנו. וכך, אחוזי נשק, עלינו לשאוף לארץ ישראל. די במצב של עבדים. הגיעה העת לצאת בגאווה לדרך הרחבה המשותפת ולהיות אנשים בין אנשים. אהרונוביץ כינה את רצוננו ללכת בצוותא עם האנגלים—זנות. פרלמן אמר, כי אנו אפס, ומאמץ זה שלנו אינו אלא חנופה נושנה ושנוניות. ווכסלר מצא, כי מוטב לי להפליג לאמריקה, שבה היהודים נייטראליים וחופשיים. אבל פה יכול הדבר ללבוש צורה של כפייה. רפופורט עמד על כך, כי איננו להחלטה הכללית, ובהופעתי לא אתגרה ביהדות. אחדים הציעו לערוך אספת המונים ולשאלם

77 הרוסי.

78 אי"מ פטרוב—הקונסול הרוסי באלכסנדריה.

79 לאחר שחרורם מן הגדוד.

80 ד"ר שמואל פרלמן—מפליטי ארץ ישראל. היה ממייסדיו של אחד מבתי הספר לילדי הפליטים באלכסנדריה ושימש כמנהלו. עורך 'חדשות הארץ' (אחר כך—'הארץ') בשנים 1918–1921. בארץ היה מעורב ב'בוסתנאי', 'דואר היום' ו'הבוקר'.

81 לא מצאתי פרטים עליו.

בעד מה הם. עניתי, כי נקודות המוצא שלי הן כדלקמן: 'אני מופיע, כמובן, לא בשם העם היהודי אלא בשם אנשים בודדים וקבוצות הרוצים להיכנס לגדוד. עם ישראל בכללותו אינו מאורגן ואינו מסוגל להופיע במצבו הנוכחי. ההסתדרות הציונית חייבה להיות נייטרלית. אין לעמנו מרכז מוסמך, ועל כן קבוצות בודדות חופשיות לחלוטין בפעולותיהן. אני סבור, כי דרך אחת לנו עם האנגלים ועל כן אני הולך עמם. אני חושב, כי אם ברצוננו לקבל דבר-מה עלינו תחילה לתת. היוזמה במקרה זה—של האנגלים, ולא שלי. אם רבים באים בגלל שילינגים, הרי ישנם גם אידיאליסטים והעיקר—העניין עצמו הוא אידיאליסטי'.

החלו להשיח בזה, שאם הגדוד יקום יוכלו האנגלים לקחת אחרי כן את האחרים בכוח. עניתי, כי ייתכן גם ההיפך—אם נסרב לארגן עכשיו גדוד, הם עלולים להתכעס ודווקא לקחת וכו'. הוצע לערוך אספה וברוב קולות להחליט על גורל הגדוד. עניתי, כי האספה תהיה מקרית, כי לא נוח שם לדבר על כמה עניינים בגלל מרגלים, והעיקר—כי בשאלה כזאת דעת הרוב אינה מחייבת את המיעוט... הרבינו בדיבורים. לפני הסוף קם פולאק ובהרמת קול, בדפקו במקל ברצפה, הכריז: 'אם אדון טרומפלדור לא ירצה להיכנע לרוב, נראה לו, כי נוכל להכריחו'. קפצתי ממקומי, דפקתי באגרופי על השולחן ואמרתי בחריפות: 'רק אל תפחידו אותי. אם לא פחדתי ממוות בשדה הקרב, מפולאק והדומים לו בוודאי לא אתיירא. אני עצמי יודע להפחיד! פולאק התגמד מיד והשתתק במבוכה.

הערב שוחחתי על הגדוד עם מ"א מרגלית, ווכסלר, גב' ברלין⁸² ואחרים. באנו למסקנה, כי אין צורך לערוך אספה, אבל אפשר לערוך הרשמה מוקדמת. הצהרתי, כי אם יירשמו פחות מ-150 איש אודיע לאנגלים שאני מסתלק, ואם יירשמו 150—אזי אני לוקח על עצמי לארגן את הגדוד.

הייתי אצל בוגרצ'וב ואצל פרלמן. הודעתי להם על ההרשמה המוקדמת. הוחלט לבחור בוועדה בת שניים-שלושה ממתנגדי הגדוד ושניים-שלושה ממצדדיו. יום-יום יישבו כשתי שעות במעון ועד הפליטים וירשמו את הרוצים להיכנס לגדוד.

6.8. הלילה הופיע אצלי Sec. Lieut. Katz⁸³, אמר, כי בא במיוחד בגללי. מסרו לו, שאני מרכיב יחידה עברית מסוימת והוא נחפז לבוא מפורט סעיד כדי לבדוק מה העניין. מתברר, כי ממשלת אנגליה החליטה לארגן גדוד תובלה מקרב פליטים ארמניים לפי דוגמת ה-Z.M.C., חיפשו O.C. כץ שיבח אותי באוזניו של קולונל אחד. הלה שלח למפקד העליון מארי שלושה שמות לבחור מהם O.C. כנראה בחר מארי בי, מפני שהייתי הראשון ברשימה והייתי מומלץ במיוחד. זה הכל, לפי סיפורו של כץ. כלומר—עוררו לחינם את המהומה. לחינם צהלו אחרים ואחרים הצטערו. שעתו של הגדוד העברי טרם באה.

21.8. עד כה אין כל תשובה מן המפקדה. אתמול הגיע כץ והודיעני, כי התכנית התבטלה משום שהארמנים התעקשו בסירובם. אומרים: 'פה משפחותינו, אין אנו רוצים לעזוב'.

22.8. אמש כתבתי דו"ח למארי בעזרת כץ. בדו"ח זה טענתי, כי אי רצונם של הארמנים אינו יכול להפריע להקמתו של הגדוד, אם באמת יש בו צורך. הצעתי שישלחו אותי ללונדון, שבה נמצאים כחמשת אלפים יוצאי צבא יהודים. שם מקווה אני לסדר בזמן קצר משלוח נחוץ של פרדות. בסיום אני מציע להוסיף את פרטי התכנית לפי הצורך. אם יגיע הרבר עד לפרטים, יש בדעתי להציע לפיקוד יחידה מעורבת (fighting & transport unit)⁸⁴ ושוב חזרתי להציעתי שישלחו אותי לאנגליה—כמובן אחרי משא-ומתן מוקדם עם ממשלת אנגליה.

הייתי אצל בויל עם הדו"ח הזה. מסרתיו לשלישו, הקפטן הנדרסון, וביקשתי תשובה מהירה ככל האפשר.

82 ד"ר לאה ברלין—מפליטות ארץ-ישראל. חברה בוועד הפליטים.

83 לא ברור לאיזו יחידה השתייך סגן-משנה כץ.

84 יחידת קרב ותובלה.

אחרי ארוחת הצהריים ביקרני גולדין. מתברר, כי סיפרו לו על המעשה הארמני גם כן (אותם דברים שסיפר לי) וגם הסמל שלנו לשעבר לוי, אשר העבירוהו לארמנים. לוי סיפר, כי העיכוב תלוי בהבטחת קיומן של המשפחות [הארמניות]. הוא משוכנע, כי ממשלת אנגליה תסכים לבסוף להבטיח את קיומן ואז יאותרו הארמנים. גולדין מניח, כי ישנה אפשרות שכך יהיה, אך אומר שטוב היה לנסות שוב להקים גדוד עברי. הסכמתי שטוב היה לערוך הרשמה מוקדמת, כדי לעמוד על מספר החיילים הבאים בחשבון. גולדין אמר שיתחיל לפעול בכיוון זה. [...]

בערב הייתי אצל מרגלית. שוחחנו על סכנת הקונסול; על זה כי ייתכן שהקונסול יקבל מפתורגראד רשות לשלוח את כל יוצאי הצבא המקומיים לסאלוניקי ולמקומות אחרים. מזה מפחדים גיבורינו, ועל כן מופיעה על במתנו בעיית גדוד עברי. גם אצל ווכסלר היו אותם הדיבורים ואתן ההנחות.

28.8. גולדין החל לאסוף חתימות [...]. הדבר מתנהל בקושי. במשך שלושה ימים אסף כ־30 חתימות. אומר, כי חלקם מגדפים. יעצתי לו לערוך את ההרשמה במקום מסוים לשם זירוז העניין. עד כה רשם בפגישות מקריות. כתבתי מכתב לִי רולו וביקשתי לתת בשביל ההרשמה המוקדמת את הלשכה הישנה.

30.8. רולו סירב, בהסתמכו על זה, כי ההרשמה היא בלתי רשמית והוא חושש לעורר את מורת רוחן של הרשויות האנגליות. אך הוא יעץ לבקש מן הקהילה מקום על־יד בית הכנסת. הסכמתי לזה והלכתי לשם כך אל פיצ'וטו. הוא הסכים, וממחר תיערכנה ההרשמות שם. עד כה נרשמו אצל גולדין 87 איש וזה באורח מקרי, במסעדה, בפגישה ברחוב. אפשר לומר, כי התוצאות טובות. פולאק וחבורתו אינם מאיימים עוד. כנראה הם עצמם מפחדים מאלה שנרשמו. עכשיו הם משתדלים ללעוג לצוות ולהבתימו.

4.9. נרשמו 156 איש. גולדין הלך אל לשכת הגיוס של האנגלים בלי להגיד לי דבר ושוחח שם עם קפטן מטה אחר על כך, שכבר ישנם אנשים וכי יש להקים את הגדוד וכו'. תחילה כעסתי על שהתחיל במשאומתן שלא ביריעתי. גולדין התנצל ואמר שהדבר קרה מתוך היסח הדעת. כתבתי דו"ח על מספר הנרשמים ועל כדאיות ארגונו מחדש של גדוד. מחר אלך להשתדל בזה.

7.9. העניין הסתבך. מסרו לי ממקור נאמן, כי הקונסול שאל בטלפון את גנרל בויל אם אמת היא שנפתחה לשכת גיוס לטירונים רוסיים על־ידי האנגלים. בויל ענה בחיוב. אז גמר הקונסול לשאלו רשמית בכתב. המסמך נשלח והקונסול מחכה לתשובה. אחרי קבלת התשובה הוא יפרסם בעיתונים, כי כל נתיני רוסיה יילכו להירשם בלשכות גיוס אנגליות. מי שלא יירשם ייחשב למשתמט. כאשר הודיעוני על זה החלטתי לכתוב דו"ח. הזכרתי שם את כוונת הקונסול וצינתי שרבים מתקשים להיכנס לצבא האנגלי וזה לא מתוך רצון להשתמט, אלא בגלל אי ידיעת השפה האנגלית והסביבה האנגלית. ועל כן אני מוצא, כי גדוד עברי מתבקש מאליו. היום שלחתי בדואר את הדו"ח אל המפקד העליון מארי. ובינתיים העולם היהודי באלכסנדריה מתרחח. רבים החוששים שהקונסול ייקחם בכוח. אמנם מוסרים, כי הקונסול הצהיר בהחלטיות, שבכוח לא ייקח.

12.9. שוב כשלו. היום קיבלתי תשובה מהמפקדה באיסמאעיליה: מוסרים לי את תודתו של המפקד העליון ומודיעים, כי אין הוא רואה כאפשרי (at present he cannot see his way clear) להמליץ על הצעתי לפני משרד המלחמה.

13.9. הודעתי על התשובה לנרשמים. המלצתי לפני נתיני רוסיה להירשם בלשכת גיוס אנגלית ולבקש שישלחו את כולם לפלוגה אחת. אולי נצליח באופן זה לארגן פלוגה עברית. רסיסי תקוות⁸⁵... עוד אתמול כתבתי מכתב אל ז'בוטינסקי והנני שואל כיצד העניינים אצלו; אם ישנה

85 כזכור, הצליחה התוכנית ו־120 איש שהתגייסו מחדש היוו את גרעין הגדוד היהודי שהקים ז'בוטינסקי בלונדון.

תקווה לארגן את הגדוד מיד ואם יש תועלת בי. לשם זה אני מבקש לשלוח מברק או לכתוב מכתב, ואם המצב בלונדון הוא כמצב כאן, אני מתכוון להישאר פה ולהיכנס באופן אישי לצבא האנגלי.

1.10. קיבלתי מז'בוטינסקי מברק: Public propaganda for legion started with good probabilities.⁸⁶ success. Keep ready to come at shortest notice.

2.10. הלכתי אל הקונסול, הראיתי לו את המברק ואמרתי: 'אם שם יצא דבר מה, אסע ללונדון. אם שום דבר לא יצא – אשאר פה, מפני שברצוני להיכנס כאן לצבא האנגלי.'

3.10. בעיתונות המקומית הופיעה היום מודעת הקונסול. באיום של שלילת זכויות הגנה ומאסר שלושה חודשים (מלבד העונש הצפוי ברוסיה) הוא דורש מכל יוצאי הצבא, נתיני רוסיה, להתייצב בקונסוליה [...] הקהל היהודי נחרד! הרי לכם! חייבים להתייצב אבות למשפחות [...] ורבים מן הארץ-ישראלים, שמעולם לא היו ברוסיה ואינם יודעים אף מלה רוסית ואף מלה אנגלית. הקונסול זויב פרסם בקאהיר מודעה דומה. [...] רבים קושרים את קריאת הקונסול עם הגדוד העברי ומעלים רעש כביר נגדי ונגד ז'בוטינסקי.

6.10. אמש קיבלתי מברק: Come immediately. Jabotinsky.⁸⁷ היום הייתי אצל הקונסול והתחלתי בסידור המסמכים. המושל עסוק ועל כן לא סיימתי היום.

7.10. סידרתי את כל הניירות. הקונסול העמיד קאוואס⁸⁸ לרשותי ואני השלמתי במשך שעתיים דברים אשר כרגיל גוזלים שבועיים. הופעתי בלוויית הקאוואס פתחה לפני מיד את כל הדלתות והפעילה את כל המנגנונים. האנייה הבאה מפליגה ב-15 באוקטובר. מסתבר, שאני אסע בה.

⁸⁶ 'התחילה התעמולה הציבורית לגדוד. סיכויים טובים להצלחה. התכונן לבוא תוך קריאה מידית.'

⁸⁷ 'בוא מיד. ז'בוטינסקי.'

⁸⁸ שמש השגריר או הקונסול באימפריה התורכית.

מקורות לתמונות

- עמ' 13, ברשות דפוס א' לוי-אפשטיין בע"מ
 50, ארכיון העבודה תל-אביב
 57, 61, 66, 75, 85, 91 ארכיון גדוד העבודה
 ע"ש יוסף טרומפלדור, תל-יוסף
 205 ספר ההגנה א:2, עמ' 436
 206 ספר ההגנה א:2, עמ' 442
 208 עברי-הדני, עם במלחמתו, עמ' 28
 209 על-פי J. H. Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*, London 1916
 מול עמ' 76
 211 עם במלחמתו, עמ' 30
 218 עם במלחמתו, עמ' 45
 223 עם במלחמתו, עמ' 24

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 7
YAD IZHAK BEN-ZVI JERUSALEM ● APRIL 1978

EDITOR: YAACOV SHAVIT

CONTENTS:

INTRODUCTION 1

'IT SHOULD BE PROCLAIMED THAT A JEWISH STATE EXISTS' / AVIHU BAR-EYAL 3

THE BEGINNINGS OF *HABAZELETH* (1863) – THE DISCOVERY OF THE FIRST FIVE ISSUES /
ZVI ILAN 7

THE LABOUR BRIGADE – FROM COMMUNAL CONCEPT TO PRACTICE / ELKANA MARGALIT 49

THE GREATER SYRIA PLAN AND THE ERETZ-ISRAEL PROBLEM – HISTORICAL ROOTS
1918–1939 / ITAMAR RABINOVICH 99

Discussion with the Participation of Moshe Ma'oz, Amnon Cohen, Eliahu Elath.

AIR-PHOTOGRAPHS BY FIRST WORLD WAR PILOTS IN ERETZ-ISRAEL / DOV GAVISH 119

THE FORTUNE OF THE CHOSEN CITY – ON THE STRUGGLE FOR JERUSALEM IN 1948 /
NATHANEL LORCH 151

THE JACOB PEREMAN COLLECTION AND THE BEGINNINGS OF MODERN PAINTING IN
ERETZ-ISRAEL (1920–1922) / GILA BALAS 177

DOCUMENTATION

JOSEPH TRUMPELDOR – DIARY OF THE ZION MULE CORPS (ALEXANDRIA, 24.1.1916–7.10.1916) /
SHULAMIT LASKOV 203

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1978

Assisted by the Ministry of Education and Culture

Printed in Israel

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • **7**